

Георгій Папакін

Архів
Скоропадських:
ФАМІЛЬНІ АРХІВИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XX ст.
ТА АРХІВНА СПАДЩИНА
РОДУ СКОРОПАДСЬКИХ

Київ
2004

ББК 79.3 (4УКР)

Папакін Г. В.

Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – 420 с.

ISBN 966-8225-12-0

Монографія присвячена практично не вивченому сучасними джерелознавцями та архівознавцями історичному феномену – архівній спадщині української національної еліти, фамільним архівам, накопиченим представниками української старшини/шляхти упродовж другої половини XVII–XX ст. – за доби Гетьманщини, періоду існування України в складі Російської імперії, до років Української революції XX ст. тощо. Об'єктом архівознавчого і джерелознавчого дослідження став насамперед фамільний архів одного з найвідоміших в українській історії родів – Скоропадських, який дав Україні двох гетьманів, кількох вищих урядовців Гетьманщини XVIII ст., згодом – представників місцевої адміністрації Російської імперії, військових та громадських діячів XIX–XX ст.

Монографія розрахована на спеціалістів: істориків, джерелознавців, документознавців, архівознавців, працівників архівних установ, а також на широке коло читачів.

ББК 79.3 (4УКР)

Рецензенти:

І. Н. Войцехівська, Н. І. Миронець

Науковий редактор:

Л. А. Дубровіна

Літературний редактор:

Л. М. Васько

Рекомендовано до друку рішеннями Наукової Ради (протокол № 1 від 23.02.2004) та Редакційно-видавничої ради Державного комітету архівів України (протокол № 5 від 27.02.2004)

© Папакін Г. В., 2004

© Державний комітет архівів України, 2004

© Центральний державний історичний архів України, м. Київ, 2004

© Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2004

ISBN 966-8225-12-0

Зміст

Передмова	7
-----------------	---

Глава 1

Українські фамільні архіви другої половини XVII – початку XX ст. як історичний та архівознавчий феномен

Історія виникнення та формування рукописних зібрань української родової еліти	13
Дослідження фамільних архівів	42
Склад і зміст фамільних зібрань	59

Глава 2

Археографічне опрацювання фамільних архівів у XVIII–XX ст.

Камеральне опрацювання фамільних зібрань	91
Публікація фамільних архівалій	100

Глава 3

Фамільний архів Скоропадських як складова рукописних зібрань української еліти (XVIII–XIX ст.)

Історіографія та джерела дослідження архіву	147
Доля архівів роду Скоропадських у XVIII ст.	158
Роль Івана та Петра Скоропадських у дослідженні історії роду	211

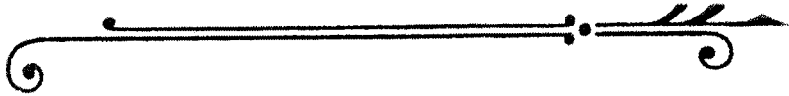
Глава 4

Формування архівного зібрання Павла Скоропадського наприкінці XIX – у XX ст. (Петербург, Тростьянець, Ваннзее)

Документи військової, державної та політичної діяльності Павла Скоропадського (1893–1945)	237
Документи господарської, громадської та благодійницької діяльності родини Скоропадських (кінець XIX – початок XX ст.)	268
Епістолярна спадщина родини Скоропадських (1880–1945)	282
Щоденники і спогади Павла Скоропадського (1904–1945)	295
Архівно-археографічний проект “Архів Скоропадських”	314
Висновки	341

Додатки

1. Генеалогія роду Скоропадських (друга половина XVII–XX ст.)	349
2. Фамільні архіви української лівобережної старшини другої половини XVII – початку XX ст.: проект реконструкції	356
3. Перелік архівних фондів і видань, використаних у монографії	381
4. Іменний покажчик	404

Передмова

Ця книга – підсумок багаторічної праці її автора над архівною спадщиною добре відомого в українській історії шляхетсько-гетьманського роду Скоропадських. Його представники впродовж майже трьох століть відігравали свою, завжди помітну роль в історії нашої Батьківщини. Досить згадати найвідоміших з них – гетьманів Івана Скоропадського (1708–1722) та Павла Скоропадського (1918). Першому з них судилося стати останнім з незалежних і першим з обмежених українських володарів; другий – здійснив відчайдушну спробу відродити у ХХ ст. старовинну національну форму державності й розбудувати Українську Державу на міцних приватновласницьких підвалинах, спираючись на козацтво та інші власницькі прошарки населення.

Архівна спадщина цього роду, що охоплює кінець XVII–XX ст., нині виявилася розпорошеною між державними і приватними архівосховищами України, Росії, Швейцарії, США. Значна її частина впродовж цих століть була втрачена назавжди, сліди ж ще однієї (йдеться про щоденники Павла та Олександри Скоропадських 1904–1905, 1915–1917 років) загубилися в 20-х роках ХХ ст. Те, що маємо сьогодні у складі Національного архівного фонду України, – лише незначна доля згаданої спадщини. Саме з цієї причини виникла ідея відтворення (хоча б у віртуальному вигляді) всього фамільного архіву Скоропадських, накопиченого представниками десяти колін цього роду.

Постановка зазначеного питання, у свою чергу, спричинила необхідність торкнутися теоретичних підвалин архівознавчого феномена фамільних архівів, зокрема архівних зібрань української лівобережної еліти другої половини XVII – першої чверті ХХ ст., провести дослідження історії їх створення та побутування, а також складу і змісту та археографічного оприлюднення. Саме таким чином виник теоретичний вступ до розвідки про документальну збірку роду Скоропадських.

Читач не знайде в цій монографії повноцінної розповіді про життя і діяльність видатних представників згаданого роду впродовж трьох

століть української історії (сподіваюсь, це стане предметом наших наступних досліджень). Її метою було передусім дослідження архівного й джерелознавчого аспектів проблеми, звернення до наявних або відомих з історичної літератури документів архівної спадщини Скоропадських. З цієї причини дотримання необхідного балансу в розповіді про окремих представників цього визначного роду було просто неможливим.

Через відсутність архівалій, пов'язаних з племінником гетьмана Івана Михайлом Скоропадським та його синами, насамперед Іваном, які були непересічними політичними діячами другої половини XVIII ст., ми не змогли (та, врешті, й не намагалися) об'єктивно висвітлити їхню роль за доби останнього гетьмана, Кирила Розумовського, та наступної ліквідації української автономії. Тут нам довелося стати на хиткий ґрунт здогадок і припущень, які не знаходять підтвердження в наявних історичних документах, і запропонувати, як один з можливих варіантів, власну гіпотезу причин загибелі у 1783 р. Локнянського архіву Скоропадських.

Із зрозумілих причин основна увага в цій монографії зосередилася на архівній спадщині Павла Скоропадського та його безпосередніх предків. Саме вони найбільше опікувалися відтворенням фамільного архіву, залишили величезну власну документальну збірку, що відбивала всі сторони життя роду. Ці архівалії сповно засвідчують виняткову роль гідного представника роду Скоропадських – останнього гетьмана всієї України і військ козацьких Павла – в історичних подіях кінця XIX – першої половини XX ст.

З точки зору архівознавчого та джерелознавчого аспектів зміст монографії тісно пов'язаний з питанням про історичну долю документальної спадщини нашого народу впродовж трьох останніх століть: її накопичення, вивезення до імперського центру, нищення та спроб відтворення. Фамільний архів Скоропадських за всіма параметрами однозначно підпадає під уведені світовою архівною спільнотою поняття переміщені архіви, адже він неодноразово зазнавав (як у цілому, так і по окремих своїх частинах) такого переміщення – і в межах України, і поза її адміністративні й державні кордони. І лише в другій половині XX ст. основна його частина нарешті опинилася в Україні, на місці свого створення. Проте інші його складові й донині перебувають за кордоном: в архівосховищах Росії, фондах Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського у Філадельфії (США), приватній збірці Олени Скоропадської-Отт у Швейцарії, в інших колекціях, розкиданих по світах. До того ж, на відміну від української частини фамільного архіву, якою активно користуються як українські, так і іноземні дослідники, закордонні архівалії Скоропадських практично є незваними, їх не введено до наукового обігу.

На жаль, і до сьогодні неможливо вести мову навіть про фізичне повернення архівної спадщини Скоропадських в Україну, її концентрацію

у фамільному фонді ЦДІАК. Проте зусилля дочки останнього гетьмана у цьому напрямку, зокрема щодо частини її приватного архіву, здійснені впродовж 1995–1998 років, засвідчують таку можливість. І хоча б віртуальне об'єднання всіх відомих архівалій цього визначного роду в єдиній базі даних під назвою “Віртуальний архів Скоропадських”, поза сумнівом, сприятиме стрімкому накопиченню нових знань про один з найдраматичніших періодів у історії нашої країни, дозволить висвітлити повному роль і місце національної родової еліти в історичних процесах XVIII–XX ст. Тому цю монографію можна розглядати як перший, підготовчий крок до створення такої бази даних.

Користуючися нагодою, висловлюю щирю подяку всім, хто постійно надавав мені допомогу в роботі над книгою і чийми зусиллями стали можливими її підготовка та друк. Насамперед це моя родина – дружина Тетяна, діти Артем та Катерина, оскільки виключно завдяки їх повсякденній підтримці я зміг подолати такий тривалий науковий шлях. Постійні турбота й сприяння моїх керівників Геннадія Володимировича Боряка та Костянтина Євгеновича Новохатського уможливили завершення й друк монографії. Окрема подяка – директорам Центрального державного історичного архіву України, м. Київ Ользі Володимирівні Музичук, Центрального державного історичного архіву, м. Львів Діані Іванівні Пельц, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління Наталі Василівні Маковській, Центрального державного архіву громадських об'єднань Володимиру Сергійовичу Лозицькому, їхнім заступникам та іншим співробітникам, серед яких – Людмила Ярославівна Демченко, Анатолій Вікторович Кентій, Надія Іванівна Франко. Допомога, всебічне сприяння і поради цих найдосвідченіших та найкваліфікованіших фахівців архівної справи допомогли в розв'язанні багатьох заплутаних проблем, пов'язаних з архівною спадщиною роду Скоропадських. Найбільшим же були сприяння й допомога з боку керівництва Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, і тому вважаю за необхідне ще раз засвідчити свою щирю вдячність директорові архіву Ользі Володимирівні Музичук та заступнику директора Людмилі Ярославівні Демченко.

Моя щира подяка дочці гетьмана Павла Скоропадського Олені Скоропадській-Отт, з якою я мав щастя познайомитися ще 1992 р. Спілкування з нею, її заходи з передавання в Україну частини фамільної архівної спадщини стали одним з головних спонукальних мотивів підготовки цієї книги. Своїм моральним обов'язком перед останньою представницею роду Скоропадських вважаю якнайшвидше завершення роботи над науковою біографією гетьмана Павла Скоропадського, вже давно обіцяною його дочці.

Нарешті, моя щира подяка всім тим людям, які самовіддано готували цю книгу до друку. – неодмінному і вимогливому літературному редакторові Людмилі Михайлівні Васько, технічному редакторові Майї Аркадіївні Притикіній, Розі Семчук, Оксані Берніковій, Ірині Прокопенко, працівникам Державного центру збереження документів Національного архівного фонду, які здійснили друк монографії, передусім директорів Людмилі Валентинівні Терещук, завідуючим відділами Світлані Сбітневій, Тетяні Десяткі.

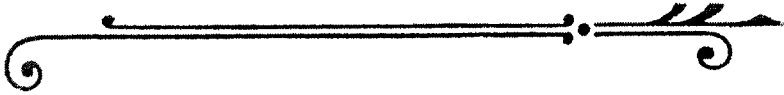
Усіх їх, названих вище і не названих, вважаю дійсними співавторами моєї монографії, адже без їхньої допомоги, сприяння і повсякденної підтримки вона б ніколи не народилася й не побачила світ.

Глава 1

**Українські
фамільні архіви
другої половини XVII – початку XX ст.
як історичний
та архівознавчий феномен**

Історія виникнення та формування рукописних зібрань української родової еліти

Питання створення, побутування та історичної долі архівних зібрань, що виникли у ході політичної, соціальної, економічної, культурної активності представників національної еліти, належать до найважливіших проблем архівістики. На жаль, досі їм приділялася недостатня увага, передусім на теренах колишнього СРСР та всього “соціалістичного табору”, як, утім, і всім питанням, пов’язаним з історією та теорією існування національних еліт.

На цьому тлі архівознавчі й джерелознавчі проблеми, пов’язані з фамільними архівами української національної еліти, просто вражають своєю практично повною нерозробленістю. Досі нам не довелося ознайомитися з жодним ґрунтовним дослідженням з цієї теми, де б кваліфіковано ставилися питання про специфіку їхнього створення та існування.

А, втім, за доби незалежної, потім напівсамостійної, згодом автономної у складі Російської імперії України (Війська Запорозького обох сторін Дніпра, Гетьманщини, Малоросії/Лівобережжя) у XVII–XVIII ст. її провідна верства – козацька старшина/українське шляхетство – накопичила чималі історико-джерельні скарби. Вони стали основою фамільних архівів землевласницької еліти України, що існували практично до початку XX ст.

З цього приводу в розвідці відомого вченого позаминулого століття О. Лазаревського (1834–1902) з історії українських фамільних архівів, вміщеного як передмова до першої в Україні спеціальної збірки таких документів “Сулимовский архив”, зокрема, зазначалося: “Обращаясь к прошлому столетию [XVIII. – *Авт.*], мы видим несомненную заботливость предков наших о сбережении всякого рода “шпаргалов”, накоплявшихся в их домашних архивах; то же явление мы замечаем и относительно XVII века...”¹.

Якщо перша думка не викликає жодних заперечень, то із заявою відомого дослідника тогочасних приватних та корпоративних архівів щодо архівалій XVII ст. погодитися важко. Перші документи у складі практично всіх відомих у XIX ст. фамільних збірок української старшини не ся-

гають далі 1650-х років. До речі, це мусив визнати й сам Лазаревський, стверджуючи: “Об архивах, которые бы заключали в себе бумаги хотя второй половины XVII века, нам не приходилось слышать...”. І далі, називаючи цілий ряд українських старшинських родів (Апостолів, Бороховичів, Гамаліїв, Левенців, Рубців, Свічок, Томарів), відомих принаймні від середини того століття, риторично запитав – де ж нині їхні архіви? На його гадку, вони безперечно існували, але були втрачені пізніше, хіба не в XIX ст.²

Проте варто замислитися над іншим – імовірністю збереження фамільних архівів української еліти попередньої епохи за умов формування такого суспільного стану за часів Української революції середини XVII ст. Адже ми знаємо, що Державний архів Війська Запорозького (Гетьманської козацької держави) був заснований Богданом Хмельницьким 1648 р., разом з іншими урядовими інституціями. Не міг розпочатися раніше і процес формування козацької старшини як основного державотворчого елемента нової України. Грунтовні дослідження давніх українських істориків О. Лазаревського, В. Модзалевського, В. Липинського, Л. Окиншевича, а також наших сучасників В. Кривошеї, А. Луценка, В. Панашенко, В. Свербигуза, Т. Яковлевої доводять, що козацька старшина генетично походила практично від усіх соціальних станів старого суспільства України у складі Речі Посполитої: реєстрового козацтва, шляхти – нащадків давніх руських боярсько-князівських родів, а також посполитих, міщан і православного духовництва. Питома вага цих прошарків у новій еліті була різною, але, на думку В. Кривошеї та В. Орла, “найбільше значення мали два перших джерела”³. Тому можна говорити про реальну можливість існування у XVI – першій половині XVII ст. фамільних архівів лише тих родів, які мали в Польсько-Литовській державі досить високий соціальний, здебільшого шляхетський статус. Спеціально доводити це не потрібно, адже зрозуміло, що власний архів могла мати людина передусім заможна й письменна, а найголовніше – така, яка мала що зберігати в цьому архіві, тобто володіла певною кількістю родових архівалій, затребуваних у повсякденному житті.

Такими фамільними документами, наприклад, володіла волинська околична шляхта впродовж XVI–XVII ст. У IV томі “Архива Юго-Западной России” В. Антонович подав огляд її багатющих архівів, зазначивши, що овруцькі земляне Барановичі, Болсуновські, Васьковські, Гошовські, Мошковичі, Ушаковські, Чоповські мали акти за підписами руських удільних князів, великих князів Литовських, починаючи від Семена Олельковича і до Сигізмунда III, польських королів Сигізмунда I, Владислава IV. Такі документи були потрібні їм для відстоювання землянських прав від

зазіхань польських державців, які намагалися ці стародавні акти знищити, а згаданих землян обкласти звичайними боярськими повинностями⁴.

Навпаки, нам важко говорити про доведеність існування в XVI – першій половині XVII ст. будь-яких фамільних архівів прилуцьких міщан Горленків, чернігівського міщанина Полуботка, київського – Максима Печерського (родоначальника Максимовичів), козаків Сави (засновника роду Савичів), Якова, від якого пішли Якубовичі, священника Самійла, батька гетьмана Івана Самойловича, тощо. Ми можемо припустити наявність у першій половині XVII ст. певної, хоча й дуже обмеженої кількості архівів родів української старшини шляхетського походження, ймовірно – також і купецького стану, приміром, відомого стародубського вїйта С. Ширая, багатого купця Д. Григоровича (засновника роду Скоропів), орендаря Марка Оврамовича, від якого пішли Марковичі.

Але такі припущення дуже складно підтвердити документально. Змушені констатувати той історичний факт, що наприкінці XVIII ст., коли питання доведення шляхетського походження старшини в зв'язку з оформленням загальноімперських родовідних дворянських книг постало руба, жоден з українських родів не зміг представити правдивих фамільних документів навіть з початку XVII ст., не кажучи вже про XVI та попередні віки. Причому йшлося не стільки про нову старшину, щодо якої належний до неї Ф. Ширай влучно висловився: “да и прочии в Малой России не князя в своих породах”, але й про давні шляхетські родини – “рожоних панів” Бакуринських, Болдаковських, Борковських, Борозднів, Бутовичів, Рубців, Скоропадських, Сулимів та ін.

Відомі нам факти наявності у фамільних архівах лівобережної старшини певної кількості архівалій ранішого періоду (кінця XVI – початку XVII ст.) є поодинокими. Так, один приклад подання до Новгород-Сіверської нобілітаційної комісії акта, датованого 1635 роком, наводить, характеризуючи його як “очень редкий”, О. Лазаревський у другому томі “Описания Старой Малороссии”. Цей документ пов'язаний з родом Киселів (ідеться про отримання у першій половині XVII ст. родового маєтку братом відомого А. Киселя Олександром)⁵, отже, має відношення до протилежного – пропольського табору України другої половини XVII ст. Утім, нагадаємо, що сучасний дослідник життя і діяльності А. Киселя Ф. Сисин у передмові до своєї монографії красномовно наголосив на повній відсутності фамільних документів та особового архіву київського старости і його нащадків⁶. Інший винятковий факт – подання до Чернігівської губернської комісії для підтвердження власного благородного походження родинною Литовченків купчою на подвір'я, датованої 1 березня 1570 р.,

виявлений нами у Держархіві Чернігівської області. Проте маємо серйозні сумніви щодо її автентичності, оскільки купча збереглася в копії 1800 р. Принагідно зауважимо, що губернське дворянське зібрання, у фонді якого виявлено копію цього документа, свого часу таких застережень не висловило⁷.

У своєму дослідженні з історії найдавніших дворянських родів Чернігівщини (на жаль, була оприлюднена тільки її перша частина, присвячена восьми шляхетським родам), О. Лазаревський виділив фамілії Бакуринських, Борозднів та Бутовичів як таких, що володіли маєтностями задовго до 1648 р. Так, Бороздни принаймні з 1620-х років мали численні ґрунти. Проте вже у XVIII ст. жоден з представників цих фамілій не зміг виявити у своїх родинних збірках достеменних документів про це, а дослідник підкреслив, що користувався для встановлення родословних іншими архівними зібраннями, переважно відомчими та корпоративними⁸. Згодом О. Лазаревський усе ж таки виявив серед придбаних ним залишків Борозднинського архіву один унікальний документ, датований 1638 р.: опис маєтків цієї родини, складений мечником повіту Речицького – О.-В. Биковським⁹.

Фамільний архів ще одного давнього шляхетського роду – Бакуринських (с. Церковище Городнянського повіту) – був досить докладно оглянутий наприкінці XIX ст. Ю. Татішевим. Історик зафіксував наявність у ньому кількох документів кінця XVI – початку XVII ст. (переважна більшість – у копіях XVIII ст.; щодо інших оригінальність чомусь не вказувалася), а також універсалу Богдана Хмельницького 1656 р.¹⁰ На нашу думку, такі виняткові факти збереження дуже обмеженої кількості історичних документів лише підтверджують загальне правило: засадничу відсутність архівів лівобережної української еліти за період раніший, ніж друга половина XVII ст.

Нагадаємо також, що у складі сучасного архівного фонду “Чернігівське дворянське депутатське зібрання” Держархіву Чернігівської області найдавніші документи з представлених свого часу старшиною датуються 1660-ми роками¹¹. Не згадує на наявність серед справ губернського депутатського зібрання давніх документів і Ю. Татіщев, який свого часу докладно вивчив цей корпоративний архів¹². Пояснити даний факт можна тільки одним: повною втратою відповідних фамільних архівів, де зберігалися грамоти польських королів, великих князів литовських та московських, інших володарів про військову службу і маєтності шляхетних предків у XV–XVI та на початку XVII ст.

Ми не намагаємося довести, що в Україні XVI – першої половини XVII ст. взагалі не існувало архівів українських історичних родів, які згодом увійшли до складу “малоросійської шляхти”. Навпаки, нам відома широко

оприлюднена наприкінці ХІХ ст. інформація про те, що, приміром, 1620 р. “сини боярські” Рубці на вимогу польських комісарів “показали им грамоты великих князей русских на обширные земельные владения, которые и были утверждены поляками за Рубцами”. Отже, йшлося про документально засвідчену наявність значного фамільного архіву, який уже за півтора десятиліття був знищений під час наїзду московського війська, про що Й. Рубець записав у міській Стародубській книзі “протест”: “...в январе 1633 года во время неприятельского наступления в г. Стародуб, взяты они с семейством в плен, причем именье их движимое, листы комиссарские и привилегии от короля Сигизмунда III, на села и деревни данные, истреблены”¹³. Аналогічним чином, тобто на підставі архівних документів родини, того ж 1620 р. поляками була підтверджена й маєтність “синів боярських” Борозднів – одних з найбільших землевласників Сіверщини¹⁴, але жодна з цих архівалій не збереглася у борозднинських нащадків навіть до кінця того ж століття. Між тим, саме ці два роди О. Лазаревський був схильний уважати як “единственных в Малороссии представителей древнерусского боярства”¹⁵. Старовинними державцями на Чернігівщині були Болдаковські, яких О. Лазаревський відносив до “незначительного числа “русской шляхты”, оставшейся в Малороссии после Хмельницкого”, стверджуючи: “Отец Болдаковского еще в 1587 г. получил от “Николая Лосятинского, державцы Любецкого”, “право полское на Рогоские грунта”, на которых впоследствии возникло село Рогощь (Черниговского уезда). Село это было утверждено за Василием Болдаковским по универсалу Юрия Хмельницкого в 1660 г.”¹⁶. На жаль, у ХVІІІ ст. цей рід згас, а маєтності перейшли до Томарів. Проте документів 1587 р. і в цьому архіві впродовж ХІХ ст. не виявлено.

На Остерщині найдавнішими земельними власниками з числа чернігівських бояр путних були Барановські й Білики, а також Гарбузи, Беремицькі та Пальчики¹⁷, які більш як три століття володіли тут маєтностями, але не зберегли відповідних майнових документів.

За такої ситуації єдиним нашим бажанням було підкреслити, що практично жоден з цих родів в тогочасних історичних умовах не втримав фамільних архівних збірок, які б були засновані раніше за другу половину ХVІІ ст. Іншими словами, доводиться констатувати повну неможливість простежити генетичний зв’язок між архівами українських еліт ХVІ – першої половини ХVІІ ст. та наступної історичної доби, на відміну від очевидного зв’язку між самими елітами. Крім того, нам видається необхідним підкреслити незбереженість (отже, цілковиту втрату) фамільних архівів епохи, що існували до Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Єдина відома нам думка, яка нібито спростовує цей висновок, наведена відомим істориком О. Лазаревським. В одній зі своїх праць він,

розповідаючи про переворот у земельних відносинах, спричинений революцією 1648 р., внаслідок чого польські акти на маєтності втратили свою правомочність, заявив: "...но через десяток лет после смерти Хмельницкого эти акты снова получают свое значение"¹⁸. Отже, він припускав можливість їхнього зберігання в якихось архівах. Проте в інших своїх дослідженнях учений стверджував прямо протилежне: документів навіть другої половини XVII ст. збереглося дуже мало. Про акти ж польської доби він взагалі не згадував. Таким чином, ми не можемо вважати це поодиноким і не обґрунтованим посиленнями на документи твердження таким, що спростовує наші висновки.

Констатуючи сумний факт цілковитої втрати історичних документів періоду до 1648 р., що унеможливило написання об'єктивної історії України, знавець вітчизняних старожитностей та полум'яний захисник "волностей малороссийских" В. Полетика у листі до свого однодумця А. Чепи від 1809 р. підкреслював: "До сих пор мы не имеем полных бытописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются, по примечанию моему, столь же почти в несчастных опустошениях края нашего и истреблении оных, сколько и в самих запущениях"¹⁹.

Історичні факти втрати фамільних документів у результаті військових дій наводив В. Антонович. Зібрані ним відомості стосуються долі архівів овруцької шляхти в другій половині XVII ст. У цілому як суспільний стан волинські земляне підтримували визвольний рух під проводом Богдана Хмельницького, навіть брали участь у Визвольній війні й піддавали остракізму тих своїх родичів і товаришів, які воювали на польському боці. Але козаки, зайнявши Овруцький повіт, знищили всі історичні акти, що потрапили до їхніх рук. Через це шляхтичі Чоповські та Білоцькі мали згодом відновлювати зміст фамільних документів за Метрикою Коронною. Шляхтичі Меленевські зберігали численні королівські грамоти, сеймові, асесорські, задворні судові рішення, кріпосні акти, реляції та записи, що підтверджували їхнє право на володіння землями і шляхетське звання. Під час чергової московсько-польської війни 1658 р., коли на Поліссі перебували московські та козацькі війська, Дем'ян і Григорій Меленевські заховали свій архів у бортному дереві, але й це не врятувало документів: один із загонів знайшов схованку і забрав документи із собою²⁰.

Підтвердженням думки про втрату фамільних архівалій внаслідок воєнних дій та руїни є і колективна відповідь малоросійського шляхетства 1762 р. на вимогу російської імперської влади ще до видання "Маніфесту про вільність дворянську" подати поіменні списки осіб шляхетського походження в Україні: "...а между тем были войны и разорения Малой России, как то шведская и турецкая, то в тогдашнее время и при-

вилегии, в кого з фамилий и на города и местечка малороссийские так как и на Кременчук на урядах имелись и списки о шляхетстве, ежели были, могли пропасть да и иметь оных списков по вышеписанной малороссиян и шляхты едности и общем пользовании высокомонаршою милостию при одних правах и волностях, нужды не было, зачем теперь и повеленных привилегий на шляхетство по фамилиям разве самого малого числа, представить не можно...”²¹. Дещо подібне стверджував і анонімний автор “Истории Русов”, розповідаючи про проведення Рум’янцевського опису 1765–1768 років. Комісіонери-росіяни вимагали від старшини писцових книг та царських грамот, але “только немногие имели на то подтверждения царския по их желаниям и случившимся нарочитим оказиям, то и представлены от всех владетелей универсалы гетманские и декреты судовые; но их сначала считали за пашпорты или покормежныя, и не много что за свидетельства обыкновенныя...”²². Тут засвідчено не лише необізнаність росіян в українській актовій номенклатурі, але, найголовніше, – наявність відповідних лакун у фамільних архівах. Іншими словами, намагаючись відстояти свою національно-станову окремішність в умовах посилення інтеграційного тиску та остаточного уконституювання загальноімперського “благородного сословія”, козацька старшина була налаштована тоді дуже рішучо. За висловом А. Чепи, “стародубовския и нежинския [шляхтичі. – *Авт.*], опасаясь, по-видимому, неосновательно, подвергнуться состоянию русских дворян, почли за лучшее быть в оковах, чем согласиться на оныя...”²³. Тому старшина всіляко наголошувала на відсутності в її фамільних архівах документів XVII і попередніх століть, передусім індивідуальних привілеїв польських королів та грамот російських царів, оскільки в їхньому зберіганні після створення гетьманської держави вже “нужды не было”.

Більше того, в період Української революції 1648–1678 років такі документи ставали небезпечними не лише для їхніх власників, а й навіть тих, хто мав вручати їх. Зокрема, В. Липинський наводить такий факт: коли відряджений до Війська Запорозького у квітні 1649 р. секретар короля, черкаський підстароста Я. Смяровський приїхав до Богдана Хмельницького, при ньому були 50 королівських привілеїв на земельні володіння з “віконцями” (для вписування прізвищ), якими він намагався підкупити старшину, щоб за її допомогою скинути гетьмана. Проте ця старшина після викриття замірів посла прямо на очах Богдана Хмельницького зарубала поляка шаблями²⁴. 14 серпня 1657 р., під час перебування у Москві, Павло Тетеря, невдовзі перед тим разом з Іваном Виговським та його родичами пожалуваний царем боярським званням і маєтностями в Україні на вотчинних правах, дуже турбувався про те, щоб ця інформація не поширювалася серед іншої старшини: “про то и гетман Богдан Хмельницкий не

ведал; а только де в Войске сведают... их всех тотчас побьют.., а в Войске Запорожском им ничем владеть нельзя”. Крім того, він попросив для себе у царя нову грамоту на м. Смілу, писану вже на пергаменті (харатії), оскільки попередня така грамота на папері “была у него схоронена в земле, опасаясь разорения, и попортилась”. Проте очевидно, що Павло Тетеря більше боявся не розорення, а небажаного оприлюднення царської грамоти і волів краще згноїти її, ніж тримати при собі, у власному архіві, оскільки до свого прохання додав: “а в Войске де про то не заявлено ж”²⁵.

У зв’язку з цією ситуацією виникає питання про юридичну силу таких актів, використати які для доведення своїх майнових прав було практично неможливо. Відома дослідниця історії Гетьманщини 50-х років XVIII ст. Т. Яковлева підкреслювала, що навіть і пізніше “пожалування Москви існували тільки на папері. Російський уряд у ці роки не докладав жодних зусиль, щоб реально забезпечити свої пожалування, дотримуючися автономії України, згідно з Переяславською угодою”²⁶. Залишимо на сумлінні дослідниці ці слова щодо московського занепокоєння дотриманням автономних прав України. На нашу думку, справа була в іншому – відсутності в московській адміністрації реальних важелів забезпечення своїх пожалувань. З іншого боку, не слід забувати, що такий стан справ навіть влаштовував обидві сторони: московський цар щедро наділяв прихильних до нього осіб в Україні українськими ж ґрунтами, абсолютно не переймаючися проблемою їх реального отримання; старшина таємно накопичувала поземельні акти, сподіваючись на кращі часи для їх оприлюднення.

Польська адміністрація пішла протилежним шляхом, надаючи королівські грамоти на маєтності прилюдно (приміром, нобілітація українських старшин Яном Казиміром у червні 1659 р. та пізніше). У цій ситуації козаки, отримавши шляхетські звання, кепкували з них (невідомо, щиро чи тільки про людське око). В. Липинський неодноразово наводив їхні вислови з цього приводу: “чи тіні наші не стали часом довші”²⁷. Характерно, що ці нобілітаційні грамоти не збереглися в жодному зі старшинських фамільних архівів. Практично не згадувалися вони і під час російської нобілітації кінця XVIII ст.: ані Булигами, Верещагами, Войцеховичами, Гоголями, ані Мазаракі, Скрицькими, Сулимами, Ханенками, Федьковичами, що також доводить їхню відсутність у фамільних збірках. Наведена вище інформація про надання шляхетських привілеїв та маєтностей базується виключно на польських джерелах.

Лише згодом і дуже повільно ситуація почала змінюватися. Коли у 1665–1666 роках гетьман Іван Брюховецький отримав боярство, а дванадцять полковників та генеральних старшин – московське дворянство та відповідні вотчинні права, це ще супроводжувалося протестом з боку

інших козаків, внаслідок чого обласкана Москвою старшина мала поводитись обережно: “Новые дворяне не только не смели чваниться своим привилегированным положением, но делали вид, что нисколько им не дорожат...”. Разом з тим Л. Горленко, один з тих дванадцяти, вже не мусив переховувати жалувану грамоту в землі, а спокійно тримав її у власному архіві²⁸. З такого роду документів – гетьманських універсалів та царських жалуваних грамот, датованих 1660-ми роками – розпочинаються майже всі фамільні архіви української еліти.

Сучасна дослідниця української еліти другої половини XVII–XVIII ст. В. Панашенко виводить навіть конкретну дату (1654) початку процесу формування економічних підвалин елітарного становища старшини, а отже, і накопичення у фамільних архівах юридичних актів, пов'язаних з отриманими маєтностями: “Не задовольняючись пожалуванням земель під обов'язок військової служби, козацька урядова старшина прискореними темпами розпочала закріплювати за собою гетьманськими універсалами та царськими грамотами спадкові володіння, одержані на ранг землі, села і містечка, скуповувати орні землі, угіддя, ліси, ставки тощо”²⁹.

Не вдаючися до детального аналізу цього питання, яке виходить за межі нашої теми, зазначимо лише, що, з іншого боку, російська дослідниця історії Гетьманщини 1650-х років Т. Яковлева не наголошує на такій точній даті. Вона веде мову про все десятиліття, підкреслюючи лише, що у 1655–1657 роках, тобто в останні роки життя Богдана Хмельницького, жалуваних і підтверджуючих універсалів стало значно більше (65 % від загальної кількості, враховуючи і пожалування монастирям)³⁰. Нам теж видається доцільним говорити загалом про 1650-ті роки, оскільки в найновішому збірнику універсалів великого гетьмана перший підтверджуючий універсал, кишенському державці І. Пекулицькому, датується березнем 1650 р.³¹

Варто звернути увагу на те, що перші “охоронні” універсали Богдана Хмельницького, спрямовані на захист шляхетського землеволодіння, мають більш ранні дати. Серед опублікованої (і досі – далеко не в повному обсязі) його актової спадщини налічується 26 таких універсалів, перший з яких видано 29 грудня 1648 р. 20 зі згаданих нами універсалів є іменними, тобто видані власникам конкретних маєтків. Причому тільки з 1655 р. серед них починають переважати акти про умовне землеволодіння: надання земель “у користування” служилій старшині. Першими такими державцями стали родичі самого гетьмана: П. Яненко-Хмельницький та Я. Сомко. Ще про чотири універсали (за 1648, 1650 та 1651 роки) існують згадки в історичній літературі³². Принаймні щодо 13 з опублікованих універсалів можна припустити їхнє походження з фамільних архівів родин, згаданих у цих актах, або ж їхніх нащадків та спадкоємців. З них сім

універсалів, на наш погляд, перебували колись у фамільних збірках української лівобережної еліти, а саме в архівах Бакуринських, Борозднів, Грязних, Миньківських, Носачовичів, Рубців і, абсолютно достеменно, Ярмултовських (ще наприкінці XIX ст. зберігався у фамільному архіві Бакуринских).

Принагідно зауважимо, що сучасний польський біограф великого гетьмана Я. Качмарчик чомусь налічував “всього 17 універсалів з підтвердженням шляхетського права власності й 4 про надання нових маєтків, так само шляхті. Натомість гетьман не надав жодної землі нікому з-посеред козацької старшини”³³. Він не спростовує фактів наділення старшини маєтками, але вважає, що всі земельні надання “були повністю узалежені від полковників.” Ми не можемо погодитися з такою думкою, не підтвердженою наявними джерелами, хоча б з огляду на характер тогочасної гетьманської влади. Богдан Хмельницький залишив по собі багато прикладів приборкання козацьких полковників, аж до кари на горло, тому не доводиться говорити про їхнє право надавати ґрунти поза волею гетьмана.

1650-ті – початок 1660-х років як рубіжна дата документального оформлення земельної власності підтверджується багатьма архівними документами та конкретними прикладами. Зокрема, чернігівська козацька старшина, яка в другій половині XVII ст. тимчасово потрапила під юрисдикцію Речі Посполитої у складі шляхти новоствореного Чернігівського староства, також отримувала підтверджуючі документи на свої маєтності, але від польського короля, і це найперші документи відомого Сулимивського архіву (королівські грамоти 1659–1663 років). А коли Ф. Сулимі, сину страченого у Варшаві 1635 р. козацького гетьмана й уродженого чернігівського шляхтича Івана Сулими, 1677 р. знадобилося підтвердити право на маєтності батька, він не знайшов у власному архіві необхідних документів і мусив викликати двох свідків подій першої половини століття: “Теди вынайдени Мисько Харченко и Андрей Ветченко, мужеве барзо в летех подеишлие, по сумленню старости своей визнали, же ще на початку, як ся садила Баришовка, тогда тое все положення, где тие села осели, Сулиминци, Лебедын и Кучаков, надал пан Жолковский Ивану Сулиме, в заслугах, у вечность, аби себе там сколько мог и хотел осадыв людей, ку своему подданству”³⁴. Варто нагадати, що рід Сулимив О. Лазаревський відніс “к числу тех немногих малороссийских фамилий, известность которых относится к первой половине XVII в.”, разом з тим вказуючи, що відомості про земельні володіння Сулимив на Чернігівщині сягають попереднього століття, принаймні 1587 р.³⁵ Останньою чвертю XVII ст. датуються й документи іншого фамільного архіву, що належав до найдавніших – Забілінського. Його засновник, генеральний обозний П. Забіла

(1580–1689), походив зі старовинного шляхетського роду і сам був “адміністратором добр королівських” у Борзні на початку XVII ст. Але найпершим документом цього фамільного архіву О. Лазаревський, що придбав його наприкінці XIX ст., описав тестамент П. Забіли за 1680-ті роки³⁶.

Постає питання: наскільки свідомим був окреслений нами процес, яку роль тут відіграли природні й суспільні катаклізми, якою мірою самі власники за тих часів не хотіли перейматися збереженням дідівських “шпаргалів”, адже за умов правочинності нових юридичних актів у них, дійсно, “нужды не было”. На нашу думку, поряд з першою, так би мовити, об’єктивною складовою цього процесу, як це не дивно, дуже важливою ставала друга, тобто ідеологічно-соціальні чинники.

Ще історики XIX ст. звернули увагу на той факт, що в очах сучасників Хмельниччини всі попередні права власності, а особливо на землю, були “скасовані козацькою шаблею”. Зокрема, О. Лазаревський, розповідаючи про кролівецького сотника Маковського, підкреслював: “...интересен тот факт, что Маковский, прося в 1654 г. у Кролевещкой “громады” позволения построить на р. Сведне мельницу, не решился сослаться на свою куплю этого места у Понятовского, потому что под свежим впечатлением изгнания поляков народ считал все выданные поляками (Понятовский был, конечно, поляк) юридические акты – ничтожными, “скасоваными козацкой саблею”, как тогда говорилось”³⁷.

Таку зневагу до юридичних документів XVI – першої половини XVII ст. у Гетьманській Україні можна пояснити тим широко усвідомленим сучасниками, але вперше відзначеним і описаним сучасною відомою дослідницею уявлень та ідей середньовіччя Н. Яковенко соціальним “синдромом перевернутого світу”, що став наслідком Української революції 1648–1678 років. Його засадничою ознакою була абсолютна зміна до того сталої суспільної шкали цінностей³⁸, зміна самого характеру землеволодіння, що отримувалося вже не “з ласки королівської”, а “з ласки панської гетьманської”. Для легітимної до Речі Посполитої частини руської шляхти це означало втрату всіх прав на родинні маєтки. Варто, мабуть, нагадати, що, на думку В. Липинського, “жаль за маєтностями” знищив вщент ті кровні зв’язки, які поєднували Кисіля зі “збунтованою Руссю”; з Кисіля, в 1632 р. палкого сеймового опозиціонера і захисника Русі, вчинив у 1648 р. найревнішого слугу Речіпосполитої, ворожої до всякої Русі. Цей “жаль за маєтностями” був найбільшим лихом, яке терпів цей русин від Русі”³⁹. Пізніше, коли соціальна політика козацької України визначилася чіткіше, багато товаришів Киселя пішли за Богданом Хмельницьким.

Шляхта руського походження, яка, за висловом того ж В. Липинського, “взяла участь у великій українській революції не в особі окремих,

якихось виняткових одиниць, а як відрубна суспільна верства, що визначалась своїми індивідуальними прикметами і своїми окремими інтересами”, домоглася врешті офіційного підтвердження своїх прав не тільки власним гетьманом, але й польським королем (Зборівський мир 1649 р.) та московським царем (“Березневі статті” Богдана Хмельницького та спеціальна жалувана грамота шляхті 1654 р.)⁴⁰. Проте вона не зберегла своєї станової окремішності, яку мала в Польсько-Литовській державі і яка закріплювалася майновими правами і привілеями. За твердженням сучасного історика А. Луценка, “вона, посівши належне місце у владних структурах Війська Запорозького, фактично зреклася свого суспільного положення і вийшла поза межі суспільної моделі Речі Посполитої. Вона перестала бути частиною “народу-шляхти” Речі Посполитої, натомість стала одною з базових складових, з яких постала нова українська елітна верства – старшина Війська Запорозького”⁴¹. Аналогічної думки дотримуються й дослідники козацької генеалогії В. Кривошея та М. Корнієнко, засвідчуючи чіткі хронологічні межі цього процесу: “Українська шляхта, як складова еліти існуючого суспільства, ставала перед вибором, або лишитися в існуючій соціальній еліті і разом з нею пережити всі перипетії розвалу цього суспільства, чи стати на бік молодшої національної еліти. Це ставало причиною розколу серед шляхти: частина торує шлях до ляхів, інша – показується і поступово приходять до влади у козацькій державі. Цей процес датується 1648–1687 рр. Прихід до гетьманства Івана Мазепи є кінцевою точкою боротьби покозаченої шляхти за владу. Вона її отримала і розпочався новий історичний період”⁴². Треба погодитися також з В. Панашенко, яка доводить, що “гетьманський уряд не визнавав за колишньою шляхтою якихось особливих прав на її попередні володіння, не робив різниці між окремими групами маєтків – старих панських та нових, наданих старшині, і залишав за собою право вносити зміни в їх розміри, надавати інші тощо”⁴³. Є й конкретні приклади, пов’язані з уже згадуваними родами Бакуринських, Борозднів та Рубців. Богдан Хмельницький підтвердив цим нащадкам давньоруського боярства їхні досить значні маєтності, але, як свідчить Т. Яковлева, вже за його наступників чимало ґрунтів у Рубців було відібрано, причому більшість з них дісталася наступним гетьманам “на булаву”⁴⁴.

Така “умовність” гетьманських надань і підтверджень на маєтності, у тому числі спадкові та куплені, була характерною ознакою землеволодіння на теренах Війська Запорозького. Натомість московські “пожалування” на початках козацької держави, за влучним висловом тієї ж дослідниці, “існували тільки на папері” (до речі, так само, як і варшавські). На той час значення мали лише гетьманські надання, підтвержені відповідними універсалами. Тут можна навести думку В. Липинського, який

накреслив шлях еволюції старшинського землеволодіння: “Але як земля дається за службу “Війську Запорозьському”, за службу громаді, одно слово за службу сталому і традиційному, родовому і дідичному колективові: нації – то тим самим вона має нахил перейти у володіння так само стале, так само традиційно дідичне, тобто в володіння родове і аристократичне. І дійсно це сталося пізніше зо всіма українськими ранговими маєтностями на території Гетьманщини. Всі вони згодом перейшли на дідичне, родове право шляхетське”⁴⁵.

А якщо так, то не було жодної потреби у зберіганні давніх грамот та привілеїв польських королів, великих князів литовських і московських, а, навпаки, слід було подбати про отримання гетьманських та полковницьких універсалів, царських грамот на підтвердження старих і придбання нових маєтностей. Тому вже серед перших власників іменних універсалів Богдана Хмельницького знаходимо знайомі прізвища Бакуринських, Борозднів, Рубців та ін.⁴⁶ Саме з цих актів, датованих не раніше за 1650-ті роки, починаються, як правило, фамільні архіви козацької старшини. Єдиний відомий нам виняток – “Любецькі акти” з архіву Милорадовичів. За свідченням їхнього знавця О. Лазаревського, “многия из этих актов относятся к XVI в., и уже поэтому составляют дорогой материал для истории малороссийского землевладения, т. к. бумаг, относящихся к истории Малороссии левого берега Днепра за время, предшествовавшее эпохе Хмельницкого, сохранилось очень мало”⁴⁷. Але це тільки підтверджує загальне правило, адже вони не мали безпосереднього відношення до згаданого старшинського роду, а були лише копіями з архіву Любецького магістрату, який, певна річ, існував і в XVI ст., і ще раніше. Інший відомий в історичній літературі приклад – та частина фамільного архіву Сулимів і Скорупів, яка в XIX ст. опинилась у Санкт-Петербурзі й зберігається нині в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН разом з деякими іншими українськими фондами. У довідковій літературі згадуються його хронологічні межі, визначені як 1627–1788 роки, але спеціальне ознайомлення з доступною нам опублікованою інформацією про цей архів та склад і зміст його документів схиляє до думки, що насправді фамільний фонд Сулимів не становить винятку серед інших старшинських документальних збірок, принаймні жоден зі згаданих в опису сулимівських документів насправді не можна датувати раніше за 1660-ті роки⁴⁸. Проте, безперечно, цей фонд заслуговує на спеціальне докладніше дослідження.

У наступному, XVIII ст. новий суспільний стан мав неодноразово доводити своє право на земельні та інші володіння, особливо під час Генерального слідства про маєтності малоросійських полків (1729–1735), щодо якого О. Лазаревський наголошував: “Ревизия 1729 г. произведена была исключительно с целью расследовать правильность старшинского вла-

дення маєтностями (позтому в ревизии 1729 г. козаки и не показаны)⁴⁹. Згодом відбувся Генеральний опис Малоросії (1765–1768), а між ними й потім – численні спеціальні ревізії та судові процеси.

Зростаючий попит на поземельні акти нової доби, відсутні у фамільних архівах, породжував певні пропозиції. Виникла специфічна галузь тогочасного діловодства – фальшування універсалів та їхнє засвідчення підробленими печатками. Характерно, що першим з відомих фальшувальників став Іван (Ішута) Рубець, молодший син М. Рубця. 1679 р. при ньому знайшли 12 підроблених печаток “королевских, гетманских и царского стольника Кирилла Хлопова; печати были вырезаны частью на алебастре, а частью на кусках мелу”. Проведене слідство з’ясувало, “что вместе с тем Иван Рубец поручал одному из знакомых грамотеев переписывать королевские грамоты – польским письмом, а универсалы Хмельницкого, Выговского и Брюховецкого – русским”. За цей злочин Ішуті винесли смертний вирок, але батько відкупив його, поступившись користолубному Івану Самойловичу значними родовими маєтками⁵⁰. Як не дивно, але імена споживачів цього “фальшованого товару” під час слідства не спливали. Чи не свідчить це, що підробки виготовлялися для власного архіву Рубців? На таку думку наштотує і згадка про виготовлення Ішутею “королевских грамот”, отже – актів доби, що передувала Українській революції 1648–1678 років.

За свідченням О. Оглоблина, до таких заходів удавався пізніше, за часів наступника Івана Самойловича, В. Кочубей, який вмів підробляти підпис Івана Мазепи (як повідомляв О. Меншикову 1708 р. сам гетьман, “будучи писарем енеральним, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирогкричной болезни, не всегда могу подписывать листов и универсалов, повыдавал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и за печатью войсковою, письма”)⁵¹. Але й у цьому випадку ми не знаємо про “замовників” таких підробних документів.

Той же О. Лазаревський наводив інший приклад підробки гетьманських універсалів у першій чверті XVIII ст. Тоді фальшуванням актів займався генеральний писар С. Савич, “второй по гетмане властію и силою”, за свідченням його підлеглих. Подібна історія мала місце 1738 р., коли майор Ф. Юст, обґрунтовуючи свої претензії на один із савичевих маєтків, виставив проти наявного у нащадків С. Савича гетьманського універсалу лист військового канцеляриста С. Савицького, датований 1712 р. Там йшлося про виправлення генеральним писарем тексту гетьманського універсалу без відома Івана Скоропадського. Під час слідства 1738 р. С. Савицький, на той час полковий писар Лубенський, дав свідчення, що “оный писарь Савич во время гетмана Скоропадского болезни или коей в маєт-

ности отлучки, и сам бывало подписует гетманским подписом выдаваемые кому надлежало универсалы”⁵². Привертає увагу той факт, що й цього разу йшлося про підроблені документи, що зберігалися у власному фамільному архіві, хоча згадувалися також інші отримувачі фальшованих актів.

Шляхетська родина, яка не мала потрібних універсалів або втратила їх, фактично втрачала разом з ними й усі майнові, а подеколи й станові права. На цей факт прямої залежності юридичного стану роду від наявності необхідних архівалій звернув увагу О. Лазаревський, наголошуючи в рецензії на працю Г. Милорадовича “Родословная книга Черниговскаго дворянства”: “Относительно II и III частей [Родовідної книги. – Авт.] можно еще заметить, что сюда попали несомненно и старинные роды, позднейшим потомкам которых не удалось документами связать свое родство с предками”⁵³. Тому непоодинокими були випадки викрадання або приховування власницьких актів, свідомого нищення фамільних збірок зацікавленою стороною. У згаданих діях звинувачували передусім таких відомих користолюбців, як Г. Галаган та А. Маркович. Першого, полковника Прилуцького, ще в 1719 р. удова Андрєєва звинувачувала у приховуванні двох універсалів, що підтверджували її права на декілька сіл та інші ґрунти того ж полку⁵⁴. Проти А. Марковича 1727 р. суплікувала Тетяна, удова В. Леонтовича, стверджуючи таке: “Когда было ему копии з универсалу и купчих принесла, то он сказал: ”Я де тем копиям не верю, покажите самые подлинные крепости на тот хутор, у вас имеючися”. И она с детми своими, поверивши обманству Марковича, объявила ему подлинные крепости. То он, взявши, якобы для вычитания, вовсе у себя задержал и, ведая тое, что уже не при чем ей, бедной и беспомощной сироте, з детми ея обстоявати, выгнал из в самый конец зимы с того власного, купленного хутора...”⁵⁵.

Відомий також інший випадок: онуки Н. Каленика (Калениковича), тестя Івана Скоропадського за його першою дружиною, мали поступитися заповіданими дідом їхнім матерям, сестрам Пелагії Каленик, маєтностями і на вимогу гетьмана віддали універсали Івана Мазепи на села Полуботки і Певці; проте царська грамота на ці ґрунти була схована родиною, попри всі домагання могутнього родича: “требуючи с принуждением от нас владетельски и оной вышменованной себе грамоты, токмо ж ми оную грамоту перед ним утаили, несомненное ж упование в том имеючи, что в следующие времена, ежели кому прилично, помянутая грамота от нас будет объявлена, понеже в оной выражено за службы деда нашего быть оным местностям в роду неподвижно в отчизне, то по изображенному и потом может бит тех не лишени, за что он, пан гетман, сперва бил весьма гневен и жесток на нас являлся...”⁵⁶. Але у цьому випадку справедливість

не була відновлена, і скарга новому гетьману, Данилі Апостолу, калениківських нащадків І. Савича та братів Мокрієвичів не мала для них бажаних наслідків. Наведені приклади доводять виняткову цінність, якої поступово набували родинні архівалії впродовж XVIII ст. Адже від них залежало саме володіння найціннішою як на той час власністю – грунтами, угіддями, млинами, селами та хуторами.

Питання наявності фамільних архівів стало ще більш актуальним в останню чверть того ж століття, коли старшина опинилася перед дилемою: або інтегруватися до загальноімперського дворянського стану, або ж втратити набутий предками соціальний статус. Після невдалої спроби під час роботи Катерининської комісії 1767–1768 років заманіфестувати свій особливий статус у дворянській імперії (“что они, малороссияне, особый “благоприсоединившийся народ” и поэтому желают пользоваться привилегированным положением”)⁵⁷, українська еліта мала доводити на загальних підставах своє шляхетське походження спочатку на губернських зібраннях, а потім перед Герольдмейстерською службою російського Сенату. Моральну важливість такого процесу дуже пристрасно доводив Я. Сулима в листі до своїх синів від 1788 р., наголошуючи на неприйнятності занесення роду до 6-ї частини родословної книги: “ибо 6-ю книгою опровергнете происхождение рода, восьмисотлетний перемените на столетний, сделаются обманными весь вывод и документы наши о происхождении рода поданные и недостойными онаго сделаем мы сами себе, в обиду и к вечному сожалению себе и потомкам нашим”⁵⁸.

Процес цієї запізнілої апеляції до незбережених документів уже неодноразово розглядався і проаналізований, здається, з усіх боків. Для нас важливо акцентувати увагу саме на його архівно-джерелознавчому аспекті, побіжно описаному, приміром, у праці В. Панашенко: “Українська старшина широким фронтом розгорнула свою діяльність по збиранню доказів для відстоювання свого права на дворянство. Вихідці з середовища православної шляхти стали вишукувати у своїх скринях давні документи. Значна кількість шляхти кинулася за кордон, в Польщу, і накупила собі дворянських дипломів, з допомогою яких зарахувала себе до таких дворянських родин, яких у Польщі і не було”⁵⁹. Але варто підкреслити, що архівний зміст евристично-генеалогічної праці нащадків старшинських родів кінця XVIII ст., дуже важливий для оцінки досліджуваного нами феномену фамільних архівів, досі не став предметом спеціального аналізу. Існують лише окремі зауваги відомих істориків з цього приводу. Так, можна покликатися на О. Лазаревського, який, спростовуючи виведену родом Тарасовичів генеалогію (від гетьмана Тараса Трясила), що ґрунтувалася на підробній грамоті “короля Владислава VI” від 1647 р., писав: “подобных приведенной грамоте актов в конце XVIII в. много было

сфабриковано, но подделки были так неискусны, что петербургская герольдия, куда представлялись для доказательства дворянства, немедленно их отвергла”⁶⁰.

Він же стверджував, що більшість родословних, що подавалися до нобілітаційних комісій, “сочинялась” і здебільшого ґрунтувалася не на архівних документах, а на родинних переказах. Одним із найголовніших “сочинителів” генеалогій він вважав Г. Полетику, відомого генеалoga і знавця українських старожитностей⁶¹. Зокрема, в одній зі своїх статей історик стверджував: “одним из сочинителей таких родословий был и известный Григорий Андреевич Полетика, который, будучи хорошо знаком с историей Польши, беззатруднительно выводил из последней предков тех или иных своих клиентов”⁶². Наводячи такий вислів історика, ми маємо згадати й дискусію, яка розгорнулася між ним та нащадком Г. Полетики, Г. І. Полетикою, на сторінках “Киевской Старины” 1902 р. Спадкоємець старшинського роду образився на Лазаревського, який писав, що генеалогія родини “составлена самим Григорием Андреевичем Полетикою”. Але вчений настоював на своєму, ще раз доводячи, що “родословие Полетик было составлено Г. А. Полетикою, который, можно сказать, был специалистом по части “сочинения” таких “родословий”, требовавшихся в 70-х и 80-х годах XVIII в. во множестве, для доказательства дворянства”⁶³. При цьому з дискусії якось випало головне – на підставі чого цей фахівець із “родословий” їх “сочинял”. Адже Г. Полетика був одним з найдосвідченіших знавців не тільки української, російської і польської історії, але й тогочасних архівних зібрань. Його листування, опубліковане самим Лазаревським, підтверджувало це документально. Г. Полетика радив своїм родичам та знайомим, в яких архівосховищах їм слід шукати потрібні акти. Усі “сочинення” ним родословні базувалися на міцному підґрунті, як історичному, так і архівному. Здається, жодної з його родословних московська герольдія не змогла спростувати. Більше того, він навіть застерігав деяких претендентів на нобілітацію від подання сумнівних документів.

І. Теліченко, який загалом ставився до малоросійської шляхти як суспільної верстви критично-викривально, у монографії про станові потреби українського суспільства наприкінці XVIII ст. теж торкнувся цього питання, стверджуючи доволі категорично: “Для разбора малороссийскаго дворянства и составления родословных книг в том же году (1785 р. – Авт.) были образованы комиссии, но работа их не отличалась добросовестностью и, благодаря злоупотреблениям и подкупам, многие простые козаки и крестьяне попали во дворяне, купив себе через евреев у поляков подложные свидетельства о принадлежности к небывалым польским фамилиям”⁶⁴.

На цьому тлі більш розсудливою і професійною видається нам позиція відомого генеалoga В. Модзалецького, який підкреслював, що вся

нобілітаційна кампанія “возбудила громадний інтерес к прошлому предков и вызвала целый поток “доказательств” о благородстве в Комиссии, учрежденная для разбора прав на дворянское достоинство. Но так как представлением на дворянство преследовалась определенная цель – добиться записи в родословная книги, – а кроме того, Комиссии, ведавшая этим делом, были мало подготовлены к научной критике представлявшегося им материала, то в делах архивов Дворянских депутатских собраний нередко можно встретить малодостоверные документы и совершенно недопустимы с точки зрения генеалогии, как науки, неточности и ошибки”. Одночасно В. Модзалевський як фахівець відзначав, що “в этих делах можно найти и очень подробная истории фамилий, составленные точно и со знанием дела, по материалам, извлеченным из семейных архивов...”⁶⁵.

Відсутність фамільних документів, датованих періодом до 1650 р., характерна для всіх документальних збірок еліти гетьманської України. Вона пояснюється цілком природними обставинами “перевернутого світу”. Натомість наступний період (кінець XVII–XVIII ст.) достатньо задокументований якщо не оригіналами, то копіями архівалій, або ж згадками про їхню наявність у XVIII–XIX ст.

Усе це засвідчує факти активного поповнення фамільних архівів української старшини XVIII ст. документами щодо її маєтностей та соціального статусу – власного та предків. Мало не кожен рід уважав за свій обов’язок тримати в скринях оті “шпаргали”, про які згадує провідний історик кінця XIX ст. Він стверджував, що “заботливое отношение к фамильным бумагам их владельцев, продолжалось, сколько мы замечаем, до половины настоящего столетия [XIX. – *Авт.*]”⁶⁶. Потім, за Лазаревським, настав період масової втрати цих історичних джерел, вже не надто потрібних своїм власникам: “этих семейных архивов в Малороссии теперь почти уже не существует: погибли они от крайнего небрежения потомков; ...малороссийское общество, жившее на рубеже XVIII–XIX века, ...вообще мало интересовалось историей своего прошлого. Отсутствие интереса к своему прошлому было причиною, между прочим, утраты множества семейных бумаг”⁶⁷. Дійшло навіть до того, що деякі українські історики другої половини XIX ст., зокрема П. Єфименко, взагалі заперечували існування в Україні приватних архівів: “На нашем Юге [в Україні. – *Авт.*], например, можно сказать, вовсе почти нет частных хранилищ письменной и печатной старины, собираемых ее любителями”⁶⁸.

Суттєвим недоліком для української науки є практична недослідженість подальших шляхів поповнення та долі фамільних архівів національної еліти у XIX ст. Ще О. Лазаревський писав, пояснюючи цей

факт, і не виправдовуючи передусім себе: “Изучая нашу письменную старину, мы обыкновенно заканчиваем это изучение XVIII веком и далее не идем, находя, что настоящий век представляет еще “новину”, а не “старину”. Разом з тим він наголошував, що “разнаго рода письменные памятники первой половины XIX в., которые мы до сих пор отодвигали в сторону, как памятники, для изучения которых не настало еще время, не только могут, но и должны уже подлежать нашему рассмотрению для изучения этой первой половины XIX в.”⁶⁹.

Заклик відомого вченого не був втілений в життя ані ним самим, ані його продовжувачами. Можна згадати хіба що братів Стороженків, які не оминали в своїх історичних та археографічних розвідках цієї епохи, та С. Гатцука, котрий видрукував папери XIX ст. з фамільного архіву Борщових. І лише з плином часу, у першій чверті XX ст., розпочалося більш-менш комплексне дослідження історії України XIX ст. Утім, парадокс полягав у тому, що на цей час практично всі фамільні архіви української еліти були або знищені разом із суспільною верствою, яка їх накопичувала, або ж зазнали істотних втрат і були розпорошені. Встановлення ж тоталітарного більшовицького режиму взагалі поклато край їхньому існуванню.

Що ж до конкретної кількості фамільних архівів української еліти, створених у XVII–XVIII ст. та наявних у XIX ст., то вони стали предметом окремого польового археографічного пошуку тогочасних істориків – професіоналів та аматорів, серед яких слід назвати передусім О. Лазаревського, М. Маркевича, М. Судієнка, О. Кістяківського, а також М. Астряба, М. Бакая, В. Горленка, П. Єфименка, О. Марковича, В. Модзалевського, С. Носа, П. Остряньського, М. та А. Стороженків, В. Тарновського. О. Лазаревський у вищезгаданій розвідці–передмові до збірника “Сулимовский архив” перелічив відомі в XIX ст. приватні архіви історичних українських родів: Сокирянський архів Галаганів, придбану ним самим збірку Забілів, зібрання сосницьких Марковичів (Шабалинівський архів) та іншої гілки цього ж роду (Сварківський архів) (про його зміст докладно розповідав в одній зі своїх праць Д. Багалій, який за часів студентства вивчав його), відомий Любецький архів Милорадовичів, фамільну збірку Рубців, Городищенський архів Ханенків. Цей список можна доповнити фамільними архівами, відомими за іншими археографічними виданнями, здійсненими в XIX – на початку XX ст., у тому числі О. Лазаревським: Сулимів/Скорупів/Войцеховичів/Єсімонтовських (Сулимівський і Мотиженський архіви), Стороженків (с. Велика Круча на Сокирянщині). У монографії історика про землі й землеволодіння на Лівобережжі (“Описание старой Малороссии”), одним із джерел якої стали фамільні архіви нащадків української старшини, вчений також покликається на значну

кількість таких архівних зібрань. Серед них збірки Велинських, Губчиців, Діяковських, Довгих, Кандибів, Костенецьких, Лазаровичів, Покорських-Жоравок, Рославців, Уманців, Ханевських, Холодовичів, Якубовичів. О. Лазаревський наводить також інформацію про те, що в ХІХ ст. ще існували, але вже були розпорошені серед “любителів старовини” фамільні архіви Берлів, Борозднів (колись перебував у с. Туросні Новозибківського повіту Чернігівської губернії), Дуніних-Борковських, Міклашевських (старшої гілки, яка володіла с. Нижнім Стародубського повіту), Кулябків-Корецьких, а також про розграбоване у 1869 р. надзвичайно цінне фамільне зібрання Рубців (хут. Роздори Новозибківського повіту Чернігівської губ.). Проте з подивом доводиться констатувати, що маститий історик уважав втраченим “при разорении внука генерального обознаго С. В. Кочубея Семена Михайловича, представителя старшей линии Кочубеев” увесь фамільний архів цього роду. Лазаревський чомусь безапеляційно заявляв: “О семейном архиве Кочубеев нам не приходилось слышать, чтобы он где-либо существовал”⁷⁰. І це при тому, що принаймні Диканський архів Кочубеїв, достатньо великий і цінний за своїми документами, неодноразово згадувався в тогочасній історичній літературі.

У ґрунтовній джерелознавчій праці В. Іконникова, що з’явилася наприкінці ХІХ ст., згадуються також архіви Барановських, Велецьких, Горленків (с. Ярошівка), Константиновичів, Лашкевичів (с. Брахлів Чернігівської губ.), Олександровичів, Полетиків (с. Коровинці Роменського повіту Полтавської губ.), Савичів, Стаховичів (с. Ваганич Городнянського повіту Чернігівської губ.), Судієнків.

Ми можемо додати до цього переліку й інформацію про існування виявлених у ХІХ ст. іншими польовими дослідниками родових зібрань документів таких історичних українських фаміль: Бакуринських (с. Церковище на Городнянщині), Богдановичів, Вакуленків/Вакулевичів (с. Малутиніці Пирятинського пов.), Вишневічів, Головнів, Гудовичів, Деркачів, Дворецьких, Донців-Захаржевських, Дорошенків (с. Баничі), Забілів (ще один архів у м. Красний Колядин), Зарудних, Константиновичів, Корсаків, Кочубеїв (два архіви – м. Диканька на Полтавщині та с. Дубовичі на Чернігівщині), Лизогубів, Ломиковських, Лукашевичів, Максимовичів, Мартосів, Мовчанів/Мазаракі, Мокрієвичів, Новицьких, Носів, Пасеків, Полуботків (с. Михайлівка Лебединського повіту), лівобережних Потоцьких, Проскурів-Монтрезорів, Скаржинських (с. Круглик), ще одного зібрання Сулимівського та Скорупівського (імовірно, з м. Мглина або його околиць), Тарновських (с. Качанівка), Томарів (на жаль, документи тільки з другої половини ХVІІІ ст.), Троцин, Туманських, Черняків, Шираїв.

Проте тогочасним польовим археографам не вдалося зібрати жодних відомостей щодо місця зберігання та змісту фамільних архівних зібрань

таких дуже відомих українських родів, як Апостоли, Бороховичі, Гамалії, Левенці, Свічки. Сліди цих архівів повністю загубилися вже у XIX ст. Жодних відомостей щодо цих фамільних архівів не маємо й донині. Щодо першого можна лише додати, що відомий щоденник П. Апостола надійшов до бібліотеки Київського університету Св. Володимира від нащадків М. Судієнка. У кого колекціонер придбав його і, відповідно, де перебували рештки архіву Апостолів – невідомо. Не згадували польові археографи і про фамільну збірку Скоропадських.

До цього сумного переліку втрачених архівних скарбів можемо додати ще й фамільні зібрання паперів історичних постатей, які стали відомими вже у XVIII ст., – Капністів (з успадкованими документами Полуботків), родинної гілки Толстих – нащадків гетьмана Івана Скоропадського за жіночою лінією. Ці архіви були втрачені пізніше, наприкінці XIX або на початку XX ст. Наприклад, фамільний фонд Толстих (полковника Ніжинського П. Толстого та його дружини Уляни, уродженої Скоропадської) після реквізиції їхніх українських маєтностей у 1727 р. перевезений до підмосковного родового маєтку Толстих. Згодом архів за нез'ясованих нами обставин потрапив до російського академіка М. П. Лихачова (1862–1935), який мешкав у Петербурзі, і вже у складі його колекції нині зберігається в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН. Значна частина архівалій, наявних у ньому сьогодні, належала колись гетьману Івану Скоропадському та його дружині Настасії Марківні⁶⁷. Жорстоко постраждав також архів гетьманської родини Розумовських. Розпорошений ще за життя відставного гетьмана між його нащадками за жіночою лінією графом О. С. Уваровим та князем М. В. Рєпніним, а також князем С. М. Воронцовим та іншими численними спадкоємцями гетьманських маєтків, він після смерті гетьмана частково був вивезений його сином Андрієм за кордон, перебував у Німеччині та Австрії; лише наприкінці XIX ст. потрапив до Росії і опинився частково у державному архіві МЗС Росії (нині це сховища Російського державного військово-історичного архіву і Російського державного архіву давніх актів), а частково – у приватному зібранні О. Васильчикова (гофмейстера двора і директора музею Ермітаж, нащадка гетьмана за жіночою лінією, біографа родини Розумовських).

Протягом усього XIX ст. фамільні архіви української шляхти розпорошувалися, втрачалися, змінювали господарів та місце свого перебування. Тому значна частина збірки генерального підскарб'я А. Марковича та його сина Якова в першій чверті XIX ст. потрапила до його онука, згодом відомого історика та збирача старовинних документів М. Маркевича (с. Турівка Прилуцького повіту Полтавської губ.)⁷², а пізніше – до колекціонера І. Лукашевича, і вже у складі зібрання останнього в середині XIX ст.

була придбана Московським Рум'янцевським музеєм. Міграція документів відбувалася через міжродинні шлюби, передавання права власності на маєтки. Достатньо нагадати, що до архіву Головнів потрапили документи Гоголів-Яновських; Дорошенків – папери Забілів та Марковичів; Кочубеїв – архіви Герциків, Жученків, Іскрів, Черняків; Лашкевичів – акти Ореховських; Милорадовичів – документи Полуботків, Туманських, Чернишів. Архівалії роду Безбородьків опинилися в Диканському архіві Кочубеїв та збірці гр. О. Мусіна-Пушкіна (с. Стольне).

Оскільки процес інкорпорації української шляхти до складу імперського дворянства Росії наприкінці XVIII ст. виявився доволі складним, найактивніша частина лівобережного панства почала збирати архівалії, не тільки дотичні до історії власного роду, а й більш універсального змісту – стосовно “прав та привілеїв малоросійських”. Таким чином у фамільних архівах, сформованих М. Берлінським, В. Ломиковським, Я. Марковичем, М. Милорадовичем, В. Полетикою, А. Чепю та ін., опинилися гетьманські універсали, дипломатичне листування, службові записки, що копіювалися або ж просто вилучалися з усіх доступних їм відомчих і корпоративних архівосховищ. Мета цього збирання була як суто утилітарною – допомогти доведенню дворянських прав окремих нащадків козацької старшини та всього суспільного стану загалом, який в їхніх очах репрезентував суспільство, так і високо патріотичною – прислужитися національній історії. Накопичення в архівах джерел з історії Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. фактично перетворилося для таких людей на справу життя⁶⁹. Сам В. Полетика, зокрема, відповідаючи 1812 р. різко негативно на пропозицію московського антиквара та археографа гр. М. П. Рум'янцева продати свою бібліотеку й архів, писав: “Собранные же с великим трудом и старанием отцем моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присовокупленные к первым [урятованим від пожежі 1771 р. на Василівському острові у Санкт-Петербурзі. – Авт.] относятся по большей мере к малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом”⁷⁴.

Іншою характерною ознакою доби кінця XVIII – першої половини XIX ст. стала поява на українських теренах приватних архівів росіян – високопосадовців імперської адміністрації та спадкоємців маєтностей українських родів; ці архіви також згодом перетворилися на фамільні архівні зібрання з великим умістом документів із суспільно-політичної та побутової історії України. Ідеться передусім про графа П. О. Рум'янцева-Задунайського, після скасування в другій половині XVIII ст. гетьманату фактично повноправного правителя Малоросії (тобто Чернігівщини й Полтавщини). Його архів, що носив статус “військово-похідного” і містив документи адміністративної діяльності фельдмаршала в Україні, за жит-

тя графа зберігався в його чернігівському маєтку, м. Ташані. О. Лазаревський був упевнений в остаточній втраті паперів фельдмаршала. Він стверджував, що спадкоємець Рум'янцева (його правнук) князь М. П. Голіцин, уже в XIX ст. продавши маєток, вивіз звідти всі документи й книги. Одна в'язка особистих паперів графа потрапила до рук Лазаревського, який передав її Київській археографічній комісії після того, як констатував власну неспроможність розшифрувати почерк П. Рум'янцева⁷⁵. Згодом з'ясувалося, що переважну більшість архівалій М. П. Голіцин передав архіву Генерального штабу (нині зберігається в Російському державному військово-історичному архіві)⁷⁶. Проте частина паперів П. О. Рум'янцева була свого часу скопійована українськими історіофілами, зокрема О. Марковичем та А. Чепую, які працювали у штабі фельдмаршала, а також М. Максимовичем, і в складі їхніх документальних збірань залишилися в Україні. Значна їх частина була наприкінці XIX ст. опублікована в "Чтениях императорскаго общества истории и древностей российских" та окремим виданням.

Засновником іншої значної архівної збірки, у м. Яготині на Полтавщині, став не менш впливовий діяч катерининської епохи М. В. Репнін, чий нащадок М. Г. Репнін-Волконський, до того ж, у 1816–1845 роках був Малоросійським генерал-губернатором. Завдяки тому, що дружина М. В. Репніна була онукою Кирила Розумовського, сюди потрапила частина гетьманського архіву та книгозбірні, а також кілька інших архівних колекцій, у тому числі значна частина зібрання Чепи – після того, як була використана Д. Бантишем-Каменським при написання його історичної монографії. Цей фамільний архів з цікавими документами XVIII – початку XIX ст. проіснував до 1917 р. і був дуже популярним серед дослідників української минувшини. Зокрема, саме на матеріалах Яготинського архіву були підготовлені одна з розвідок М. Стороженка про реформи Рум'янцева в 1764–1780 років, монографія О. Васильчикова про родину Розумовських та багато інших публікацій⁷⁷. Разом з тим слід згадати й інші фамільні архіви – Олсуф'євих (до його складу увійшов досить повно збережений фамільний архів Міклашевських, а також архівалії Грушинських і Лазаревичів), Пестових, Попових, Рахманових, Строганових та ін. В усіх цих зібраннях значну частину документів становили службові папери, пов'язані з посадою фондоутворювача, оригінали або ж копії. Вони значно переважували над особистими документами цих родин.

Дещо іншим був склад фамільного архіву графів Мусіних-Пушкіних, який теж потрапив в Україну в XIX ст. (с. Стольне Чернігівської губ.). Окрім документів з історії цієї знаної російської родини, завдяки шлюбу графа О. І. Мусіна-Пушкіна з графинєю Л. О. Кушелевою-Безбородько до архіву потрапила значна кількість листів та інших паперів О. Безбородька,

відомого діяча Гетьманщини, канцеляриста П. Рум'янцева-Задунайського, полковник Київського, а згодом секретаря Катерини II і Павла I, канцлера та князя Російської імперії, графа Священної Римської імперії. Вони були широко використані в останню чверть XIX ст. М. Григоровичем при написанні його двотомової монографії “Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени” і частково опубліковані в додатках до видання.

Частина фамільних документів була сконцентрована у створюваних протягом усього XIX ст. колекціях – як істориків (учених та аматорів), так і звичайних любителів української старовини та мистецтва. Такими стали зібрання В. Горленка, П. Дорошенка, О. Кістяківського, Т. Кибальчища, О. Лазаревського, О. Лашкевича, І. Лукашевича, М. та О. Маркевичів, П. Потоцького, К. Скаржинської, М. Судієнка, В. Тарновського. Другою половиною XIX – початком XX ст. датується відтворення архівної збірки Скоропадських, куди разом із документами цієї родини потрапила значна кількість паперів споріднених родів – Міклашевських і Кочубеїв.

Значну роль в евристично-камеральному дослідженні фамільних архівів відігравали напівурядові, напівгромадські інституції, якими були наприкінці XIX – на початку XX ст. губернські вчені архівні комісії. Вони проводили активну археографічну діяльність, виявляли та збирали окремі архівалії та цілі архівні фонди. Насамперед ідеться про Катеринославську, Полтавську та Чернігівську губернські архівні комісії, широко відомі своїм науковим доробком⁷⁸.

Однак питання дослідження чи бодай виявлення фамільних архівів не посіли в їхній діяльності провідного місця. Невпорядкованість відомчих та корпоративних архівів, якими весь час доводилося займатися архівним комісіям, не давала їм можливості приділити належну увагу приватним архівним збіркам. Досить своєрідним було й розуміння самого поняття – “архіви” – членами губернських комісій. Так, 1915 р. Полтавська комісія опублікувала підготовлений її членом І. Павловським за спеціально розробленою анкетною-опитувальником “Опис архівів Полтавської губернії”. На жаль, жоден рядок у цьому описові не був приділений фамільним архівам Полтавщини, йшлося виключно про відомчі та корпоративні архіви⁷⁹.

Протилежний приклад дає нам діяльність Чернігівської археографічної комісії, яка вже невдовзі після створення офіційно звернулася до свого члена О. Ханенка з проханням “от имени комиссии – дозволить обозреть его архив и библиотеку, а также неизданные сочинения его отца, Александра Ивановича”⁸⁰.

Натомість створена наприкінці XIX ст. Археографічна комісія Імператорського московського археологічного товариства (голова – А. І. Кір-

пічників, секретар – М. В. Довнар-Запольський) дуже опікувалася фамільними архівами. Поряд з рукописними збірками російських родів вона вирішила обстежити українські фамільні архіви та почала публікацію відомостей про них у своєму збірнику “Древности”. Велике значення мала також польова експедиція М. Плохинського на Чернігівщину, результатом якої стала публікація ґрунтового описання корпоративних, церковних та фамільних архівів цього українського регіону.

Зусилля з пошуку та оприлюднення відомостей про фамільні архіви у ХІХ ст. були вкрай необхідні, оскільки вимальовувалася очевидна загроза цим зібранням, передусім фізичного характеру: пожежі, вже згадувані вище, які 1771 р. знищили бібліотеку й архів Г. Полетики у Санкт-Петербурзі, 1783 р. – Локнянський архів Скоропадських; інші природні фактори (вологість, біологічні шкідники), теж негативно позначилися на збереженості багатьох цінних архівалій. Так, за свідченням С. Носа, на справжній склад паперового мотлоху (“бумажной рухляди”) перетворився архів Забілів у м. Красний Колядин Конотопського повіту Чернігівської губ., де дослідник з великими труднощами зміг віднайти кілька судових актів Борзенської сотні⁸¹. Частина гетьманського архіву Розумовського була знищена мишами на горіщі комори в с. Хитці⁸². Це не завжди було пов’язане з недбалим ставленням до спадщини предків: О. Лазаревський підкреслював, зокрема, що “если же и хранили их иногда небрежно, то потому только, что сундук, стоящий в сыром амбаре, почитался тогда лучшим хранилищем как для бумаг, так и для другого домашняго скарба”^{82а}.

Чималих втрат зазнали фамільні архіви через політичні обставини. Саме вони стали причиною загибелі приватних архівів гетьманів Івана Скоропадського, його попередника Івана Мазепи, а також більшості раніших гетьманів. Це особливо стосується Мазепиного архіву, частково, на думку О. Оглоблина, захопленого О. Меншиковим у Батурині, частково вивезеного на еміграцію і спаленого самим гетьманом перед смертю (найнебезпечніші політичні листи), а також відібраного кримським ханом⁸³. На початку ХVІІІ ст. значної шкоди було завдано фамільним архівним зібранням багатьох мазепинців – Пилипа Орлика, А. Войнаровського, Д. Максимовича та ін. У 1724 р. така ж доля загрожувала архіву Полуботків у зв’язку з репресіями проти останніх українських автономістів. До Чернігова вже був відряджений царський емісар О. Рум’янцев для проведення слідства щодо політичних планів і конфіскації всього майна опального наказного гетьмана. Родина спалила останні листи Полуботка; акти на маєтності знищити не наважилася, а тільки відправила їх подалі, до слобідського маєтку с. Михайлівки. Саме цими причинами деякі дослідники на початку ХХ ст. пояснювали появу там великої кількості архівалій

Полуботків (нині вони перебувають на зберіганні в Сумському краєзнавчому музеї)⁸⁴.

Проте очевидно, що значно більшої шкоди фамільним архівам завдали недбалі нащадки, які не обтяжували себе турботами щодо збереженості цієї частини родинної спадщини. Непоправних втрат, зокрема запискам, як і всьому архіву М. Ханенка, завдали його доньки, до рук яких потрапили ці папери 1760 р., після раптової смерті відомого мемуариста, коли його сини перебували у військовому поході. Саме доньок звинувачували вчені XIX ст. у фрагментарності знаменитого щоденника (відсутні записи за 1719–1726, 1734–1741 роки), оскільки сини та онуки були людьми високоосвіченими й опікувалися долею фамільних паперів⁸⁵. Нерідко нащадки відомих родів були готові продати фамільні архіви всім бажаючим, не дуже замислюючись, чи справді це збирачі, а чи просто користюлюбні “любители”. Так, онук відомого Г. Полетики Василь 1850 р. звернувся до М. Судієнка з пропозицією придбати дідівську та батьківську рукописну спадщину, що зберігалася в м. Ромнах та с. Коровинці, історичної цінності якої він, очевидно, не уявляв. М. Судієнко, дійсно, придбав частину бібліотеки та архіву Полетиків за 2 тис. руб., і цим, зрештою, сприяв її збереженню для нащадків. Іншу частину цього зібрання пізніше придбав В. Тарновський. Значно гіршою була доля тих фамільних архівів, які потрапили до рук описаних О. Лазаревським “любителям”. Потім, у кращому випадку, найцінніші документи розпродавалися через букіністів, де той же Лазаревський бачив рештки Нижненського архіву Міклашевських та придбав фоліант сімейних паперів Кулябків-Корецьких⁸⁶, а В. Горленко – окремі папери Скоропадських⁸⁷.

До таких же наслідків призводило подрібнення або згасання родів, коли спадкоємці чи нові власники маєтків, здебільшого росіяни, байдужі до української історії, не докладали зусиль до врятування документів. Так, у с. Хитці, яке від Розумовських перейшло до графів Гудовичів, а потім – до графині Є. Гендрік, наприкінці XIX ст. уже майже нічого не лишилося з гетьманських архівалій. М. Бакаю показали на горищі комори лише скриню, в якій колись зберігалися ці документи. Дослідник знайшов там тільки п’ять більш-менш уцілілих оправлених справ⁸⁸.

Громадська думка дійшла навіть до усвідомлення необхідності облаштування спеціальних приміщень для таких зібрань. Так, на початку 1880-х років подібна ідея дебатовалась у чернігівській пресі. З нею виступив Г. Милорадович, який брав на себе половину всіх витрат і зобов’язувався передати до цього архівосховища свій багатющий фамільний архів. Ініціативу відомого археографа і знавця давніх джерел нібито підтримував і Чернігівський міський голова В. Хижняков, але здійснитись їй не судилося⁸⁹.

Історики ХІХ ст. дуже переймалися питанням збереження фамільних архівів, оскільки лише незначна їх частина (Любецький архів Милорадовичів, Яготинський – Репніних, Волокитинський – Олсуф'євих/Міклашевських тощо) знаходилась у задовільних умовах. Зокрема, О. Лазаревський закликав власників рукописних збірок до передавання їх “в общественных книгохранилища, представляя главным к тому доводом, что сами мы их хранить, как доказал опыт, не умеем”. Іншим, “наилучшим средством к сбережению этих памятников” він визнавав видання всіх документів з архівів українських історичних родів⁹⁰. Але здійснити це, звичайно, було практично неможливо, і наприкінці ХІХ ст. історик із сумом констатував, що “до сих пор бумаг из малороссийских архивов напечатано очень мало...”⁹¹. Сьогодні його думку повністю підтримує відома дніпропетровська дослідниця Г. Швидько, яка навіть називає “гибель значної частини паперів фамільного походження” головною причиною, “яка дала поштовх публікації окремих документів із сімейних архівів. Як правило, таку публікацію здійснювали власники фамільних архівів або їх залишків. Метою, яку переслідували власники цінних документів, було збереження через публікацію змісту документу від загрози фізичного знищення”⁹².

Погодитись із таким категоричним твердженням не можна, адже перші видавничі проекти були запроваджені власниками не тих зібрань, яким загрожувала загибель, а навпаки – найвпорядкованіших і цілком збережених архівів. На нашу думку, питання зберігання стали спонукальним мотивом для таких публікацій значно пізніше, вже у другій половині ХІХ ст., коли до неї вдалися не аматори – власники фамільних архівів, а такі науковці, як О. Бодяньський, О. Лазаревський, Ф. Кістяківський та ін.

Перша світова війна 1914–1918 років, події Української революції 1917–1921 років призвели як до руйнації господарств землевласницької еліти, так і масового нищення родових маєтків, усієї культурної спадщини, накопиченої впродовж попередніх століть, передусім архівів. Зараз просто неможливо перелічити всі ті зібрання історичних документів, що дбайливо збиралися поколіннями й у 1917–1921 роках пішли димом. Ось кілька прикладів. Лише на Чернігівщині у ході селянських заворушень були розгромлені садиби М. Маркевича (с. Сварків) та П. Дорошенка (с. Баничі), в яких зберігалися великі збірки цінних рукописів та історичних документів. Під загрозою знаходилися багатющі архіви та зібрання старовини графів Олсуф'євих (с. Волокитине) та Кочубеїв (с. Дубовичі). Децю краща картина спостерігалася на Полтавщині, де завдяки зусиллям місцевого історика А. Дучинського було врятовано величезні фамільні архіви князів Репніних (с. Яготин), Кочубеїв (с. Диканька) та цілий ряд менших за обсягом архівних зібрань. Проте більша кількість фамільних архівів загинула. Значних втрат зазнали родинні архіви на Сумщині із

дуже цінними історичними документами: в с. Хотені – фамільний архів Кондратьєвих, заснований ще полковником Сумського слобідського полку Г. Кондратьєвим (з документами XVII–XVIII ст.), у с. Михайлівці, маєтку Капністів, – частина фамільного архіву Полуботків з документами початку XVII ст., у Писарівці – архів Савичів з паперами від 1672 р.⁹³ В інших місцевостях України становище було значно гіршим, і циркуляр Центрального архівного управління УСРР про врятування “поміщицьких архівів”, виданий у квітні 1926 р.⁹⁴, вже не міг переломити ситуації на краще. А невдовзі стало вже й політично небезпечним надто опікуватися зберіганням та описуванням архівів дореволюційної панівної верстви. Так, 1933 р. однією з головних провин полтавських архівістів, підданих репресіям, називалася увага до “князівсько-поміщицьких “фамільних” фондів”⁹⁵. Те, що маємо зараз у складі Національного архівного фонду – лише мізерні залишки колись значних фамільних архівів представників української еліти XVIII – початку XX ст.

Маємо всі підстави стверджувати, що ті фамільні фонди української старшини XVII–XVIII ст., які нині перебувають у складі Національного архівного фонду і зберігаються в державних архівах, це здебільшого штучно створені колекції родинних документів, безжально перероблені архівістами 1930–1960-х років згідно з тогочасними заідеологізованими схемами фондування й описування. Радянське архівознавство практично повністю відкинуло засадничий принцип старої архівістики – *respect du fond*, формуючи фонди на власний, здебільшого некваліфікований, розсуд. Оскільки фамільні архіви, як правило, були складними комплексами документів, то вони найпершими підпадали під цю кампанію. Фамільні архіви, яким судилося зберегтись у вогні революції й потрапити до державних архівосховищ, механічно розривалися на частини за формальними ознаками. Так виникли дрібні родові фонди, вилучені зі складу великих, історично сформованих фамільних архівів, – за іменами окремих представників еліти. Ще гіршою була доля рукописних зібрань, які опинились у Всенародній бібліотеці Академії наук УСРР. Усі вони розривалися між трьома обліковими “відділами”: I (літературні матеріали); II (історичні матеріали) та III (листування). Нині це I, II і III фонди Інституту рукопису НБУВ⁹⁶. Таким чином, цілісність фамільного архіву як феномену архівістики, що формувався століттями, з притаманними лише йому характерними особливостями складу й змісту, взагалі порушувалася. Це стало закономірним наслідком недостатньої уваги до самого феномена фамільних архівів, його практичної невивченості за радянських часів і відмови від наявних теоретичних та практичних напрацювань попереднього століття.

Усе вищевикладене переконливо засвідчує, на наш погляд, унікальність фамільних архівів лівобережної української еліти/українсько-

го шляхетства як своєрідного історико-архівного феномену. Вони були напряму пов'язані з цим суспільним станом, що сформувався впродовж другої половини XVII–XVIII ст., стали історичним плодом суспільної, політичної, економічної і культурної діяльності цієї провідної верстви українського населення і водночас гарантом існування самої шляхти. У фамільних рукописних зібраннях зосереджувалися всі документальні свідчення її провідної ролі в тогочасному українському суспільстві, віддзеркалювалися ідейні й культурні здобутки українського шляхетства, його побут, господарські турботи, повсякденне життя.

Найхарактернішою рисою, що поєднувала українські фамільні документальні зібрання зі, скажімо, родовими архівами балтійського лицарства, польськими магнатськими або російськими вотчинними архівами, і водночас відрізняла від них, є тісний зв'язок цих архівів із суспільним станом, що народив їх. Саме тому хронологічні межі існування таких архівів – як правило, три століття, тоді як архівалії балтійського лицарства походять ще з XIV ст., польські фамільні архіви – з XV ст., російські вотчинні архіви – з XVI ст. Прикладом такої відмінності може слугувати фамільний архів польського колонізатора Сіверщини О. Пясочинського, про склад якого розповідав А. Стороженко в одній зі своїх статей: документи родів Сохновичів, Лозок, Проскурів-Суцанських та ін. з XV ст., які “имеют особенно важное значение, т. к. относится к наиболее скуднему сведениями в истории Южной России времени – к княжению в Киеве Александра (Олелька) Владимировича из рода князей Ольгердовичей”⁹⁷. Надзвичайно важливу роль відіграла тут суто утилітарна функція фамільних документів, яка жорстко детермінувала як їхнє виникнення, так і занепад.

Перше було однозначно пов'язане з формуванням у середині XVII ст. окремого суспільного стану старшини – провідників українського “народу-війська”, на відміну від, скажімо, “народу-шляхти” польсько-литовської Речі Посполитої. Існування цього стану як провідного потребувало повсякденного доведення архівними документами свого права на родову й придбану земельну власність, відповідну посаду в адміністрації, що було запорукою проходу над іншими станами суспільства. Тому кожна шляхетська родина, кожен рід утримували фамільний архів, дбайливо зберігали “шпаргали” предків, заповідаючи їх у спадщину, розподіляючи поміж нащадків. Це породжувало таку особливість фамільних архівів української старшини, як масовість і типовість. Втрати, яких зазнавали ці архіви впродовж другої половини XVII–XVIII ст., здебільшого мали неусвідомлений характер (стихія, шкідники, випадкові нащадки). Процес звуження і поступової ліквідації української автономії, який викликав постійні політичні кризи в Гетьманщині, намагання російської

адміністрації підірвати суспільно-політичну роль старшини впродовж усього XVII ст. спонукали її тримати напоготові архівно-юридичні докази свого права на керівництво країною.

Навпаки, остання чверть XVIII ст., коли українське шляхетство було силоміць змушене або втратити своє “благородство”, або ж інтегруватися до касти імперського дворянства, характеризувалася спочатку нечуванним сплеском “архівно-евристичних” студій, утилітарним завданням яких був пошук “благородних предків” для доведення власного “благородства” за російськими шаблонами. Зі зникненням такої нагальної потреби в архівних доказах, датованого Ю. Татіщевим (за документами архіву Чернігівського депутатського зібрання) першою чвертю XIX ст., фамільні архіви втратили своє суспільне значення й тому зазнали занепаду, суттєвих втрат і як масове явище зникли взагалі. Часто дворянські нащадки шляхетських родів просто не переймалися збереженням архівалій предків.

Упродовж XIX ст. ті фамільні архіви спадкоємців лівобережної старшини, яким судилося пережити історичну негодую, втратили або ж змінили господарів і поступово набули іншого статусу, перетворюючися на колекційні рукописні збірки. Їх першими засновниками стали представники української родової еліти – Марковичі, Милорадовичі, Полетики, М. Судієнко, Ханенки, А. Чєпа та ін.

Дослідження фамільних архівів

Справжнє наукове дослідження фамільних архівів розпочалося тільки в XIX ст. Першими такими дослідниками закономірно стали історики із середовища української шляхти – нащадки родів Марковичів, Мартосів, Судієнків, Ханєнків. Для них, зокрема М. Маркевича, цінність паперів фамільних архівів була незрівнянно вищою за офіційні акти. Порівнюючи зміст документів, які видрукував М. Новиков у “Древней российской вифлиофике”, зі скарбами власного зібрання, Маркевич наголошував: “Там мы видим почти исключительно официальную, так сказать, сторону истории. Здесь вместе с нею и народная жизнь раскрывается во всем ее богатстве и значении. Ум народный, его предрассудки, его опыты, его неведение, пороки, добродетели – все налицо, и благодаря моему архиву, может быть, уничтожатся исторические предубеждения против многих исторических деятелей, как обнажится истинное достоинство тех, которые имели более счастливую участь в потомстве”⁹⁸. Із цих рядків очевидно, що автор однієї з перших друкованих монографій з історії України розглядав фамільні архівалії не тільки як побутово-єтнографічне джерело.

Важливою для нього була також їхня альтернативність щодо офіційних джерел, здатна, на його думку, спростувати деякі історичні міфи.

На жаль, наступне покоління українських істориків та археографів уже не ставилося до фамільних рукописних збірань з подібним пієтетом. Не змогло воно здійснити й комплексного дослідження такого історичного архівознавчого феномену, яким уявляються нам фамільні архіви національної еліти. Неодноразово цитована вище праця О. Лазаревського (передмова до збірника “Сулимовський архив”) досі лишається найголовнішою розвідкою з даного питання. Цей сумний, але об’єктивний факт красномовно підкреслений іншим відомим джерелознавцем, В. Іконниковим. У своїй ґрунтовній джерелознавчій монографії “Опыт русской историографии” він виклав саме за О. Лазаревським практично всі відомості стосовно фамільних архівів Лівобережної України і весь час посилався на його дослідження.

Як не дивно, але інший відомий тогочасний історик, М. Василенко, у рецензії на працю В. Іконникова чомусь знехтував таким очевидним фактом, повністю віддаючи першість у комплексному дослідженні фамільних архівів української еліти авторові рецензованої монографії, абсолютно не згадуючи про вагомий внесок О. Лазаревського: “Глава эта [про фамільні архіви. – *Авт.*] представляет совершенную новость в нашей историографии, так как до сих пор никто не решался взяться за такую трудную и вместе с тем такую неизвестную задачу. Правда, изредка появлялись в печати известия о том или другом собрании книг и рукописей, но известия эти, конечно, были случайными, о многих же собраниях почти никто не ведал или знал только ближайший круг знакомых. Заслуга проф. В. С. Иконникова заключается в том, что он собрал и свел воедино всю печатную литературу о частных архивах и затем сам уже путем сношений с частными лицами, путем расспросов старался собрать сведения о всех более или менее крупных частных книго и бумагохранилищах”⁹⁹.

Не маючи наміру спростовувати цю думку відомого історика, прагнемо лише підкреслити беззастережний пріоритет О. Лазаревського як автора першої в Україні аналітичної розвідки про історію та тогочасний стан фамільних архівів. Попри окремі помилки (особливо прикру – щодо широковідомого архіву Кочубеїв), доробок Лазаревського є надзвичайно великим, і сам В. Іконников визнавав це. Нагадаємо, що О. Лазаревський був автором окремих розвідок або ж упорядником публікацій документів з фамільних архівів Апостолів, Берлів, Галаганів, Забілів, Марковичів, Милорадовичів, Полетиків, Савичів, Сулимів/Скорупів/Войцеховичів/Єсімонтовських, Ханенків. Ще більше фамільних архівів було використано ним при написанні циклу нарисів “Люди Старой Малороссии” (Апо-

столи, Афендики, Базилевські, Бороховичі, Галагани, Гамалії, Герцики, Гоголі-Яновські, Голуби, Горленки, Граб'янки, Дмитрашки-Райчі, Жученки-Жуковські, Іваненки, Іскри, Капністи, Кочубеї, Крижановські, Кулябки, Левенці, Лизогуби, Ломиковські, Марковичі, Милорадовичі, Міклавшеві, Полуботки, Свічки, Скоропадські та ін.) і трьох томів капітальної праці “Описание Старой Малороссии”.

Праця В. Іконникова, що стала грандіозним зведенням наявної на кінець ХІХ ст. інформації про корпус усіх видів джерел з історії Росії та її європейських колоній, в тому числі й України, дуже мало доповнювала доробок О. Лазаревського. Безсумнівно значним внеском В. Іконникова у висвітлення стану фамільних архівів стало структуроване оприлюднення інформації щодо всіх відомих йому фамільних архівів, зокрема тих документальних зібрань, що з об'єктивних причин лишилися поза увагою його попередника (архіви Попова, Рєпніна, Розумовського, Рум'янцева, а також зібрань відомих колекціонерів – К. Скаржинської, В. Тарновського, вчених ХІХ ст., у тому числі самого Лазаревського, О. Кістяківського, І. Луцицького, М. Судієнка), і наведення вичерпної бібліографії публікацій про склад цих документальних зібрань. Нам стають у нагоді й відомості, подані видатним джерелознавцем щодо археографічних проектів найвідоміших власників фамільних архівів – Г. Милорадовича, М. Рєпніна, П. Скоропадського та П. Флоти.

Разом з тим варто відзначити той засадничий факт, що В. Іконников уважав документи фамільних архівів другорядним джерелом, напругу виводячи їхнє значення від наявності та кількості в них офіційних актів: “фамильные архивы и библиотеки служат важным, а нередко незаменимым дополнением к правительственным собраниям актов и дел. Некоторые из них не уступают даже в этом отношении последним, сосредотачивая в себе копии, а иногда и подлинники правительственных актов или официальные документы касательно правительственных лиц, принимавших более или менее деятельное участие в судьбах страны”¹⁰⁰. Загалом же, на його думку, “история должна изучаться по актам”, під якими він розумів переважно офіційні джерела¹⁰¹.

Утім, це було лише розвитком висловлених ще О. Лазаревським думок: “Значение фамильных архивов находится в зависимости от того общественного положения, в котором находились лица, накопившие такие архивы”. Він також визнавав їхню вартість лише для “изучения бытовой истории”¹⁰². Іншими словами, обидва провідні історики й джерелознавці ХІХ ст. виводили значення фамільних архівів тільки із соціального статусу та державних посад їхніх утворювачів, а в цілому визнавали їх менш вартісні порівняно з державними, церковними, корпоративними архівними зібраннями. Вони й не вбачали в них будь-яких особливих рис,

що суттєво відрізняли б їх від інших комплексів документів. За фамільними архівами визнавалася єдина особливість – фондоутворювачем тут виступала певна особа або рід, родина, а не інституція.

У цьому зв'язку варто зазначити, що одну з перших своїх праць – “Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии” (1868) О. Лазаревський написав, взагалі не звертаючися до фамільних архівів, а виключно за матеріалами дворянського депутатського зібрання, Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії. Щодо фамільних архівів історик зазначав, що “они остались для нас неизвестными, за весьма немногими исключениями”¹⁰³. Під час роботи над своєю капітальною монографією “Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления”, однією з сильних сторін якої є джерелознавчі огляди доступних для історика документів, він також не відносив фамільні архіви до числа основних джерел власного дослідження. Наприклад, у першому томі, присвяченому полку Стародубському, О. Лазаревський поруч з розлогою характеристикою Архіву Генеральної військової канцелярії та інших діловодних фондів Гетьманщини і навіть окремих видів їх документів, щодо фамільних збірок написав лише таке: “мы пользовались еще значительным количеством бумаг, составляющих части разбросанных по рукам некоторых семейных архивов...”¹⁰⁴. Характеризуючи джерела третього тому (полк Прилуцький), він назвав лише два таких архіви: Сокирянський Галаганів та збірку М. Маркевича, і нагадав про залишки третього архіву – Якубовичів. При цьому він зазначив: “Других семейных архивов в пределах бывшего Прилуцкого полка мы не знаем и сомневаемся – есть ли они; по крайней мере никаких слухов о них нет...”¹⁰⁵. Аналогічний характер мали використання архівів під час підготовки циклів нарисів “Очерки малороссийских фамилий” та “Люди Старой Малороссии”.

Тут доводиться констатувати певний розрив між практикою використання інформації фамільних архівів та рівнем теоретичного усвідомлення їхнього значення як джерела, безумовно притаманний творчій спадщині О. Лазаревського. Більшість його праць, особливо зрілого періоду, написана з безпосереднім або опосередкованим використанням відомостей фамільних архівів. Так, матеріали Генерального слідства про маєтності полків 1729–1735 років, Рум'янцевського опису 1765–1768 років черпалися виключно з фамільних архівів лівобережної шляхти. На них же ґрунтувалися (й обов'язково містили копії родинних документів) усі старшинські подання, що складали більшість архівалій фондів дворянських депутатських зібрань за останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст. Проте в жодному із своїх численних досліджень Лазаревський не визначив особливого місця цієї категорії джерел у загальній архівній спадщині, як не дав і

хоча б якоїсь їх характеристики як певного архівознавчого та археографічного феномену. Єдина особливість фамільних документів, на його думку, – те, що вони надають “наиболее ценный материал для изучения общественного и частного быта наших предков”.

Цю розбіжність між творчим методом науковця та рівнем теоретичного усвідомлення історичного значення фамільних архівів відмічали ще сучасники. Харківський професор Д. Багалій у своїй розлогій рецензії на праці вченого з нагоди його висунення на Уваровську премію 1891 р. спеціально підкреслив доробок О. Лазаревського з вивчення фамільних архівів історичних українських родів і, зокрема, наголосив: “...нельзя не поставитъ в особенную заслугу г. Лазаревскому его уменья разыскивать частныя фамильныя документы, которыя, как известно, очень часто погибают бесследно для науки. Г. Лазаревский сначала создал себе славу специалиста по истории старинных малороссийских фамилий, а потом получил в свое распоряжение и многия фамильныя архивы; достигнуть этого, вероятно, было нелегко, потому что его характеристики деятелей старой Малороссии отличаются, как известно, по преимуществу отрицательным характером”¹⁰⁶. Цікаво, що в іншій рецензії на праці київського вченого Д. Багалій прямо обумовлював таку негативну спрямованість історичних характеристик старшинських родів особливостями використаних О. Лазаревським джерел: “здесь рельефно представлены только отрицательные черты, и это объясняется, как нам кажется, свойством источников, которыми пользовался автор, некоторою их односторонностью; это почти исключительно официальные документы (тяжебные дела, жалобы, купчия и т. п.), частных же материалов (мемуаров, писем и т. д.) почти совсем нет...”¹⁰⁷.

Аналогічну думку – щодо однобічності підходу до архівних джерел і, відповідно, обумовленості цим наукових висновків О. Лазаревського, висловив інший рецензент першого тому його монографії київський професор І. Лучицький. Він особливо підкреслював значення вивчення фамільних архівалій: “В этом отношении все, даже, по-видимому, мелочные факты: списки “посагов”, договоры с купцами, рабочими, прислугой и т. п.; договоры, которые нередки в бумагах старых архивов (например, хотя бы в архиве Лашкевича, которым пользовался автор), имеют громадную цену и были бы вполне уместны в “Описании”. Они, может быть, смягчили бы отчасти ту густоту краски, какую г. Лазаревский обыкновенно накладывает на героев своих биографических этюдов, и, во всяком случае, делали бы менее односторонними объяснение причин поземельных изменений”¹⁰⁸.

М. Василенко в ювілейному нарисі про творчість вченого (1927) також підкреслив, що О. Лазаревський зібраний власноруч багатий архівний ма-

теріал з фамільних архівів “використовував обмежено і до деякої міри однобічно. Це було викликано характером його тем. Наприклад, ми дуже мало зустрічаємо у О. М. Лазаревського економічного матеріалу, або тільки уривки з нього, або він приведений у сирому вигляді, без належної обробки. Побутовий матеріал теж носить риси однобічності. О. М. Лазаревський брав його переважно із судових скарг та справ, де сутяжники надавали багато драматизму та збільшення, щоб зробити вплив на суд. Тому життя Лівобережної України уявляє з себе щось дуже сумне, яким воно навряд чи було”¹⁰⁹.

На наш погляд, цей феномен можна пояснити виключно народницько-демократичними поглядами вченого. Вважаючи старшину паразитуючим класом, О. Лазаревський не міг повною мірою осягнути і визнати виняткової історичної ваги накопичених її представниками культурних скарбів, їхньої значущості у порівнянні з архівами установ та корпоративними.

Лише з часом, практично вже наприкінці творчого шляху, ставлення видатного історика і джерелознавця до фамільних архівних збірок почало змінюватися. Це засвідчила підготовлена ним публікація документів з родинної колекції – “Любецкий архив гр. Милорадовича” (1898). Невдовзі перед тим О. Лазаревський високо оцінив і фамільний архів Полетиків, виділивши як найціннішу його частину приватне листування “как самого Гр. А. Полетики, так и разных членов его семьи, начиная от его отца и братьев и кончая письмами его детей, внуков и разных родичей и знакомых”¹¹⁰. Зокрема, історик стверджував, що “для знакомства с сельской жизнью богатого малороссийскаго помещика конца XVIII в. письма Григория Полетики представляют ценный и пока единственный материал”¹¹¹. Але, на жаль, і тоді О. Лазаревський не наважився бодай коротко сформулювати архівознавчу специфіку фамільних архівів.

Цікавими були погляди на фамільні папери Д. Багалія (1857–1932), який ще будучи студентом торкнувся цієї теми – він вивчав Сварківський архів Марковичів. Історик високо оцінював наявні там рукописи Я. Марковича (передусім його щоденник), творчі матеріали інших представників роду (історика Я. Марковича та його брата Олександра)¹¹². У 1889 р. історик провів польове дослідження фамільного архіву Щербініних/Крапоткіних/Донців-Захаржевських (с. Бабаї на Харківщині). Наслідком цієї археографічної експедиції став короткий огляд згаданого фамільного архіву: “...в отдельной каменной постройке хранится множество старых бумаг сельскохозяйственного содержания: все они разобраны по годам и обнимают время с конца прошлого столетия по настоящее время; в них заключаются богатые материалы по истории местной сельскохозяйственной промышленности... Для исследования местной старины наиболее

интересными представляются три связки XVIII в., открытые мною при осмотре экономических бумаг; разбором их я занялся и пришел к следующему заключению. Связки эти содержат в себе разнообразные дела, относящиеся к фамилиям Щербининых, князей Крапоткиных и Донцов-Захаржевских... Я только замечу, что в них заключается масса ценных сведений для характеристики высшего слоя слободско-украинского общества в прошлом веке; больше всего данных мы тут найдем для изучения материального быта этого общества – его забот о приобретении и расширении имений и т. п., но немало также здесь рассеяно известий, рисующих местный нравы; есть также и документы официального происхождения – копии с указов и т. п.”¹¹³.

1890 р. учений здійснив поїздку до Києва, де досліджував рукописну збірку професора Київського університету Св. Володимира О. Кістяківського, основу якої складала архівалія фамільних зібрань. В опублікованому огляді частини збірки Д. Багалій констатував, що сучасні йому історики “не ограничиваются внешнею, политическою историею, а сосредотачивают свое внимание на внутренней культурной – на быте экономическом, юридическом и т. д. Вместе с таким стремлением существует желание расширить границу исследования в отношении географическом и этнографическом – изучать не только историю не только государственных центров, но и областей со всеми особенностями их быта... При такой постановке дела особенный интерес приобретают местные собрания рукописных исторических материалов”¹¹⁴.

Тут аргументовано визначені основні причини звернення дослідників до фамільних архівів, багатих на документи регіональної, економічної, побутової тематики. На винятковому значенні фамільних рукописних зібрань, якими користувався О. Лазаревський, Д. Багалій наголошував у своїх рецензіях на праці першого, підкреслюючи, що саме вони дали історикові можливість дослідити соціально-економічну історію Гетьманщини, на яку раніше дослідники практично не звертали уваги. Разом з тим харківський учений вказував на певну обмеженість творчого методу Лазаревського, який повністю викреслив з об'єкту своїх досліджень, приміром, військову діяльність козацької старшини. Окремим напрямком в опрацюванні рукописних збірок провідної верстви України XVIII ст. можна назвати пошук у них рукописів невиданих праць Г. Сковороди, проведений істориком у 1894 р., у переддень століття від дня смерті філософа. Наслідком цих пошуків стало виявлення в рідинній збірці Томарів значної частини творчої спадщини Г. Сковороди¹¹⁵.

Таким чином, Д. Багалій у своїх працях акцентував увагу на важливості фамільних архівів для досліджень регіональної, соціально-економічної та культурної історії України, які було розпочато тільки у другій

половині XIX ст. Це вигідно відрізняло його погляди від загальної налаштованості тогочасної історіографії – на визнання другорядності фамільних паперів. Але вивчення рукописних зібрань не стало провідною темою у науковій творчості харківського професора. До того ж, Слобожанщина, дослідженню історії якої присвячувалась більшість його праць, була дуже бідною на фамільні архіви української еліти.

Навпаки, у творчому доробку відомого історика, архівознавця і генеалогіста В. Модзалевського (1882–1920) дослідження фамільних архівів посіло поважне місце. Проте, він майже не залишив якихось конкретних висловлювань з приводу значущості такого роду документів. Можна хіба що послатися на передмову до підготовленої ним же до друку добірки фамільного епістолярію Забілів. Там історик вказував, що приватне листування старшинських родин кінця XVII – початку XVIII ст. практично не збереглося, оскільки “им, как не имеющим реального значения, не придавали особенной цены и не хранили наряду с универсалами, купчими и другими документами, которые в Малороссии бережно хранили. А между тем именно в частной переписке прошлая жизнь, отношения между людьми, их взгляды, обычаи, слабости рисуются перед нами ярче всего и, главное, правдивее”. Разом з тим, В. Модзалевський визнав за необхідне підкреслити, що, згідно з фамільними документами, коло життєвих інтересів представників української родової еліти виявлялося значно ширшим за відбите в листах, і “малороссийское панство времен Гетманщины было далеко не чуждо исторических, богословских и литературных интересов...”¹¹⁶. Отже, ми бачимо, що чернігівський історик надавав фамільним архівам виняткового значення при дослідженні не лише побутової історії, але й історії ідей, літератури, культури загалом. На жаль, він не залишив у своїй науковій спадщині будь-якого розгорнутого визначення ролі, значення та особливостей рукописних збірок української еліти.

Уявлення про меншовагартісність, другорядність документів фамільних рукописних зібрань відбивалися й у розвідках інших істориків другої половини XIX – початку XX ст. Так, В. Авсєнко в розвідці про малоросійську шляхту в 1767 р. зазначав, нарікаючи на бідність українських архівів: “Как все провинциальные архивы, малороссийские представляют материалы не для политической, а для бытовой истории края”¹¹⁷. А відомий вчений П. Єфименко категорично стверджував: “На нашем Юге (в Україні. – Авт.) например, можно сказать, вовсе почти нет частных хранилищ письменной и печатной старины, собираемых ея любителями”¹¹⁸. Навіть О. Маркевич, один з нащадків роду Марковичів, який приділяв багато часу дослідженню історії свого роду за фамільними архівами, висловлювався досить зневажливо щодо значення документів

інших родів, які, на його думку, не відігравали провідної ролі в історії Гетьманщини¹¹⁹.

Щоправда, на загальному тлі виділялися погляди етнолога та історика, нащадка відомого старшинського роду С. Носа, який наголошував на винятковому значенні фамільних архівів, неповторності наявних там відомостей: “Большой грех лежит на душе тех, которые не берегут рукописных сокровищ, нередко валяющихся в домашней рухляди, и хранящих в себе подчас такие драгоценные сведения, каких не найти в официальных хранилищах. Не в одних казенных, но и в частных архивах находятся массы документов, которые обнимают всю внутреннюю минувшую жизнь нашу, сведения о которой у нас так бедны: топографию, экономический быт, медицину народа, обычаи, обычный суд, материалы для изучения украинского слова и проч., и проч.”¹²⁰. Але, на жаль, ця думка не могла переважити авторитету відомих учених. Принагідно підкреслимо, що О. Лазаревський висловлювався дуже шанобливо з приводу розвідок С. Носа по фамільних архівах. Історик із захопленням розповідав про методу польових археографічних досліджень останнього, “имевшаго хорошую привычку, при посещении разных панов и панков – разыскивать у них разные старинные “шпаргалы”, с которых тут же списывал копии, и – возвращая подлинники – убеждал владельцев – беречь их”¹²¹.

Інший любитель старовини, народний учитель та історик-аматор з Мглинщини С. Гатцук теж високо оцінював фамільні архіви і 1917 р. видав невелику брошуру з публікацією документів фамільного архіву родини Борщових – чернігівських дідичів ХІХ ст., пов’язаних зі старовинним родом Іскрицьких. Один із членів родини, М. Борщов, під час навчання у Петербурзі спілкувався з Т. Шевченком і М. Костомаровим. У передмові до брошури публікатор заявив: “бумаги фамильных архивов являются одним из достовернейших источников бытовой истории, и поэтому передача таких бумаг в музеи или книгохранилища, а еще лучше – использование их в печати – назревшая потребность”¹²².

Такі розбіжності між думками професійних джерелознавців та істориків-аматорів щодо значення фамільних архівів як історичного джерела можна пояснити лише тим, що С. Носа і С. Гатцука здебільшого цікавила не стільки офіційна, політична чи соціально-економічна історія, скільки побутове, повсякденне життя близької їм за походженням землевласницької верстви. Зрозуміло, що воно найкраще відбилося в документах фамільних (листуванні, матеріалах судових процесів, щоденних записках, заповітах, рахунках тощо), аніж корпоративних чи відомчих архівів. З точки зору істориків-професіоналів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., таких, як О. Лазаревський і В. Іконников, навпаки, більш значущими були офіційні джерела, передусім універсали, грамоти, матеріали

переговорів, дипломатичне листування. Такі документи частково теж містились у фамільних архівах як результат службової або збирацької діяльності утворювача/утворювачів архіву, але тільки ними не вичерпувався склад і зміст фамільних зібрань. Проте спостерігалася тенденція саме цими офіційними документами, а також політичною вагою власників фамільного архіву вимірювати його значення. Наприклад, О. Маркевич у рецензії на збірник “Мотыженский архив” О. Лазаревського особливо наголошував, що Сулими “никогда не играли видной роли в судьбах Малороссии, а в XVIII в. хоть и дали России несколько высокопоставленных лиц, но также не первостепенного значения”¹²³. Тим самим було підкреслено, що архівалії цього роду не мали великої наукової ваги з точки зору дослідження загальної історії України.

Як бачимо, в другій половині XIX ст. провідні науковці значно віддалилися від поглядів, проklamованих у середині того ж століття М. Маркевичем, який рішучо віддавав перевагу документам фамільних архівів як першорядним джерелам української історії.

Приклади іншого роду є практично поодинокими. Можна назвати Ю. Татищева, автора одного з небагатьох повноцінних описань фамільного фонду, який дуже слушно акцентував увагу на такій різниці між офіційними та родинними паперами: останні “вскрывают перед нами повседневную частную жизнь наших предков”, а перші “освещают жизнь этих незаметных людей чисто с внешней стороны, не допуская нас вглубь этих людей, позволяя нам только догадываться об их внутреннем мире. Интерес удваивается, если к рассматриваемому роду или семье принадлежал тот или другой видный политический или общественный деятель”. Історик навіть проголосив, що “документы, обрисовывающие его отношение к своим родным и близким, могут служить наиболее важным материалом к его биографии”¹²⁴.

Чи не єдиним професійним науковцем кінця XIX – початку XX ст., який продовжував традицію М. Маркевича і надавав виняткового значення фамільним архівам, вважаючи їх більш значущими, ніж державні, відомчі або корпоративні, був А. Стороженко (1857 – після 1918), нащадок старшинського роду, власник великої фамільної збірки й рішучий опонент українського національного руху початку XX ст. Матеріали його зібрання та інші фамільні архівалії друкувалися ним у дуже специфічному багатотомовому виданні “Стороженки. Фамильный архив”, що виходило друком упродовж 1902–1914 років. Але спонукальні мотиви, які змушували А. Стороженка доводити значення фамільних архівів, на нашу думку, полягали не стільки в площині історичної науки, скільки в політичній, хоча він був відомим вченим-істориком. Він спробував протистояти науковцям “народницької школи”, зокрема тому ж О. Лазаревському, намагаючися

довести велике значення землевласницької еліти в історії як України, так і Російської імперії. Для Стороженка документальні зібрання відомих українських родів уявлялися комплексом альтернативних історичних джерел, що дозволяє переглянути загальноприйняті на той час в історичній науці концепції щодо реакційної ролі представників землевласницького стану другої половини XVIII – початку XX ст. В одній зі статей-біографій представників старшини він писав: “Изучая биографии малороссийских козацких полковников семнадцатого века, трудно бывает собрать в актах того времени какия-либо выпуклыя индивидуальныя черты, которые позволяли бы изображать в живых красках душевный склад, особенности характера, мотивы деятельности и мирозерцания отдельных лиц из этой среды”¹²⁵. У сповненій пристрасті передмові до другого тому збірника, перебуваючи під враженням від руйнівних ексцесів революції 1905–1907 років, особливо на селі, які супроводжувалися нищенням дворянських садиб та їхніх бібліотек, архівів, усього культурного надбання, він писав, що фамільні збірки – це саме той “архивный материал, который помог бы впоследствии написать правдивую историю русской культуры за последние два века и оградил бы будущия русские поколения от влияния той ужасающей лжи относительно нашего прошлого, какия в изобилии сочиняются и насаждаются в умах толстыми журналами и газетами ради создания среди невежественнаго общества известного благоприятственнаго погромщикам настроения. Для возстановления в будущем истины весьма важно, чтобы уцелели памятники и той жизни, которую безпошадно забрасывают грязью “освободители”...”¹²⁶. Не поділяючи загально цих думок представника політичного консервативного табору, ми мусимо погодитися з обґрунтованим виокремленням ним такої суттєвої ознаки фамільних архівалій, як їхня значна альтернативність щодо офіційних актів, що була вперше сформульована ще М. Маркевичем. В останніх знаходять відбиття лише оприлюднені наміри, політичні декларації та офіційні версії подій. Натомість за фамільними архівами можна простежувати приховані, спонукальні мотиви, справжні цілі та громадську опінію навколо цих документів, більше того – потаємні важелі та процес реального повсякденного впровадження державних актів, під час якого задуманий ефект подеколи змінюється на протилежний.

На підтвердження нашої думки варто послатися хоча б на висловлені в російській історіографії кінця XIX ст. оцінки значення приватних листів князя О. Безбородька для вивчення історії останньої чверті XVIII ст. Біограф князя М. Григорович, наводячи докладний огляд адресатів цього епістолярію, писав, зокрема: “Интимное содержание этих писем ставит их в ряд весьма важных источников для обеих царствований второй половины XVIII ст. Политика наша в ту пору и придворные интриги живо и от-

кровенно описаны кн. Безбородкою, что и заставляло его весьма нередко просить того или иного из братьев Воронцовых сожигать его письма, но, к счастью, участь эта миновала их". Насамкінець він повторив слова П. Бартенева, видавця "Архива князя Воронцова": "русскую историю в царствования Екатерины и Павла нельзя писать, не прибегая к письмам кн. Безбородки"¹²⁷. Нагадаємо також, що саме Археографічна комісія Імператорського московського археологічного товариства, а зовсім не Київська, у 1890-х роках спромоглася організувати археографічну експедицію до Чернігівської губернії, результатом якої стала публікація звіту М. Плохинського, що містив цінні довідкові матеріали про наявні на той час фамільні архіви. На жаль, тогочасні українські історики не наслідували подібних прикладів і не здійснювали такого роду польових досліджень.

Утім, початок ХХ ст. став у історіографії рубіжним у визнанні виняткового значення фамільних архівів. Упродовж 1906–1918 років з'явився цілий цикл статей відомого історика, літературознавця й археографа О. С. Грушевського (1877–1943), в яких на серйозному підґрунті ставилися питання дослідження фамільних рукописних зібрань лівобережної еліти.

У двох замітках щодо "Истории Русов" дослідник напряму пов'язав проблему авторства цієї пам'ятки з поглибленим вивченням фамільних архівів, оскільки "фамільныя бумаги украинского шляхетства все еще ждут систематического научного изучения"; остаточно ж проблему авторства можна вирішити "лишь после параллельного изучения фамільных бумаг украинской интеллигенции начала XIX в."¹²⁸. Пізніше О. Грушевський присвятив спеціальну розвідку одному з найвідоміших власників і збирачів фамільних паперів середини ХІХ ст. – А. Стороженку, докладно розкривши його творчу лабораторію і плани з написання історії козаччини¹²⁹. Вочевидь стаття, що продовжувала цикл нарисів О. Лазаревського про "прежних изыскателей малороссийской старины", з'явилася під враженням від публікації томів "Фамільних паперів" цього старовинного роду, яку історик на загал оцінював дуже високо¹³⁰. В іншій статті О. Грушевського, яка носила програмовий характер, підбивала підсумки спроб української влади розв'язати архівне питання і накреслювала шляхи майбутнього архівного будівництва, фамільним архівам присвячено окремий великий розділ. У ньому описано склад і зміст архівів "панських маєтків": "матеріали про земельні справи"; документи про "організацію сільськогосподарської діяльності в маєтках"; ішлося про публікації фамільних документів та основні напрямки їхнього дослідження в минулому і на перспективу¹³¹. У цілому стаття свідчила про визнання вченим виняткового значення фамільних архівів для культурної, економічної, регіональної історії та біографістики. Але такі погляди історика були

скоріше винятком із загальної практики применшення значення фамільних архівів, констатації другорядності їхнього змісту.

Значну увагу фамільним архівам приділив О. П. Оглоблин, який ще в 1941–1942 роках у роботі про автора “Истории Русов” піддав докладному аналізу склад, зміст та долю збірки Ханенків. Цьому сприяла його тогочасна гіпотеза щодо авторства пам’ятки, від якої історик відмовився вже на еміграції. Він оцінив фамільний архів Ханенків як “дуже цінну збірку історичних матеріалів. Тут були і конституції польських сеймів, і гетьманські статті, і укази царського уряду другої половини XVII – першої половини XVIII ст., і службові, фамільні та особисті папери самого М. Д. Ханенка”¹³². Ті самі слова були повторені істориком у спеціальному нарисі про Ханенків у його праці “Люди Старої України”. Поза сумнівом, ця невелика розвідка київського професора свідчить про виняткове значення, яке він надавав фамільним архіваліям, історії формування та побутування таких рукописних збірок. Але якихось спеціальних зауважень методологічного характеру з цього приводу О. Оглоблин не залишив.

Із сумом доводиться констатувати, що окреслений вище стереотип вторинності фамільних архівів, сформульований провідними українськими джерелознавцями у позаминулому та минулому століттях, практично не подоланий і нині, на початку XXI віку. За ті більш як 100 років, що минули від появи згаданих праць О. Лазаревського та В. Іконникова, українське архівознавство не спромоглося бодай окреслити ту архівознавчу та історіософську проблему, якою є склад і зміст, а також умови виникнення й побутування цього дуже специфічного комплексу архівних документів.

Першим істориком та археографом, що на початку 1990-х років поставила питання про особливості складу й методик аналізу фамільних архівів, стала Г. Швидько. Ще на V Всесоюзній джерелознавчій конференції вона наголосила, що “в советской историографии фамільные архивы мало привлекаются в качестве исторических источников”, та подала власну видову типологію родинних архівалій¹³³. На жаль, подальшого розвитку в інших опублікованих працях дослідниці ці слушні тези не знайшли. У своєму археографічному огляді публікацій документів з фамільних архівів вона називає їх “важливими джерелами з соціально-економічної історії Гетьманщини”¹³⁴, що суттєво обмежує їхнє значення, оскільки усе ж слід говорити і про значення документів фамільних збірок для політичного, культурного, демографічного та інших досліджень.

Вочевидь недостатню увагу до нашої теми засвідчив начерк про фамільні архіви XVIII ст., вміщений у колективній монографії “Нариси історії архівної справи в Україні”, що вийшла 2002 р. за загальною редак-

цією І. Матяш та К. Климової. Попри раціональне вживання автором начерку О. Сокиркою самого терміна “фамільні архіви”, офіційно ще не визнаного, в цілому розділ справляє враження поверхового огляду навіть не наявних сьогодні, а тим більше тих, що існували у XVII–XVIII ст., документальних комплексів української еліти, а тільки меншої частини публікацій з цієї проблеми, та ще й із значними фактичними помилками. Автор не лише не спромігся виокремити специфіки цих архівних зібрань, а й навіть не ставив перед собою такого завдання. Найприкріше читати про “збереження у відносно цілісному вигляді” фамільного зібрання Скоропадських. Мабуть, єдиним підґрунтям для цього безпідставного висновку автора став факт наявності фонду з такою назвою у ЦДІАК України. Те ж стосується й архіву Кирила Розумовського, який, на думку автора нарисувати, так само зберігся донині. На наш погляд, серйозного обґрунтування вимагають і такі висновки автора: “У порівнянні з минулим століттям, коли збирання документів і рукописів, як правило, безпомилково вказувало на високе соціальне становище й достатньо розвинуті культурні інтереси власника, XVIII ст. зробило це явище дедалі поширеним, а відтак менш елітарним”. І далі: “Слід констатувати, що сам феномен збирання родинного архіву, незалежно від його величини й різноманітності, функціонує в значно ширшому соціальному колі, охоплюючи навіть непривілейовані верстви населення”¹³⁵. Проте жодного прикладу, як і слід було очікувати, не наводиться.

На жаль, інших узагальнюючих праць з цієї тематики не існує, хоча упродовж останнього десятиліття було кілька досить цікавих публікацій про окремі фамільні архіви української старшини, зокрема Полуботків, Новицьких, Галаганів, Полетиків¹³⁶. Але в цих розвідках ми даремно шукали бодай короткого визначення специфіки фамільних архівів. Приміром, на думку дніпропетровського історика В. Заруби, створення таких архівів (він називає їх здебільшого “родинними збірками”, що, на наш погляд, не є коректним і ємним визначенням) на Лівобережжі “пов’язане з піднесенням політичного та культурного життя українського народу після національно-визвольної війни, а також з прагненням козацтва, особливо старшинської верхівки, закріпити за собою здобуті привілеї і землі”¹³⁷. Нам важко погодитися з першою тезою, адже ми знаємо, що з періодом Руїни важко пов’язати “піднесення політичного та культурного життя”. Також, на нашу думку, не є вичерпною і досконалою запропонована автором схема видового складу “родинних збірок”, оскільки до книжкової їх частини необґрунтовано віднесені “господарські записи, щоденники, сімейні хроніки”. Абсолютно неприйнятним для нас є віднесення універсалів, найголовніших розпорядчих документів Гетьманщини, до кореспонденції. Разом з тим слід погодитися з тим визначенням історичної вартості архіву Новицьких, яке подає автор: “Як історичне джерело збірки

Новицького зберігають матеріали і про інші найрізноманітніші сторони буття. Їх без вагання можна назвати енциклопедією українського життя XVII ст.”¹³⁸.

У статті Л. Гісцової про архів Галаганів у фондах ЦДІАК (нагадаємо, що це лише частина колишнього значного фамільного архіву, що зберігався у с. Сокиринцях, інша вціліла частина потрапила до Інституту рукопису НБУВ) наводиться хрестоматійне визначення поняття “родовий архів”: “архів, який склався в результаті господарської, службової, громадської й приватної діяльності членів роду”¹³⁹. Але, по-перше, тут бракує принаймні двох понять: політичної та культурної діяльності. По-друге, заперечення викликає сам вислів “родовий архів”. Його можна поширити лише на сучасний фонд ЦДІАК, де нині відсутні документи спорідненого з першим роду Дараганів. Але ж у Сокирянському архіві вони були, і цей факт вже змушує говорити не про “родовий архів”, а про фамільний архів Галаганів/Дараганів, до складу якого входили папери, як мінімум, двох родів української еліти. Якщо ж вести мову виключно про ту частину архіву Галаганів, яка нині перебуває у ЦДІАК, то можна визнати правоту автора.

Як це не дивно, але найбільш затребуваними в українській архівістиці та загалом у джерелознавстві виявилися нині фамільні архівні фонди не української, а польської еліти, яка мешкала на правобережній Україні. Під впливом польського архівознавства наприкінці 1980-х і в 1990-х роках розгорнулося активне дослідження т. зв. “магнатських архівів” землевласницької еліти польського походження. Першим значним дослідженням такого роду став покажчик “Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии”, підготовлений В. Ульяновським. Він дуже аргументовано наголосив на необхідності для справжнього наукового дослідження проведення комплексного вивчення архівів, фамільних зокрема. У передмові до покажчика вчений згадав про трагічну долю фамільних архівів, які “во многих случаях перестали существовать как целостные и самостоятельные комплексы. Между тем их реконструкция, восстановление системы, истории формирования имеет очень важное значение”. Загалом учений дуже високо оцінив значення фамільних архівів, назвавши їхній зміст унікальним, таким, що дозволяє простежити зародження і розвиток багатьох історичних процесів, провести ретроспективний аналіз¹⁴⁰. У цьому дану працю, попри її довідковий характер, можна віднести до тих, на жаль, поодиноких, досліджень в сучасній українській історіографії, де міститься аргументована наукова оцінка значення фамільних архівних зібрань.

Згодом були підготовлені й опубліковані узагальнюючі огляди фамільних архівів польської еліти в київських та львівських державних архівах¹⁴¹. Серед цього доробку слід особливо відзначити праці Н. Черкась-

кої з дослідження долі та складу магнатських правобережних архівів, що з'явилися останнім часом. Попри те, що дослідниця рішучо не визнає терміна “фамільні архіви”, а трактує їх дуже звужено – тільки як “родові”, і вбачає їхню цінність передусім “для вивчення фільварково-панщинного господарства”, розкриття шляхів “накопичення (мобілізації) земельної власності”, видів та форм “боротьби вищої шляхетської верстви за землю”, тобто виключно як джерела ідеологізованої соціально-економічної історії, в її розвідках знаходимо багато цікавих спостережень. Зокрема, це стосується теоретичних і практичних засад опрацювання магнатських архівів у 1930-х та 1960–1970-х роках, ставлення офіційного радянського архівознавства до проблеми фамільних архівів і виділення цієї категорії із великого загального виду приватних архівів тощо¹⁴². Разом з тим не можемо погодитися з таким звуженим трактуванням фамільних архівів (тільки як родових), що обумовлено наслідуванням давніх радянських шаблонів.

Цікавим видається нам спостереження відомого історика консервативного руху В. Потульницького щодо “конспіративного характеру діяльності українського шляхетства не лише у сфері політичної діяльності, але навіть по власному самозбереженню своєї родової традиції”, внаслідок чого така активність “не могла відбитися в архівних документах” (додамо від себе – офіційних архівів, оскільки у фамільних збірках напевно могли переховуватися такі свідчення таємної патріотичної діяльності представників дідовичного стану)¹⁴³.

Джерелознавча наука також не приділила фамільним архівним зібранням належної уваги. У всіх відомих нам загальних курсах джерелознавства ця окрема категорія джерел жодним чином не виділена серед інших. У праці М. Литвиненко, присвяченій джерелам історії України XVIII ст., подається такий поділ писемних джерел цієї доби (фамільним архівам тут, як бачимо, взагалі не знайшлося місця): “1. Акти державного управління; 2. Ревізії та описи; 3. Мемуарна та історична література”¹⁴⁴. Залишилися роз'єднаними між загальними категоріями документальних джерел та джерел особового походження фамільні архівалії також у найновіших курсах джерелознавства, які побачили світ у Львові та Києві¹⁴⁵.

Не кращими є справи з теоретичними засадами поставленого питання в архівознавчій науці. Проблема створення й побутування фамільних архівів як специфічного історичного й архівного феномену належить до найнерозроблених в українському архівознавстві. На сьогодні відсутні не тільки ґрунтовні розвідки в цій царині, але й навіть офіційно прийнятий термін, що адекватно відбивав би їх особливості порівняно з іншими категоріями фондів, зокрема особового походження. Першу спробу позначити саму наявність таких категорій зробили автори термінологічного словника

“Архівістика”. Проте, повністю наслідуючи традиції радянського архівознавства, вони виокремили тільки два різновиди цих фондів: родинний (сімейний) фонд та родовий фонд, визначивши їх як сукупність архівних документів, що утворилися протягом життя та діяльності, відповідно, родини або ж роду¹⁴⁶.

На наш погляд, наведені визначення аж ніяк не можна вважати вичерпними. У них не відбито тієї специфіки згаданої категорії фондів, яка змушує наших закордонних колег, зокрема росіян, поляків та німців, вживати спеціальні терміни (відповідно, *вотчинно-поместный архив*, *archiwum podworskie*, *Gutsarhiv*), тобто архівний фонд маєтковий (у 20–30-х роках ХХ ст. в Україні їх називали ще “поміщицькими”), що був створений у процесі діяльності роду або фамілії (кількох споріднених родів) землевласників – представників політичної та культурної еліти тогочасного суспільства¹⁴⁷. Для нас це питання – принципової ваги, оскільки засадничою ознакою цих архівів виступає наявність значної кількості джерел приватноправового, економічно-господарського та навіть статистико-описового характеру, що не притаманне іншим категоріям особових фондів, у тому числі родинним (сімейним) та родовим. Інакше кажучи, вміст фамільного архіву є значно ширшим, аніж інформація про родину, рід та його найближче інтелектуальне оточення – все те, що містять звичайні особові, родові або ж родинні архіви.

Фамільний архів/архівний фонд утворює, за нашим переконанням, цілісна сукупність документальних свідчень не тільки про державну, політичну, культурну, громадську, а й обов’язково господарську активність роду, його інтелектуальне й побутове життя протягом століть. Термін “родовий архів” не є прийнятним для нас, оскільки здебільшого фамільний архів складають папери не одного, а кількох родів землевласницької еліти. Такі роди могли бути зв’язаними шлюбними та іншими родинними стосунками. Проте мали місце й випадки, коли архівалії (не тільки акти на земельну власність, але й епістолярій, творчі матеріали) успадковували не родичі (зокрема, у разі їх відсутності, позбавлення спадщини), а нерідні нащадки або ж покупці маєтностей. Яскравим прикладом такого процесу стало виявлення наприкінці ХІХ ст. у фамільному зібранні князів Барятинських (Курщина) значної кількості документів приватного Мазепиного архіву, пов’язаних з російськими маєтками гетьмана¹⁴⁸.

У фамільних архівах зберігалися також документи з відомостями про досить велику групу інших людей, економічно або політично залежних від представників роду, фамілії. Йдеться насамперед про посполитих, потім кріпаків, а ще пізніше – населення сіл, розташованих на одіичених родом землях. Це були також священнослужителі, вчителі нижчих шкіл, господарські службовці, які працювали в маєтках. Слід згадати й

значну альтернативність вмісту фамільних архівів порівняно з архівами офіційними (державними, відомчими та корпоративними), що пояснюється як самим характером таких архівів, так і їхнім вмістом. Документи, метою створення яких було насамперед задоволення внутрішніх, особистих потреб (а не зовнішніх, публічних, як в офіційних актах) або ж відновлення історичної пам'яті роду, є не лише доповненням цієї, другої категорії джерел. Вони можуть і суперечити офіційним актам, навіть спростовувати їх, розкривати інші, приховані, або не такі очевидні причини та наслідки запровадження цих актів. Нарешті, в документах фамільних збірок, як уже згадувалося, могли міститися приховані, таємні, конспіративні відомості, на відміну від офіційних архівів.

До суттєвих характеристик фамільних архівів належить і їхня обов'язкова регіональна прив'язка і, у зв'язку з цим, – надзвичайна цінність з точки зору краєзнавчих досліджень. Архіви лівобережної української шляхти є невичерпним джерелом таких відомостей про Чернігівщину, Полтавщину і Сумщину за 300 років, що незаперечно доведено хоча б монографією О. Лазаревського “Описание старой Малороссии”. Слід відзначити і специфічні часові параметри таких фондів, адже накопичення документів у них тривало, як правило, протягом кількох століть (у нашому випадку – це 300 або менше років).

Ця доволі стисла і далеко не вичерпна характеристика специфіки фамільних архівів як окремого типу джерел є, звичайно, обмеженою, недостатньою і приблизною. Наражаючись на сувору критику з боку архівознавців і джерелознавців, ми розглядаємо окреслені вище характерні риси фамільних архівів як попереднє, можливо і не дуже вдале, наближення до усвідомлення їхньої сутності й особливостей. Проте, найбільше наше бажання – привернути увагу наукової громади до необхідності з'ясування цього архівознавчого та археографічного феномена.

Склад і зміст фамільних збірань

Короткий нарис історії та кількісна характеристика фамільних архівних збірань лівобережної шляхти, наведені вище, потребують, як обов'язкового доповнення, розкриття їхнього інформаційного вмісту. Це дозволить показати якісний склад документальних збірань старшини, визначити притаманні лише їм характерні риси, що відрізняють ці документальні комплекси, які склалися історично, від інших архівних фондів тієї доби, зокрема створених державними, корпоративними установами Гетьманщини, пізніше – Російської імперії, церковно-монастирських архівів тощо.

Передусім варто визначити загальну типологію фамільних архівалій, тобто номенклатуру документальних зібрань української еліти, виокремити головні групи їхніх складових.

У своїй передмові до “Сулимовського архива” О. Лазаревський уперше в українській історіографії спробував здійснити такий аналіз, накреслити основні параметри видового складу відомих йому на той час фамільних архівів, виділивши дві основні загальні категорії документів: акти юридичного характеру, що доводили права на земельну власність, і “частная переписка родичей и приятелей”¹⁴⁹. Проте навряд чи й сам він міг наполягати, що такі категорії архівалій вичерпують усе багатство видового складу фамільних архівів. Скоріше за все, цим твердженням він намагався лише підкреслити особливості фамільних збірок.

Але й у цьому випадку маститому археографу й знавцю архівів української еліти можна зробити суттєвий закид щодо неповноти наведених ознак. Дійсно, “акты юридического характера” зберігалися не тільки у фамільних архівах. Вони обов’язково наявні серед монастирських паперів, і навіть у значно більшій кількості та за значно більший проміжок часу (від доби Польсько-Литовської держави). Є вони й серед діловодних документів установ Гетьманщини, адже особливість універсалу як директивно-розпорядчого документа адміністративної влади, навіть якщо він був спрямований на захист приватної власності, її надання окремим особам, – його адресування конкретному полковнику та сотнику. За твердженням сучасної дослідниці В. Панашенко, “полкові канцелярії вели спеціальні книги для реєстрації наданих маєтностей, заснованих хуторів і слобід, новозбудованих млинів. Час від часу вони надсилали відомості до Генеральної військової канцелярії “о селах державческих” з повідомленням про наявність відповідних документів”¹⁵⁰. Тому копії, а часом і оригінали універсалів обов’язково осідали в полкових та сотенних канцеляріях. Саме на підставі універсалів робилися відповідні актові записи у книгах міських урядів. Крім того, в архівах дворянських депутатських зібрань, що повсюдно виникли у Лівобережній Україні впродовж останньої чверті XVIII ст., тобто в архівах станових інституцій, також накопичувалися значні колекції, передусім царських жалуваних грамот, гетьманських універсалів, купчих документів, копій інших юридичних актів, якими нащадки козацької старшини на вимогу імперського уряду доводили своє шляхетське походження. Отже, юридичні приватновласницькі акти були обов’язковою складовою станових архівів. Іншими словами, “акты юридического характера” зберігалися в усіх без винятку тогочасних архівах.

Тому така лапідарна характеристика, на наш погляд, є абсолютно недостатньою і потребує суттєвих доповнень, хоча її практично повністю

повторив свого часу В. Іконников. У своїй монографії він також загалом поділяв фамільні папери на “юридические акты” та “переписку”. Зокрема, при характеристиці фамільного архіву Галаганів історик зауважив: “Архив этот сосредотачивает в себе, как и другия местныя фамильныя архивы, преимущественно юридическия акты на разнаго рода земельныя угодыя; бумаг чисто историческаго характера в архиве находится сравнительно немного, но особенно мало – бумаг по частной переписке”¹⁵¹.

Уже в наш час Г. Швидько першою навела більш докладний перелік видів рукописів фамільних архівів: “По видовым признакам они отличаются чрезвычайным многообразием: копии публичноправовых актов, частноправовые акты (королевские привилеи и царские жалованные грамоты, гетманские и полковничьи универсалы; купчие крепости, дарственные листы и духовные завещания; хозяйственные книги владельцев архивов); делопроизводственная документация административных учреждений, в которых служили представители данного рода, или упраздненных вследствие административных реформ; частная переписка, семейная хроника, исторические и литературные сочинения владельцев архива”¹⁵². Як бачимо, тут ідеться про значно ширший видовий набір фамільних архівалій. Його можна було б визнати за досить вичерпний, якби говорилося не лише про адміністративні, а й військово-адміністративні органи як місця служби представників козацької старшини. Адже відомо, що практично всю другу половину XVII ст. та майже все XVIII ст. українська старшина провела у сідлі, беручи участь у всіх без винятку війнах Російської імперії, а в перервах між ними відбивала татарські набіги на Лівобережжя або несла прикордонну службу. Тому її службові документи – це передусім військові атестати, розпорядження, щоденники військових дій, довідки про участь у численних походах та баталіях.

Інший сучасний історик, В. Заруба, в дослідженні про фамільний архів Новицьких навів власну типологію родинних архівалій: “Архів включав різні документи, які за значенням для власників можна розподілити: а) документи, що підтверджують права на власність (універсали, привілеї, купчі, дарчі і духовні грамоти, судові виписки тощо); б) оригінали і копії документів адміністративних органів Гетьманщини; в) листування – приватне і ділове”. Ще одну частину архівалій, очевидно за суто формальною ознакою (опрацювання у вигляді книг), автор відніс до “рукописів родинних бібліотек”: “збірники рукописних матеріалів, що об’єднані під одною обкладинкою (господарчих записів, щоденників, сімейних хронік, списків з літописів, житій тощо)”¹⁵³. На наш погляд, такий перелік видів фамільних архівалій теж не є універсальним та всебічним, передусім з наведених вище причин, а також з огляду на абсолютну недоречність такого нічим не виправданого розривання фамільних архівів, що були єдиним

комплексом, на архів і рукописну бібліотеку. Крім того, тут навіть не згадуються документи про громадську та культурну діяльність української панівної верстви.

Ми вважаємо за необхідне до двох основних видів приватноправових актів, виділених О. Лазаревським, обов'язково додати документи про громадську і службову діяльність представників української еліти, що, зрештою, опосередковано визнавав і сам Лазаревський, стверджуючи: “значение фамильных архивов находится в зависимости от того общественного положения, в котором находились лица, накаплившие такие архивы”¹⁵⁴.

До цієї великої групи документів про службову діяльність представників старшинських родів належали, насамперед, гетьманські універсали про отримання ними певних урядів або ж звання бунчукових (значних військових) товаришів. Останнє не було пов'язане з певною посадою, але означало входження власника такого звання до вищого кола козацької еліти.

Приблизно з 1730-х років обов'язковою складовою документації про службову (переважно військову) діяльність стали універсали, укази, атестати, які засвідчували військовий ранг та участь у бойових діях. Це був відносно новий вид службової документації, оскільки у другій половині XVII – на початку XVIII ст. єдиним свідченням належності до козацького стану й отримання рангу були компути. Згодом старшина потребувала вже окремих універсалів та атестатів. За висловом О. Лазаревського, представники вищої козацької верстви “постоянно выпрашивали такие аттестаты у разных великорусских начальников отрядов, в состав которых попадали просители”¹⁵⁵, щоб потім додати ці документи до прохань у різні інстанції, аж до найвищих, про службові підвищення, отримання винагород, маєтків тощо.

Юридичні акти стосовно власності та свідчення про службову діяльність утворювачів архіву складала два великі неодмінні блоки фамільних архівалій. До них щільно долучалась інша категорія документів, що свідчило про відсутність достатньо чіткого розмежування приватного та публічного в суспільній і особистій думці еліти Гетьманщини. Йдеться про накопичення у фамільних архівах сотенно-полкової та генеральної старшини службових документів відповідного рівня як в оригіналах, так і в копіях, що наочно продемонструвала підготовлена О. Лазаревським збірка “Мотыженский архив”. Приблизно половину документів, вміщених у цьому виданні, побудованому на матеріалах фамільного архіву Сулимів із с. Мотижин, складають офіційні акти полку Переяславського, “среди общества котораго Сулимы в продолжении всего XVIII в. занимали первенствующее положение”, посідаючи полковий та сотенні уряди.

Ще більшою мірою така картина засвідчується оприлюдненням В. Зарубою складом фамільного архіву Новицьких, в якому збереглося, фактично, все діловодство канцелярії компанійського полку другої половини XVII ст., яким командував засновник архіву й роду І. Новицький¹⁵⁶. Так само в архіві Донців-Захаржевських опинилися документи канцелярії Сумського слобідського козачого полку XVIII ст. Архів Барановських, власників Козелецької сотні, містив не тільки відповідні архівалії сотенної канцелярії, але й укази російського Синоду та справи козелецької протопопії XVIII ст.

Нам відомі випадки, коли до фамільних архівів потрапляли офіційні документи й іншого рівня. О. Лазаревський у передмові до своєї публікації “Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг.”, наголошуючи на винятковому значенні діаріушу Генеральної військової канцелярії як офіційного джерела, підкреслив: “сохранился диариуш за первую половину 1722 г., веденый Николаем Ханенком, и сохранился не в официальном архиве, а в семейном...”¹⁵⁷. Очевидно, з приватного архіву походило і продовження такого діаріушу, придбане Лазаревським у Чернігові і наприкінці XIX ст. подароване ним бібліотеці Київського університету Св. Володимира.

Усе це стосується не тільки значних документальних комплексів, а й окремих категорій документів. Так, О. Кістяківський видрукував одну з копій “Прошения малороссийскаго шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г.”, за списком, що походив із Сулімівського архіву¹⁵⁸.

Те ж стосувалося й судових функцій старшини, здійснюваних нею в рамках своїх адміністративних повноважень. О. Лазаревський опублікував відомості про виявлення ним у тому ж архіві присуду в справі Жоравки (1719). На той час полковим писарем Стародубським був Г. Суліма, “который вероятно и присвоил себе эту копию, выданную из суда жалобщикам”¹⁵⁹. Сотник Борзенський Т. Забіла, який у 1694 р. проводив судову справу між Ф. Палієм та Т. Шевцем за “отчистий дім” Палія, залишив усі судові папери у себе, а С. Нос знайшов їх наприкінці XIX ст. у Красному Колядині, в забілінському фамільному архіві¹⁶⁰. Тому нам видається досить обґрунтованим припущення, що службова документація, яка відбивала державно-адміністративну, в тому числі й судову діяльність старшини, у вигляді оригіналів чи копій документів, стала невід’ємною складовою більшості фамільних архівів.

Виникає природне питання щодо тієї розділової ознаки, що дозволила б визначити, які офіційні документи лишалися в урядових архівах, а які потрапляли до приватних/фамільних архівів. Однак на підставі опублікованих відомостей про склад урядових та фамільних архівів Гетьманщини

виокремити будь-яку засадничу рису, яка б визначала місце зберігання службових архівалій, не видається можливим. Це засвідчує історіографічна плутанина щодо джерел публікації М. Судієнком двотомника його “Материалов для отечественной истории”. Одні історики (П. Єфименко, Д. Багалій) вважали, що він вилучив оприлюднені універсали Данила Апостола й листи російських високопосадовців до Івана Скоропадського безпосередньо з архіву Генеральної військової канцелярії, інші (О. Лазаревський, В. Іконников, В. Горленко) – з фамільного архіву Полетиків. Очевидно, що такий процес був абсолютно стихійним. До фамільних архівів потрапляли практично всі офіційні акти, до створення чи зберігання яких мали відношення засновник архіву або ж його нащадки.

На аспект безпосереднього зв'язку фамільних та діловодних архівів Гетьманщини звернула увагу Г. Швидько, яка зробила особливий наголос на необхідності “выяснить причины и обстоятельства отложения в фамильном архиве официальных бумаг административных и судебных учреждений”¹⁶¹. На наш погляд, такою причиною була переважно службова діяльність власників фамільних архівів або ж їхніх родичів, попередніх власників одідичених ними маєтків тощо.

У нас є підстави і для більш широкого висвітлення цієї проблеми. Йдеться не лише про службову документацію, до створення якої за посадою був причетний засновник фамільного архіву або його нащадки. На нашу думку, варто дослідити питання й глибше – щодо наявності серед фамільних архівалій документів державних установ XVIII ст., іноді на пряму не пов'язаних зі службовою діяльністю певних осіб. Яскравим прикладом цього є частина фамільної збірки Марковичів (Турівський архів), яку її останній власник М. Маркевич продав І. Лукашевичу й яка, зрештою, 1870 р. потрапила до Рум'янцевського музею в Москві (нині Російська публічна бібліотека). Тут йдеться не про зібрані М. Маркевичем упродовж його життя документи, а лише про успадковану ним частину фамільного архіву. Історик, розповідаючи про походження фамільної збірки, зазначав, що його дід, генеральний підскарбій А. Маркович, залучив до неї не тільки дві скрині з документами Івана Скоропадського (спадщину за другої дружиною гетьмана, своєю рідною сестрою Настасією Марківною), але й папери з льохів закритого Глухівського Преображенського монастиря, що містили значну частину діловодства вищих установ Гетьманщини¹⁶². До речі, саме цим пояснюється наявність у збірці значної кількості монастирської документації. Тому Д. Багалій, який за часів студентства працював репетитором в іншому марковичівському маєтку, Сваркові, і знав зміст принаймні тієї частини фамільного архіву достеменно, спеціально наголошував на подібності складу Марковичівських паперів до складу Архіву Малоросійської колегії¹⁶³.

Звернувшись до того короткого опису архіву з с. Турівки Прилуцького повіту Полтавської губернії, який був опублікований 1859 р. самим М. Маркевичем, ми можемо приблизно з'ясувати питому вагу офіційних документів у цьому найважливішому приватному зібранні. Зокрема, колекціонер згадує, що із 6550 справ або картонів першого розділу архіву 112 містять оригінали імператорських грамот, які регулювали питання управління Україною, з усіма належними печатками; серед 6000 автентичних документів були автографи “почти всех гетманов, генеральной старшины, малороссийских полковников; крымских ханов, пашей, визирей; митрополитов, архиепископов, архимандритов; молдавских господарей и сановников; русских генералиссимусов, фельдмаршалов, государственных канцлеров, министров и послов”. Список прізвищ цих історичних постатей займав майже сторінку, видрукувану дрібним шрифтом, причому автор зазначав: “весьма многия подписи здесь не поименованы”. Копії грамот та універсалів налічували ще 2000 одиниць¹⁶⁴. Усе це давало історикам підстави вважати, що згаданий архів “набран из дел Генеральной канцелярии”, як писав О. Лазаревський М. Костомарову 1878 р.¹⁶⁵

Одним з конкретних прикладів наявності у фамільних архівах діловодних паперів, безпосередньо не пов'язаних зі службовою діяльністю засновника, може слугувати ціла справа, датована 1739–1740 роками: “О посылке в ледяной дом малороссийских плясунов”, яка безумовно походила з архіву “Правління гетьманського уряду”, але потрапила врешті до фамільної збірки Судієнків¹⁶⁶. З огляду на все це можна стверджувати, що фамільні архіви мали непересічне значення не лише як збірки особливої документації, але й як місце зберігання діловодних паперів установ Гетьманщини.

Існувала й інша точка зору, згідно з якою офіційні документи з фамільних архівів, особливо копійного характеру, вважалися неавтентичними і, відповідно, історичне значення за ними взагалі не визнавалося. Таку думку висловив російський історик Г. Карпов (1839–1890), намагаючися спростувати археографічні напрацювання українських учених, зокрема того ж М. Маркевича, у висвітленні історії перших років по Переяславу: “Всем хорошо известно, что у нас в России, в XVIII и даже в XIX веке, до издания Полного собрания законов и Свода законов, официальные и частные лица, заинтересованные: манифестами, указами, решениями судебных мест собирали такие бумаги, иногда списывали все это в тетради не столько для любопытства, сколько с целью приложить к делу собранное и записанное. В таких собраниях, рядом с официальными документами находятся частная переписка владельцев собраний, списки с интересных по содержанию писем, анекдоты, рецепты для настоек различных водок и т. п. [...] Архив графа Разумовского не мог стоять много

выше других частных архивов; ему, хотя и бывшему гетману, не могли попасть никакие подлинныя гетманские документы времени до Самойловича, потому что всякие бумаги того времени были истреблены в Малороссии среди тогдашних смут; а что и могло попасть в архив гр. Разумовскаго, так и то в копиях; насколько же они *современны подлинникам* – в этом можно усомниться”¹⁶⁷.

Цю розлогу цитату з праці відомого російського історика і джерелознавця, до того ж – фахівця з української історії, наведено для того, щоб підкреслити наявність значних історіографічних та джерелознавчих розходжень щодо вартісності офіційних актів та їхніх копій у фамільних архівах. На наш погляд, така думка є надто категоричною і не витримує наукової критики. Не заперечуючи можливості та навіть наявності в офіційних актах з фамільних архівів “описок, ошибок, пропусков”, ми не маємо через це визнати їх нічого не вартими у порівнянні з тими актами, що збереглися в державних архівосховищах. Як будь-який справжній науковий аналіз, аналіз змісту офіційних актів має бути всеохоплюючим. Необхідно брати до уваги наявність різних копій, порівнювати їх з оригіналами, а не виходити а ргіогі з переваги діловодних записів російських урядовців. І вже зовсім неприйнятною стає думка Г. Карпова, коли йдеться про оригінали актів з фамільних архівів. Вони однозначно мають вводитися до наукового обігу разом з документами державних архівосховищ. Приватний характер збірки, особливо за наявності у фондах установ значних лакун, не може бути підставою для легковаження наявними в них офіційними документами – як оригіналами, так і копіями.

О. Лазаревському належить влучне спостереження, що складовою частиною архіву нерідко бували книги копій оригінальних документів, передбачливо знятих на випадок втрати оригіналу або ж у разі, коли фамільна спадщина (в тому числі родинний архів) розподілялася між кількома нащадками. Оригінал документа (як правило, йшлося переважно про акти на земельну власність: грамоти, універсали, купчі, дарчі, уступні, інші угоди) отримував старший спадкоємець, а інші мали задовольнятися копіями. Разом з тим вони зберігали за собою і певні права щодо користування оригіналами документів за твердо визначеною звичаєвим правом процедурою, докладно описаною, наприклад, у мировій угоді між удовою генерального судді І. Черниша Євдокією, пасербицею гетьмана Івана Скоропадського, та її пасинком І. Чернишем: “Жалованная грамота на маестности, хочай по силе полюбовного нашего договора и остается при ней мачихе моей и сынах ея, однако же она, мачиха моя, за руками своею и сыновей своих, копию дать мне должна с таким обязательством, что когда я и по мне дети мои возтребуют подлинной, то она мачиха моя и по ней сыны ея, а мои братья должны будут оную подлинную отдавать

по первой присылке без всякой отговорки, под опасением за неприсылку штрафа, а я и по мне дети мои за оною грамотою писать к ней мачихе моей и по ней до сынов ея и присылать известного и верного человека с прописанием его и его имени, что оному человеку в дачи той грамоты можно верить и тот бы в приеме оной расписывался, которую грамоту я и по мне дети мои знову должны возвратно к ней, мачихе моей, и сынам еи присылать, и она и по ней сыны ея в получении оной росписку дать присланному повинны¹⁶⁸. Іноді для такого виду документів заводилася спеціальна записова книга, що поповнювалася протягом століть (архіви Забілів, Милорадовичів, Мовчанів, Сулимів)¹⁶⁹.

Дещо інший порядок розподілу фамільних архівалій передбачений у заповіті Г. Полетики 1784 р.: “Диплом на дворянство, грамоты, крепости и прочия документы на недвижимыя имения должны остаться на хранении и распоряжении жены моей по ея жизнь, а по смерти ея у старшаго сына, который их и содержать должен у себя, до совершеннаго с братьями в имениях раздела, а при разделе должен старший сын диплом и прочия обще до всей фамилии Полетик касающиеся грамоты и крепости оставить у себя, дав с них, естли пожелают, братьям своим справочныя копии, прочия же грамоты и документы раздать другим братьям, по котрым им какое имение следовать будет, а на часть своих имений крепости себе удержать.[...] Как старший сын мой Василий Полетика до сего времени оказывает к наукам большую от других охоту и уже в оных нарочитыя успехи имеет, то библиотека моя вся, состоящая из рукописных и печатных книг, також и все писма и известия, подлинныя и копии, касающиеся до ученых дел и истории, отказываются ему одному.”¹⁷⁰

У даному разі порядок користування фамільними документами пояснювався змістом паперів Полетиків. Акти юридичного характеру були потрібні для доведення станових і майнових прав, тому лишалися у старшого спадкоємця тільки до розподілу маєтностей; після такого розподілу кожен з нащадків отримував повний комплект майнових паперів відповідно до своєї частини спадщини. Та частина фамільного архіву, що мала значення для родини в цілому, а також історичне значення, і була предметом особливої уваги Г. Полетики, у повному обсязі переходила старшому сину, продовжувачу історичних праць батька.

Разом з тим варто згадати, що існувала практика довготривалого неподільного володіння оригіналами родинних документів, які, за спільною згодою спадкоємців, знаходилися лише в одного з них. Так, у маєтку генерального осавула І. Скоропадського с. Локні Кролевецького повіту зберігалися акти на земельні володіння не тільки його власні, а й братів – Петра та Якова. На жаль, внаслідок пожежі 1783 р. усі вони були втрачені, що спричинило необхідність судового підтвердження цього факту

для обґрунтування перед губернськими дворянськими зборами відсутності родинних документів у сина Івана Василя та вдови Якова Єфросинії¹⁷¹. Це свідчить про те, що згадані брати І. Скоропадського не мали у своєму розпорядженні копій родинних архівалій, поклавши повністю обов'язки зі зберігання фамільного архіву на старшого нащадка роду. С. Полуботок, син відомого полковника Чернігівського та наказного гетьмана, після повернення всіх родинних маєтків володів ними неподільно разом зі старшим братом Василем, в якого зберігалися всі оригінали актів на ґрунті. Характерно, що 1747 р. Семену довелося для отримання копій звернутися не до брата, а до Чернігівського магістрату, який надав йому цілу книгу копій “крепостей” на всі фамільні полуботківські добра за 1669–1736 роки¹⁷².

У фамільних архівах відкладалися й актові книги. Так, склад документів Любецького архіву Милорадовичів засвідчує наявність там значної кількості актів м. Любеча, Любецького староства Чернігівського воеводства та Любецької сотні Чернігівського полку починаючи з XVI ст.¹⁷³ В архіві Свічок теж перебувала актова книга м. Пирятин полку Лубенського з 1683 р., яка пізніше потрапила до фамільного архіву Стороженків і була опублікована ними¹⁷⁴. У фамільному фонді Галаганів збереглася Книга протоколів Пирятинської сотні того ж полку, що містила ратушні судові постанови кінця XVII – початку XVIII ст.¹⁷⁵ Що ж до копій таких актових записів, то вони були невід'ємною частиною кожного фамільного архіву, адже наприкінці XVII – у XVIII ст. відбувався дуже активний процес купівлі земель та угідь, що обов'язково фіксувалось відповідними юридичними інстанціями. Характерним прикладом цього був архів Милорадовичів з уже згадуваною книгою копій актових записів Чернігівського магістрату на Полуботківські добра, а також Стороженківський архів з томом “Прав, належатих его милости пану Лукиану Свеще, знатному Войска Запорожского товарищеву, на власние его купление кгрунта, з ратуша меского Ператинского урядовне виданни ему” за 1699–1718 роки¹⁷⁶.

Ще однією категорією документів фамільних архівів досить часто були описово-статистичні джерела, зокрема ревізькі казки кінця XVIII ст. (зібрання Донців-Захаржевських, Головнів, Лукашевичів, Марковичів, Скоропадських тощо). Необхідно підкреслити наявність у деяких фамільних архівах (зокрема, архіві Розумовських) чернеток матеріалів Генерального опису Малоросії (1765–1768). Цілих п'ять томів перепису сіл Гадяцького та Зіньківського повітів, якими й після відставки володів Кирило Розумовський, були віднайдені та ідентифіковані М. Бакаєм 1885 р. у с. Хитці Гадяцького повіту Полтавської губ. На жаль, інших частин архіву гетьмана дослідник там не знайшов, хоча свого часу, очевидно, вони

там були¹⁷⁷. Специфічним видом документів фамільних архівів, що також мали статистично-описовий характер, були так звані “отдаточныя книги”. Дві з них – волостей Топальської і Чолховської, пожалуваних у 1770 р. графу П. Рум’янцеву, описав і активно використовував О. Лазаревський. Ці маєтності займали досить значну територію довкола сел Топалі та Чолхово на території Чернігівського і Стародубського полків. Спеціальна комісія “отдатчиков”, призначена Малоросійською колегією, підготувала у 1771 р. цілий звід відомостей (універсалів, жалуваних грамот, купчих, актових виписів, свідчень очевидців, описів маєтків) стосовно цієї території і передала їх новому власникові. У Топальському будинку останнього вони й зберігалися, а під час зміни господарів переходили спадкоємцям. Лазаревський відшукав ці “отдаточныя книги” за посередництвом О. Лашкевича у тогочасної володарки Топалів княгині М. П. Долгорукої (з дому князів Голіциних)¹⁷⁸.

На окрему згадку заслуговують і матеріали судових процесів, які, нібито входячи до загального поняття “акти юридичного характеру”, між тим є самостійним і досить численним видом джерел приватних зібрань. Так, О. Лазаревський відзначав, що більшу частину паперів Скорупів складала саме такі документи: “значительное большинство их состоит из копий разных судебных процессов, которые во множестве вел Павел Скорупа со своими соседями, а после его смерти – продолжала его вдова, вместе с зятем. Особенно много сохранилось отрывков из судебных дел, которые Скорупа вел с Покорскими и Миклашевскими, за имения, доставшиеся ему по завещанию от сестры Марины”¹⁷⁹. Аналогічні архівалії відкладалися в кожному фамільному архіві, оскільки майнові суперечки були дуже поширеним явищем – як серед родичів та спадкоємців, так і між сусідами. Доволі часто матеріали судових справ об’єднувалися в окремі зшитки, де поруч з копіями скарг, матеріалів слідства, присудів різних правничих інституцій знаходилися й оригінали деяких із цих джерел. Прикладом такої спеціально сформованої справи став рукопис, подарований на початку ХХ ст. відомою дослідницею української історії О. Єфіменко Полтавській губернській архівній комісії. Він містив документи судових справ, що розбирались у Генеральному військовому суді впродовж 1727–1739 років за скаргами на А. Марковича та його сина Якова. Докладний огляд цього рукопису опубліковано в 1909 р. членом комісії М. Г. Астрябом у збірнику праць губернської комісії та окремим виданням і є дуже цікавим для оцінки важливості такого виду історичних документів. М. Астряб був у захваті від цього джерела і висловив намір (на жаль, так і не здійснений) “напечатать полностью эти дела, интересныя по содержанию в них историческому материалу”¹⁸⁰. Інформації щодо походження

цієї справи, тобто з якого архіву вона була вилучена, у нас немає. Але можна припустити, що, найвірогідніше, походить вона з архіву Марковичів.

Заслуговує на увагу така категорія документів фамільних архівів, як мемуарні матеріали. До них слід віднести приватні щоденники і спогади української старшини, найзначнішими з яких є щоденники згаданого вище Я. Марковича та М. Ханенка, що охоплюють досить великий історичний період – практично, половину XVIII ст. Важливі відомості, вміщені в них, доповнюють записи щоденника П. Апостола за 1725–1727 роки (періоду його недовгого перебування в Україні й тривалого заручництва в Москві й Санкт-Петербурзі). Відомі також аналогічні записні книги С. Лашкевича й Я. Сулими, щоденник одного з Лизогубів за кінець XVIII – початок XIX ст., що зберігався у Г. Милорадовича в його Любецькому архіві, досить цікаві з психологічно-побутового боку Записки новооскольського дворянина І. Й. Острожського-Лохвицького за 1771–1846 роки¹⁸¹. Великою є наукова вага щоденника Г. Галагана за 1836–1841 роки, частково опублікованого О. Лазаревським. Публікатор зазначав: “Отличительной чертою дневника Галагана является *искренность* автора и *правда* событий. Такие дневники пишутся только для себя”¹⁸². Варто зауважити, що окремі з цих щоденників (П. Апостола, Я. Сулими) – франкомовні, що засвідчує високий освітній рівень їхніх авторів. Окремим різновидом таких документів стали автобіографії, яскравим прикладом яких є власноручний короткий життєпис Г. Г. Галагана. У ньому син відомого полковника Прилуцького, наймолодший з усіх лівобережних полковників (отримав уряд у 23 роки) і єдиний з них, котрий згодом добровільно пішов з цієї посади, описував свій фізичний і духовний стан, життєві випробування, що випали на долю¹⁸³.

Утім, варто припустити, що щоденники або принаймні якісь нотатки для пам'яті окремі представники української старшини вели ще раніше, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. До такого висновку прийшов В. Антонович, дослідивши текст “Лизогубівського літопису” (“Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украины малороссийской обоих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким”). Аналізуючи джерела літопису, він зазначив: “Таким источником, как нам кажется, была фамильная записная книга Лизогубов”, причому автором більшості записів цієї книги історик вважав генерального обозного Я. Лизогуба: “По крайней мере его воспоминания и записки послужили главным источником ея составителю...”¹⁸⁴. Такої ж думки дійшов і П. Клепацький, який навіть вказав, що саме в літопису походить із цього джерела: “З фамільних записок родини Лизогубів зачерпнуто, очевидно, звістки про окремих її членів, оскільки вони не сягали памяти самого автора, як наприклад: про родоначальника

Лизогубів козака Кліма (1649), київського полковника Івана (1662), генерального осавула Якова (1665), генерального хорунжого, потім полковника Чернігівського Юхима (1686–1708) та інших”. Далі історик зауважував, що про події, свідком яких він був, Я. Лизогуб писав, спираючися на записи свого щоденника: “не ганяючись за повнотою відомостей і широтою захвату, автор обмежується тільки тим, чому сам був свідком, а часто – і причасником”¹⁸⁵. Ю. Мищик вважає, що щоденники І. Янушкевича, писаря полкового Чернігівського, 1708 р. стали основою зроблених ним записів у “Чернігівському літопису”¹⁸⁶.

Дуже важливою проблемою стала наявність у фамільних архівах історичних праць представників старшини XVII–XVIII ст. (С. Величка, Самовидця, Г. Граб’янки), що за давньою історіографічною традицією носять абсолютно неправильну, як справедливо зауважують О. Оглоблин та Ю. Мищик, назву – “козацькі літописи”. Перший вважав їх справжніми історичними працями, аргументуючи свою думку притаманним їм “виразним нахилом до історичної і навіть філософської синтези”¹⁸⁷. Можна стверджувати, що ці перші національні історичні праці, створені представниками старшинської верстви, дбайливо переписані, зберігалися в багатьох фамільних архівах української еліти.

Варті уваги й приватні короткі літописи, де окремі старшини фіксували події світової історії минулих століть разом з подіями як власного, так і громадського життя. Добре відома одна така “кроничка”, яку вів Павло Полуботок. За свідченням М. Ханенка, який бачив записки Полуботка вже у XIX ст., вона мала такий вигляд: “Числа выставлены по церковному буквами, и противу каждого числа писано, что случилась исторического в этот день из истории древней и новой. Так исписан полулист”¹⁸⁸. Я. Маркович, побачивши зошит тестя, став продовжувати записи. З цих записів народився відомий щоденник¹⁸⁹.

Подібна “кроничка” була й у Сулимівському архіві. Позначені у ній події охоплюють 1642–1762 роки. О. Лазаревський свідчив, що в ній, поруч із загальновідомими фактами, згадувалися й такі, про які ніде більше не повідомлялося, або певні події датувалися інакше¹⁹⁰.

Традиції приватного літописання продовжувалися до початку XIX ст., принаймні такий документ під назвою “Записка оставшимся по нас о разных в Малой России отменах” за 1783–1811 роки з фамільного архіву Білозерських був оприлюднений на сторінках “Киевской старины”. Склали його хорунжий Ніженської полкової канцелярії В. Білозерський¹⁹¹.

Подібну творчо-автобіографічну й хронографічну документацію можна назвати четвертим за своєю кількістю та значущістю документальним комплексом серед фамільних рукописів (після приватноправових, службових документів та листів). Анонімний автор передмови (ймовірно

О. Лазаревський) до публікації на сторінках “Киевской старины” автобіографії одного з сільських священників першої половини XVIII ст. навіть стверджував: “этот факт свидетельствует лишь о том, насколько распространено было писать диариуши, дневники, автобиографии и других форм записки. Обычай этот восходит к XVI в., проходит через весь XVII в. и в XVIII ст., проникая до низших почти слоев, ясно говорит об известной умственной высоте и развитии южнорусского общества тех времен”¹⁹².

Дуже цікавим є спостереження О. Лазаревського щодо близькості за змістом до мемуарів такого, здавалося б, офіційного джерела, як діаріуші Генеральної військової канцелярії¹⁹³. За своїм характером вони становили, за визначенням сучасного історика В. Горобця, “повні щоденники вищих владних структур Війська Запорозького”¹⁹⁴. Разом з тим вони носили яскравий відбиток особистості канцеляристів, що їх вели (М. Ханенка, П. Борзаковського). Інший дослідник В. Й. Горобець ще на початку 1970-х років визначив діаріуші як “документальні хроніки, що нагадують поділені за числами місяця оповіді-репортажі (часто досить захоплюючі), пов’язані з візитами гетьманів до царя та придворних сановників”. Згадані ж О. Лазаревським діаріуші дослідник назвав “власне, збіркою документів, а не типовим щоденником”¹⁹⁵. Це ще раз підкреслює несекуляризованість свідомості української еліти XVII–XVIII ст. Але, разом з тим, слід наголосити, що той же М. Ханенко, працюючи над офіційним діаріушем Генеральної канцелярії, протягом 1719–1754 років вів також власний щоденник. Усі вищезгадані документи дійшли до нас у складі фамільних рукописних збірок.

У фамільних архівах відклалися різноманітні записки, розвідки, полемічні матеріали, що доводили права та привілеї української шляхти, усього народу України. Власне, це були вже не стільки фамільні архівалиї, скільки колекційні документи, зібрані представниками старшинської верстви на підтвердження не стільки власних, скільки загальностанових прав, а також прав усього українського “народу-війська”, документи з історії України. Прикладом цього може слугувати відома рукописна збірка А. Чепи з історії України, на жаль, втрачена разом з усім його архівом, що перебував у с. Чепурівка Пирятинського повіту. Збереглися відомості про склад тільки одного збірника: це виписки з історичних праць (зокрема, “Хронік” М. Стрийковського), копії з королівських привілеїв, гетьманських статей, універсали Богдана Хмельницького, а також “Одиннадцать вопросов о прежнем политическом состоянии Малой России, 94 с.; Разсуждение, по случаю последовавшего из Правительствующаго Сената в Малороссийския казенныя палаты указов об отборе в казенное ведомство подсосудков от купцов, мещан и других зва-

ний людей, не имеющих шляхетского права, о правах шляхетства, рыцарства, духовенства и козаков малороссийских и запорожских, 98 с.”¹⁹⁶. Такого роду архівалії зберігалися також у Марковичевому архіві, збірці П. Дорошенка. Щодо останньої збірки М. Плохинський, який уважно вивчав її, писав: “Кроме фамильных документов и бумаг в собрании П. Я. Дорошенка имеются бумаги и акты, относящиеся к истории старой Малороссии. Бумаги эти извлечены владельцем из различных фамильных архивов или приобретены им от разных лиц. Эти бумаги представляют значительный научный интерес... Содержание этих бумаг весьма разнообразно, поэтому затруднительно характеризовать их в общем”¹⁹⁷.

Огляд вмісту фамільних архівів варто завершити найважливішою категорією їх документів. Це, безперечно, листи, отримані представниками української еліти від своїх родичів, знайомих, сусідів та інших далеких і близьких кореспондентів, а також у багатьох випадках – їх власні листи, відправлені цим адресатам (копії або оригінали). Різні за змістом, цінністю наявної в них інформації, вони адекватно відбивають обставини життя, службової кар’єри, побуту, а також культурний рівень своїх авторів, громадянську позицію, думки та настрої тогочасного суспільства. Як на яскравий приклад такої значущої збірки родинних листів можна послатися на опубліковану О. Лазаревським “Частную переписку Григория Андреевича Полетики. 1750–1784”¹⁹⁸. У ній представлено листи, отримані цим визначним представником українського патріотичного шляхетства від родичів, знайомих, однодумців – Я. О. Гамалії, І. М. Скоропадського, архієпископа Григорія Кониського. Публікатор дуже високо оцінив значення цього епістолярію, висвітливши, зокрема, і питання збереженості листів у фамільному архіві: “Для знакомства с сельскою жизнью богатаго малороссийскаго помещика конца XVIII в., письма Гр. Полетики представляют ценный и пока единственный материал. Имеют значение в этих письмах и сведения о первоначальном обучении детей Григория Андреевича, причем особаго внимания заслуживают письма его к сыновьям, когда те учились уже вне дома. Других писем Григория Полетики, писанных к родным и приятелям, мы нашли очень мало, т. к. эти письма могли попасть в его архив лишь случайно. Писем, писанных к Григорию Андреевичу Полетике, сохранилось немного, хотя, как видно, он вел переписку довольно обширную; следует думать, что переписка эта растеряна, уже после смерти Григория Андреевича. Вероятно, растеряны и все письма его жены, которая, как видно ниже, вела деятельную переписку с мужем, когда последний находился, например, в Санкт-Петербурге. Среди писем, писанных к Григорию Андреевичу, наиболее содержательными представляются письма его братьев, рисующия нам степень образования и

семейныя отношения людей среднего достатка в старой Малороссии вт. пол. XVIII в.”¹⁹⁹.

За своїм змістом у листуванні Г. Полетики порушене дуже широке коло питань, хоча, як правило, кореспонденція з фамільних архівів із зрозумілих причин насичена побутовою проблематикою, чому й слугує найважливішим джерелом для дослідження “повсякденної історії” української еліти. Як свідчить сучасний огляд фамільних паперів Полетиків у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, публікатор наприкінці XIX ст. не ввів до наукового обігу ще двох третин епістолярію Г. Полетики, у тому числі “досить цікаві та інформаційні листи Г. А. Полетики та його адресатів – І. Міклашевського, І. Голенищева-Кутузова, М. Кондоїді, П. й А. Милорадовичів, Ф. Бартоша та ін.”²⁰⁰.

Серед іншого опублікованого О. Лазаревським епістолярію – листи Лашкевичів, Мартосів, Полуботків, Сулимів, Скорупів. У книзі з листуванням родини Забілів, оприлюдненим В. Модзалевським, наголошено на винятковому значенні цих листів представників козацької старшини: “именно в частной переписке прошлая жизнь, отношения между людьми, их взгляды, обычаи, слабости рисуются перед нами ярче всего и, главное, правдивее. Вот почему письма к Ивану Забеле мы сочли наиболее подходящим содержанием для первого выпуска “Материалов для истории Малороссии”, тем более, что оне освещают и личность Мазепы и старшин того времени: Кочубея, Ломиковского, Дунина-Борковского и др.”²⁰¹.

На окрему згадку заслуговує листування нащадка полтавського козацького роду І. Р. Мартоса, що відноситься вже до першої чверті XIX ст., яке збереглося у фамільному архіві “задушевного друга” Мартоса – В. Я. Ломиковського. Крім листів І. Мартоса до приятеля, тут знаходилася “значительная часть переписки Мартоса с его приятелями и знакомыми за 1817–1830 гг. Сохранились как письма, писанныя к Мартосу, так и черновики писем последнего. ...немалый интерес имеют письма к Мартосу таких его приятелей, как скульптор И. И. Мартос, экс-министр Трошинский, поэт Капнист и др.”²⁰². В архіві Ломиковських зберігалися також інші документи І. Мартоса, на підставі яких О. Лазаревський написав біографію цієї духовно багатой людини. Даний приклад є ще одним підтвердженням практичної невичерпності вмісту фамільних архівів, наявності в них особових документів (передусім листів) не лише утворювачів, а й багатьох осіб з їх інтелектуального оточення.

Листи у фамільних архівах представлено як копіями, так і оригіналами. Очевидно, що засновники цих документальних збірок дуже дбали про їх збереження. Є свідчення того, що, приміром, Забіли вели спеціальну домашню записову книгу, куди заносили копії всіх отриманих листів²⁰³.

Маємо певні здогадки, що з подібної записової книги походять і документи, включені до найбільшої збірки епістолярію, яка має не лише приватно-громадянське, а й державне-політичне значення. Це оприлюднені М. Судієнком листи російських високопосадовців до гетьмана Івана Скоропадського за 1708–1722 роки. Обґрунтовуючи необхідність даної публікації, видавець писав про ці листи: “Характер и тон официальный, но иногда высказываются и частныя отношения. В этом, по нашему мнению, заключается преимущество их перед актами чисто официального содержания. Рисуня характеристику деятелей, они живее и полнее изображают картину минувшей жизни. В изданных письмах заключаются политическия новости того времени, сообщаемыя гетману, военные известия, распоряжения и советы о том, куда двинуть войска, какия пункты защищать и как поступать в управлении Малороссией, наконец дела частныя – просьбы, жалобы и проч.”²⁰⁴

Кореспондентами Івана Скоропадського були київський губернатор князь Д. М. Голіцин (66 листів за 1709–1718 роки), канцлер граф Г. І. Головкін (121 лист за 1708–1722 роки), світліший князь О. Д. Меншиков (18 листів за той же період), підканцлер барон П. П. Шафіров (11 листів за 1709–1718 роки), генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметьєв (49 листів за 1708–1718 роки). В останньому розділі подано 57 листів від інших осіб, зокрема графа Ф. Апраксіна, І. Бутурліна, І. Вейсбаха, Б. Гагаріна, князя П. Голіцина, князів Г. та Я. Долгорукових, П. Курбатова, О. Плещенева, Ф. Протасьєва, С. Рагузинського, князя О. Рєпніна, К. Рьона, Т. Стрешнева, П. Толстого (майбутнього свата гетьмана), князя І. Трубецького та інших за 1708–1721 роки. Щодо походження цієї епістолярної добірки упорядник подав досить докладні відомості. Зокрема, він вказав, що придбав її разом з бібліотекою Полетик; усі листи були копіями кінця XVIII ст., переписаними однією рукою. Саме цей факт наводить нас на думку про наявність спеціальної приватної записової книги для кореспонденції, отриманої гетьманом. Очевидно, наприкінці століття її скоплювали любителі української старовини, можливо – й сам Г. Полетика.

Ще однією категорією джерел – уже вторинних, створених власниками архіву на підставі інших фамільних документів, ставали родоводи, родоводні розписи, генеалогічні схеми. Оскільки без них орієнтуватись у складних родинних зв'язках української старшини було важко, їх складанням займалися практично всі роди. Серед опублікованих родовідних такого типу, хоча й пізнішого походження, – “Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива князем А. В. Дабижа”²⁰⁵. Аналогічна “Родословная роспись рода” зберігалась у фамільному архіві Милорадовичів разом з “Доказательствами дворянского происхождения

рода”²⁰⁶. Як правило, в останній чверті XVIII та на початку XIX ст. ці розписи поєднувалися з відомостями про службу представників фамілії²⁰⁷.

Серед інших рукописних матеріалів, що були невід’ємною складовою фамільних архівів, слід обов’язково згадати пам’ятки релігійного характеру. Одним з них є “Сон пресвятої Богородиці” – апокриф XVII ст., дуже поширений свого часу в Польщі, Україні та південнослов’янських країнах, який походить з фамільного архіву Савичів. Відомості про стан цієї пам’ятки у XIX ст. свідчили про активне користування нею не одним поколінням роду (“утратившая первоначальный цвет, в бумажной клееной обложке, до крайности засаленной и обтертой”)²⁰⁸.

Характерною особливістю фамільних архівів була наявність серед паперів певної родини категорії документів, визначених О. Лазаревським як “сторонні”, тобто напряду не пов’язаних зі старшинським родом – засновником архіву. Більшість таких документів стосувалась права власності на землю та інші маєтності й успадковувалася разом із цими маєтностями. Тобто однією з умов придбання повного і невід’ємного права на ґрунти, села, млини тощо (“спокійного володіння”) було отримання новим господарем усього комплексу приватноправових документів на ці маєтності. Таким чином у складі відомого Любецького архіву Милорадовичів опинилися документи Туманських, Фрідрікевичів та Чернишів. Фамільний архів Стороженків містив дуже багато архівалій роду Свічок тощо.

Загалом наявність у фамільному архіві історичних документів інших родів та родин, що не мали сімейних та юридичних зв’язків із засновником архіву, є окремою важливою проблемою. О. Лазаревський у своїй розвідці про фамільні архіви стверджував, що таке явище не було поширеним, і навіть на початку XIX ст. воно становили скоріше виняток. При цьому він посилався на зібрання М. Маркевича, де “не встречается вовсе бумаг, которые принадлежали бы прежде к семейным архивам; между тем известно, с какой ревностью он собирал свой архив; но мог он значит материалы для него черпать лишь из бумагохранилищ правительственных учреждений, а фамильные документы оставались для него недоступными, потому что тогдашние владельцы их, должно быть, еще дорожили своими бумагами...”²⁰⁹.

Проте, В. Іконников наводить дещо інші відомості про той же архів. Посилаючись на лист М. Маркевича до журналу “Отечественные записки”, вчений вказував про наявність у згаданій збірці частини архіву гетьмана К. Розумовського, “богатое собрание автографов гр. Н. Н. Гудовича, бумаги Кочубеев, П. И. Горленка и мн. др.”²¹⁰. Не намагаючися спростувати думки жодного з поважних науковців, зазначимо, що, очевидно, наявність таких, зовсім “сторонніх” паперів у фамільній збірці Марковичів було скоріше винятком, ніж правилом. Це стало результатом широко відо-

мої подвижницької збирацької діяльності М. Маркевича, який у своїх листах різним адресатам часто згадував про факти передавання йому фамільних архівалій інших родів: “со дня на день прибывають рукописи в значительном количестве, при письмах, которыми присылающие делают меня их владельцем на вечныя времена”²¹¹. Проте щодо права власності та умов такого передавання існувала й протилежна думка. Приміром, В. Горленко стверджував, що відомі папери з фамільного архіву його роду (листи мазепинця Д. Горленка) були передані М. Маркевичу на певний час, але не були повернуті ним²¹².

Уже в середині XIX ст. архіви одних українських родів почали потрапляти до збірок інших фаміль, представники яких не лише опікувалися долею власних архівалій, а й цікавилися історією України. У цьому зв'язку можна згадати рукописні зібрання, сформовані такими знавцями старовини і нащадками української шляхти, як В. Горленко, П. Дорошенко, Г. Милорадович, К. Скаржинська, В. Тарновський. Любецький архів Милорадовичів містив, крім паперів споріднених родів, також документи Борозднів, Губчиців, Леонтовичів, Лисенків, Скоропадських, Судієнків та ін. До складу збірки Т. В. Кибальчича потрапили документи з фамільного архіву Сулимів. У рукописній збірці Томарів уже наприкінці XIX ст. київським губернатором Л. П. Томарою були виявлені шість великих томів рукописних творів відомого українського філософа Г. Сковороди²¹³.

Окремим сюжетом нашої теми є перебування у складі фамільних архівів списків т. зв. “козацьких” літописів XVII–XVIII ст. Не буде перебільшенням твердження, що практично всі вони стали відомими саме в процесі дослідження рукописних зібрань української старшини. Починати цей відлік треба від найголовнішого джерела з історії Визвольних змагань 1648–1674 років – “Літопису Самовидця”, вперше опублікованого 1846 р. О. Бодянським за списком, виявленим П. Кулішем, а 1878 р. – О. Левицьким за списками із відомих фамільних збірок Іскрицьких та Козельських. Те ж можна стверджувати і щодо “Літопису Г. Граб'янки”, “Літопису С. Величка”, а також абсолютно достеменно – щодо “Истории Русов”, твору, який був одночасно останнім літописом і першим національним історичним твором (насправді, і до нього були створені праці О. Рігельмана, В. Рубана та ін.). За справедливим зауваженням С. Величенка, “всі козацькі літописи єднала та ідея, що козаки отримали шляхетські права і статус за військову службу, і що завдяки своїй соціальній ролі вони презентують усю “малоросійську” націю”²¹⁴. Це й стало причиною надзвичайної популярності таких рукописів серед нащадків козацької старшини наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а також зберігання їхніх списків у всіх більш-менш значних фамільних архівах. Так, з листування М. Ханенка з О. Бодянським за 1840-ті роки нам достеменно відомо про

наявність рукописних примірників “Истории Русов” у фамільних зібраннях самих Ханенків, а також Безбородьків, чернігівських і полтавських гілок роду Полетиків, Полуботків²¹⁵. В архіві Марковичів були наявні всі ці літописи, причому рукописні списки хроніки Граб’янки – у повній та скороченій редакціях, а рукопис “Истории Русов” мав навіть дату створення (1769), яка, звичайно ж, не була достовірною²¹⁶.

Цей дуже стислий начерк про фамільні архіви XVII–XVIII ст. на Лівобережній Україні свідчить, що наявність таких зібрань з другої половини XVII – початку XVIII ст. була досить поширеним явищем. Важко назвати будь-який старшинський рід, який не мав би власної колекції паперів. Якщо такі й існували, то це скоріше було винятком, який потребує обґрунтування. Саме так і зробив О. Лазаревський у рецензії на збірник відомостей про рід Максимовичів, стверджуючи щодо формування рукописних збірок: “Последния накоплялись почти исключительно лишь у богатой старшины, которая, располагая и образованием, и богатством, не могла обходиться без бумажного ведения своих дел. Таким образом мы видим, почему у Максимовичей не сохранилось семейных архивов”, і пояснював відсутність Максимовичевого архіву політичними репресіями проти мазепинців, зубожінням роду в першій половині XVIII ст.²¹⁷ Але нам, виходячи з усього вищевикладеного, важко погодитись із наведеним категоричним твердженням О. Лазаревського. Такий архів мусив мати кожен шляхетський рід, аби бути в змозі підтвердити й зберегти своє шляхетство. Це підтверджується, зокрема, інформацією Ю. Татіщева, який писав: “как мне удавалось слышать от местных старожилов, в редкой дворянской семье не было более или менее значительнаго собрания семейных документов”²¹⁸. Є конкретні приклади того, що навіть після втрати стану, а подеколи – й статусу нащадки старшинських родів зберігали архівалії про своє походження. Так, свого часу В. Щербина опублікував невелику розвідку про історичний рід Бурляїв, онуків відомого сердюцького полковника Г. Бурляя, які в другій половині XVIII ст. переселилися на Правобережжя. Там вони поступово стали селянами-чиншовиками, навіть отримали нове прізвище – Капусти, але після входження Правобережної України до складу Російської імперії змогли надати Київському дворянському депутатському зібранню оригінали фамільних документів (королівські привілеї 1660-х років, гетьманські універсали початку XVIII ст.) і довели таки своє шляхетське походження²¹⁹.

В умовах несталої державної архівної системи XVIII – початку XX ст. на українських теренах Російської імперії, розпорошення офіційних актів між численними відомчими і корпоративними сховищами, значних втрат історичних джерел внаслідок тривалих військових дій, через стихійні лиха, а також свідому політику імперського уряду саме фамільні архіви стали

місцем дбайливого зберігання культурно-історичних скарбів. Нагадаємо лише, що оригінали більшості гетьманських універсалів щодо майнових пожалувань і підтверджень на земельні володіння української шляхти/старшини, царських жалуваних грамот перебували у відповідних фамільних архівах. З другої половини XVIII ст. туди ж потрапили копії або навіть оригінали багатьох офіційних актів Гетьманської України, що в різноманітний спосіб збиралися нащадками старшини для підтвердження особистих та станових прав. Тому не випадково саме з дослідження архівалій з їхнього складу розпочалося аматорське, а згодом – справжнє наукове дослідження історії України. Практично всі відомі хронікальні першоджерела з історії Гетьманщини були віднайдені серед фамільних архівалій – від літописів С. Величка, Самовидця, Г. Граб'янки до “Истории Русов”.

Саме на основі документів, накопичених передусім у фамільних архівах, створювалися й перші праці з історії України – Я. Марковича, М. Маркевича, О. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського, М. Максимовича, М. Судієнка та ін. Ця традиція підтримувалася певною мірою до початку XX ст., оскільки більшість істориків через невпорядкованість або незбереженість офіційних архівів була змушена користуватися фамільними збірками Галаганів, Дорошенків, Кочубеїв, Марковичів, Репніних та ін.

Біля витоків української археографії були також науковці, які користувалися фамільними архівами. Найперші археографічні проекти кінця XVIII – початку XIX ст. базувалися на фамільних архіваліях. Так, 1824 р. у харківському “Украинском журнале” О. Маркович вперше опублікував добірку з кількох актів власного архіву під назвою “Малороссийская старина”, яка виявилася першою публікацією такого роду документів. Це засвідчив покажчик О. Лазаревського “Указатель источников для изучения Малороссийского края” за 1770–1856 роки.

Отже, фамільні архіви лівобережної шляхти XVII–XVIII ст., порівняно з іншими фамільними архівами (зокрема, польських та російських родів), були унікальним соціально-культурним феноменом суто українського походження. На жаль, їх історична доля була відносно короткою (на загал – менше трьох століть), на відміну від вищеназваних фамільних архівів російської й особливо польської еліти, які існували значно довше. Виникли вони зі створенням Української козацької держави – Гетьманату, а після ліквідації царатом навіть обмеженої її автономії зазнали занепаду, істотних втрат і впродовж наступного, XIX ст. у більшості своїй загинули. Їхнім підтриманням опікувалася тільки відносно невелика група патріотично налаштованих представників національної еліти – знавців і любителів української історії. Саме вони продовжували подвижницьке

зберігання й поповнення своїх фамільних архівів, а також започаткували збирання рукописної спадщини інших історичних родів України.

¹ *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. – К., 1884. – С. I.

² Там само. – С. II.

³ *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст. (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – С. 5.

⁴ *Антонович В.* Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1867. – С. 8–16.

⁵ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 302–303.

⁶ *Sysyn Fr.* Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge, MA. – 1985. – P. 4.

⁷ Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 79, арк. 78.

⁸ *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. – Вып. 1. – Чернигов, 1868. – С. 4, 22, 72.

⁹ КС. – 1889. – Т. XXVII, № 12. – С. 622–628.

¹⁰ *Татищев Ю. В.* Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 г.). – Х., 1901. – С. 11–15

¹¹ Державний архів Чернігівської області. Путівник. – Вид. 2-е. – Чернігів, 2001. – С. 60–61.

¹² Там само. – С. 6.

¹³ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 395.

¹⁴ *Багалец Д.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А. М. Лазаревскаго “Описание Старой Малороссии”. – СПб, 1891. – С. 47.

¹⁵ КС. – 1902. – Т. XLXXVII, № 4. – С. 49.

¹⁶ Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 244.

¹⁷ *Александрович М. Н.* Остерский уезд. – Вып. 1. Историческое описание. – Т. 1. До окончания смут в Восточной Украине (1669). – К., 1881. – С. 37.

¹⁸ Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 364.

¹⁹ *Горленко В.* Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним // КС. – Т. XL, № 1. – С. 52.

²⁰ Архив Юго-Западной России. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1867. – С. 21, 114–115.

²¹ Цит. за: Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов, 1890. – С. 186.

²² История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 257.

²³ КС. – Т. XL, № 1. – С. 54.

²⁴ *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – Філадельфія, 1980. –

С. 338–339; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль – Львів, 1996. – С. 126.

²⁵ Цит. за: *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8 генваря 1654 г. – 30 мая 1672 г. – М., 1870. – С. 90–92.

²⁶ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 61.

²⁷ *Литинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // *Литинський В.* Твори. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 117.

²⁸ *Дабижка А.* Горленки (Очерк прилуцкой старины) // *КС.* – 1887. – Т. XVII, № 2. – С. 264–265.

²⁹ *Панащенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995. – С. 158.

³⁰ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 61–62.

³¹ Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К., 1998. – С. 99.

³² Там само. – С. 169–172.

³³ *Качмарчик Я.* Вказана праця. – С. 153.

³⁴ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884. – С. 22.

³⁵ Там само. – С. III–IV.

³⁶ *Лазаревский А.* Иван Петрович Забела, знатный войсковый товарищ (1665–1703): Отрывки из семейного архива // *КС.* – 1883. – Т. VI, № 7. – С. 506–538.

³⁷ Описание Старой Малороссии – Т. 2. – С. 364.

³⁸ *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 208–220.

³⁹ *Литинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. – С. 59.

⁴⁰ Див.: Там само. – С. 27–29; *Щербак В.* Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 251.

⁴¹ *Луценко А.* Метаморфози української еліти (1569–1649). – К., 2000. – С. 129.

⁴² *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини Правобережних полків (1648–1678). – К., 2000. – С. 6.

⁴³ *Панащенко В. В.* Вказана праця. – С. 16.

⁴⁴ *Яковлева Т.* Вказана праця. – С. 59.

⁴⁵ *Литинський В.* Україна на переломі. – С. 132.

⁴⁶ Універсали Богдана Хмельницького. – С. 195, 207–208, 210–211.

⁴⁷ *Лазаревский А.* [Рец.] О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1884. – 131с. // *КС.* – Т. X, № 10. – С. 332.

⁴⁸ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – М., Л., 1958. – С. 232–233.

⁴⁹ *Лазаревский А.* Из истории сел и селян Левобережной Малороссии // *КС.* – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 16–17.

⁵⁰ *Його ж.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 396–398.

- ⁵¹ Цит. за: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Вид. 2-е, доп. – Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. – С. 267.
- ⁵² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 326–327.
- ⁵³ КС. – 1902. – Т. LXVII, № 4. – С. 51.
- ⁵⁴ *Стороженко Н. В.* Стороженки: Фамильная летопись // КС. – 1884. – Т. VIII, № 2. – С. 210.
- ⁵⁵ *Астряб М. Г.* Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714, Лубенского полковника 1714–1727, войскового подскарбия 1729–1744). – Полтава, 1909. – С. 59.
- ⁵⁶ ЦДАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 37, арк. 103–103 зв.
- ⁵⁷ *Теличенко И. В.* Сословныя нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 390.
- ⁵⁸ Сулимовский архив. – С. 131.
- ⁵⁹ *Панашенко В. В.* Вказана праця. – С. 124.
- ⁶⁰ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 43.
- ⁶¹ *Його ж.* Поминки предков // КС. – 1902. – Т. LXXVI, № 3. – С. 162; а також: КС. – 1893. – Т. XLI, № 5. – С. 502.
- ⁶² КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 533.
- ⁶³ КС. – 1902. – Т. LXXVI, № 3. – С. 160.
- ⁶⁴ *Теличенко И. В.* Сословныя нужды... – С. 120.
- ⁶⁵ *Модзалевский В.* Вступительная статья // *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. XIV.
- ⁶⁶ *Лазаревский А.* [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. I.
- ⁶⁷ *Лазаревский А.* [Рец.] Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея // КС. – 1894. – Т. XLIV, № 1. – С. 153; КС – 1901. – Т. LXXVIII, № 4. – С. 13.
- ⁶⁸ *Ефименко П.* Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // КС. – 1882. – Т. I, № 1. – С. 194.
- ⁶⁹ *Лазаревский А.* Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) // КС. – 1893. – Т. XLI, № 6. – С. 398.
- ⁷⁰ *Лазаревский А.* [Рец.] Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. – СПб., 1890 // КС. – 1894. – Т. XLIV, № 1. – С. 153.
- ⁷¹ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – С. 329–330.
- ⁷² Отечественные записки. – 1851. – № 2. – С. 328–336.
- ⁷³ Див.: *Мишуков О. В.* “Історія Русів” в контексті доби – першої половини ХІХ ст. – К., 1997. – С. 25.
- ⁷⁴ *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1891, Т. XXXIII, № 4. – С. 106.
- ⁷⁵ *А. Л. [Лазаревский А.]* Материалы для биографии графа П. А. Румянцева-Задунайского // КС. – 1895, Т. XLVIII, № 3. – С. 385–386.
- ⁷⁶ Див.: Фонды Российского государственного военно-исторического архива. Краткий справочник. – М., 2001. – С. 528.
- ⁷⁷ *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Тт. 1–3. – СПб, 1880–1886; *Стороженко Н. В.* Реформы в Малороссии при графе Румянцеве. – К., 1891.
- ⁷⁸ Див.: *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 132 с.

- ⁷⁹ Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – 62 с.
- ⁸⁰ КС. – 1897. – Т. LIX, № 10. – С. 6.
- ⁸¹ Нос Ст. Место рождение Семена Палия // КС. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 609.
- ⁸² Бакай Н. Уцелевшие остатки архива К. Г. Разумовского // КС. – 1886. – Т. XVI, № 12. – С. 744.
- ^{82a} Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. II.
- ⁸³ Див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. – С. 287, 319, 335.
- ⁸⁴ КС. – 1901. – Т. LXXIII, № 4. – С. 12–13; Селухіна Л. П. Полуботківські архіви і Сумщина // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 136–145.
- ⁸⁵ Лазаревский А. Предисловие / Дневник Николая Ханенка (1724–1753) // КС. – Т. VIII, № 3. – С. XIV.
- ⁸⁶ Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. II; КС. – 1901. – Т. LXXIII, № 4. – С. 12–13.
- ⁸⁷ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 51зв.
- ⁸⁸ Бакай Н. Уцелевшие остатки архива К. Г. Разумовского // КС. – 1886. – Т. XVI, № 12. – С. 743–746.
- ⁸⁹ КС. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 611.
- ⁹⁰ Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. III.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 7. – К. – Нью-Йорк, 2002. – С. 13.
- ⁹³ Див.: Бюлетень ЦАУ УСРР. – 1927. – № 2 (28). – С. 37.
- ⁹⁴ Про поміщицькі архіви. Обіжник ЦАУ УСРР до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР від 15.03.1926 // Архівна справа. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 99.
- ⁹⁵ Більшовик Полтавщини. – 1933. – 12 грудня.
- ⁹⁶ Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К., 2002. – С. 6.
- ⁹⁷ Стороженко А. В. Старые владельцы Переяславского побережья // Стороженко А. В. Очерки Переяславской старины. Исследования, документы и заметки. – К., 1900. – С. 72–73.
- ⁹⁸ Маркевичевский архив. – Современник. – 1859. – № 4. – С. 356.
- ⁹⁹ КС. – 1893. – Т. XLI, № 4. – С. 181.
- ¹⁰⁰ Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – К., 1892. – С. 1343.
- ¹⁰¹ Там само. – Т. 1, кн. 1. – С. 495. Докладніше див.: Войцехівська І. Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. – К., 1999. – С. 80–82.
- ¹⁰² Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. VIII; Його ж. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып. 1. – С. 3.
- ¹⁰³ Його ж. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып. 1. – С. 3.
- ¹⁰⁴ Його ж. Описание старой Малороссии. – Т. I. – С. XV.
- ¹⁰⁵ Там само. – Т. 3. – С. VII.
- ¹⁰⁶ Багалея Д. Новый историк Малороссии. – СПб., 1891. – С. 28.
- ¹⁰⁷ Його ж. Рецензия на “Описание Старой Малороссии”, Т. 1, полк Стародубский. – К., 1888 // ЖМНП. – 1889. – № 8. – С. 364.

¹⁰⁸ *Луцицкий И.* Рецензия на “Описание Старой Малороссии”, т. 1, вып. 1 и 2 // Киевския университетския известия. – 1889. – № 12 (декабрь). – С. 4–5.

¹⁰⁹ *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Матеріали для його біографії // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 73.

¹¹⁰ *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 102.

¹¹¹ *Його ж.* Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) // КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 494.

¹¹² *Багалій Д.* Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної // Архіви України. – 1993. – № 4–6. – С. 26–28.

¹¹³ КС. – 1889. – Т. XXIII, № 11. – С. 26–27.

¹¹⁴ *Багалей Д. И.* Коллекция рукописей покойного проф. А.Ф. Кистяковского // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 3. – С. 494.

¹¹⁵ *Його ж.* Заметки о рукописях Г. С. Сковороды // КС. – 1894. – Т. XLI, № 9. – С. 463.

¹¹⁶ Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713). – Чернигов, 1912. – С. 1–2, 9.

¹¹⁷ *Авсеенко В.* Малороссийское шляхетство в 1767 г. Новые материалы для истории XVIII ст. // Русский Вестник. – 1863. – № 9. – С. 499.

¹¹⁸ *Ефименко П.* Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // КС. – 1882. – Т. II, № 1. – С. 194.

¹¹⁹ Див.: КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 521.

¹²⁰ *Нос Ст.* Место рождения Семена Паляя // КС. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 610.

¹²¹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 3. – С. 234.

¹²² *Гатиук С. А.* Архив Борщовых (опыт использования фамильных бумаг). – Чернигов, 1917. – С. 3.

¹²³ КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 521.

¹²⁴ *Татищев Ю. В.* Черниговские архивы. – С. 10.

¹²⁵ *Стороженко А. В.* Вук Сербин, полковник Переяславский (1675–1682) // *Стороженко А. В.* Очерки Переяславской старины. – С. 187.

¹²⁶ *Його ж.* Предисловие // *Стороженки: Семейный архив.* – Т. 2. – К., 1906. – С. 1.

¹²⁷ *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1. 1747–1787. – СПб, 1879. – С. IV–V.

¹²⁸ *Грушевский А. С.* К судьбе “Истории Русов” // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. XIX, вып. 2, отд. 2. – К., 1906. – С. 20; *Його ж.* К характеристике взглядов автора “Истории Русов” // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. XIII, кн. 2. – СПб., 1908. – С. 425–426.

¹²⁹ *Його ж.* З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 57–63.

¹³⁰ Див.: *Грушевський О.* Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. 1, 2. – С. 87–88.

¹³¹ Там само. – С. 84–89.

¹³² *Оглоблін О. П.* До питання про автора “Історії Русов” / Упор. Верба І. В., Путро О. І. – К., 1998. – С. 107–108.

^{132a} *Його ж.* Люди Старої України // *Оглоблін О.* Люди Старої України та інші праці. – Остріг – Нью-Йорк. – С. 247.

- ¹³³ Швидько А.К. Особенности состава фамильных архивных фондов и методики их анализа. – С. 184–185.
- ¹³⁴ Швидько Г.К. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 13.
- ¹³⁵ Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 126, 127.
- ¹³⁶ Сапухіна Л.П. Полуботківські архіви і Сумщина // УІЖ. – 1992. – № 3. – С. 136–145; Мельник Л.Г. Маєтності і скарби Полуботків // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 57–80; Заруба В.М. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна і книжкова спадщина України. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 21–38; Його ж. Забутий полковник та його архів // Заруба В.М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 57–72; Гісцова Л.З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 39–44; Литвинова Т.Ф. Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 108–111.
- ¹³⁷ Заруба В.М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 62.
- ¹³⁸ Там само. – С. 72.
- ¹³⁹ Гісцова Л.З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 42.
- ¹⁴⁰ Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии / Сост. Ульяновский В.И. – К., 1989. – С. 1.
- ¹⁴¹ Hiscowa L., Suchich L. Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 1998. – Т. IX. – S. 127–150; Archiwa Rodzinno-majątkowe w zbiorach Państwowych we Lwowie: Informator. – Warszawa, 1995.
- ¹⁴² Черкаська Н. Інформаційний потенціал магнатських родових архівів Правобережної України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідом. наук. зб. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 190–203; Її ж. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 77–119.
- ¹⁴³ Потульніцький В. Шляхта і консервативна державна ідея в Україні XIX–XX ст.: проблеми історіографії та історіософії // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1999. – С. 34.
- ¹⁴⁴ Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Х.: Вид. Харківського університету, 1970. – С. 13.
- ¹⁴⁵ Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Вид. “Світ”, 1999. – 352 с.; Історичне джерелознавство: Підручник / Авт. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов І.Б. та ін. – К.: “Либідь”, 2002. – 488 с.
- ¹⁴⁶ Архівістика. Термінологічний словник. – К., 1998. – С. 57, 59.
- ¹⁴⁷ Див.: Polski Słownik Archiwalny. – Warszawa, 1974. – S. 20.
- ¹⁴⁸ Див.: Плохинский М. Гетман Иван Мазепа в роли великорусскаго помещика. – Х., 1892. – 32 с.
- ¹⁴⁹ Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. 1.
- ¹⁵⁰ Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997. – С. 32.
- ¹⁵¹ Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – С. 1227.

- ¹⁵² Швидько А. К. Особенности состава фамильных архивных фондов и методика их анализа (на материалах Левобережной Украины) // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин / Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции. 30 мая – 1 июня 1990 г. – К., 1990. – С. 184–185.
- ¹⁵³ Заруба В. М. Забутий полковник і його архів. – С. 58–59.
- ¹⁵⁴ Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. VIII.
- ¹⁵⁵ Лазаревский А. Сведение об участии малороссиян в усмирении пугачевского бунта // КС. – 1892. – Т. XXXIX, № 10. – С. 121.
- ¹⁵⁶ Заруба В. М. Охочекомонний полковник Ілля Новицький і його архів // Рукописна і книжкова спадщина України. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 20–38; *Його ж.* Забутий полковник і його архів // Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 57–92.
- ¹⁵⁷ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг. – К., 1897. – С. 3.
- ¹⁵⁸ КС. – 1883. – Т. VI, № 6. – С. 317–345.
- ¹⁵⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 40.
- ¹⁶⁰ КС. – 1882. – Т. I, № 3. – С. 609.
- ¹⁶¹ Швидько А. К. Особенности состава фамильных архивных фондов и методика их анализа (на материалах Левобережной Украины). – С. 185.
- ¹⁶² Маркевичевский архив // Современник. – 1863. – № 5. – С. 352–353.
- ¹⁶³ Багалея Д. Новый историк Малороссии. – С. 27.
- ¹⁶⁴ Маркевичевский архив. – С. 352–354.
- ¹⁶⁵ КС. – 1903. – Т. LXXXI, № 5. – С. 87.
- ¹⁶⁶ КС. – 1894. – Т. LXVII, № 10. – С. 136–137, 140.
- ¹⁶⁷ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников. – С. 35.
- ¹⁶⁸ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. 10.
- ¹⁶⁹ Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1999. – С. 221; Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – С. 1225; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 323; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. – К., 1890. – С. 110–111.
- ¹⁷⁰ Частная переписка Григория Андреевича Полетики // КС. – 1895. – Т. XLIX, № 6. – 89–91.
- ¹⁷¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 66–67.
- ¹⁷² Акты фамилии Полуботок. 1669–1734. Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889. – С. 1.
- ¹⁷³ Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – С. 1225.
- ¹⁷⁴ Стороженки. Фамильный архив. – Т. VI. – С. 1–388.
- ¹⁷⁵ КС. – 1899. – Т. LXV, кн. 2 (май). – С. 76–77.
- ¹⁷⁶ Стороженки. Фамильный архив. – Т. VI. – С. 501–514.
- ¹⁷⁷ Бакай Н. Уцелевшие остатки архива К. Г. Разумовского // КС. – 1886. – Т. XVI, № 12. – С. 743–746.
- ¹⁷⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. XIV–XVI.
- ¹⁷⁹ *Його ж.* [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. XIV.
- ¹⁸⁰ Астряб М. Г. Процессы Андрея Марковича (Глуховского сотника 1709–1714, Лубенского полковника 1714–1727, Войскового поскарбия 1729–1744). – Полтава, 1909. – С. 19.

- ¹⁸¹ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 394, арк. 1; спр. 421, арк. 28–29; КС. – Т. XIV, XV, XIX, XXXIII, L; *Иконников В.* Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – С. 1229; Сулимовский архив. – С. 155–160.
- ¹⁸² *Материалы для биографии Г. П. Галагана // КС. – 1898. – Т. LXII, № 9. – С. 193.*
- ¹⁸³ *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – Т. VIII, № 11. – С. 458–460.
- ¹⁸⁴ *Антонович В.* [Передмова] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. VII, XII.
- ¹⁸⁵ *Клепацький П.* Літописець Якова Лизогуба (1508–1737). – Кам'янець-Подольський, 1920. – С. 5–6.
- ¹⁸⁶ *Мыцьк Ю.А.* Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С. 70.
- ¹⁸⁷ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 155.
- ¹⁸⁸ КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 159.
- ¹⁸⁹ *Лазаревский А.* Предисловие / Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 1.
- ¹⁹⁰ КС. – 1883. – Т. V, № 3. – С. 680.
- ¹⁹¹ КС. – 1897. – Т. LIX, № 12. – С. 65–66.
- ¹⁹² КС. – 1885. – Т. XI, № 2. – С. 318.
- ¹⁹³ *Лазаревский А.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии. – К., 1897. – С. 3.
- ¹⁹⁴ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 10.
- ¹⁹⁵ *Горобець В. Й.* Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 102–103.
- ¹⁹⁶ *А. Л. [Лазаревский А.]* Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 176.
- ¹⁹⁷ *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – С. 148.
- ¹⁹⁸ Частная переписка Григория Андреевича Полетики. 1750–1784. – К., 1895.
- ¹⁹⁹ *Лазаревский А.* Предисловие / Частная переписка Григория Андреевича Полетики. 1750–1784 // КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 494.
- ²⁰⁰ *Литвинова Т. Ф.* Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Скарбниці української культури / Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 109.
- ²⁰¹ *Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к И. И. Забеле и его вдове. (1687–1713). – Чернигов, 1912. – С. 2.*
- ²⁰² *Лазаревский А.* Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) // КС. – 1896. – Т. LIII, № 6. – С. 344.
- ²⁰³ *А. Л. [Лазаревский А.]* Письмо жены гадяцкого полковника Григория Грабянки Евдокии Ивановны к брату своему Ивану Забеле // КС. – 1894. – Т. XLV, № 4. – С. 159.
- ²⁰⁴ *Судиенко М.* *Материалы для отечественной истории. – Т. 2. Письма к гетману Скоропадскому. – К., 1855. – С. 1.*
- ²⁰⁵ КС. – 1886. – Т. XV, № 6. – С. I–XII.
- ²⁰⁶ *Коваленко О.* Праця П. К. Федоренка “Архів Милорадовичів” // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 154.
- ²⁰⁷ Сулимовский архив. – С. 20.

- ²⁰⁸ Сон пресвятой Богородицы по списку генерального войскового судьи Савы // КС. – 1887. – Т. XIX, № 10. – С. 337.
- ²⁰⁹ Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив – С. II.
- ²¹⁰ Иконников В. Опыт... – С. 1219–1220.
- ²¹¹ Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому. – С. 237.
- ²¹² КС. – 1899. – Т. LXV, № 8. – С. 62.
- ²¹³ КС. – 1894. – Т. XLI, № 9. – С. 463.
- ²¹⁴ *Velychenko St.* National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – University of Alberta. – 1992. – P. 156.
- ²¹⁵ КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 158–162.
- ²¹⁶ Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. – С. 32–34.
- ²¹⁷ КС. – 1898. – Т. LX, № 2. – С. 65.
- ²¹⁸ Татищев Ю. В. Черниговские архивы. – С. 11.
- ²¹⁹ Щербина В. Судьба одной знатной козацкой фамилии // КС. – 1891. – Т. XXXV, № 19. – С. 122–126.

Глава 2

Археографічне опрацювання фамільних архівів у XVIII–XX ст.

Камеральне опрацювання фамільних зібрань

Питання археографічного опрацювання фамільних архівів за традицією прийнято розглядати у надто вузькому розумінні, тобто виключно як публікацію документів, що зберігалися в цих архівах, і переважно у вигляді окремих збірників документів. У такому випадку параметри археографічної роботи над фамільними рукописними зібраннями упродовж усього ХІХ та початку ХХ ст. виглядають майже мізерно порівняно до напрацювань у цій царині даного періоду польських та російських науковців. Нещодавно це продемонструвала відома дослідниця української історії ХVІІІ ст. Г. Швидько, піддавши у статті про фамільні архіви докладному бібліографічно-археографічному аналізу лише три збірники, упорядником яких виступав О. Лазаревський, і багатотомове видання “Стороженки. Фамильный архив”.

З цього приводу інший дніпропетровський учений, О. Журба, у своїй останній праці дуже влучно вказує на “обмеженість традиційних історико-археографічних підходів, що, в кінцевому рахунку, нерідко зводилися до ретельно укладених, добросовісних бібліографічних описів археографічної спадщини, або, в кращому разі, зосереджувалися на аналізі публікаторської діяльності”. Він також нарікає, що “традиційні історико-археографічні дослідження”, “як правило, залишали поза увагою той історичний, у тому числі інтелектуальний контекст, в якому розгорталася діяльність, спрямована на видання історичних джерел. Їх розглядали, насамперед, з точки зору накопичення інформаційних можливостей для вирішення конкретно історичних проблем”¹.

Підтримуючи таку позицію молодого вченого, можемо лише додати, що поняття “історичного та інтелектуального контексту” в археографічній праці набуває для нашої теми надзвичайного значення. Дійсно, потребують детального висвітлення питання про те, що спонукало нащадків лівобережної козацької старшини першими розпочати друк окремих пам’яток і цілих збірників документів з власних фамільних архівів, якими були їхні едиційні плани і чому майже виключно на таких джерелах ґрунтува-

лися перші археографічні публікації кінця XVIII – початку XIX ст.; тобто, за О. Журбою, періоду “становлення української археографії”.

Склад і зміст фамільних архівів української старшини був, без перебільшення, унікальним та універсальним. Такі документи мали виняткове значення не лише для висвітлення “повсякденної”, побутової історії конкретного роду чи навіть усього найвищого суспільного стану, але й для історії України, яка, на жаль, недостатньо представлена в офіційних актах, які дійшли до нас.

Найпершою з проблем археографічного опрацювання фамільних рукописних зібрань слід назвати вміст поняття “археографія” стосовно цього конкретного предмета.

Не можна погодитися зі звуженням його лише до питання практики й техніки публікації документів з фамільних архівів. Це є предметом конкретно едиційної археографії; ми ж сподіваємося розглянути більш широке тло археографічних проблем, пов’язаних з фамільними рукописними зібраннями. Тому необхідно вести мову про польову археографію, тобто про пошуки та оприлюднення інформації фамільних архівів як цілісних збірок архівалій, так і окремих документів з них, а також про археографію камеральну – описування й каталогізацію рукописів фамільних архівів. Нам близьке загальне розуміння археографії як науки, що “займається комплексом проблем, пов’язаних із запровадженням писемних джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку і збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія)”².

Тут немає потреби аналізувати видання документів фамільних архівів з точки зору дотримання в них археографічної техніки, розвитку археографічної практики та теорії, що є обов’язковим для дослідників спеціальної історії археографії. Завдання цієї розвідки полягає в іншому – показати, яким чином такі видання відбивали зміст тогочасних фамільних рукописних зібрань, якою була повнота відтворення на їхніх сторінках архівалій фамільних архівів і якою мірою такі видання можна використати для реконструкції їх первісного складу, нині практично втраченого.

Нам необхідно зосередитися на питаннях виключно камеральних та едиційних, тобто на тому, що проводилося протягом того самого історичного періоду з описування фамільних архівів та видавання їхніх документів.

Описування й систематизація документів фамільних архівів, складання реєстрів, описів, каталогів та інших пошукових засобів почалося тільки в XIX ст. До того часу власники архівів, здавалося, взагалі не переймалися камерально-археографічними питаннями. Вони, як правило, лише заносили до спеціальних записових книг переліки родинних архівалій у

довільному, в найкращому випадку – хронологічному, порядку і за певними категоріями (юридичні акти, епістолярій). Прикладом може слугувати спеціально досліджена В. Антоновичем “записова книга” осавула полкового Прилуцького М. Мовчана. Розпочата вона була записом за 27 червня 1727 р.: “Для всяких случаев, за допомогою Божиею, казалим в сию книгу вписать, сколько имеется у меня, асаулы полкового прилуцкого, Михайла Мовчана, купчих на грунта”. Ці записи вносилися до книги протягом 16 років, до смерті Мовчана. Їх продовжив онук Михайла А. Мазаракі, який заніс до двох переліків відомості про земельні надбання свого батька³. Таким чином, можна констатувати, що першим пошуковим засобом, тобто довідником фамільних архівів, були прості реєстри їхніх документів. Очевидно, що власники таких рукописних зібрань і не потребували інших інструментів пошуку, здебільшого у зв’язку з тим, що такий пошук, власне, тоді й не проводився.

Як стверджує відомий дослідник історії й теорії російської археографії В. Козлов, у Росії кінця XVIII – початку XIX ст. поширеними були виключно обліково-реєстраційні описання фамільних архівів та приватних архівних зібрань, що склалися як частина заповіту під час передавання спадщини, продажу, конфіскації рукописних зібрань⁴.

В Україні того часу спостерігаємо приблизно таку ж картину, пов’язану із суто реєстраційним описуванням рукописної спадщини козацької старшини при заповіданні, зміні гетьманів тощо. На жаль, досі не можна похвалитися жодним опублікованим таким реєстром, який давав би хоча б приблизне уявлення про архівну спадщину якогось відомого роду Гетьманщини. Те саме стосується гетьманських рукописних зібрань, адже до реєстрів рухомого і нерухомого майна Івана Самойловича, Івана Мазепи, Павла Полуботка, Данила Апостола, складених представниками імперської влади, їхні архіви не потрапили.

Першими “камеральними археографами”, які розпочали вивчення й упорядкування фамільних архівів, стали нащадки козацької старшини. Серйозно опрацював свої фамільні рукописи І. Забіла, який жив у другій половині XVIII ст. Усі фамільні папери були підібрані ним за тематичною ознакою (приміром, листи) й оправлені у шкіряні палітурки. В. Модзалевський вважав, що існувало принаймні п’ять томів цього епістолярію, але вже на початку XX ст. історики знали тільки про чотири, які знаходилися відповідно в Музеї В. В. Тарновського та в збірці П. Я. Дорошенка⁵.

У 1770-х роках упорядкуванням фамільного архіву дуже переймався П. Новицький, канцелярист Генеральної військової канцелярії. Як пише В. Заруба, він “любовно зареєстрував, систематизував, акуратно зшив у фоліанти і посторінково пронумерував документи”⁶. Про реєстраційне описування фамільних рукописів не пізніше середини XVIII ст. свідчать

написи на окремих документах Галаганівської збірки, що знаходиться нині в Інституті рукопису НБУВ. Але ці спроби описування не просувалися далі простої ресстрації наявних документів та формування з них окремих справ за тематично-видовою ознакою. Проте й цей принцип не завжди витримувався, і В. Модзалевський, зокрема, писав про наявність серед листів Забілів цілої низки “исторических и летописных заметок, сделанных частью самим И. И. Забелю”⁷.

Тому першим, хто серйозно взявся за описування й систематизацію накопичених документів, став, очевидно, А. Чапа; відбулося це на межі XVIII і XIX століть. У листі до В. Полетики від 17 лютого 1810 р. він повідомляв: “Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но всяких до прав обстоятельств и состояния народа касающихся пиес. Бумаги мои о Малороссии привожу в порядок, удобный к приисканию. Я сделал некоторое систематическое расположение”. У примітках до згаданого листа його публікатор В. Горленко подає інформацію про декілька проектів такої систематизації. Найповніший виглядає таким чином: “План как расположить сведения и документы к истории Малороссийской: 1) Общие привилегии, договорные пункты, грамоты, указы, универсалы. 2) Привилегии, грамоты, универсалы частных лиц. 3) Летописи. 4) Географические сведения. 5) О службах, повинностях, податях и доходах. 6) О ученых заведениях для просвещения народа. 7) О публичных строениях. О запасном хлебе. О соли, о монетах, ассигнациях. О банках и банковских конторах. 8) О учреждениях канцелярского порядка. 9) Милостивые манифесты. 10) О некоторых общих российских законах и указах, присвоенных Малороссии в объяснение, поправление, дополнение, изменение, умножение и умягчение прав малороссийских. 11) О классах народа. О монастырях и церквах, о духовенстве и причетниках, о шляхетстве и чинах, о козаках под разными именованиями, о артиллерии и преобразовании их в регулярные, о подданных или крестьянах, о вольных людях, о вольных земледельцах, о городах и обывателях, купцах, мещанах и проч., о иностранцах, в Малороссии поселившихся. 12) О земледелии, скотоводстве, заводах, фабриках, ремеслах и рукоделиях. 13) Письма. 14) Речи, в собраниях произнесенныя разными особами, по разным обстоятельствам. 15) Стихотворения. 16) Разныя анекдоты и служащие к оным пиесы. 17) Записка о суевериях, нашептываниях и проч.”⁸.

Як легко побачити, А. Чапа переймався класифікацією не стільки фамільних архівалій, скільки зібраних ним документів, тобто описував їх відповідно до напрямків власної збирацької діяльності. Саме за цими темами вони формувалися в окремі справи, або ж рукописні книги (всього згадувалося 14 таких книг). Зміст однієї з них відомий нам за публіка-

цією О. Лазаревського. Це 18 назв документів, від виписок із “Хронік” М. Стрийковського, копій затверджених польськими королями “малоросійських прав”, гетьманських універсалів до російських документів “о состоянии Малороссии”⁹. Впадають в очі очевидні розбіжності між заявленою А. Чепою схемою класифікації зібраних документів та наведеним вище змістом справи. Він охоплює принаймні три групи документів зі згаданих 17-ти. Отже, лишається припустити, що насправді Чепа користувався іншою класифікаційною схемою, а виявлений В. Горленком “План как расположить документы...” був лише одним із проєктів такої схеми. Все це дозволяє стверджувати, що до середини XIX ст. взагалі не існувало будь-яких, окрім реєстраційних, систем описування фамільних документів як власниками таких архівів, так і їхніми дослідниками.

Наступним кроком в описуванні фамільних архівів слід вважати працю М. Маркевича над власним зібранням документів (Турівський архів). Я. Щапов, який у 1950-х роках опублікував опис рукописних книг із збірок І. Лукашевича та М. Маркевича, датував цей процес 1848–1849 роками, а роль промотора відводив О. Бодянському. До того часу, як свідчать листи власника архіву, “все у меня в библиотеке в таком беспорядке, что можно теперь назвать и хаосом”; “в куче рукописей и в беспорядке нынешнем моей библиотеки ни я, ни кто иной не мог ее найти”, а “счет старинным рукописям идет не номерами, а пудами”¹⁰. Наступне опрацювання, як писав сам Маркевич, було ґрунтовним, аж до створення двох каталогів рукописів. Його схема передбачала поділ архівалій на два розділи (“отделы”): історичний та особовий. Перший містив 6 550 справ: “относящихся: а) к истории Южной России, Крыма, Молдовлахи и русскаго войска; в) к истории раскольничьих слобод в Черниговской губ.; с) к истории духовенства и монастырей. ... древнейшия из них относятся к 1580 г. Кроме этих дел, около 100 рукописных книг, из которых некоторыя восходят к XVI ст. Как дела, так и книги приведены в порядок, внесены в каталоги, систематический и алфавитный, и сохраняются в картонах”. Другий розділ складався із записок самого Маркевича, “альбома, сборников дел, относящихся к последним годам прошлаго столетия и к нынешнему, и 5 000 писем” до нього¹¹.

Російська дослідниця життя й діяльності М. Маркевича С. Косачевська наводить відомості щодо розподілу першого “отдела” на чотири групи (“разряды”):

“I. Материалы для истории Малороссии от 1657 по 1664 г. История городов и сел малороссийских. История знатнейшего малороссийского шляхетства, духовенства и монастырей губерний Полтавской и Черниговской. История войн времен Анны, Елизаветы и Екатерины II.

II. Факты для статистики первой половины XVIII в. История хлебопашества, скотоводства, овцеводства, пчеловодства “того же времени”; факты для истории ремесел, мануфактур и торговли; для истории судопроизводства, прав и сословий.

III. Переписка партикулярных лиц, чем-либо знаменитых, тяжбы, уголовные судопроизводства. История известнейших в крае разбойников. Этнографические материалы.

IV. Литература – повести, переводы, автографы, “еще неизвестные путешествия”¹².

Додамо до цього, що М. Маркевич давав кожному рукопису або групі однорідних документів стислу характеристику на кшталт: “Драгоценная бумага, вполне объясняющая обязанности крестьян к владельцам”; “Любопытныя воспоминания стариков, которыя нередко опровергают летопись”; “Этого рода бумаги дают весьма ценный материал для внутренней истории Украины” тощо. Поза сумнівом, такі зауваги слугували для власника архіву додатковим пошуковим засобом, який дозволяв об’єднувати архівалії в певні групи, полегшував використання інформації документів для підготовки наукових розвідок.

За інформацією Я. Щапова, опис М. Маркевича нині зберігається у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки Росії, у справі фонду, і містить описові статті на 6550 справ, у яких відбита інформація про джерела надходження та наукове значення, алфавітний покажчик автографів, що містяться в них, а також опис 81-ї рукописної книги¹³.

Зазначимо, що існував принаймні ще один опис Маркевичевого архіву. 1848 р. якась копія “Описи указов и других актов, принадлежащих Николаю Маркевичу”, частково переписана рукою О. Бодяньського, на 12 арк., потрапила до Московського імператорського товариства історії та старожитностей російських і ще на початку XX ст. зберігалася в його бібліотеці¹⁴.

Відомості щодо подібного описування документів інших фамільних архівів їхніми власниками не збереглися. Більше того, наведений у листі до О. Бодяньського перелік документів фамільного архіву Ханенків свідчить про відсутність будь-якої схеми класифікації: поруч з копіями царських та імператорських указів бачимо тут виписки з історичних праць, грошові рахунки, промеморії та інструкції Генеральної військової канцелярії, дипломи та листування членів роду, не впорядковані навіть за хронологією¹⁵. Очевидно, що така робота власниками архівів просто не проводилася через відсутність фахових навичок, адже навіть найкращим знавцям історії та старожитностей подеколи бракувало професійних знань для підготовки необхідних пошукових засобів. Як опис А. Чепи, так і праця М. Маркевича зі створення пошукових засобів мали всі ознаки

дилетантських спроб підготувати камеральний опис значного за обсягом архівного матеріалу.

Надзвичайно високо оцінив рівень впорядкованості Сокирнянського архіву Галаганів знавець фамільних збірок О. Лазаревський. Історик писав: "...бумаги Галагановского архива находятся в таком порядке, которого нам не приходилось видеть при осмотре других домашних архивов. Благодаря этому порядку мы могли познакомиться с содержанием архивных бумаг в самое короткое время"¹⁶. Але Лазаревський, на жаль, не подав жодної інформації про схему описання чи систематизації архівалій Галаганів, згадавши лише про традиційний поділ – за принципом походження: "папери Галаганів" та "папери Дараганів" (спорідненої з першою за шлюбними зв'язками іншої старшинської родини). Спостереження за тією частиною Галаганівського архіву, яка нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ, виявляють принаймні два етапи впорядкування архіву. Ще десь у XVIII ст. кожен документ отримав порядковий номер та назву. У 1839 р. відбулося перешифрування паперів, вони дістали нові номери з позначкою: "1839 – № 1" і так далі. Загалом упорядкування носило характер все того ж обліково-реєстраційного подокументного описування.

Досить цікавою була ситуація з фамільним архівом Милорадовичів, який дуже активно використовувався з другої половини XIX ст. нащадком роду графом Г. Милорадовичем (1839–1905), археографом та істориком-аматором. Він здійснив значну кількість публікацій документів фамільного архіву особисто, а також залучив до підготовки збірника фамільних документів О. Лазаревського. Проте жодних відомостей про будь-яку системну класифікацію цього архіву не збереглося. Навпаки, найчастіше Г. Милорадовичу ставили в провину саме безсистемність, передусім у публікації документів: "Нельзя не пожелать, чтобы владелец их, известный своею любовью к местной старине, продолжал бы издание хранящихся у него исторических и юридических актов и при том не в отрывочном виде, а систематическими сборниками..."¹⁷. Але й сам Лазаревський, запрошений власником архіву для опрацювання фамільних архівалій, не розробив належної системи описування документів цього архіву, використавши свою звичайну схему: "папери родини" та "сторонні папери". Підготовлений відомим істориком перший випуск "Любецкого архива графа Милорадовича" містить лише такі зауваження щодо внутрішньої структури збірки: "Кроме бумаг фамильных, в состав его вошли много бумаг посторонних, унаследованных Милорадовичами вместе с именами"¹⁸. У самій публікації системне розміщення фамільних документів виглядає таким чином: спочатку (за хронологією) подані "папери Чернишів", потім "документи Фрідрікевичів" (згаслого роду, що походив від пасинка Івана Мазепи), "Полуботківські папери" та, наостанок, – акти

міста Любеча за 1637–1708 роки. Проте очевидно, що така схема не відбивала повною мірою структури всього фамільного архіву.

1924 р. архів Милорадовичів потрапив до Чернігівського губернського (згодом – окружного) історичного архіву, фахівці якого дали таку характеристику стану його описування: “Цей досить великий фамільний архів являє собою різнорідну збірку... Здаточний опис лаконічно перелічує несистематизований матеріал, не даючи уявлення про зміст і склад архіву”¹⁹. Відомий чернігівський архівіст П. Федоренко на початку 1930-х років підготував ґрунтовну студію “Архів Милорадовичів” (опублікована вже в наш час О. Коваленком). Тут наявні на той час у Чернігівському архіві залишки милорадовичівського архіву (181 книга, або справа) були описані за саме тим особистісним принципом за 13-ма окремими частинами (особисті папери десяти представників роду Милорадовичів; папери родові; папери Туманських, Полуботків)²⁰.

Усі ці факти, а також наведені В. Іконниковим у його ґрунтовній монографії відомості про склад фамільних архівів лівобережної еліти свідчать, що первісна структура описань їхніх документів була переважно обліково-реєстраційною. Вона базувалася на принципі походження документів з певної родинної збірки (у нашому випадку – “папери Полуботків”, “папери Чернишів”, “папери Фрідрікевичів” тощо). Приблизно так само описував В. Іконников фамільне рукописне зібрання Репніних: “Яготинский архив состоит из четырех главных отделов: 1) фамільных бумаг гр. Разумовских; 2) фамільных бумаг кн. Репниных; 3) бумаг, относящихся до многочисленных имений Разумовских и Репниных и 4) материалов до истории Малороссии, собранных Д. Н. Бантыш-Каменским”²¹. Але таке описання не було вичерпним. З посиланням на В. Горленка додамо, що серед матеріалів останнього перебувала частина колекції А. Чепи: “Бумаги Чепы, жившаго в том же Пирятинском уезде, где было и главное имение князя, добыты были вероятно им же, а потому и возвращены Бантыш-Каменским Репнину, по минованию в них надобности. Повидимому, оне отданы были наследниками после смерти Чепы, т. к. в числе бумаг оказалась и его частная переписка”²². О. Ханенко свідчив у 1848 р., що Д. Бантыш-Каменський свого часу мав також отриманий від дядька першого, теж О. Ханенка, якийсь примірник щоденника М. Ханенка²³.

Такий само персоналізований порядок розташування документів зберігся в усіх без винятку збірниках фамільних документів, що побачили світ в останній чверті XIX ст. і були підготовлені археографами-фахівцями та аматорами. Усі вони розподілялися на “папери” певних родів або осіб, а всередині цих великих груп – на приватноправові акти й листування; останнє іноді групувалося за тематикою, кореспондентами тощо. Це дозволяє твердити про збереження в них схеми класифікації, наявної в рукописних зібраннях української еліти, а також про недостатню увагу до

систематизації та описування фамільних документів упродовж XVIII – початку XX ст.

Викликає подив факт відсутності повноцінних описань фамільних архівів, хоча вивченням їхнього змісту займався багато талановитих істориків та археографів другої половини XIX – початку XX ст. Нагадаємо, що в Росії ще 1825 р. вийшов друком каталог найбільшого приватного зібрання рукописів графа Ф. А. Толстого, підготовлений уже добре відомими на той час археографами К. Калайдовичем і П. Строевим. Сучасні російські вчені дають йому дуже високу оцінку, називаючи “вершиной работ сотрудников Н. П. Румянцева по описанию рукописных материалов” та “первым опубликованным в стране справочным пособием, составленным на тщательно продуманной методической основе”²⁴. Тим більше вражає факт абсолютної байдужості тогочасних українських археографів-науковців, а також власників фамільних архівів до камерально-археографічних питань на тлі досить масштабного й плідного описування зібрань рукописів та стародруків церковного відомства²⁵.

Власне, маємо лише єдиний докладний опис фамільного архіву Бакуринських, опублікований на межі XIX–XX ст. Ю. Татіщевим у його огляді чернігівських архівів²⁶; ще кілька фамільних рукописних збірок Чернігівщини були оприлюднені завдяки зусиллям Археографічної комісії Імператорського московського археологічного товариства²⁷. Заслуговує на згадку й підготовлений О. Маркевичем і опублікований у “Киевской старине” опис регестного типу стовпців 1639–1730 років фамільного архіву одеських Толстих, де відклались архівалії історичних слобожанських родів Авдєєвих, Арсєньєвих, Каменєвих та Кондратьєвих²⁸. Слід згадати й про брошуру “Рукописи П. Я. Дорошенка”, де на початку XX ст. була оприлюднена лише колекційна частина цієї фамільної збірки, що вважалася однією з найцінніших у тогочасній Україні²⁹.

Така незначна увага до камеральних питань абсолютно незрозуміла. У нас немає інших пояснень, крім повторення вже висловлюваного: про вирішальну роль думки про меншовартісність, другорядність фамільних паперів порівняно з офіційними актами з державних і корпоративних архівів, сформульованої провідними істориками того часу та їхніми учнями. Ще одне пояснення міститься в авторській передмові О. Маркевича до згаданої публікації регестів стовпців Толстих: “Мы разобрали эти столбцы и приводим список оказавшимся в них делам, расположив их в хронологическом порядке. Если бы кто поинтересовался каким-либо из названных ниже дел, он может обратиться к графу М. М. Толстому, который охотно вышлет копию с дела. Печатание же всех столбцов, в виду несистематичности заключающихся в них дел, не представляет, т. ск., насущной необходимости (курсив наш. – Авт.)”³⁰. Ця цитата свідчить, що, з точки зору тогочасних археографів, публікація описів фамільних

архівів за своєю значимістю суттєво поступалась оприлюдненню текстів документів і загалом мала лише інформаційно-допоміжний характер.

Публікація фамільних архівалій

Значно вагомішим був доробок з едиційно-археографічного опрацювання фамільних архівів, який не можна обмежувати тільки згаданими Г. Швидько кількома публікаціями, навіть якщо ми визнаємо їх найгрунтовнішими. По-перше, не можна забувати про доробок археографів з числа нащадків української еліти (М. Маркевич, О. Маркович, Г. Милорадович, М. Судієнко, М. Ханенко), які в міру своїх сил переймалися публікацією власних фамільних документів, а також зібраних рукописів з архівів інших родів, оприлюднювали їх самі або ж надавали відомим археографам для публікації. По-друге, не варто обмежуватися збірками фамільних документів, видрукованих лише на українських теренах, відкинувши археографічні зусилля досить численної московської та петербурзької української діаспори, передусім О. Безбородька, Ф. Туманського і О. Бодяньського, котрі на сторінках петербурзьких і московських видань активно оприлюднювали документи українських фамільних архівів. Не можна також заганяти себе у прокрустове ложе традиціоналістики, розглядаючи виключно збірники документів і не вдаючися до аналізу публікацій окремих пам'яток, виявлених у фамільних архівах. Ідеться насамперед про мемуари, щоденники, епістолярну спадщину української старшини, які впродовж усього XIX ст. активно публікувалися на сторінках столичної московської і петербурзької преси, в київських та регіональних (переважно чернігівських, харківських) журналах, а також окремими виданнями. Нарешті, не можна обмежуватися розглядом виключно друківаної продукції, не беручи до уваги всіх тих матеріалів, які готувалися до друку, але побачили світ значно пізніше, в інших культурно-ідеологічних умовах, або ж взагалі не були опубліковані.

Керуючись цими засадами, мусимо згадати першим чільного представника української еліти при імператорському дворі О. Безбородька (1747–1799), останнього полковника Київського, а наприкінці своєї придворної кар'єри – канцлера, графа Священної Римської імперії і російського князя. У другій половині 1770-х років, перебуваючи на посаді особистого секретаря імператриці, він виявив себе як справжній “історіофіл” (термін О. Лазаревського) і дуже переймався справою видання “истории малороссийской”. У листі до батька, відомого діяча Гетьманщини А. Безбородька (1711–1780), він писав: “С верным случаем постарайся переслать ко мне книгу, в коей статьи гетманские вписаны, конституций две

книги, старую и новейшую, истории малороссийские, рукописныя, одну в четверть, а другую в лист... ибо сии все книги здесь тем более нужны, что находятся люди, кои вознамерились издать историю Малороссийскую...". Очевидно, що він просив надіслати до Петербурга пам'ятки, які зберігалися в їхньому фамільному архіві, адже точно названо навіть зовнішні прикмети книг. Результатом "видавничих" зусиль нащадка старшинського роду став вихід у світ "Краткой летописи Малой России" В. Рубана, про що О. Безбородько з гордістю писав батьку в 1778 р. Варто нагадати, що в історіографії цього петербурзького малороса, спираючись на інформацію передмови В. Рубана, вважали за співавтора згаданого видання³¹. Ця думка видається, щоправда, не зовсім правомірною, адже в опублікованих листах до батька секретар імператриці наголошував, що він дійсно брав участь у підготовці публікації, але при нагоді певні події висвітлив би дещо інакше. Утім, О. Безбородько вважав цю публікацію лише початком значної праці: "Малое сие сочинение служит теперь руководством к намереваемому нами изданию полной Малороссийской истории..."³².

На жаль, О. Безбородьку не вдалося виконати амбітного завдання, адже займався цим він у вільний час, як повідомляв батьку, і невдовзі державні справи Російської імперії вже не залишили, очевидно, такої можливості. Тим не менш, цей нездійснений задум вартий уваги. Полягав він, на наш погляд, у спробі підготувати за наявними у фамільних архівах кількох представників української Санкт-Петербурзької діаспори пам'ятками компілятивної історії України, де відомості старих і нових хроністів були б доповнені власними спогадами, а також спостереженнями цих старшинських нащадків, зацікавлених, "чтоб дела и обстояательства, славу и честь предков наших ознаменующия, извлечены были из забвения". Нам наразі важко дізнатися, хто саме входив до цього кола столичних "українофілів", можемо лише апріорно назвати ще й Д. Трошинського.

Однак найпершою публікацією пам'ятки, яка походить з фамільних архівів, на наш погляд, слід вважати видання Ф. Туманським (1757–1810) у редактованому ним у Санкт-Петербурзі журналі "Российский магазин" фрагменту з "Літопису Г. Граб'янки"³³. Публікація була здійснена за "вторинним" (за визначенням М. Максимовича) списком – тим, що відрізнявся, приміром, відсутністю імені автора, зросійщеною мовою, пропуском більшої частини наявних у давнішій редакції віршів тощо³⁴.

Постать цього нащадка старшинського роду, що відіграла значну роль в останній період існування української автономії, нині викликає захват у більшості дослідників. Уже згадуваний нами О. Журба стверджує, що "серед земляків-сучасників за обсягом зібраного, опрацьованого

і опублікованого історичного матеріалу з ним змагатися нема кому. За широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати в життя свої проекти Ф. Й. Туманський не мав собі рівних серед малоросіян того часу. Відомий журналіст, видавець, історик, археограф, письменник і поет, перекладач, етнолог, засновник одного з перших в Російській імперії спеціалізованого історичного журналу – ось таким, справжнім сином енциклопедичного XVIII ст., залишився він у пам'яті сучасників і уявленні нащадків³⁵.

Проте, беззастережно визнаючи Ф. Туманського одним із засновників української археографії, ми поки що не маємо підстав так само беззастережно визнати його першим публікатором фамільних архівалій. Цьому заважає наявність принаймні двох серйозних проблем. Перша з них пов'язана із загальною невисвітленістю постаті й праці Ф. Туманського саме як історика та археографа. Очевидно, єдиним сучасним дослідником цих проблем є О. Журба. Вчений високо оцінює доробок Туманського в цій царині, стверджуючи, що він “першим з численних малоросійських інтелектуалів, випереджаючи аналогічні проекти і бажання А. Чепи, В. Полетики, О. Безбородька, Я. Марковича та інших, ставив перед собою завдання створення не стільки “повної” (яка вже була представлена зразками докладних і коротких козацьких літописів), скільки наукової історії Малоросії, яка б відповідала новим історіографічним вимогам³⁶. Таким завданням мала підпорядковуватися збирацька діяльність Ф. Туманського як польового археографа. О. Журба згадує про складений Туманським проект “всебічного обстеження Малоросії”, виокремлюючи “вимоги розшукувати по канцеляріях і в приватних осіб будь-які записки та літописи та завдання знімати з них списки³⁷. Петербурзька Академія наук, конференц-секретарем якої він став 1779 р., уже наступного року орієнтувала молодого вченого на пошук передусім літописів і хронік, “которые можно найти в украинских монастырях и частных домах”. І саме тут окреслюється друга проблема. У “Предуведомлении” до першої публікації джерел, де викладались евристичні методи роботи Туманського, він зазначає щодо “Літопису Граб'янки”: “Связной летописи искал я долгое время по монастырям, полковым и сотенным архивам и, наконец, показала мне лучшею та, которая начало теперь сообщая³⁸. Отже, серед об'єктів свого археографічного пошуку автор навіть не згадував фамільних архівів, а називав лише відомчі та корпоративні. О. Журба не вказує, за яким саме списком “Літопис Граб'янки” був опублікований Туманським, і це досі лишається нез'ясованим, як і питання щодо археографічного дослідження ним фамільних архівів української старшини.

Викликає інтерес едичійний проект А. Чепи, оприлюднений ним у листі до В. Полетики 1810 р. Задум Чепи полягав у тому, щоб “издавать

на підписку журнал или записки малороссийские, как изданы российская вивлиофика, записки Петра I, я надеюсь, открылись бы многие сведения и доказательства, в партикулярных руках, в пыли лежащая”. Яскраво простежується тут думка про використання документів фамільних архівів. Приклад “Древней российской вивлиофики” М. Новикова, що вийшла в 1773–1775 роках у 10-ти частинах, а другим виданням, у 1788–1791 рр., – у 20-ти частинах, надихав українських археографів і пізніше, зокрема М. Маркевича, але так і не був наслідуваний ними.

Загальноновизнаним піонером у справі публікації документів фамільних архівів став О. Маркович (1790–1865), нащадок відомого старшинського роду, який 1824 р. вмістив у харківському “Украинском журнале”, що видавався при університеті, невеличку анонімну добірку документів з власного архіву під назвою “Малороссийская старина”. Детальний аналіз цієї публікації нещодавно подав невтомний дослідник витоків української археографії О. Журба на сторінках журналу “Архіви України” та в окремії монографії, вже згаданій нами. Він назвав добірку О. Марковича “найвагомішою археографічною працею, видрукуваною в харківських журналах 20-х рр.”, а також “першою сповна археографічною публікацією на сторінках українських журналів”³⁹. Утім, за 140 років до того О. Лазаревський був більш категоричним, стверджуючи (на наш погляд, не зовсім правомірно), що О. Маркович взагалі “был первым человеком в Малороссии, оценившим историческое значение фамильных бумаг”⁴⁰. Такої ж думки дотримувався і П. Дорошенко⁴¹.

Нагадаємо, що у двох числах журналу (здвоєному, 19–20, та 21) з’явилися друком 9 документів: 4 гетьманські універсали (Юрія Хмельницького, Івана Мазепи та Івана Скоропадського), 5 листів, пов’язаних з родиною Марковичів, генеральним підскарбієм Андрієм та його сином Яковом, відомим мемуаристом. Вони вписувалися у хронологічні рамки: 1661–1753 роки⁴². Джерелом для публікації слугували архівалії Сварківського архіву Марковичів, дуже багатого на документи офіційного й приватного характеру.

Сам О. Маркович не подав бодай короткої передмови до публікації і жодним словом не згадав про спонукальні мотиви її підготовки: ані про особистісні, ані про наукові. Проте наведене вище твердження Г. Швидько змушує нас шукати хоча б гіпотетичної відповіді на це питання. Ми вважаємо, що нащадок старшинського роду переймався переважно не питаннями збереженості свого архіву і не тишив власного самолюбства (публікація була анонімною, і про конкретне місце зберігання документів, а тому і власника архіву, не згадувалося). Ним керували високі патріотичні мотиви (намагання довести цими документами, що Україна має власну історію, багато в чому відмінну від історії Росії). Нагадаємо, що ті

самі почуття спонукали інших представників української еліти працювати над своїми історичними розвідками, опублікованими наприкінці XVIII ст. (“Описание о Малой России” Г. Покаса, “Краткая летопись Малой России” В. Рубана, “Записка о Малой России” Я. Марковича тощо). Іншим мотивом едиційної діяльності О. Марковича можна вважати фамільну гордість, бажання показати роль свого роду в історії України. І, нарешті, третьою причиною було, мабуть, прагнення ознайомити освічених читачів “Украинского журнала” з тими фамільними скарбами, які дісталися авторові добірки у спадок. Це було реалізацією ідеї “публічності історичного джерела”, про яку докладно писав В. Козлов, визначаючи її досить широко: “не только прямой смысл этого понятия как идеи обнародования, введения источника в исторический оборот, но и ту всю совокупность представлений, которая создавала предпосылки для введения источника в общественный оборот, содержала комплекс реальных причин, побуждающих к разысканию, собиранию, описанию и изданию источников”⁴³.

Ми маємо опосередковані свідчення саме таких спонукальних мотивів археографічної активності О. Марковича у листах його сучасників. Інший представник історичного роду Гетьманщини, М. Ханенко, описуючи в листі до О. Бодянського свою зустріч з Марковичем і розмову з археографічних проблем, зазначав: “он, встретясь со мною и говоря об Вас, сделал мне укор, что мне стыдно не передать для напечатания дневник моего предка (который он читал), но он [щоденник М. Ханенка. – *Авт.*] мною уже был отослан, и он повторил, что я сделал должное”⁴⁴.

Той саме М. Ханенко зазначав, що О. Маркович на початку 1840-х років уже повністю підготував до друку іншу пам’ятку з особистого фамільного архіву – “Дневные записки” свого прадіда Я. Марковича, навіть написав передмову до неї. Проте, втіленню цієї ідеї в життя перешкодили, очевидно, фінансові проблеми, оскільки “Записки” були досить об’ємними, охоплювали, з незначними пропусками, практично півстоліття історії Гетьманщини (1717–1767). Достеменно відомо про переговори щодо публікації “Записок” на сторінках “Чтений в Обществе истории и древностей российских” або іншого журналу (конкретно йшлося про журнал, задуманий росіянином Ф. В. Чижовим, ученим-математиком і прихильником слов’янофільства, вихователем молодого Г. П. Галагана). Проте Ф. Чижов не отримав дозволу на видання цього журналу, а О. Бодянський 1848 р. був звільнений з посади вченого секретаря московського Товариства історії і старожитностей російських та засланий до Казані, і, таким чином, спроби журнальної публікації успіху тоді не мали. “Дневные записки” Я. Марковича побачили світ значно пізніше (1856), уже окремим двотомовим виданням. І саме попереднім пристосуванням до

журнальної форми публікації можна пояснити той факт, що пам'ятка була видрукувана з дуже значними купюрами, з виправленням оригіналу згідно з тогочасною орфографією, за що історики (зокрема, О. Лазаревський) неодноразово дорікали публікаторові. Разом з тим, друкування щоденника одного з представників української еліти XVIII ст. стало значним внеском в едиційну практику середини XIX ст.

Згаданий М. Ханенко та його брат Олександр дуже активно оприлюднювали фамільні архівалії, починаючи з 1850-х років (перша публікація у “Москвитянині”, 1852). М. Ханенка можна навіть вважати засновником іншого специфічного виду археографії, яку, за аналогією з уже усталеним терміном “журнальна археографія”, назвемо “газетною”. Від початку 1850-х років він став друкувати на шпальтах неофіційної частини часопису “Черниговские губернские ведомости” окремі папери або ж цілі добірки з рукописів свого прадіда, відомого мемуариста М. Ханенка, та діда Василя. Цю традицію наслідував і онук його брата, О. Ханенко, так само друкуючи цікаві історичні документи з власного архіву в чернігівській пресі вже наприкінці XIX ст.

Важливе археографічне значення мали оприлюднені в додатках до “Истории Малороссии” М. Маркевича (1804–1860), ще одного нащадка роду Марковичів, документи та довідковий матеріал з Турівського архіву – його частини родового рукописного зібрання.

Згодом М. Маркевич розробив проект повного видання архіву. Ще у 1851 р. на сторінках журналу “Отечественныя записки” він оприлюднив свій намір “издать его в виде Древней библиотеки Новикова, разделив издание на три или четыре года, как для облегчения самого себя, так и для подписчиков”⁴⁵. Іншими словами, історик планував повністю видрукувати в рамках едиційного проекту під назвою “Архив Николая Маркевича” всі 6 550 справ свого архіву окремими випусками по 500–600 сторінок протягом чотирьох років, взявши за зразок уже згадувану “Древнюю российскую вивлиофику” М. Новикова. У листі до О. Бодяньського історик поділився задумом розпочати друк найцікавіших фамільних паперів уже 1852 р. в “Отечественных записках”, щоб ознайомити потенційних передплатників зі змістом архіву⁴⁶. Проте М. Маркевичу не вдалося здійснити свого грандіозного задуму, незважаючи на те, що ним зацікавився відомий видавець А. Краєвський. Важка хвороба не дозволила Маркевичу взяти участь у підготовці видання, що потребувало його постійного перебування у Петербурзі. Друга спроба була здійснена істориком наприкінці 1850-х років, коли у столичній пресі з'явився його заклик: “Я предлагаю желающим (одному ли отдельному лицу, или обществу – все равно) приобрести от меня право издания этого архива, под названием “Маркевичевский архив”⁴⁷. Навіть заувага, що він уже не наполягав на

здійсненні своїх задумів, а віддає на волю покупців “план, форму, наружность издания”, не допомогла. Як відомо, збірку Маркевича невдовзі придбав І. Лукашевич, але не видав її; після смерті останнього фамільний архів українського старшинського роду потрапив до Москви.

Журнальна археографія 1840-х років знає принаймні ще одну публікацію документів з фамільних архівів. Альманах “Молодик”, що видавався в 1843–1844 роках у Харкові та Санкт-Петербурзі за редакцією І. Бецького, вмiстив у третьому випуску, який дуже відрізнявся від попередніх та наступного, цікавий історичний документ: “Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковскаго, писанное в Яссах марта 25 дня 1714 г.”. Документ був поданий В. Каразіним незадовго до смерті (1842) за оригіналом, про що свідчить наведення в додатку до цього номера альманаху факсимільного зразка підпису І. Ломиковського⁴⁸. Найімовірніше, що документ походив з власної рукописної збірки Каразіна, який збирав її “многотрудно в течении 55 лет”, але не вберіг від пожежі у 1836 р.⁴⁹ Використання документів фамільних архівів планувалося продовжити і в наступних, на жаль, не здійснених, випусках. В опублікованому в останньому номері альманаху анонсі І. Бецької обіцяв подати документи з рукописних зібрань слобідських дідичів Н. Надаржинської із с. Янкова та М. Осипова із с. Каплунівки. Видавець “Молодика” закликав “собираателей древностей Украины и благородное дворянство Харьковской губернии” повідомляти про наявні в них цікаві документи для вміщення їх на сторінках альманаху. Проте зі смертю В. Каразіна, Г. Квітки та добровільним відстороненням М. Костомарова від підготовки “Молодика” видання припинило своє існування⁵⁰.

Окремі документи з фамільних архівів упродовж 1820–1840-х років вміщувалися також в інших журналах, які видавалися поза межами України. Так, у петербурзькому “Северном архиве” 1828 р. був опублікований “Экстракт в Генеральной войсковой канцелярии, по справке с имеющимися от великих государей, царей и великих князей, императоров и самодержцев всероссийских грамотами, також, с привилегиями королей польских и великих князей литовских на волности, права и преимущества Малой России гетмана и прочих чинов выписанный”⁵¹. Цей документ, підготовлений Генеральною військовою канцелярією 1751 р., надруковано без зазначення місця його зберігання, але, скоріше за все, він походить з фамільного архіву Марковичів, збірки М. Маркевича, оскільки О. Лазаревський вніс цю публікацію до свого покажчика джерел з української історії з посиланням на відповідний номер рукописного зібрання Рум’янцевського музею⁵². За два роки його ще раз видрукував інший петербурзький журнал – “Отечественные записки”⁵³.

Заслужують на увагу й опубліковані в цьому ж журналі “Наставлення выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении новаго уложения г. коллежскому советнику и члену коллегии Натальину” 1767 р.⁵⁴ Оскільки цей документ разом з полемічною відповіддю на нього іншого делегата Катерининської комісії від України, Г. Полетики, у численних копіях був окрасою багатьох фамільних архівів тих представників української еліти, які переймалися національним питанням, то ми не виключаємо, що його теж надав для публікації М. Маркевич, який перебував у південних столицях саме в цей час (1829).

Подвижницьку публікаційну діяльність з оприлюднення фамільних рукописних скарбів провадив і відомий представник української культурної еліти, уродженець Полтавської губернії, професор Московського університету О. М. Бодяньський (1808–1877). За справедливим зауваженням М. Василенка, “В истории изучения Малороссии он оставил крупный след преимущественно своей издательской деятельностью, как редактор “Чтений в Обществе истории и древностей российских” при Московском университете. За все время своего редактирования он выпустил в свет сто книжек “Чтений”, в которых, между прочим, помещено много чрезвычайно важных источников для малорусской истории и быта малорусского народа”⁵⁵.

О. Бодяньському належить одне з провідних місць на початковому етапі археографічної розробки фамільних архівів української старшини. Починаючи з 1846 р., тобто з першого випуску, на сторінках “Чтений” стали регулярно з’являтися публікації добірок документів та окремих пам’яток, виявлених серед фамільних архівалій видатних родів Гетьманщини. Це, безперечно, було викликано тим, що “программа ОИДР по введению в общественный оборот исторических источников знаменовала дальнейший шаг вперед. Впервые в России появилась специализированная научная организация, на которую в качестве одной из основных задач возлагалось собиране и издание исторических источников”⁵⁶. Проте справжня, планомірна й впорядкована, едиційна діяльність Московського імператорського товариства почалася з приходом до нього українського науковця як ученого секретаря.

Опублікований епістолярій О. Бодяньського свідчить, що його програма публікації джерел української історії була розроблена значно раніше, ще на початку 1840-х років, до вирішення питання про заснування періодичного органу Імператорського товариства історії і старожитностей російських, яким стали “Чтения”. У листі до нащадка відомого старшинського роду генерала А. Я. Стороженка, датованому червнем 1844 р., учений повідомляв: “наше историческое московское общество положило издать все, какия только можно собрать, Малороссийския летописи, и редакцию по-

ручило мене. Я приготував нинче к осени летопись Самийла Величка, бывшего писаря в канцелярии Мазепы. [...] Кроме того, приготував я летописи наши: неизвестнаго под названием “Краткое описание Малой России”, доведенное до смерти Полуботка, Шафонскаго, Ригельмана, и еще кое-что. Все оне составят один огромный том листов в 150 печатных”⁵⁷.

Нам невідомі причини змін у видавничих планах Товариства, у результаті чого порядок і форма публікації цих пам’яток стали іншими. Але цінними є свідчення Бодянського про завершення ним археографічної підготовки цілого масиву літописних зводів з історії України вже 1844 р. Що ж до методів евристично-пошукової роботи вченого, початок якої слід датувати не пізніше як 1842 р. – часом повернення О. Бодянського з тривалого закордонного відрядження, то уявлення про них дає той же лист, в якому міститься звернення до А. Стороженка: “Вы обладаете таким богатым собранием малороссийских письменных памятников, и потому, очень может случиться, что между ними найдется какая-нибудь [летопись. – Авт.]. Если найдется или же нашлась, то не будете ли столь благосклонны прислать нашему Историческому обществу для списания. За неприкосновенность и возвращение Общество ручается”⁵⁸.

Цілком очевидно, що подібні листи отримували й інші відомі О. Бодянському власники великих рукописних зібрань, з яких і походили названі вченим пам’ятки. Причому засаднича орієнтація археографа саме на такі джерела, як літописи, інші великоформатні історичні документи, очевидна, як очевидним є й бажання відшукати їх серед документів фамільних зібрань.

Найпершою з цих археографічних публікацій стала “История Русов”, яка, власне, й започаткувала новий друкований орган Імператорського товариства історії та старожитностей російських, редагований особисто Бодянським⁵⁹. Оприлюднення цього визначного джерела було здійснено з підготовленими археографом великими за обсягом примітками, які пояснювали окремі події та постаті тогочасної української історії, та географічно-іменним покажчиком. Походження рукопису, з якого була здійснена ця публікація, нам невідоме. Справа в тому, що після відкриття рукопису десь у 1820-х роках почалося настільки масове його копіювання, що це повністю унеможливило пошуки оригіналу. За словами М. Василенка, “никакая другая книга до тех пор не распространялась в Малороссии в таком количестве списков, как именно эта: за переписку ея платили бешенные деньги, были даже промышленники, которые за дорогую цену сбывали переписанные экземпляры”⁶⁰. У каталозі Є. Соколова можна знайти згадку про “беловый список 1824 г., в лист, на 265 с.”, що надійшов до бібліотеки ІТІСР від І. Росковшенка⁶¹. Але невідомо, чи користувався ним О. Бодянський при підготовці видання. Між іншим, у передмові вче-

ний зазначав, що мав на руках кілька списків, над якими провів дослідницьку роботу з метою виявлення найповнішого. Саме його, за твердженням публікатора, і було вміщено на сторінках “Чтений”.

Дуже ймовірним є припущення, викликане деякими натяками у передмові до публікації, що цей примірник походить зі збірки рукописів Полетиків або з іншого фамільного архіву, де зберігалася копія “Истории Русов”, знята у Полетиків. Але й після здійснення публікації пам’ятки О. Бодяньський не припиняв своєї археографічно-пошукової роботи над нею, збираючи відомості щодо всіх інших списків “Истории Русов”, які перебували у фамільних архівах нащадків козацької старшини. У листі М. Ханенка від 3 березня 1848 р. до нього йшлося, зокрема, про зацікавленість ученого в отриманні таких копій: “Жалею, что не знал, при Вашем издании Конисскаго, что список Полуботки Вам интересен, первое потому, что мне легко было его достать, а второе, что у брата Александра находится сделанный им семь лет назад список со списка Полетики и хорошо сверенного. Хотя я знал от Полетики о важности его, но не верил ему, ибо не знал того, что Вы мне пишете”⁶². У листі до Г. Галагана від 24 червня 1848 р. О. Бодяньський прямо писав про свою зацікавленість в отриманні нових списків “Истории Русов” з фамільних архівів: “Пышуть мине, що отам десь пид Ромном, у нас, живе якийсь Полетыка, унук чы що таки ж того Полетыки, що владыка Георгій пысав для ёго свою “Исторію Русов”, як сам здоров знаешь. Отже, буцим той унук, чы як там, мае в себе лучшую копию того ёго спысу. Чы не маешь, паноньку, якои дороги до того Полетыки, щоб в ёго позычыты мисяцив на три ёго копию мыни? Бач я и доси ще не выпускаю од того Конисьского, що все маю надію достати як-небудь оцю копию. Як бы я ии мав, зараз бы зривняв и що треба перепечатав, а колы багацько непохожого – и наново бы напечатав”⁶³. Отже, археограф у своїх намаганнях оприлюднити найповнішу і найкращу з археографічного боку копію пам’ятки готовий був навіть випустити її нове видання.

Близьким за характером до цієї публікації стало видання “Літопису Самовидця”, перші три томи якого були вміщені О. Бодяньським у друкованому органі ІТІСР того ж року⁶⁴. Методика роботи археографа була такою самою, як і попереднього разу: звіряння наявного тексту з іншими відомими варіантами. Основою публікації цього разу був список літопису, отриманий від П. Куліша на початку 1846 р. Відомо, що той зняв свій список з рукописів зібрань київського митрополита Євгенія та М. Е. Писарева (правителя канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора Д. І. Бібікова і першого голови Тимчасової комісії для розгляду давніх актів). Сам П. Куліш вважав кращим останній рукопис,

переписаний, на його думку, років 80 або 100 тому, тобто в середині XVIII ст.⁶⁵

Одночасно з публікацією таких значних за обсягом і значенням пам'яток на сторінках “Чтений” першого періоду їх існування вміщувалися окремі документи, які теж походили з фамільних архівних зібрань. Це були листи російських царів і можновладців до українських гетьманів (Івана Мазепи та Івана Скоропадського), походження яких дослідити не вдалося⁶⁶. 11 листів канцлера Г. Головкина Івану Скоропадському за 1709–1718 роки виявив і надіслав О. Бодянському М. Судієнко⁶⁷. Згодом усі вони ввійшли до великого збірника епістолярію гетьмана, опублікованого за документами збірки Судієнків. Були оприлюднені також інші документи, пов'язані з постаттю гетьмана Івана Скоропадського: виявлені у фамільних архівах листи до нього від Петра I (7 листів за 1709–1720 роки)⁶⁸ та його дочок (4 листи)⁶⁹, невеличка інформація “О месте погребения малороссийскаго гетмана Ивана Скоропадского”⁷⁰.

У бібліотеці ІТІСР зберігалася також добірка листів гетьмана Івана Скоропадського, адресованих канцлеру Г. Головкину, та окремих виписок з них за 1711, 1713, 1715–1716 роки, всього на 73 арк.⁷¹ Джерела надходження цієї добірки рукописів до бібліотеки, на жаль, у каталозі не вказані. Але ремарка укладача щодо поганого фізичного стану документів наштовхує на думку про можливість походження їх з тієї ж рукописної збірки Полетиків, що і видані М. Судієнком листи до Івана Скоропадського.

Український історик, нащадок старшинського роду М. Маркевич, який невдовзі перед тим видрукував п'ятитомну “Историю Малороссии”, надав Бодянському для публікації добірку документів з власного архіву, не використаних у його книзі. Вони побачили світ під заголовком “Акты, поясняющие историю Малороссии и открытые Н. А. Маркевичем (из фамильных архивов)”. Це були списки полковників Прилуцьких, генеральних суддів, а також два листи: П. Полуботка до Я. Лизогуба та єпископа Іоасафа до дружини А. Горленка⁷². Ці публікації дещо відрізнялися від видрукованих московським професором пам'яток.

Значно ширшими були задуми самого видавця та його найближчих колег. З листів П. Куліша дізнаємося, що для публікації вже були підготовлені такі документи і матеріали: “листи П. Орлика”, переписані генеральним хорунжим М. Ханенком (з архіву цієї родини) і на початку 1847 р. відправлені до Москви; “Ексцепт из прав малороссийских”, що походив зі збірки Білозерських, а свого часу належав російському коменданту Глухова (за часів гетьмана Розумовського) генералу Простоквашину; кілька літописів: Г. Граб'янки, “священника Максима Плиски” (або Фролівський літопис – такі назви надавав М. Маркевич пам'яткам, що знаходилися в

його власності), а також значна кількість неназваних рукописів фамільного походження⁷³. Нагадаємо, що вже у січні 1848 р. секретар Товариства історії і старожитностей російських отримав від М. Ханенка “Діаріуш” його прадіда й очікував надходження від А. Стороженка “Реестров всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора с королем польским Яном Казимиром, составленных 1649 г. октября 16 дня”. Оригінал цієї пам’ятки за підписами Богдана Хмельницького і генерального писаря Івана Виговського був вилучений з Архіву старих польських справ А. Я. Стороженком, котрий обіймав досить високу посаду в російській адміністрації Царства Польського, і був перевезений до його фамільного архіву в с. Чевелч’є Лубенського повіту⁷⁴. Є відомості, що 1849 р., незважаючи на тимчасове припинення виходу “Чтений”, О. Бодяньський копіював з метою підготовки до друку отриману з полтавської збірки І. Я. Лашкевича “Книгу Чорную или Справную Прилуцкаго полку с 1676 по 1718 гг.”⁷⁵.

Немає сумнівів, що О. Бодяньський планував продовжити свою едиційну практику, ще більше заглибитись у скарби фамільних зібрань. Так, М. Ханенко в одному з листів благав його “не покидать Вашей прекрасной мысли для нас напечатать все то, что найдете достойным в наших бумагах, по общим сводам (из бумаг рода нашего)”⁷⁶. На виконання цього плану як сам М. Ханенко, так і його брат Олександр переглядали ті частини фамільної збірки, які перебували у них, повідомляли про їхній зміст і радилися з істориком щодо наукового значення виявлених історичних документів.

Подвижницька діяльність О. Бодяньського, який тільки за перші три роки видання “Чтений” встиг опублікувати в них значну кількість окремих пам’яток (переважно літописів) та кілька добірок документів з фамільних архівів, а ще більше число архівалій – підготувати для друку, викликала захоплення в тогочасної української інтелігенції. П. Куліш неодноразово дякував йому за публікацію цих джерел, кажучи: “от ваших подвигов я в восторге”, а М. Костомаров 1857 р. писав у листі до свого товариша про Бодяньського: “тогда деятельность его в издании южнорусских летописей подавала надежду и уверенность, что всякий список летописи более всего может быть полезен, когда попадет в его руки”⁷⁷.

Майже десятилітня перерва у видавничій діяльності О. Бодяньського та ІПІСР, викликана репресіями царського уряду, не вплинула на археографічні зацікавлення вченого. Він підтримував плідні контакти з українськими історіофілами, колекціонерами, а насамперед власниками фамільних архівів, серед яких можна назвати М. Маркевича, О. Марковича, А. Стороженка, М. Судієнка, братів Ханенків. Це дозволило вченому одразу після свого повернення до Москви й відновлення видавничої діяльності Товариства видрукувати значну кількість документів з історії

України. Більшість з них була підготовлена до друку наприкінці 1840-х років. Походили вони переважно з фамільних рукописних зібрань, зокрема М. Маркевича, Г. Милорадовича, обох братів Ханенків.

Уже в першому випуску “Чтений” за 1858 р. О. Бодяньський видрукував унікальну пам’ятку з фамільного архіву Ханенків: “Діаріуш или журнал то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного его милости пана Іоана Скоропадскаго, войск Всепресветлейшаго его императорскаго величества Запорожских обеих сторон Днепра Гетмана оказій и церемоній також и в канцелярії войсковой отправуемых дел наченшійся 1722 году и оконченный в том же году, по преставленіи и погребеніи помянутаго ж гетмана Іоанна Скоропадскаго, в месяце іюле Войсковой канцелярії старшим канцеляристом Николаем Ханенком”. Як свідчив А. Титов, який після смерті О. Бодяньського придбав його архів, професор отримав копію щоденника і планував видати Діаріуш ще наприкінці 1840-х років, але припинення виходу “Чтений” майже на десять років затримало публікацію цього джерела – першого з відомих нам журналів Військової канцелярії⁷⁸. Разом з діаріушем Ханенки надіслали до Москви й копію приватного щоденника прадіда за 1719–1754 роки. Та його рукописна копія, датована 17 лютого 1851 р., що потрапила до рук А. Титова і мала сліди правки рукою Бодяньського, була знята з оригіналу фамільного архіву Ханенків (с. Городище Стародубського повіту).

Здобуток Бодяньського-археографа дуже важко відокремити від його доробку як видавця документів, що зберігалися в рукописних збірках української еліти. Після відновлення “Чтений” (1858–1877) О. Бодяньський продовжив плідну співпрацю в царині археографії з власниками фамільних архівів української еліти (Г. Милорадовичем, В. Стороженком, братами Ханенками).

Саме в ці роки були видані вже згадувані “Реєстри Війська Запорозького 1649 р.”, щодо яких О. Бодяньський писав, обґрунтовуючи необхідність їх повного видання: “Конечно, можно удовольствоваться и подобным извлечением; но я смотрю на “Реестра” несколько иначе. Они мне казались важными для Малороссийскаго народа, особливо его козачества, во многих отношениях: как *подлинный правительственный документ для многих дворянских малороссийских фамилий*, особливо леваго берега Днепра, и множества козацких, коих предки находятся в сих “Реестрах”, либо как урядовыя должности занимающие, либо ж просто как козаки, что в ту пору давало последним права, одинаковые со шляхтою...”⁷⁹.

Раніше за “Реєстри” були опубліковані “Источники малороссийской истории”, які підготував до друку у двох частинах Д. Бантиш-Каменський⁸⁰. Оскільки головним джерелом для історика слугував Яготинський

архів М. Респіна, звідти, очевидно, походить і більшість наданих ним видавцю ще у 1840-х роках документів.

Здійснення цієї публікації й наукова дискусія щодо похибок при друкуванні документів, які супроводжували її, деякою мірою висвітлюють творчий процес Бодянського-археографа. Він виправдовувався перед критиками, що цього разу не мав можливості звіряти надані йому для публікації копії джерел з наявними в архіві. Отже, такою була його звичайна практика – ретельного перевіряння підготовлених до друку текстів за архівними оригіналами⁸¹. За надмірну точність палеографічного методу відтворення документів при публікації О. Бодянського навіть критикували: “Погоня за точной палеографической передачей текста, отвлекающая внимание издателя, приводила к тому, что в текст вкрадывались многочисленные типографские опечатки”⁸².

Наступною публікацією в “Чтениях” були вже згадувані документи, пов’язані з діяльністю Комісії з розроблення нового Уложення 1767–1768 років: “Наставления выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении проекта новаго Уложения г. коллежскому советнику и члену этой коллегии Д. Наталину” та “Возражения депутата Григория Полетики на “Наставления Малороссийской коллегии господину ж депутату Д. Наталину”⁸³. Нагадаємо, що рукописні списки цих документальних пам’яток катерининської епохи зустрічалися в багатьох фамільних архівах національної еліти. Примірник, який використав для публікації О. Бодянський, походить з Любецького архіву Милорадовичів і був наданий ученому Г. Милорадовичем, тоді ще молодим нащадком роду⁸⁴.

Дві наступні публікації здійснені також за документами цього архіву: “Книга пожиткам бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейбгвардии сержантом Львовым” та “Акты, до маестностей Полуботков относящиеся”⁸⁵. Якщо перша пам’ятка становила єдиний реєстраційний документ, складений на всі маєтки опального наказного гетьмана, то у другій наводилися вісім гетьманських універсалів та царських жалуваних грамот на полуботківські ґрунти.

З того ж фамільного архіву походять документи, що стали основою статті “Дело гадяцкого полковника Михайла Милорадовича с генеральным судьей Иваном Чернышом, 1716 г.”, поданої Г. Милорадовичем для публікації в “Чтениях” 1870 р.⁸⁶ Це були копії листів полковника Гадяцького канцлеру Г. Головкіну (на 4 арк.)⁸⁷. Згодом В. Модзалевський, який використав ті ж документи у своїй розлогій розвідці про І. Черниша та його рід, вказував на наявність у цій публікації багатьох помилок⁸⁸.

Нарешті, останньою публікацією фамільних архівалій на сторінках “Чтений” стали листи гетьмана Івана Скоропадського полковнику Полтавському І. Черняку⁸⁹.

Очевидно, що не всі свої творчі плани щодо публікації рукописів з фамільних збірок О. Бодянський зміг реалізувати. Про це свідчить хоча б його обіцянка оприлюднити Ханенківські архівалії: “другой его [М. Ханенка. – Авт.] диариуш или журнал, который он вел изо дня в день в продолжении без малаго 35 лет, а также некоторыя бумаги, имеющие важность по отношению к его родине, будут мною изданы в свое время”⁹⁰.

Початок 1850-х років позначений першими українськими публікаціями пам’яток з фамільних архівів. Тут варто згадати невелику книжку, що містила збірку літописів та хронікальних творів, підготовлених у 1856 р. до друку М. Білозерським, власником відомої фамільної збірки. Це “Чернігівський літопис”, що видавався за примірником із його власного архіву; “Краткое летописание знаменитых и памяти достойных действ и случаев описания” та “Хронология высокославных ясновелможных гетманов” (за архіваліями збірки М. Любарського); “Имянная перепись малороссийских гетманов”, складена О. Шафонським, що походить зі збірки М. Д. Білозерського⁹¹.

Едиційні функції стали головними в діяльності створеної 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, волинському та подільському генерал-губернаторові (Київська археографічна комісія). До роботи в ній були залучені такі представники українських історичних родів і власники фамільних збірок, як М. Судієнко (почесний член з 1844 р., голова у 1848–1857 роках); дійсні члени: М. Рігельман (з 1848 р.), С. Сулима (з 1863 р.), Т. Кибальчич (з 1877 р.); брати А. та М. Стороженки (з 1910 та 1918 р.); П. Лукашевич (член-співробітник з 1848 р.)⁹².

Хоча публікація пам’яток з фамільних архівів не належала до основних завдань Київської археографічної комісії (далі – КАК), вона вже з 1848 р. почала видавати “Літопис Самійла Величка” (1 том – 1848 р., за ред. М. Костомарова та М. Рігельмана; 2 – 1851 р., за ред. М. Рігельмана; 3 – 1855 р., за ред. І. Самчевського; 4 – 1864 р., за ред. В. Антоновича та І. Самчевського). Достеменно відомо, що останній том друкувався за примірником, який потрапив до КАК складним шляхом (через П. Куліша, Д. Сальковського та ін.), але первісно зберігався в архіві генерального писаря В. Туманського на хут. Дем’янові Глухівського повіту. 1857 року його передав науковцям Г. Милорадович, нащадок В. Туманського за жіночою лінією⁹³. Немає сумнівів, що таким же було походження й примірників усіх попередніх томів літопису.

1855 р. за редакцією того ж І. Самчевського було опубліковано інший широко відомий літопис, складений полковником Гадяцьким Г. Граб’янкою. Його видання було заплановане ще в 1847 р., про що свідчить листування П. Куліша та О. Бодянського. Перший попередньо обіцяв надати примірник літопису московському професору, але потім писав, посилаю-

чись на спротив керівництва КАК: “Грабянки не дають; сами друкувати-муть”⁹⁴. Утім, два рукописних примірники цього літопису, отримані трохи пізніше від Ф. Глінки, знаходились у бібліотеці Товариства⁹⁵. Здійснене комісією видання літопису Граб’янки П. Куліш вважав недосконалим, називаючи І. Самчевського “неисправным и даже несведущим корректором”, але радів і такій публікації⁹⁶. М. Максимович, який також зауважив деякі вади видання, залишив точні дані щодо походження рукопису пам’ятки: “Этой старшей редакции летопись (по Судиенковскому списку, который некогда принадлежал знаменитому Григорию Андреевичу Полетике) издана теперь от Временной комиссии...”⁹⁷.

Нарешті, останньою публікацією пам’яток з фамільних архівів, здійсненою КАК, стало видання збірника літописів за ред. В. Антоновича у 1888 р. Серед інших опублікованих там текстів найбільшу увагу привертає “Лизогубівський літопис”, імовірно, складений генеральним обозним Я. Лизогубом у 1730–1740-х роках на основі родових записів Лизогубів та власних спогадів. Публікація здійснена за примірником із зібрання Карпенка (м. Переяслав), наданим у копії Ф. Лебединцевим⁹⁸.

Таким чином, Київська археографічна комісія протягом перших сорока п’яти років своєї діяльності збрала й видала значну кількість пам’яток українського літописання, виявлених у фамільних архівах нащадків української еліти XVII–XVIII ст. Проте неможливо вважати таку едиційну тематику профільною чи провідною для цієї археографічної інституції. Публікації фамільних архівалій, скоріше, були винятком у її едиційному доробку. Можна стверджувати, що в цих виданнях КАК ішла слідом за О. Бодяньським і не наважилася на крок, який останній уже втілював у життя, – публікацію тематичних добірок фамільних документів.

Тому не дивно, що хронологічно першими окремими виданнями тематичних комплексів документів з фамільних архівів стали збірники, підготовлені у приватному порядку, без грифу Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, її головою М. Судієнком (1803–1874). Під загальною назвою “Материалы для отечественной истории” у 1853 та 1855 роках ним були видані два томи документів з історії України першої половини XVIII ст. Один з них містив документи, пов’язані з гетьманом Данилом Апостолом, другий – листування гетьмана Івана Скоропадського. У передмові до першого тому М. Судієнко декларував, що “Издание *Материалов для Отечественной истории* имеет целью обнародовать исторические памятники, которых так много находится в правительственных и частных архивах”, причому не сформулював будь-яких хронологічних чи системних принципів його підготовки, а поставив здійснення видання у залежність виключно від надходження матеріалу⁹⁹.

Археограф мав на увазі поповнення власної, дуже значної колекції історичних актів, що зберігалася в с. Очкіні на Новгород-Сіверщині. Оче-

видно, звідти походять *Краткий журнал о путешествии Даниила Апостола в Москву* 9 лютого – 1 жовтня 1728 р. (журнал закінчується записом від 6 вересня), а також *Описание именей, принадлежащих гетману Апостолу на булаву и на кухню* (частини 1 та 3 збірника), хоча сам видавець цього не уточнював. На таку думку, зокрема, наводить побічна інформація, подана упорядником у передмові, – щодо його даремних пошуків рукопису повного тексту “Журналу” у чернігівських архівах, де його нібито бачив Д. Бантиш-Каменський¹⁰⁰. Отже, цілком очевидно, що у самого Судієнка на руках була інша, неповна копія документа, останні записи в якій датувалися 6 вересня 1728 р. Саме її упорядник оприлюднив у своїй книзі.

Добірка зі 109 гетьманських універсалів за 1727–1732 роки (друга частина збірника), як це зазначено упорядником, виокремлена з двотомового рукописного збірника, віднайденого у Чернігівському архіві¹⁰¹. М. Судієнка зацікавили лише ті гетьманські акти, що мали універсальне, загальнодержавне значення, були обов’язковими для виконання і розсилалися до всіх полків Війська Запорозького. Інші ж універсали зі згаданого рукописного збірника, зокрема присвячені регулюванню приватно-майнових прав конкретних старшин, монастирів тощо, не публікувалися, очевидно, через їх надзвичайно велику кількість.

Проте для нашої теми представляє інтерес другий том “Материалов”, що містить листи російських державних діячів, адресовані гетьману Івану Скоропадському протягом усього його регіменту (1708–1722). Характерно, що ні логічно, ні хронологічно, ні за видавничим принципом обидва томи “Материалов” не пов’язані між собою. Обґрунтовуючи необхідність цієї публікації, М. Судієнко писав про листи до гетьмана: “Характер и тон официальный, но иногда высказываются и частные отношения. В этом, по нашему мнению, заключается преимущество их перед актами чисто официального содержания. Рисуя характеристику деятелей, они живее и полнее изображают картину минувшей жизни. В изданных письмах заключаются политические новости того времени, сообщаемые гетману, военные известия, распоряжения и советы о том, куда двинуть войска, какия пункты защищать и как поступать в управлении Малороссией, наконец дела частные – просьбы, жалобы и проч.”¹⁰². Іншими словами, при формуванні цього збірника упорядник керувався діаметрально протилежними принципами відбору документів для публікації – не стільки державною значимістю (як при відборі універсалів Апостола), скільки їхньою спроможністю характеризувати певну історичну постать.

Щодо походження цієї епістолярної добірки М. Судієнко подав більш докладні відомості, ніж щодо документів першого збірника. Вона була придбана ним разом з бібліотекою Полетик; усі листи були копіями кінця

XVIII ст., переписаними однією рукою. Видавець подав їх у книзі за кількома розділами в алфавітному порядку адресантів, а всередині груп – за хронологією. Тільки в останньому розділі, де містилося листування різних осіб, кореспонденцію розташовано за хронологічною ознакою. При цьому лишається відкритим питання, чи зберіг упорядник структуру рукописного збірника, чи застосував власну. На користь останнього припущення вказує той факт, що М. Судієнко доповнив придбаний рукописний збірник кількома листами, адресованими Скоропадському, з архівів Москви (4 листи канцлера Г. Головкина) та Чернігова (2 листи Чирикова та лист Стрешнева). З іншого боку, про ймовірність авторського втручання в текст рукописного збірника свідчить і той факт, що з двох листів Д. Голіцина стосовно відомого донощика Д. Забіли опубліковано лише другий; про перший ми дізнаємося тільки з тексту цього листа¹⁰³.

Кореспондентами гетьмана І. Скоропадського були київський губернатор князь Д. М. Голіцин (66 листів за 1709–1718), канцлер граф Г. І. Головкин (121 лист за 1708–1722), світліший князь О. Д. Меншиков (18 листів за той само період), підканцлер барон П. П. Шафіров (11 листів за 1709–1718), генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметьєв (49 листів за 1708–1718). В останньому розділі подано 57 листів від інших осіб, зокрема графа Ф. Апраксина, І. Бутурліна, І. Вейсбаха, Б. Гагаріна, князя П. Голіцина, князів Г. та Я. Долгорукових, П. Курбатова, О. Плещеева, Ф. Протасьєва, С. Рагузинського, князя О. Рєпніна, К. Рьона, Т. Стрешнева, П. Толстого, князя І. Трубецького за 1708–1721 роки.

Оскільки до згаданого збірника (очевидно, і до його рукописного прототипу) увійшли листи, отримані Іваном Скоропадським лише після того, як він став гетьманом (єдиний виняток – лист канцлера Г. Головкина від 10 серпня 1708 р.), то легко припустити факт походження цієї добірки з офіційного гетьманського архіву. Разом з тим, М. Судієнком оприлюднені не всі листи російських високопосадовців до гетьмана (зокрема, існували ще листи Д. Голіцина, Г. Головкина, О. Меншикова, про які нам відомо з інших публікацій). Важко уявити собі, що архіваріуси гетьманського архіву, переписуючи звернення до свого патрона, з невідомих причин пропустили певну їх кількість. Скоріше за все, вони або не збереглися в державному архіві Війська Запорозького, або ж були навмисно вилучені упорядником, хоча такому припущенню суперечать його зусилля щодо поповнення збірника джерелами з інших архівосховищ.

Упорядник не розкривав використаних ним принципів публікації документів фамільного архіву, якщо не брати до уваги вказівки на збереження ним “слов характеристических”, проте вони стають очевидними при аналізі видання. Він транслітерував тексти, але не намагався передавати тогочасного правопису та граматику, розкривав усі скорочення, які

могли бути в листах. Практично не подавалися джерелознавчі пояснення, описи палеографічного чи філігранологічного характеру. Відсутні будь-які примітки до текстів документів, бодай короткий довідковий апарат, ще не усталений у документальних публікаціях середини XIX ст.

Невелику добірку листів канцлера Г. Головкіна (10 документів за 1709–1718) М. Судієнко оприлюднив ще раніше на сторінках уже згадуваних “Чтений в Обществе истории и древностей российских”. Хоча принципи відбору саме цих епістолярних джерел не були названі видавцем, очевидно, що він намагався висвітлити тему взаємин нового гетьмана з провідниками російської політики, адже канцлер за часів Петра I фактично був другою посадовою особою царської адміністрації. Добірка репрезентувала листи, що стосувалися долі української старшини, у тому числі мазепинців та їхніх родин, прибуття російських військових контингентів в Україну тощо¹⁰⁴.

Таким чином, з чотирьох опублікованих Судієнком пам’яток або груп документів принаймні два (щоденник поїздки Данила Апостола та листи, адресовані Івану Скоропадському), за нашим припущенням, походять з фамільних архівів, хоча в офіційній історіографії думки щодо цього розбігаються. Окремі історики висловлювалися як на користь цього, так і проти, вважаючи опубліковані вченим документи вилученими безпосередньо з Архіву Генеральної військової канцелярії. Але ми не сумніваємося в походженні цих документів з фамільних архівів. Тому важко погодитися з Г. Швидько, яка, аналізуючи публікації з фамільних архівів Гетьманщини, взагалі не згадала про “Материалы для отечественной истории”¹⁰⁵.

Археографічні праці М. Судієнка стали першою ластівкою в царині комплексної наукової публікації великоформатних добірок документів з фамільних архівів української еліти. Єдине, чого бракує, – це відомостей про походження й місце зберігання джерел, що спричинило значну історіографічну плутанину.

З публікації у 1856 р. розпочав свою археографічну діяльність Г. Милорадович, інший нащадок старшинського роду, вмістивши на сторінках неофіційної частини часопису “Черниговские губернские ведомости” уривок зі старовинного рукопису про Кочубея та Іскру з Любецького архіву. Цей документ мав дивну долю і друкувався принаймні ще двічі як новознайдений (1883 р. у “Русской старине” та 1929 р. в “Україні”, обидва рази за списком Диканського архіву Кочубеїв). Відтоді практично щорічно на шпальтах місцевої та московської преси з’являлись опрацьовані ним з метою публікації документи Любецького архіву. Причому вони присвячувалися не лише членам родини Милорадовичів, а всім представни-

кам української шляхти, які фігурували в документах фамільного архіву, насамперед Полуботкам. Саме археографічній активності Г. Милорадовича ми завдячуємо публікацією “Наставления выборному от Малороссийской коллегии в комиссию о согласовании проекта новаго Уложения господину коллежскому советнику и члену оной коллегии Дм. Наталину и возражение депутата Гр. Полетики на оное наставление” (1858); “Родословной дворян Полуботок” (1859); “Книги пожиткам бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка... 1724”, опублікованої на сторінках “Чтений” за сприяння О. Бодяньського (1862); збірника “Акты фамилии Полуботок. 1669–1734” (1889). Навіть перша публікація четвертого тому “Літопису” С. Величка (1864) з’явилася завдяки Милорадовичу, оскільки друкувалася за примірником, що зберігався в його архіві серед книг прадіда по материнській лінії генерального писаря В. Туманського на хут. Дем’янові Глухівського повіту. Ще 1857 р. Г. Милорадович передав рукопис Д. Сальковському, а той – П. Кулішу, через якого пам’ятка й потрапила до Київської археографічної комісії.

Археографічний доробок Г. Милорадовича, безумовно, заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Серед його найкращих документальних публікацій – збірник “О роде дворян и графа Милорадовича” (1871), де подано за хронологією 14 документів 1708–1718 років, в яких ідеться про засновників роду братів Михайла, Олександра і Гаврила Милорадовичів. Ці документи в переважній більшості походять з фамільного архіву (окрім листів канцлера Г. Головкина, князя О. Меншикова, київського губернатора Д. Голіцина гетьману Івану Скоропадському, де згадується М. Милорадович). На жаль, публікатор не вказував оригінальності опублікованих документів ані тут, ані надалі. У наступних документах ідеться про П. Милорадовича, випускника Києво-Могилянської академії (1740), який вчився разом з Георгієм Кониським та Г. Сковородою (у фамільному архіві навіть збереглися студентські зошити першого). Опубліковано листи до П. Милорадовича другої половини XVIII ст. від родичів, світських та духовних осіб (канцлера О. Безбородька, київського митрополита Ієрофія), здебільшого пов’язані зі шлюбом його доньки (потім ці листи ще раз видрукував О. Лазаревський у збірнику “Любецкий архив”), а також інші документи про службу членів роду наприкінці XVIII – на початку XIX ст.¹⁰⁶ Цей збірник був схвально зустрінутий науковою громадськістю. Зокрема, О. Лазаревський у рецензії на нього писав: “Материалов для бытовой истории Малороссии по настоящее время издано так мало, что всякое издание фамильных бумаг, представляющих собою наиболее ценный материал для изучения общественного и частного быта наших предков, заслуживает полной благодарности”¹⁰⁷.

Того ж року Г. Милорадович опублікував у “Чтениях” значну добірку документів з історії м. Любеча XVI–XVIII ст., чим продемонстрував різноманітність змісту фамільних архівів української старшини, зокрема свого Любецького архіву¹⁰⁸.

Частину Полуботківських документів зі свого зібрання Г. Милорадович оприлюднив пізніше, у спеціальному збірнику “Акты фамилии Полуботок. 1669–1734” (1889). Це був, власне, передрук матеріалів, що вміщувалися автором на шпальтах “Черниговских губернских ведомостей”, у тому числі купчих та інших юридичних документів на маєткні Полуботків, свого часу скопійованих з Чернігівської міської книги і датованих 1669–1734 роками. Ці копії 1747 р. були видані магістратом на прохання С. Полуботка. Причому археограф не подав усіх наявних в архіві документів: за період 1669–1715 років він видрукував 79 купчих та один універсал Івана Мазепи 1706 р.; з 1716 по 1734 роки – по одному документу на рік (всього 16) з огляду на їхню одноманітність¹⁰⁹.

Г. Милорадович не обходив своєю увагою й XIX ст. Так, він видав збірник листів поета пушкінської доби В. Туманського до двоюрідної сестри, С. Туманської, що мали, на думку рецензентів, “даже исторический интерес; так проникнуты они духом своего времени, так вводят в него читателя”¹¹⁰. Цей епістолярій, як і неопубліковані вірші В. Туманського, зберігався у фамільному архіві Милорадовичів.

На шпальтах часопису “Черниговские губернские ведомости” упродовж 1880–1890-х років досить часто друкував добірки документів і О. Ханенко, власник іншого великого фамільного рукописного зібрання із с. Городище Стародубського повіту.

Заслуги О. Марковича, О. Бодяньського, М. Судієнка, Г. Милорадовича та О. Ханенка як археографів, котрі розпочали систематичну публікацію документів фамільних архівів, є надзвичайними. Проте найбільшим у цій царині став доробок О. Лазаревського, який упродовж півстоліття друкував документи фамільних архівів на сторінках чернігівської преси, московських та київських історичних журналів, окремими виданнями.

Свою археографічну діяльність Лазаревський розпочав також з неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей”. Саме там 1852 р. друкувалися виявлені ним у фамільному архіві Ханенків листи М. Ханенка до сина. Згодом (1864) там само були опубліковані підібрані ним в архівах нащадків старшини “українські юридичні акти XVII ст.”. Проте першою здійсненою ним великоформатною публікацією документів фамільного архіву став “Сулимовский архив” (1884), уже неодноразово згадуваний нами.

Збірник фамільних документів шляхетського роду Сулимів та пов’язаних з ним шлюбними стосунками родин Скоропів і Войцеховичів побачив світ коштом останнього власника фамільного архіву О. О. Войцеховича.

Загалом в ньому опубліковано 183 документи, більшість яких присвячена роду Сулимів (109 документів за 1628, 1635, 1656–1817), приблизно одна третина – роду Скорупів (63 за 1702–1776) і, нарешті, незначна кількість архівалій – фамілії Войцеховичів (11 за 1657–1818). Власне, такими були назви і зміст трьох розділів збірника.

Проте насправді фамільний архів, досліджений істориком, містив історичні документи чотирьох шляхетських фаміль: Сулимів, Скорупів, Єсімонтовських та Войцеховичів, пов'язаних між собою родинними шлюбами. Як такий він може слугувати зразком типового фамільного рукописного зібрання, сформованого з паперів кількох споріднених родів. Після одруження Якіма Сулими, онука генерального хорунжого Івана Сулими, сина Семена Івановича, полковника Переяславського, на доньці полкового обозного Стародубського Павла Скорупи, в 1721–1745 роках, до архіву влилися папери не тільки Скорупів, а й Єсімонтовських (сестра Павла Скорупи Марина, за чоловіком Єсімонтовська, померла без нащадків, тому її архів перейшов до племінниці). Нарешті, донька Якіма Сулими одружилася з Іваном Войцеховичем, який став нащадком усіх маєтків та паперів також бездітних братів своєї дружини Павла та Якіма Якимовичів Сулимів. Але історик підходив до відбору архівалій для публікації дуже прискіпливо і взагалі не вважав за доцільне вміщувати у збірнику “папери Єсімонтовських”, оскільки вважав їх малоцікавими: “бумаги Есимонтовских состоят почти исключительно из поземельных актов конца XVII и начала XVIII в., интересных только для истории “малороссийской скупки”¹¹¹. Так само підходив упорядник і до відбору інших документів, шукаючи для публікації передусім “бумаги исторического содержания”. Архів Войцеховичів взагалі був визнаний ним “самым бедным и по количеству, и по содержанию”¹¹². На такому вибіркового підході до оприлюднення документів наголосив у своїй рецензії на це видання В. Антонович: “Выбор документов для издания произведен очень умело – нет номера, который бы не представлял той или другой существенной черты для обрисовки бытовой истории страны...”¹¹³.

Джерела для своєї публікації О. Лазаревський шукав не лише серед фамільних архівалій Сулимів. Той же Антонович стверджував, що “издатель пополнил коллекцию некоторыми документами, заимствованными частью из собственной богатой коллекции актов, частью из малоизвестных археографических изданий...”¹¹⁴.

Очевидно, це було викликано невдоволенням упорядника складом тих фамільних архівалій, що збереглися. Зокрема, він зауважував у передмові: “Значение фамильных архивов находится в зависимости от того общественного положения, в котором находились лица, накапливавшие такие архивы. В этом отношении Сулимовский архив, казалось бы, должен иметь

за собою все переваги по тому суспільному положенню, котре займали Сулими в продовженні майже двох століть. К шкоду, при найближчому знайомстві власне з Сулимовським архівом, ми в ньому знайшли з паперів XVII в. тільки офіційні документи, і те – в копіях. В паперах XVIII в. виявилася незвичайна бідність відносно першої чверті цього століття, і тільки з часу смерті генерального хорунжого Івана Сулими (1721) починають попадатися приватні папери, котрі потім збільшуються в своїй кількості тільки з другої половини XVIII в.”¹¹⁵.

“Папери Сулимів” розміщено за змішаним, хронологічно-смысловим принципом. На початку вміщені: описання герба Сулимів з книги “Herbarz Polski”, записка про походження роду Сулимів та службу генерального хорунжого Івана Сулими, його сина – полковника Переяславського Семена (датована серединою XVIII ст.), а також два документи про ймовірного основоположника роду козацького гетьмана Івана Сулиму (його лист від 1628 р. князю Х. Радзивілу та уривок із записок князя А.-С. Радзивілла про страту Сулими 1635 р.). Обидва документи походять з родинного архіву цього відомого литовсько-польського роду і вже були опубліковані: перший – в “Актах” Віленської археографічної комісії 1870 р., другий – в окремому виданні “Щоденника” останнього (Познань, 1839).

Правдиві документи Сулимівського архіву починаються лише з п’ятого – “Подорожного листа Яна Лещинського, воеводи Познанського, і Яна Велепольського, каштеляна Войницького, Мартыну Сулиме і Михайлу Васильковському, викупленним з турецького плена, на повернення в Польщу, 1656, 11 листопада”. Першою групою серед них були королівські привілеї (8 документів, усі в копіях) на родинні маєтності, датовані 1659–1663 роками (період існування Чернігівського воєводства Речі Посполитої). Їх доповнюють копії виписів з кременецьких городських книг (1664) та подорожньої Ф. Сулими (1673).

Наступна велика група актів – майнові документи роду вже українського періоду. Серед них гетьманські та полковницькі універсали, листи, судові рішення, скарги (1668–1767). Вони здебільшого представлені копіями, і лише деякі – оригіналами. Причому частина копійних документів була виявлена О. Лазаревським спеціально для збірника, оскільки походять вони з Рум’янцевського опису (з книг, що зберігалися тоді в Архіві Київської казенної палати), Архіву Генерального військового суду тощо. Але такі посилання упорядник збірника наводив чомусь не завжди, тому можна тільки здогадуватися щодо походження окремих документів.

Архівалії, що друкувались у збірнику за оригіналами, є переважно листами українських високопосадовців – Івана Скоропадського, Павла

Полуботка, Данила Апостола, М. Огроновича та ін. Гетьманські універсали, як правило, є копіями, хоча в низці документів згадується про наявність ще у другій половині XVIII ст. у фамільному архіві оригіналів універсала гетьмана Івана Самойловича 1681 р. та царської жалуваної грамоти початку XVIII ст. Грамоти, універсали та патенти на чини представників роду друкувалися виключно за копіями.

Від середини XVIII ст. значно зросла кількість оригінальних і приватних архівалій. Як пише О. Лазаревський, “только со времени смерти генерального хорунжого Ивана Сулимы (1721 г.) начинают появляться частные бумаги, которые затем увеличиваются в своем количестве лишь со второй половины XVIII в.”. Пояснювалося це тим, що в Сулимівці зберігався архів молодшої гілки роду, фактично заснований Семеном Сулимою, полковником Переяславським, а всі давні документи перейшли до його старшого брата Самійла, а після його смерті – до його сина Матвія. Історик пропонував саме в його нащадків шукати найдавніші сулимівські документи. Проте їхня доля лишається невідомою, скоріше за все, вони були втрачені.

Так само критично упорядник висловився і щодо паперів Скорупів, хоча цього разу відзначив, що “архив Скоруп сохранился почти во всей целости”. Зокрема, він зауважував, що “бумаги Скоруп составляют почти половину Сулимовского архива, но значительное большинство их состоит из копий разных судебных процессов...”, які, на думку історика, не становили великого наукового інтересу. Маловартісними визнавалися ним також архівалії двох інших родів – Єсімонтовських та Войцеховичів.

Взагалі ж про відібрані документи кількох значних родів Гетьманщини історик зауважив: “Многие из печатаемых бумаг, взятых в отдельности, могут казаться лишними особенного интереса; но в массе – все оно представляет необходимый материал для изучения бытовой истории Малороссии, для которой до сих пор издано источников очень мало”¹¹⁶. Такий висновок є дещо несподіваним, адже ми писали раніше про зневажливе ставлення О. Лазаревського до визнаних ним меншвартісними і вторинними фамільних архівалій.

Історики оцінили це видання дуже високо. Зокрема, В. Антонович у вже згаданій рецензії на збірник наголошував, що він “стоит наравне с лучшими, доселе известными нам источниками, каковы “Записки Якова Маркевича” и “Материалы для отечественной истории” Судиенка”¹¹⁷. М. Василенко назвав видання “лучшим и наиболее важным опытом в этом роде”, “образцом такого рода работ”¹¹⁸. Такої точки зору дотримується і Г. Швидько, яка вважає збірник “багатим і цінним джерелом для дослідження не тільки соціально-економічної, до певної міри, політичної, але й культурної історії Гетьманщини”¹¹⁹.

Маємо всі підстави погодитись із такою оцінкою видання. Воно й донині має величезне значення як перший в Україні повноформатний збірник фамільних документів різних видів. У ньому представлено якщо не всі, то більшість видів архівалій, що зберігалися в рукописних зібраннях української еліти XVII–XVIII ст. Це приватноправові акти, документи про службу представників згаданих родів, листування, щоденники, родовідні папери тощо. Крім того, він певною мірою відбиває, як ми вже зауважували, типовий шлях формування фамільних рукописних збірок: успадкування за прямою лінією, розподіл архівалій між старшими і молодшими спадкоємцями, передавання документів у разі згасання родів нащадкам за іншими, побічними лініями і, нарешті, концентрацію документів кількох родів в одних руках. До того ж, за своїми хронологічними рамками він повністю підтвердив загальне правило – відсутності у фамільних архівах української еліти архівалій, датованих першою половиною XVII ст. і попередніми роками.

Наступна велика археографічна праця О. Лазаревського виявилася теж пов'язаною з родом Сулимів. Ідеться про “Мотыженский архив” – папери іншої гілки Сулимів за 1681–1772 роки, що зберігалися в маєтку Мотижині Київського повіту. Їх надав для публікації О. В. Савицький, який успадкував фамільні папери названого роду разом з маєтностями від своєї матері, уродженої Кандиби, племінниці вдови Я. Я. Сулими. Попередньо збірник був оприлюднений у додатках до “Киевской старины” упродовж 1889–1890 років.

За своєю класифікацією О. Лазаревський розподілив усі відібрані до друку архівалії на дві групи, які й стали розділами збірника: “родинні папери Сулимів” та “сторонні папери”. Загалом опубліковано 93 документи, що датуються 1681–1772 роками (частина перша містить 61 документ, частина друга – 32).

Такий досить довільний розподіл опублікованих джерел одразу ж викликав зауваження рецензентів. Так, О. Маркович, який писав про книгу на сторінках “Киевской старины”, запитував з легкою іронією, ким саме було здійснено такий розподіл (очевидно, що упорядником). Вказавши на наявність у другому розділі принаймні двох документів, які безпосередньо відносилися до Сулимів, а тому не могли називатися “сторонніми”, рецензент дуже слушно протиставив такий штучній структурі збірника науково обґрунтований хронологічний принцип публікації історичних джерел: “в таких изданиях, как Мотыженский архив, которыми пользуются для занятия главным образом люди, к работе с источниками привычные, лучше всего держатся хронологического порядка документов. Кроме того, от столь опытного редактора, как А. М. Лазаревский, мы могли

бы ожидать приложения к Мотыженскому архиву сводного хронологического перечня актов, вошедших в оба изданных им архива”¹²⁰.

Сам упорядник знову, як і в попередньому збірнику, досить зневажливо висловився щодо історичного значення опублікованих джерел: “Самостоятельное значение из бумаг сей части [розділу 1. – *Авт.*] имеют лишь некоторые, например, бумаги по доносу Переяславской полковой старшины на своего полковника Семена Сулиму (№ 41), в котором можно найти немало интересных подробностей из истории местного самоуправления в гетманской Малороссии. Составляя дополнение к напечатанным прежде, семейныя бумаги Сулим заключают в себе тем не менее много новых интересных сведений для истории землевладения... и для истории семейных отношений...”¹²¹. Іншими словами, історик знову визнав історичне значення лише тих документів, в яких ішлося про події політичної історії; всі інші джерела вважалися ним меншовагітними, за якими можна досліджувати хіба що побутову історію.

Видовий склад цієї частини фамільного архіву Сулімів дуже докладно проаналізовано в недавній статті Г. Швидько. Зокрема, вона відзначила: “За формою і характером опубліковані документи – це купчі акти (11 док.), царська грамота (1 док.), універсали (21 док.), накази і листи-розпорядження (7 док.), листування членів сім’ї Сулім у майнових справах (4 док.), скарги (1 док.), відступні записи (4 док.), духовні заповіти (7 док.), рішення Генерального військового суду за поданими скаргами (5 док.), фундуші і дозвільні листи (3 док.), а також записи на обмін садибними місцями, прохання про передачу маєтностей, декрети, розпорядження, заяви та ін.”¹²².

Цей збірник Сулімівських фамільних рукописів відзначався включенням до нього значної частини документів полкової і сотенних канцелярій Переяславського полку, актів міського самоуправління, інших офіційних документів аж до уривків з Генерального слідства про маєтності названого полку (1730) у тій частині, яка торкалася належних Сулімам добр. Усі ці документи були складовою згаданого фамільного архіву, хоча упорядник, на жаль, не завжди вказував на автентичність документів, вміщуваних у книзі, та місце їхнього зберігання. Так, щодо останнього документа інформація про його сучасне місцезнаходження була наведена тільки в передмові, а не в легенді.

Збірник “Мотыженский архив” став не лише необхідним доповненням до попередньої публікації рукописів із Сулімівського архіву, а й засвідчив видому різноманітність архівалій збірок української еліти. Вперше була показана наявність службових паперів у складі фамільних архівів, хоча упорядник не порушив питання про причини цього типового явища

й принципи, що могли б визначати розподіл таких документів між діловими та фамільними архівами. Високо оцінює збірник Г. Швидько, визначаючи його як “цінне зібрання історичних джерел до соціально-економічної історії Гетьманщини”¹²³.

Разом з тим деякі історики – сучасники О. Лазаревського, підкреслюючи на загал значення збірника й закликаючи власників фамільних архівів наслідувати О. В. Савицького, децю скептично оцінили історичне значення вміщених у ньому документів. Автор уже цитованої нами рецензії на цей збірник О. Маркевич, зокрема, говорив про тривіальність змісту надрукованих джерел (“по содержанию большинство документов идентичны с таковыми же, существующими у нынешних представителей старых малороссийских фамилий”; “немало бумаг относится и к тем мелочным дрязгам, в которые были погружены значные люди Малороссии в XVIII в.; видим ранния попытки к закреплению козаков; материалы для истории водворения в Малороссии в XVIII в. русских помещиков; но все это довольно обычно”)¹²⁴. Автор рецензії стверджував, що й сама роль Сулимів в історії України була доволі незначною.

О. Лазаревський, продовжуючи опрацювання відомих йому фамільних архівів, практично вже наприкінці життя видав збірку документів з іншої дуже відомої фамільної збірки – Любецького архіву гр. Г. Милорадовича. Це видання стало результатом співпраці нащадка козацької старшини – власника фамільного архіву з відомим ученим.

У передмові до книги упорядник наголошував на винятковості згаданого архіву, який “принадлежит к числу наилучше сбереженных в Малороссии”. Відповідно до власної схеми класифікації фамільних архівалій Лазаревський коротко охарактеризував склад зібрання Милорадовичів таким чином: “Кроме бумаг фамильных, в состав его вошли много бумаг посторонних, унаследованных Милорадовичами вместе с именами”¹²⁵. Саме такі документи (“сторонні”) й були опубліковані у першому випуску збірника, який, на жаль, виявився й останнім у задуманій серії.

Структура видання була доволі строкатою: у першому розділі подавалися фамільні папери Чернишів (“юридическия документы об имущественных отношениях вдовы генеральнаго судьи Евдокии Константиновны Чарныш (падчерицы гетмана Скоропадскаго) с ея пасынками и детьми”) і невелика кількість документів згаслого роду Фрідрікевичів (усі документи за XVIII ст.); у другому – родинне листування Н. П. Полуботок із зятем П. С. Милорадовичем щодо одруження його доньки з І. С. Лашкевичем (на зламі XVIII та XIX ст.). Третій розділ складало листування згаданого П. Милорадовича із сином Григорієм та знайомими щодо тієї ж історії – у зв’язку зі шлюбом доньки (1789–1800), і, нарешті, до

останнього розділу увійшли “Любецькі акти”, тобто виписки з актових книг м. Любеча за 1637–1708 роки.

Таким чином, упорядник цього разу звернув найбільшу увагу не на приватноправові документи, які склали основу його попередніх збірок, а на більш особистісні джерела (епістолярій, заповіти тощо). Крім зрозумілого бажання упорядника урізноманітнити зміст чергового документального збірника та очевидного впливу на нього з боку Г. Милорадовича, такий добір документів засвідчив певну еволюцію поглядів самого історика. Як нам здається, наприкінці життя О. Лазаревський почав сприймати фамільні архівалії об’єктивніше і вже не наголошував на їхній вторинності порівняно з офіційними актами. Принаймні, з точки зору побутової, родинної історії він почав визнавати такі документи першорядними джерелами.

Важко погодитися з характеристикою документів збірника, поданою Г. Швидько: “Акти Милорадовичів є цінними джерелами для вивчення шляхів набуття земельних володінь”¹²⁶. Це дуже звужує як зміст опублікованих джерел, так і значення видання загалом, яке, без перебільшення, стало значним кроком в археографічному та джерелознавчому доробку О. Лазаревського. Вперше зі сторінок підготовленого ним видання стали фамільні портрети Чернишів, Полуботків, Милорадовичів та інших не тільки як здирників і користолюбців, а живих людей, з усіма їхніми позитивними і негативними рисами характеру.

Варто підкреслити, що історик вперше обмежився вибіркою документів тільки з фамільного архіву, не залучаючи для публікації архівалій з інших сховищ. Це засвідчило інформативну сміливість і надзвичайну видову різноманітність тих джерел, які зберігалися колись в архіві Милорадовичів. Якщо ж врахувати й едиційні зусилля самого власника архіву, то це стає ще більш очевидним.

Еволюція поглядів історика щодо значення фамільних архівалій виявилася також в іншій збірці, опублікованій ним трьома роками раніше. Це досить великий збірник джерел одного виду – епістолярію відомого українського діяча-автономіста, захисника “малоросійських прав і вольностей” Г. А. Полетики за 1750–1784 роки (друкувався на сторінках “Киевской старины” упродовж 1893–1894 років, окремим виданням – 1895 р.). Книга містить 132 листи самого Полетики та його кореспондентів (дружина, сини, рідні та знайомі), а також заповіт власника архіву, в якому рукописам та книгам його збірки відведено чільне місце. Принагідно зауважимо, що історик опублікував епістолярну спадщину цього видатного українського діяча далеко не в повному обсязі, оскільки до нас навіть попри революції та війни дійшли, за свідченням Т. Ф. Литвинової, 434 листи¹²⁷.

Критерії, якими керувався упорядник при відборі документів для публікації, у передмові до збірника, на жаль, не названо. Натомість О. Лазаревський визнав за необхідне підкреслити погану збереженість епістолярію: “Других писем Григория Полетики, писанных к родным и приятелям, мы нашли очень мало, так как эти письма могли попасть в его архив лишь случайно. Писем, писанных к Григорию Андреевичу Полетике, сохранилось немного, хотя, как видно, он вел переписку довольно обширную; следует думать, что переписка эта растеряна уже после смерти Григория Андреевича”¹²⁸.

Значно раніше, 1887 р., О. Лазаревський видав також приватний діаріуш М. Ханенка за 1727–1753 роки, про плани публікації якого О. Бодянський писав у 1858 р., під час видання діаріуша Генеральної військової канцелярії 1722 р.

Згідно з “едиційною історією” цієї пам’ятки, крім О. Бодянського, за чутками, опублікувати її планував П. Бартенев, відомий російський археограф, видавець журналу “Российский архив”, збірників “Осьмнадцатый век” та “Девятнадцатый век”, багатотомового збірника “Архив князя Воронцова”. Із рукописом щоденника ознайомлювалося багато істориків, а архієпископ Філарет (Гумилевський) навіть видрукував записи за два роки (1732–1733) у “Черниговских епархиальных известиях” за 1865 р. Але зрештою публікацію пам’ятки здійснив Лазаревський (спочатку у вигляді додатка до “Киевской старины” у 1884–1886 роках, а потім окремим виданням). При цьому було використано оригінальний рукопис, що знаходився в розпорядженні О. Ханенка, правнука автора щоденника.

Утім, згодом виявилось, що й ця публікація була неповною: О. Бодянський, який тримав у руках рукопис 1858 р., стверджував, що він починався з 1719 р. Опублікований Лазаревським рукопис мав перші записи з лютого 1727 р. і значний пропуск усередині, що охоплював сім років (1734–1741). А. Титов, який отримав у своє розпорядження архів О. Бодянського, віднайшов там копію щоденника М. Ханенка, списану 1851 р. з того ж примірника О. Ханенка, з правками О. Бодянського, але із записами за 1719–1723 та початок 1754 рр., з тим саме пропуском у сім років. Історик оприлюднив на сторінках “Киевской старины” це продовження пам’ятки з розлогою передмовою, де вмістив листи братів Ханенків до Бодянського й вказав на ймовірні шляхи пошуку її втраченої частини: серед паперів, що лишилися після смерті Д. Бантиша-Каменського¹²⁹.

Згадані вище видання – це великоформатні публікації документів та окремих пам’яток фамільних архівів, здійснені О. Лазаревським. До них слід додати значну кількість журнальних та газетних матеріалів, в яких було оприлюднено фамільні архівалії. Лише в “Киевской старине” він видрукував добірки документів з фамільних архівів Апостолів, Берлів,

Галаганів, Забілів, Мартосів, Полуботків, Сулимів та ін. Кількість ж видрукованих окремих документів, у тому числі використаних у невеликих повідомленнях, через їх значне число та вживання різноманітних псевдонімів, а подеколи – й повну анонімність публікатора і досі є нез'ясованою. До речі, не змогли їх полічити і в редакції “Киевской старины” 1902 р., коли публікували некролог О. Лазаревського та нашвидку складену, а тому й неповну, бібліографію його праць¹³⁰.

Основні публікації фамільних архівалій кінця XIX – початку XX ст. пов'язані з ім'ям історика і генеалoga В. Модзалевського. Готуючи дві власні капітальні праці – українські гербовник та родословник, він здійснив польове дослідження значної кількості наявних на той час фамільних архівів. Значною була і його праця з реалізації археографічного проекту “Архів Скоропадських”.

Ми ж зупинимося на його невеликому збірнику – “Материалы по истории Малороссии”, виданому друкарнею Чернігівського губернського земства 1912 р. Очевидно, автор-упорядник задумував серійне видання, оскільки книга позначена як випуск 1. Вона містить 59 листів за 1687–1713 роки, адресованих значному військовому товаришу І. П. Забілі, сину добре відомого П. Забіли, та вдові першого (на відміну від батька-довгожителю, син помер зовсім молодим, у 35 років). І. Забіла не обіймав високих посад, проте був у тогочасному суспільстві зноюю й впливовою особою. Достатньо сказати, що до числа його кореспондентів належали гетьман І. Мазепа, генеральні старшини, полковники та церковні ієрархи В. Дунін-Борковський, В. Кочубей, І. Ломиковський, П. Полуботок, І. Черниш, З. Корнілович та ін. Походили листи з тієї частини фамільної збірки Забілів, яка перебувала на початку XX ст. у колекції В. В. Тарновського. Як зазначав упорядник, завдяки гарній звичці І. Забіли “хранить “шпартгалы” мы имеем теперь возможность читать адресованные к нему письма”, а безпосереднім упорядкуванням родинних архівалій за тематичною ознакою зайнявся його син¹³¹.

Сам видавець підкреслював значення опублікованих ним документів не тільки для побутової, а й політичної історії України. Хоча в них не завжди йшлося виключно про державні справи, тим не менш у сукупності цей епістолярій дає якнайповніше уявлення про коло політичних, культурних та побутових інтересів керівників тогочасної Української держави.

На жаль, серія не мала продовження, тому невідомо, публікацію яких саме архівалій В. Модзалевський планував здійснити в ній. Нагадаємо лише, що приблизно в цей саме час він готував до друку на замовлення Наукового товариства ім. Шевченка четвертий том “Щоденника” Я. Марковича (1735–1740), тому очевидно, що саме фамільні архіви перебували в центрі його археографічної діяльності.

До відомих публікаторів фамільних архівалій належить і П. Я. Дорошенко, який, окрім оприлюднення змісту своєї збірки, вмістив у брошурі “Рукописи П. Я. Дорошенка” тексти кількох листів до І. Забіли, його вдови та сина Івана від духовних і світських осіб (митрополитів київських Варлама Ясинського, Іоасафа Кроковського, єпископа Чернігівського Антонія Стаховського, генерального писаря М. Турковського та ін.), тестамент згаданого Івана Івановича Забіли, реєстри речей за 1696–1736 роки, а також кілька універсалів гетьманів Богдана Хмельницького, Дем’яна Ігнатовича, Івана Скоропадського, листи та інші автографи видатних людей Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.¹³² Судячи з того, що ця публікація епістолярію роду Забілів стала логічним продовженням попередньої, хоча за часом видання передувала їй, у фамільній колекції Дорошків знаходився один з томів Забілінського листування, сформований за тематичним принципом (переважно листи духовних осіб). Саме про це писав В. Модзалевський у передмові до свого видання, висловлюючи здогадку, що таких томів І. Забілою у середині XVIII ст. було сформовано не менш як п’ять¹³³.

Вартий уваги й доробок київського професора В. Щербини, який разом з іншими статтями, побудованими на фамільних архіваліях, оприлюднив у “Киевской старине” документи власного фамільного архіву (роду Рудиковських) від кінця XVIII до середини XIX ст. Серед них – листи, автобіографічні матеріали, вірші тощо¹³⁴. М. Василенко здійснив кілька подачами серійну публікацію “Из бумаг сенатора тайнаго советника М. П. Миклашевскаго”¹³⁵, переважно листів російських високопосадовців кінця XVIII – початку XIX ст. До оприлюднення фамільних архівалій прилучилася також ціла плеяда істориків, серед яких були київські, чернігівські, харківські та полтавські вчені М. Астряб, Д. Багалій, М. Бакай, В. Горленко, О. Кістяківський, О. Лашкевич, О. Левицький, І. Линиченко, Ф. Ніколайчик, С. Нос, М. Стороженко, А. Титов та ін.

На окрему згадку заслуговує історичний журнал останньої чверті XIX – початку XX ст. “Киевская старина”, що видавався спочатку Г. Лебединцевим (1882–1888), потім О. Лашкевичем (1888–1889) та В. Науменком (1889–1906) за активної участі О. Лазаревського. Часопис вирізнявся не тільки серед провінційних, але й столичних видань гуманітарного профілю, що виходили на теренах Російської імперії. Завдяки зусиллям цілої плеяди відомих науковців, згаданих вище, на його сторінках були оприлюднені численні добірки фамільних документів, окремі пам’ятки та архівалії, пов’язані зі значними родами української еліти XVII–XIX ст.

Проте найвагоміше місце археографічне опрацювання фамільних архівів посідало у творчій спадщині А. Стороженка, нащадка старовинного роду і власника великої фамільної збірки рукописів, що зберігалася

в с. Велика Круча Пирятинського повіту Київської губ. та с. Мармизівка Лохвицького повіту Полтавської губ. Його зусиллями було здійснене унікальне багатотомове видання “Стороженки: Фамільный архив”, яке виходило у світ упродовж 1902–1910 років.

Загалом це видання вийшло досить аморфним, йому бракувало послідовності та стрижневої ідеї. Так, у передмові до першого тому йшлося про те, що “цель настоящего издания – сохранить для будущих поколений нашего рода те фамільные бумаги, которыя в настоящее время находятся в наших руках”. Водночас видавець звертався до інших нащадків розгалуженого роду Стороженків із закликом “поделиться с нами имеющимися в их распоряжении семейными бумагами и портретами”¹³⁶.

Проте вже з першого тому збірник вийшов за рамки одного фамільного зібрання. Щоб розповісти про засновника роду (на думку А. Стороженка), теж Андрія Стороженка, “старшого полковника Війська Запорозького”, тобто фактично гетьмана або наказного гетьмана, який діяв на початку XVII ст., довелося використати документи з польських зібрань (Бібліотека графів Рачинських у Познані). Зауважимо, що копії цих документів було отримано згадуваним нами А. Я. Стороженком ще 1847 р., під час його служби в російській адміністрації Царства Польського. Це були листи згаданого полковника до канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапіги, датовані 1610 р., періодом облоги Смоленська. У цьому не було нічого дивного, адже ми знаємо про майже повну відсутність документів даного періоду у фамільних зібраннях української старшини.

Правдиві фамільні архівалії Стороженків починаються з 1689–1690 років і територіально пов’язані з Лівобережжям, а персонально – із сотником Ічнянським, потім полковником Прилуцьким І. Стороженком та його нащадками, які стали справжніми засновниками роду. Ступінь їх спорідненості з вищезгаданим Андрієм, “старшим полковником”, упоряднику встановити не вдалося, хоча висловлювалося припущення, що Іван був сином останнього і переселився на лівий беріг Дніпра після Андрусівського миру 1667 р.

Збірник вийшов дуже строкатим за своїм змістом. Першу частину видання склали купчі, жалувана імператорська грамота, гетьманські та полковницькі універсали на маєтності, списки козаків, дворів, “підданих”, якими керували Стороженки у XVIII ст., реєстри майна, скарги, заповіти тощо. Ці документи зберігались у фамільному архіві як в оригіналах, так і копіях, що створювалися для різних господарських та судових потреб. На окрему згадку заслуговує скарга 1748 р. Меланії, вдови П. Стороженка, на його братів, котрі намагалися позбавити жінку частини спадщини. Меланія звинувачувала їх у привласненні документів покійного чоловіка:

“универсалы на некоторые Стороженковские маестности, також купчие и другие на часть умершого моего мужа Петра Стороженка, и все писма дворовые, которых было немалым числом, и между ними были шоти господарей, на коих недоимка должна взыскатис, особливо ж некоторые документи, надлежащие до дел по разным канцелярным точащиеся, оние Стороженки собою насилно все од мене забрали”¹³⁶. Деякі документи датувалися кінцем XVIII ст. і були пов’язані з часами гетьмана Кирила Розумовського та М. Рум’янцева-Задунайського. У них ішлося, зокрема, про доведення дворянського походження роду. Упорядник збірника у складеному ним родоводі посилався на сімейну легенду про родоначальника Андрія, “гетьмана Війська Запорозького”, у зв’язку з чим ім’я Андрій “сделалось любимым родовым именем и почти правильно повторялось через каждое поколение”¹³⁸.

Інші ж вміщені у збірнику матеріали або не походили зі згаданого фамільного архіву (Любецький архів Милорадовичів, Московський архів МЗС), або мали суто дослідницький характер (виписки з праці М. Петрова “Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве”; уривок з книги Ф. Глінки “Письма к другу”, в якому йшлося про смерть М. Стороженка; матеріали про Стороженків, що раніше публікувалися А. та В. Стороженками в “Киевской старине”; нарешті, складений А. Стороженком родовід, матеріалом для якого стала інформація з “Русской родословной книги” А. Б. Лобанова-Ростовського). Додамо до цього, що у книзі відсутні будь-які покажчики, а примітки – дуже короткі й невичерпні.

Другий том збірника, що вийшов друком 1906 р., у розпал першої російської революції, був повністю присвячений XIX ст., здебільшого – статі А. Я. Стороженка (1790–1857). Його листування з сином, родичами та знайомими, листи сина й дружини мали довести, на думку упорядника, виняткову роль дворянства в тогочасній російській історії, а найголовніше – продемонструвати, що “миколаївський” період цієї історії не був добою суцільного мракобісся та реакції. Для нас ця публікація значної епістолярної спадщини нащадків української старшини, які жили за часів унітарної імперії другої чверті XIX ст., цінна як свідчення тягlosti історичної традиції поповнення фамільних архівів, сформованих за доби Гетьманщини, ролі представників української еліти в розбудові Російської імперії. Зокрема, А. Стороженко у 1840 р. писав синові про свої історичні роздуми щодо доби Богдана Хмельницького: “Разумная статья заключает в себе два предмета: что возстание козаков не есть бунт, и что присоединение Руси, или Малороссии к малому тогда государству Московскому, есть начало процветающего величества Великой России на Запад”¹³⁹.

Щодо третього тому, виданого за рік, то й сам упорядник був змушений визнати його абсолютну строкатість, зазначивши, що він “отличает-

ся значительной пестротой своего состава. С одной стороны, в него вошли документы строго фамільного содержания, дополняющие сведения родословника... С другой стороны, наряду с ними, идет собрание писем к Андрею Яковлевичу Стороженку посторонних ему лиц, причем из учебного и литературного мира: Бодянского, Булгарина, Владиславлева... Наконец, преобладающую долю тома занимают письма четырех лиц, близких Владимиру Андреевичу Стороженку...¹⁴⁰. При цьому найдавніші документи (1742–1754), присвячені сотнику яблонівському С. Стороженку, – це рукописи з Музею К. Скаржинської. Епістолярій А. Я. Стороженка містив, окрім адресованих йому листів, також написані ним відповіді, що друкувалися за чернетками-відпусками з фамільного архіву. Зокрема, в одному з листів до О. Бодянського від 1848 р. він підкреслював значення польських джерел для історії України XVI–XVII ст.: “Нет старинного польского дома, где бы не было подобного рода остатков. Писавшая малороссийскую историю почти не делали никаких розысканий в этом море фактов, а ограничивались тем, что уцелело в Малороссии левого берега Днепра...”¹⁴¹.

У наступному томі містилися документи, що були логічним продовженням трьох попередніх томів: “Первая часть – дополняет сведения первого тома о представителях разных линий рода Стороженков; вторая – включает в себе имущественные бумаги Андрея Яковлевича и Владимира Андреевича Стороженков; и, наконец, третья – занята собранием писем к Владимиру Яковлевичу его родственников, приятелей и знакомых”¹⁴². Сам упорядник подякував двом відомим історикам – В. Модзалевському та М. Астрябу – за виявлення ряду документів про рід Стороженків у московських, чернігівських та харківських архівах. Іншими словами, архівалії з фамільної збірки вже не становили основи публікації, якщо не брати до уваги певної кількості листів та майнових документів родини А. Я. Стороженка, які достеменно зберігалися в автора публікації. Окремим розділом йшли виявлені В. Модзалевським в архіві Генерального штабу шість документів, а також п’ять документів з Московського архіву Міністерства юстиції про Г. Стороженка – учасника придушення “пугачовського бунту”.

Таким чином, четвертий том охоплював майже два століття історії України та Росії, на тлі яких подавалися відомості про життя окремих представників роду. Проте його зміст жодною мірою не свідчив про склад фамільного архіву. Фактично упорядник перейшов від концепції публікації фамільних архівалій, що зберігалися в нього або в інших представників роду (як це було анонсовано у першому томі), до видання всіх документів з різних архівосховищ, пов’язаних зі згаданим родом¹⁴³.

Черговий, п'ятий том з невідомих нам причин так і не побачив світ. Подальші ж томи взагалі “втратили” серійність та наступність. Так, шостий том, який побачив світ двома роками раніше за четвертий, був присвячений родам Свічок, Олександровичів та Вакуловичів, подіям кінця XVII – початку XVIII ст. і містив такі документи: актову міську книгу Пириятина за 1683–1739 рр.; “Права, належатые его милости пану Леонтію Свечки...”, тобто список купчих, універсалів та інших документів, свого часу записаних до міської актової книги, а потім скопійованих для фамільного архіву; “Права, належатіе его милости пану Лукіану Свеще...” за 1699–1718 рр.; понад 40 документів, “извлеченных из домашних архивов Свечек и Вакуловичей” (1685–1733). Далі йшли акти про Леонтія Свічку, вже опубліковані раніше у п'ятому томі “Архива Юго-Западной России” (7 документів за 1691–1696 рр.); документи роду Олександровичів (1724–1830), серед яких було багато архівалій Полтавського дворянського депутатського зібрання. Нарешті, наприкінці тому вміщено статтю О. Лазаревського про рід Свічок (передрук з “Киевской старины”), статтю самого А. Стороженка про село Велика Круча, “Акцес или канцелярский порядок для наблюдения в Малой России в полковых, магистратовских и сотенных также и в гетманской канцеляриях, – с присоединением приличных указов” від 1743 р.¹⁴⁴

Отже, у цьому томі взагалі не йшлося про рід Стороженків. Зв'язок роду Свічок з першим був дуже віддаленим, здебільшого за успадкуванням маєтків (с. Велика Круча). Роди Вакуловичів та Олександровичів були спорідненими з родом Стороженків. До того ж, упорядник не зазначив, чи знаходилися на той час у його фамільному архіві Пириятинська міська книга та переліки маєтків Свічок – про це можна хіба що здогадуватись. Але ймовірність такого перебування – невисока, враховуючи значний відсоток документів з інших архівосховищ, опублікованих у шостому томі. Можна стверджувати, що упорядник практично повністю перейшов на шлях тематичного добору архівалій для публікації, що не дає можливості судити про дійсний склад його рукописного зібрання.

Інші томи (сьомий та восьмий), що вийшли друком відповідно у 1908 та 1910 роках, містили переважно “Малороссийский родословник” В. Модзалевського (перші два томи), вибрані праці самого А. Стороженка та невелику кількість документів Олександровичів і Вакуловичів за XIX ст.

Таким чином, спроба А. Стороженка підготувати й упродовж майже десяти років видавати повноцінний збірник, в якому друкувалися б документи фамільного архіву або ж рукописи, дотичні історії роду Стороженків і споріднених з ним родів, виявилася не зовсім вдалою. Очевидний брак архівалій, передусім історичних (XVII та XVIII ст.), зробив перші томи

видання дещо однобічними, орієнтованими на документи переважно XIX ст. і лише однієї родини (самого упорядника). Через недостатність можливостей і засобів розповіді про весь рід Стороженків так і не вдалося. Спроба виправити це становище в наступних томах призвела до того, що там, навпаки, практично не стало “стороженківських” документів. Орієнтація на історичні розвідки (навіть такі, як “Малороссийский родословник” В. Модзалевського) знижувала вартість видання як документального. Загалом, збірник документів “Стороженки. Фамильный архив”, в цілому сприяючи оприлюдненню змісту фамільних архівів української еліти, так і не став (та й не міг стати через об’єктивні причини) досконалим археографічним проектом. Цьому перешкодили як відсутність науково обгрунтованого едиційного задуму під час підготовки окремих томів та видання в цілому, “внутрішньої логіки” в поданні матеріалів, так і досвіду такої роботи з боку упорядника, який був не в змозі реалізувати на практиці свої ідеї, зокрема щодо альтернативності фамільних документів як історичного джерела, великого значення таких архівалій.

Нарешті, останньою за часом спробою оприлюднити документи фамільного архіву Борщових/Іскрицьких стала невелика брошура мглинського красзнавця і народного вчителя С. Гатцука, що побачила світ 1917 р. за сприяння В. Модзалевського. Фактично це був огляд “згортку старих паперів”, переданих упоряднику нащадком роду М. Борщовим, проте деякі документи друкувалися повністю. Це був, зокрема, щоденник М. Г. Борщова за 1858–1861 роки, коли автор навчався у Санкт-Петербурзі. З цитованих сторінок постають картини пробудження в юнака інтересу до України, спогади про зустрічі з М. Костомаровим, Т. Шевченком. Цікавим є також “Сказание о дедах” Ф. І. Іскрицького – родовід нащадків козацької старшини, який автор розпочав від польських Пястів¹⁴⁵.

Крім цих, реалізованих проектів, упродовж XIX ст. побутували й такі едиційні ідеї, яким з певних причин не судилося бути втіленими в життя. Насамперед йдеться про не доведене до кінця видання “Щоденника” Я. Марковича, що на початку XX ст. припинилося на четвертому томі (1735–1740), тоді як уся пам’ятка охоплювала 1717–1757 роки.

З об’єктивних причин (смерть О. Лазаревського) лишилося незавершеним видання Любецького архіву Милорадовичів, що було дуже вдало розпочате видатним археографом. Не збереглося будь-яких відомостей про зміст чи хоча б спрямованість другого випуску збірника.

Не дістав продовження й започаткований В. Модзалевським збірник “Материалы по истории Малороссии”, що також обірвався на першому випуску. Причиною цього стали соціальні катаклізми – Перша світова війна 1914–1918 років й наступні революційні події.

Існували й інші едиційні проекти щодо фамільних архівів, інформація про розроблення яких була оприлюднена в наукових виданнях. Так, 1885 р. зі сторінок “Киевской старины” М. Василенко повідомив, що прикладу Войцеховича, який надав архівалії й кошти для публікації “Сулимовского архива”, “готовы последовать в непродолжительном времени два представителя известных малороссийских фамилий: П. И. Скоропадский и помянутый выше граф Г. А. Милорадович”¹⁴⁶. На жаль, археографічні плани, намальовані ще батьком Павла Скоропадського, лишилися нереалізованими (через його передчасну смерть у 1887 р., а також через брак коштів). Що ж до проекту Г. Милорадовича, то його втіленням, очевидно, став перший випуск збірника “Любецкий архив” (спільна акція Лазаревського і Милорадовича).

Про іншу, але так і не реалізовану ідею видання фамільних паперів відомого слобожанського роду Донців-Захаржевських, а також Щербініних і князів Крапоткіних, що опинилися в маєтку Бабаї (власність на той час П. Флоти), розповів Д. Багалій ще 1889 р. Він писав, що “ввиду важнаго историческаго значения этих материалов П. П. Флота решился напечатать их на собственный счет в отдельном сборнике; выборку, редактирование бумаг и составление к ним предисловия я принял (конечно, *gratis*) на себя”¹⁴⁷. Згаданий архів, дійсно, невдовзі опинився у Харківському університеті й згодом увійшов до складу Харківського центрального історичного архіву¹⁴⁸, але кошти на здійснення проекту, очевидно, так і не були виділені.

Варті уваги ще два археографічні видання, які побачили світ у Санкт-Петербурзі, проте мають безпосереднє відношення до нашої теми. О. Васильчиков (1832–1890), дипломат, мистецтвознавець та історик-аматор, правнук гетьмана Кирила Розумовського, у 1860–1880-х рр. опублікував капітальну чотиритомну монографію про цей гетьманський рід. Перша її частина друкувалась у збірнику П. Бартенева “Осьмнадцатый век”, а окреме видання праці О. Васильчикова виходило протягом 1880–1885 років. Під час роботи над першим томом, присвяченим О. Розумовському та його брату – гетьману, автор широко використав усі відомі йому залишки фамільного архіву гетьманського роду, а також зібрання рукописів Галаганів, Крижановських, Яготинський архів Репніних тощо¹⁴⁹. У додатках до першого тому автор вмістив багато документів, що безпосередньо стосувались особи Кирила Розумовського (царські грамоти, патенти, листи); ще більша кількість документів друкувалась в тексті монографії (повністю або в уривках). Українські історики того часу високо оцінювали згадане видання саме за використання в ньому фамільних архівів. Зокрема, у некролозі, вміщеному в “Киевской старине”, вказувалось: “Имя свое в историческую науку покойный внес четырехтомным капитальным трудом

“Семейство Разумовских”. В труде этом опубликована масса документального материала, составляющего достоянье частных архивов и ставшаго доступным составителю благодаря его общественному положению и связям. Васильчиков, приходившийся правнуком гетману Разумовскому (по бабке своей Анне Кирилловне, дочери гетмана Кирилла Григорьевича), кроме многолетнего труда, внес много любви в свое сочинение, что отразилось на характере и духе его, чуждом всего профессионально-ученого, педантичного и заказного. [...] Если им недостаточно освещена политическая роль Кирилла Разумовского, то для уяснения последнего гетмана как личности, первый том “Семейства Разумовских” дает богатейший материал”¹⁵⁰.

Упродовж 1879–1881 років у північній російській столиці побачило світ розкішне двотомове видання, присвячене іншому дуже впливовому “петербурзькому малоросу” – канцлеру князю О. Безбородьку. Автор цієї праці М. Григорович, відзначений за її написання премією, встановленою нащадками князя, також уважно досліджував фамільні архіви українських родів. Він писав: “при составлении биографии князя Безбородки мне служили источниками: официальные бумаги князя, хранящиеся в правительственных архивах, и частные его письма, сбереженные его родственниками и друзьями в их семейных архивах”¹⁵¹. Серед приватних архівів, якими він користувався, автор передусім називав Диканський архів Кочубеїв: “Посетив Диканьку летом 1869 г., по обязательному приглашению кн. С. В. Кочубея, который снисходительно дозволил мне воспользоваться семейными бумагами его, я нашел там весьма важные собственноручные письма кн. Безбородка: а) к отцу, с 1765 по 1780 год; б) к матери, с 1774 по 1799 год; в) к зятю П. В. Кочубею и г) к племянникам, Аполлону и Виктору Павловичам Кочубеям. Кроме того, нашлись в Диканском архиве и копии с писем Безбородки к графам Александру и Семену Романовичам Воронцовым, собранные князем В. П. Кочубеем и проверенные им”¹⁵². Серед інших фамільних рукописних зібрань історик згадував архів Воронцових (в Одесі), Решетилівський архів Попових (листування з Г. Потьомкіним), збірку гр. О. І. Мусіна-Пушкіна (с. Стольне), до якого потрапили листи канцлера від батька дружини, графа Г. Кушелева-Безбородька, архіви Г. Милорадовича (Любецький) і П. Кочубея (очевидно, Ярославський). Повна добірка цього листування подавалася в додатках до обох томів біографії, з відомостями про конкретні місця їхнього зберігання (Диканський, Решетилівський, Любецький, Стольненський та інші архіви).

Таким чином, упродовж останньої чверті XVIII–XIX ст. тривала активна археографічна робота, об’єктом якої виступали фамільні архіви української козацької еліти/шляхти. Розпочали її представники цієї

суспільної верстви – нащадки засновників фамільних архівів, віднесені згодом О. Лазаревським до числа “історіофілів” або “изыскателей мало-российских древностей”. Продовжувачами їхньої праці стали історики-професіонали другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Згадана робота полягала в описуванні та публікації фамільних архівалій, накопичених провідною верствою Гетьманщини, у столичних та провінційних журналах, альманахах, окремими виданнями. Однак праці з камеральної археографії виявилися дуже нечисленими. З іншого боку, до наукового обігу була введена значна кількість окремих пам’яток, передусім т. зв. козацьких літописів, які насправді були першими історичними працями кращих представників старшинської верстви, а також цілих комплексів типової документації родових збірок історичних рукописів. У своїй масі вони давали досить повне уявлення про склад і зміст таких зібрань, а нині можуть слугувати для відтворення первісного складу фамільних зібрань української старшини.

¹ Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 3.

² Боржк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 75.

³ Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // КС. – 1885. – Т. ХІ, № 1. – С. 60–68.

⁴ Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С. 284.

⁵ Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713). – Чернигов, 1912. – С. 5.

⁶ Заруба В. М. Забутий полковник та його архів // Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 63.

⁷ Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. – С. 9.

⁸ Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – Т. ХІ, № 1. – С. 59.

⁹ Лазаревский А. Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // КС. – 1891. – Т. ХХХІІ, № 1. – С. 174–176.

¹⁰ Косачевская Е. М. Письма Н. А. Марковича к О. М. Болянскому. Из истории русско-украинских научных и культурных контактов // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История / Сб. статей к IX Международному съезду славистов. – М., 1983. – С. 222, 223, 237.

¹¹ Маркевичевский архив // Современник. – 1859. – № 4. – С. 352, 355.

¹² Косачевская Е. М. Н. А. Маркович. 1804–1860. – Л., 1987. – С. 94.

¹³ Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. – М., 1959. – С. 7–8.

- ¹⁴ Соколов Е. И. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. включительно. – М., 1905. – С. 475.
- ¹⁵ Титов А. Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 153–157.
- ¹⁶ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – Т. VIII, № 11. – С. 454.
- ¹⁷ Лазаревский А. [Рец.] О роде дворян и графа Милорадович... // КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 332.
- ¹⁸ Лазаревский А. Предисловие // Любецкий архив графа Милорадовича. Вып. 1. – К., 1898. – С. 1.
- ¹⁹ Держархів Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 1, спр. 19, арк. 151.
- ²⁰ Коваленко О. Праця П. К. Федоренка “Архів Милорадовичів” // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 152–154.
- ²¹ Иконников В. С. Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – К., 1892. – С. 1110–1111.
- ²² Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в.... – С. 41.
- ²³ КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 161–162.
- ²⁴ Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – С. 292.
- ²⁵ Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. I–III; Березин В. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881; Полтавское епархиальное древлехранилище. Полтавский церковно-археологический комитет: Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии. – Полтава, 1909.
- ²⁶ Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 г.). – Харьков, 1901. – С. 10–30.
- ²⁷ Плохинский М. Архивы Черниговской губернии. – М., 1899. – 190 с.
- ²⁸ Маркевич А. Столбцы, принадлежащие гр. М. М. Толстому (в Одессе) // КС. – 1889. – Т. XXIV, № 2. – С. 506–512; № 3. – С. 746–751.
- ²⁹ Рукописи П. Я. Дорошенка. – Чернигов, 1908. – 46 с.
- ³⁰ Маркевич А. Столбцы, принадлежащие гр. М. М. Толстому (в Одессе) // КС. – 1889. – Т. XXIV, № 2. – С. 507.
- ³¹ Див.: Максимович М. А. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 г. Киевской временной комиссией // Москвитянин. – 1855. – № 8. – С. 145; Багалій Д. І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 59; Иконников В. С. Опыт русской историографии. – Т. 2, кн. 2. – К., 1908. – С. 1598–1599.
- ³² Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – СПб., 1879. – Т. 1. – С. 248, 262.
- ³³ Российский магазин, издаваемый Ф. Туманским. – Ч. 1, 1792; Ч. 2, 1793.
- ³⁴ Максимович М. А. Известие о Летописи Григория Грабянки... // Москвитянин. – 1855. – № 8. – С. 147.
- ³⁵ Журба О. І. Становлення української археографії... – С. 44.
- ³⁶ Там само. – С. 56.

³⁷ Там само. – С. 50.

³⁸ Туманского предуведомление о следующих до истории малороссийской известиях и что ко всеобщей российской истории нужно // Российский магазин. – СПб., 1793. – Ч. 2. – С. III.

³⁹ Журба О. І. Журнальний період становлення української археографії // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 67–68.

⁴⁰ Лазаревский А. [Предисловие] // Сулимовский архив. – С. III; Його ж. Александр Маркович // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів) / Матеріали наукової конференції 28–29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської області. – К., 1999. – С. 205.

⁴¹ Див.: Дорошенко П. Я. Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губернии // Древности: Труды Археографической комиссии Императорского московского археологического общества. – Т. 1, вып. 1. – М., 1898. – С. 112.

⁴² Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) // Украинский журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 48–57; № 21. – С. 128–136.

⁴³ Козлов В. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – С. 353.

⁴⁴ КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 159.

⁴⁵ Маркевичевский архив // Современник. – 1859. – № 4. – С. 355.

⁴⁶ Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому... – С. 237.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Див.: Журба О. І. Становлення української археографії... – С. 171.

⁴⁹ Тихий Н. Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность) // КС. – Т. XC, № 7–8. – С. 46.

⁵⁰ Срезневский В. И. Е. Бецкой – издатель “Молодика” // Журнал министерства народного просвещения. – 1900. – № 12. – С. 297–298.

⁵¹ Северный архив. – 1828. – № 8. – С. 163–186.

⁵² Лазаревский А. Указатель источников для изучения Малороссийского края. – Вып. 1. – СПб., 1858. – С. 28.

⁵³ Отечественные записки. – 1830. – № 42. – С. 324–356.

⁵⁴ Отечественные записки. – 1829. – № 42. – С. 347–376.

⁵⁵ Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // КС. – Т. LXXX, № 1. – С. 1.

⁵⁶ Козлов В. П. Российская археография... – С. 34.

⁵⁷ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – К., 1907. – С. 12–13.

⁵⁸ Там само. – С. 13.

⁵⁹ ЧОИДР. – Год I. – 1846. – Кн. 1. – С. I–IV, 1–24; Кн. 2. – С. 25–80; Кн. 3. – С. 81–144; Кн. 4. – С. 145–162, I–IV; год II. – 1846. – Кн. 3. – С. 1–45, а також окреме видання: Історія Русов или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго. – М., 1846. – 280 с.

⁶⁰ Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // КС. – 1903. – Т. LXXXIII, № 12. – С. 720.

⁶¹ Соколов Е. И. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. включительно. – М., 1905. – С. 405.

- ⁶² *Титов А.* Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 159–160.
- ⁶³ *Лазаревский А.* Частная переписка Г. П. Галагана // КС. – 1899. – Т. LXVI, № 7. – С. 30.
- ⁶⁴ ЧОИДР. – Год II. – 1846. – Кн. 1. – С. I–II, 1–72; Кн. 2. – С. 73–152; а також окреме видання: Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 г. – М., 1846.
- ⁶⁵ Див.: *Титов А.* Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877) // КС. – 1897. – Т. LVIII, № 9. – С. 397.
- ⁶⁶ ЧОИДР. – Год III. – 1848. – Кн. 5. – С. 160.
- ⁶⁷ Там само. – Год III. – 1847. – Кн. 1. – С. 1–8.
- ⁶⁸ Там само. – Год III. – 1847. – Кн. 8. – С. 42–44.
- ⁶⁹ Там само. – Год IV. – 1847. – Кн. 1. – С. 105–108.
- ⁷⁰ Там само. – Год III. – 1847. – Кн. 9. – С. 20.
- ⁷¹ *Соколов Е. И.* Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 247.
- ⁷² ЧОИДР. – Год IV. – 1848. – Кн. 1. – С. 107–117.
- ⁷³ *Титов А.* Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877) // КС. – 1897. – Т. LVIII, № 9. – С. 401–403; № 10. – С. 34–37.
- ⁷⁴ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – С. 14.
- ⁷⁵ *Соколов Е. И.* Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 234.
- ⁷⁶ *Титов А.* Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 160.
- ⁷⁷ Письма Н.И. Костомарова в В.М. и Н.М. Белозерским // КС. – 1897. – Т. LIX, № 10. – С. 142.
- ⁷⁸ Див.: *Титов А.* Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754) // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 152.
- ⁷⁹ *Бодянский О.* [Передмова] // Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 г., октября 16 дня. – М., 1875. – С. IV.
- ⁸⁰ ЧОИДР. – 1858. – Кн. 1. – С. 1–339; 1859. – Кн. 1. – С. 1–340.
- ⁸¹ Див.: *Тодийчук О. В.* Украина XVII–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С. 73.
- ⁸² *Кондрашов Н. А.* Осип Максимович Бодянский. – М., 1956. – С. 47.
- ⁸³ ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – С. 51–102.
- ⁸⁴ Див.: [*Милорадович Г.М.*] О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1871. – С. 140.
- ⁸⁵ ЧОИДР. – 1862. – Кн. 3. – С. 1–133.
- ⁸⁶ ЧОИДР. – 1870. – Кн. 3. – С. 24–50.
- ⁸⁷ *Соколов Е. И.* Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 235.
- ⁸⁸ *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // КС. – 1904. – Т. LXXXIV, № 3. – С. 340.
- ⁸⁹ ЧОИДР. – 1871. – Кн. 3. – С. 10.
- ⁹⁰ *Бодянский О.* Предисловие // Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновелможного его милости, пана Иоанна Скоропадского, Войск всепресветлейшого его императорского величества, Запорожских

обоих сторон Днепра гетмана, оказий и церемоний, також и в канцелярии войско-вой отпрауемых дел, наченшийся 1722 году и оконченный в том же году, по представлении и погребении помянутого же гетмана ясневелможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. – М., 1858. – С. XXI.

⁹¹ Южнорусския летописи, открытыя и изданныя Н. Белозерским. – Т. 1. – К., 1856. – 175 с.

⁹² Див.: Журба О. І. Київська археографічна комісія. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 173–177.

⁹³ Див.: [Милорадович Г. М.] О роде дворян и графа Милорадович... – С. 145.

⁹⁴ Титов А. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому // КС. – 1897. – Т. LIX, № 10. – С. 34.

⁹⁵ Соколов Е. И. Библиотека Императорскаго общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 224, 228.

⁹⁶ КС. – 1897. – Т. LIX. – № 12. – С. 460.

⁹⁷ Максимович М. А. Известие о Летописи Григория Грабянки... – С. 146.

⁹⁸ Антонович В. [Передмова] // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – С. XII.

⁹⁹ Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 1. – К., 1853. – С. I.

¹⁰⁰ Там само. – С. II–III.

¹⁰¹ Там само. – С. III.

¹⁰² Там само. – Т. 2. – К., 1855. – С. III.

¹⁰³ Там само. – С. 89.

¹⁰⁴ ЧОИДР. – Год III. – 1847. – Кн. 1. – С. 1–8.

¹⁰⁵ Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – К. – Нью-Йорк, 2002. – С. 13–22.

¹⁰⁶ [Милорадович Г.] О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1871. – 160 с.

¹⁰⁷ КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 331.

¹⁰⁸ ЧОИДР. – 1871. – № 2. – С. 38–87.

¹⁰⁹ Акты фамилии Полуботок. 1669–1734. Из архива гр. Милорадовича. – Чернигов, 1889. – 64 с.

¹¹⁰ КС. – 1892. – Т. XXXVI, № 1. – С. 164.

¹¹¹ Лазаревский А. Предисловие. – С. XIV.

¹¹² Там само.

¹¹³ КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 333.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Лазаревский А. Предисловие. – С. IX.

¹¹⁶ Там само. – С. XVI.

¹¹⁷ КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 336.

¹¹⁸ КС. – 1885. – Т. XXII, № 6. – С. 314.

¹¹⁹ Швидько Г. К. Фамільні архіви Гетьманщини... – С. 16.

¹²⁰ КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 519.

- ¹²¹ *Лазаревский А.* Предисловие // Мотыженский архив. Акты Переяславского полку. – К., 1890. – С. I.
- ¹²² *Швидько Г. К.* Фамільні архіви Гетьманщини... – С. 17.
- ¹²³ Там само. – С. 18.
- ¹²⁴ КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 520.
- ¹²⁵ *Лазаревский А.* Предисловие // Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. I.
- ¹²⁶ *Швидько Г.* Фамільні архіви Гетьманщини... – С. 18.
- ¹²⁷ *Литвинова Т. Ф.* Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – С. 109.
- ¹²⁸ КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 494.
- ¹²⁹ *Титов А.* Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 151–196.
- ¹³⁰ КС. – 1902. – Т. LXXVII, № 5. – С. XXXI–XLIX.
- ¹³¹ *Модзалевский В.* Предисловие // Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове. – Чернигов, 1912. – С. 2, 6.
- ¹³² Рукописи П. Я. Дорошенка. – Чернигов, 1908. – 46 с.
- ¹³³ *Модзалевский В.* Предисловие // Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове. – Чернигов, 1912. – С. 6.
- ¹³⁴ КС. – 1892. – Т. XXXVII, № 4. – С. 1–21; № 6. – С. 363–398.
- ¹³⁵ КС. – 1890. – Т. XXIX, № 4. – С. 148–153; 1891. – Т. XXXV, № 10. – С. 129–133.
- ¹³⁶ *Стороженко А.* Предисловие // Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – К., 1902. – С. I.
- ¹³⁷ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – С. 69–73.
- ¹³⁸ Там само. – С. 501.
- ¹³⁹ Там само. – Т. 2. – К., 1906. – С. 66.
- ¹⁴⁰ Там само. – Т. 3. – К., 1907. – С. I–II.
- ¹⁴¹ Там само. – С. 15.
- ¹⁴² *Стороженко А.* Предисловие // Стороженки. Фамильный архив. – Т. 4. – К., 1910. – С. I.
- ¹⁴³ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 4. – К., 1910. – 610 с.
- ¹⁴⁴ Там само. – Т. 6. – К., 1908. – 800 с.
- ¹⁴⁵ *Гатюк С. А.* Архив Боршовых (опыт использования фамильных бумаг). – Чернигов, 1917. – 28 с.
- ¹⁴⁶ КС. – 1885. – Т. XII, № 6. – С. 317.
- ¹⁴⁷ КС. – 1889. – Т. XXIII, № 11. – С. 26.
- ¹⁴⁸ Див.: Центральный государственный исторический архив в Киеве. Путеводитель. – К., 1958. – С. 247, 258.
- ¹⁴⁹ *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – С. IX–X.
- ¹⁵⁰ КС. – 1890. – Т. XXX, № 7. – С. 134.
- ¹⁵¹ *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1, 1747–1787. – СПб., 1879. – С. II.
- ¹⁵² Там само. – С. III.

Глава 3

Фамільний архів Скоропадських як складова рукописних зібрань української еліти (XVIII–XIX ст.)

Історіографія та джерела дослідження архіву

Вивчення історії роду Скоропадських та його ролі в історії України у XVIII–XX ст. на підставі документів фамільного архіву посідає в існуючих історичних і джерелознавчих дослідженнях дуже скромне місце. Найпершою опублікованою розвідкою, присвяченою цьому історичному родові, слід вважати невелику замітку “О месте погребения малороссийскаго гетмана Ивана Скоропадского”, складену одним із представників гетьманського роду В. І. Скоропадським, а також дві добірки листів Петра I та його дружини, дітей, канцлера Г. Головкина гетьману, що були вміщені в “Чтениях” ІПСР ще 1847 р.¹

Протягом двох минулих століть вийшли друком тільки дві спеціальні праці, присвячені Івану Скоропадському, і лише одна – його нащадку, гетьману Павлу. Перша, підготовлена львівським істориком Теофілем Кострубою у 1930-х роках², являла собою скоріше попередню розвідку про життя й діяльність гетьмана, ніж справжню наукову монографію. Причини цього її автор вбачав у абсолютно не опрацьованій на той час джерельній базі проблеми. Цілком обгрунтовано він називав і головну причину існуючих в історіографії упереджень щодо Івана Скоропадського: “Це недостача матеріалу для дослідження Гетьмана Скоропадського й його часу, чи радше – не зведення його до купи. Дрібні чи випадкові вістки, документи й т. п., які появлялися вряди-годи на сторінках наших журналів (прим., “Київ. Старини”), чи у збірках документів, друкованих із якогось збірника, “між іншим”, не могли ні надто захочувати істориків до збирання їх, ні не могли дати якогось одноцільного образу діяльності Гетьмана, образу, що міг би розвіяти упередження до його особи. Вістки ці доводиться збирати дуже тяжко, треба перекидати сотки томів публікацій, до яких найчастіше немає покажчика, щоби в тексті, рецензійному відділі, чи бібліографії знайти бодай дещо. Ніякої підготовчої роботи в цьому напрямі не переведено”³. Сам львівський історик міг використати лише друковану джерельну базу, адже архівні документи – як гетьман-

ського державного архіву, так і приватного – були для нього з цілком зрозумілих причин просто недоступними.

Практично такого самого висновку дійшов і його сучасник, київський дослідник Л. Окиншевич, який опрацював більшість державних архівосховищ Києва та Москви: “Часи Скоропадського – мало висвітлені в українській історіографії і мало представлені наявними друкованими матеріалами”⁴.

Змальована тут картина повної нерозробленості насамперед рукописної спадщини роду залишається практично незмінною і до сьогодні. Авторів цих рядків довелося провадити ту саму роботу, яку описав Т. Коструба, переглядаючи без перебільшення сотні журнальних підшивок та томів окремих праць, виданих у ХІХ – на початку ХХ ст., у пошуках будь-яких матеріалів про історичну родину та оприлюдненої архівної спадщини Скоропадських, знаходячи зрештою лише окремі, дуже нечисленні згадки.

Сучасний історик О. Гуржій, який опублікував другу і останню на сьогодні розвідку про гетьмана Івана, аргументовано наголошував на тому, що “необхідно здійснити нове широкомасштабне дослідження проблеми “І. Скоропадський – суспільно-політичний і військовий діяч Гетьманщини кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.”, в якому на основі аналізу тогочасних джерел було б дано об’єктивну наукову оцінку цій непересічній особистості в історії українського народу”⁵. На увагу заслуговує цілком слушний акцент на необхідності аналізу джерел, які сам автор монографії використав досить повно. Ним були опрацьовані як матеріали відповідного фамільного фонду, що зберігається у ЦДІАК (разом з офіційними джерелами з того ж архіву), так і фонди РДАДА, а також усі документальні видання (збірники, підготовлені М. Судієнком, Д. Бантишем-Каменським та ін.). Але його заклик свідчить про усвідомлення того факту, що значну частину архівної спадщини роду ще не проактуалізовано в наявних джерельних та історичних публікаціях.

Якщо постать цього найвизначнішого представника роду привернула так мало уваги істориків, то іншим Скоропадським, серед яких були провідні діячі останньої доби існування Гетьманщини та наступного періоду підросійського існування України, взагалі не присвячено жодного ґрунтовного дослідження. Ані Михайло Скоропадський, “перший серед бунчукових товаришів” та генеральний підскарбій, ані його син Іван, останній генеральний осавул Гетьманщини і депутат Катерининської комісії 1767 р., ані інші представники роду не були вдостояні окремих біографічних розвідок. Єдиний виняток становить коротка стаття Д. Дорошенка про Єлизавету Скоропадську-Милорадович, відому громадську діячку й фундаторку Наукового товариства імені Тараса Шевченка⁶. Деякі відо-

мості про Михайла та Івана Скоропадських містяться у загальних працях з історії останнього періоду Гетьманщини. Так, З. Когут у своїй відомій праці про ліквідацію Гетьманщини згадував генерального осавула І. Скоропадського у зв'язку з його близькістю до гетьмана Кирила Розумовського в завершальний період перебування останнього при владі, а також про обрання Скоропадського до Законодавчої комісії 1767 р. та його діяльність у Петербурзі як визнаного українського патріота, якому разом з тим не вдалося очолити “малоросійську опозицію” в Законодавчій комісії⁷. О. Оглоблин у циклі нарисів “Люди старої України” неодноразово відносив згадуваних ним трьох братів Скоропадських – Івана, Петра й Якова – до найвідданіших членів новгородсіверського гуртка патріотів-автономістів кінця XVIII ст.⁸ Проте історик не присвятив окремої розвідки жодному з цих гетьманських нащадків, на відміну від інших, часом менш відомих та значних представників тогочасного українського суспільства.

І. Скоропадський, генеральний осавул і депутат Катерининської комісії 1767 р., найчастіше згадується в літературі саме у зв'язку з виборами та роботою в комісії. Зокрема, в монографії Г. Максимовича йшлося про обрання І. Скоропадського представником одразу від трьох шляхетських зборів та глухівських міщан, “как признанный патриот и любитель вольностей и стародавних прав”. Історик упевнений, що це було “связано с теми надеждами, которыя возлагало на него шляхетство, как на будущего защитника прав и вольностей малороссийских в Законодательной комиссии. С именем Скоропадского у шляхетства, по-видимому, были связаны и надежды на восстановление гетманства”⁹. Але такою була і козацька думка, про що свідчать матеріали однієї судової справи 1768 р., оприлюднені П. Єфименком¹⁰. Зустрічалися у таких публікаціях і прикрі помилки. Так, у великій праці історика права І. Теліченка, де аналізувалися накази тієї самої законодавчої комісії, депутатом від чернігівського шляхетства названо чомусь М. Скоропадського, на той час уже небіжчика¹¹.

Окремо слід згадати генеалогічні схеми та родовідні Скоропадських, що виходили друком у XIX–XX ст. Як правило, містилися вони в загальних працях про дворянські роди всієї Російської імперії та Чернігівської губернії. Це довідники, складені О. Бобринським, Долгоруким, Лобановим-Ростовським, Г. Милорадовичем¹². Відомості цих довідників наводилися за офіційними матеріалами Герольдії Сенату та губернських дворянських зібрань, а не фамільного архіву. Тому в них наявні похибки та помилки. Зокрема, навіть найближче за всіх знайомий зі Скоропадськими Г. Милорадович уважав їх поляками, говорив про переселення на лівий берег Дніпра Іллі з синами, наводив неточну дату смерті гетьмана Івана, першою дружиною його назвав “Пелагею Никифоровну Полуботок”, тоді

як насправді вона походила з роду Калениченків, а її батько був власником частини с. Полуботки. Здебільшого за цими ж матеріалами подається інформація і в сучасних виданнях. У праці В. Панащенко з історії соціальної еліти Гетьманщини наводяться дані про склад родини Скоропадських у першій половині XVIII ст.; але там племінник гетьмана Михайло названий чомусь гетьманським онуком, а весь рід не згадується як занесений до губернських родовідних книг наприкінці XVIII ст.¹³ Новітній генеалог українського козацтва В. Кривошея також видрукував родовід Івана Скоропадського та його нащадків до кінця XVIII ст., розпочавши з легендарного Федора і навіть вказавши дату смерті Іллі (1674). Проте джерела такої інформації не називалися¹⁴. Принагідно зауважимо, що для нас неможливо погодитися з генеральним висновком автора: “Українська суспільна еліта, в своїй абсолютній більшості, відмовляється від боротьби і йде на службу “царю и отечеству”, а “функції еліти нації переходять до нижчих верств православного духовництва”¹⁵. Такі думки, що безумовно є продовженням народницької традиції XIX ст., повністю суперечать даним про роль видатних представників землевласницької еліти, в тому числі Скоропадських, у процесах збереження національних традицій та духовного відродження в середині XIX ст.

Наявність помилок у згаданих працях пояснюється насамперед тим, що під час їх написання фамільні папери Скоропадських не використовувались, і розвідки писалися переважно на підставі опублікованих джерел або ж офіційних архівів. Тому їх значення з точки зору розкриття складу та змісту рукописної збірки роду є незначним.

Історії всього роду Скоропадських були присвячені лише три окремі розвідки: О. Лазаревського (нею історик започаткував серію своїх нарисів “Люди Старой Малороссии”)¹⁶, В. Модзалевського¹⁷, О. Прицака¹⁸. З них тільки невелика стаття в загальному огляді родоводів української старшини, підготовленому В. Модзалевським, ґрунтувалася, за словами самого автора, частково на документах фамільного архіву Скоропадських. О. Прицак з цілком зрозумілих причин підготував свою студію переважно на опублікованих джерелах, хоча користувався також “рукописними матеріалами з архіву Роду Скоропадських”, отриманими за посередництвом О. Назарука¹⁹. Серед джерел першої статті фамільні архівалії взагалі не фігурували. Нарис О. Лазаревського повністю побудований на документах офіційних архівів та Чернігівського дворянського зібрання. Короткий начерк історії роду Скоропадських О. Лазаревський навів також у першому томі своєї капітальної праці “Описание Старой Малороссии”, в якому йшлося про полк Стародубський (у 1708 р. Іван Скоропадський був тут полковником). Проте і цього разу фамільний архів не згадувався автором серед джерел праці. У нарисі наводилися покликання тільки на

архів Чернігівського дворянського зібрання²⁰. У той же час існують опосередковані докази того, що в руках О. Лазаревського перебували деякі документи з фамільної збірки Скоропадських. Але історик не оприлюднив чи не використав в інший спосіб цих архівалій.

У тому саме корпоративному архіві Чернігівського дворянства зберігалися документи, що склали джерело іншої публікації відомостей про рід Скоропадських – списки чернігівських дворян 1783 р., також оприлюднених О. Лазаревським. Серед дворян Кролівецького повіту фігурував “бригадир в отставке” Іван Михайлович Скоропадський, онук середнього гетьманського брата Василя²¹.

Певна частина документів гетьмана Івана Скоропадського була опублікована у збірниках фамільних паперів, що побачили світ у другій половині ХІХ та на початку ХХ ст. Це, насамперед, другий том “Материалов для отечественной истории” М. Судієнка з листами російських високопосадовців до гетьмана; “Сулимовский архив”, серед документів якого були оприлюднені кілька універсалів на земельні володіння Сулими, Скорупів та Войцеховичів, листів самого гетьмана і до нього, матеріали справи про спадщину Федора Сулими за 1730-ті роки, де був задіяний син молодшого гетьманського брата бунчуковий товариш Тимофій Скоропадський, лист генерального осавула Івана Скоропадського до Якіма Сулими з приводу виборів до Катерининської комісії 1767 р. У тематичному продовженні цього збірника – “Мотыженском архиве” – також видрукувано універсали Івана Скоропадського, спрямовані на захист Сулимивських ґрунтів та прав мм. Баришівки й Переяслава, рейментарські листи з різних питань.

Опубліковані впродовж ХІХ ст. у значній кількості універсали Івана Скоропадського стосувалися землеволодіння інших старшинських родів. Так, у найпершій в Україні публікації добірки документів фамільних архівів (зі Сварківського архіву Марковичів), здійсненої 1824 р. О. Марковичем у харківському “Украинском журнале”, були вміщені два універсали гетьмана: 1710 (“Татьяне Васильевне Кулябковне”) та 1720 років (козакам м. Веремієвки), рейментарський лист до полковника Лубенського А. Марковича щодо заборони лубенським купцям самостійно торгувати з балтійськими портами. До документів, належних гетьманському приватному архіву, з цієї публікації можна віднести хіба що лист гетьмана 1712 р. про смерть тестя, Марка Аврамовича, адресований шурина, тому самому А. Марковичу. Безперечно, що цей лист хоча б у формі відпуску міг зберігатись у гетьманському архіві.

Ще кілька документів, пов’язаних з іменем гетьмана Івана Скоропадського, були опубліковані у другій половині ХІХ ст. у різних періодичних виданнях. Проте загалом фамільний архів Скоропадських залишався

незнаним для істориків, у тому числі й для В. Іконникова, який тільки один раз згадав його у своїй об'ємній джерелознавчій праці. Ця згадка стосувалася бажання П. І. Скоропадського, наслідуючи О. Войцеховича, опублікувати фамільні документи.

Увагу істориків ХХ ст. привернув останній гетьман України та військ козацьких Павло Скоропадський. Історії Української Держави 1918 р. та постаті її глави присвячено чимало літератури. Але дослідження щодо життя й діяльності гетьмана посідають у ній зовсім незначне місце, оскільки більшість істориків згадувала Павла Скоропадського не як людину та історичного діяча, а тільки як уособлення певної функції – монархіста і реставратора²². Тим більше, що вони, за незначним винятком, не використовували фамільного архіву родини або гетьманського архіву, утвореного після відновлення в Україні історичної форми правління.

Найостанніша за часом книга (і, до речі, поки єдине біографічне дослідження) про Павла Скоропадського вийшла друком до 130-річчя гетьмана у видавничій серії “Особистість і доба”²³. Автор практично не користувався архівними документами, насамперед фамільним фондом ЦДІАК, і тому джерельна база книги є надзвичайно обмеженою, а сама праця не носить дослідницького характеру.

За доби Гетьманату 1918 р. з'явилася популярна біографічна розвідка російського журналіста О. Малярєвського про Павла Скоропадського, де згадувалися рід гетьмана, окремі факти з його дореволюційного життя²⁴. Вона вочевидь не базувалася на архівних документах, насамперед фамільних, хоча в ній були використані родинні перекази, особисті враження (журналіст був близько знайомий з Павлом Скоропадським з 1914 р.). Характерно, що вже на еміграції, коли їхні шляхи розійшлися, О. Малярєвський опублікував статтю-спогади “На переэкзаменовке”, де по-іншому висвітлював роль глави Української Держави в подіях 1918 р.²⁵

Після 1918 р., насамперед за кордоном, з'явилися численні публікації спогадів та особистих спостережень щодо нового Гетьманату, поглядів на його керівника. Огляд таких видань виходить за межі заявленої нами теми, оскільки про фамільні документи Скоропадських там взагалі не йшлося. У кращому випадку, якщо автори подібних спогадів знали Павла Скоропадського ще до революції, вони іноді наводили якісь характерні факти або здогадки. Серед них варто назвати імператорського коменданта В. Воейкова, герцога Г. Лейхтенберзького (у 1908–1917 роках близько друга майбутнього гетьмана), барона П. Врангеля, генералів В. Гурка, О. Лукомського, П. Краснова та ін.²⁶ Свого часу їх охоче передруковували як емігрантські видання, близькі до середовища УНР, так і в Радянському Союзі²⁷.

На підставі всіх цих спогадів згодом (1934) за прямим завданням польських офіційних кіл була підготовлена пропагандистська брошура С. Доленги “Скоропадщина” – збірник різного роду переказів, чуток, нісенітниць про гетьмана²⁸. Оскільки останній перебував у той час на території Німеччини, з якою польський уряд мав складні стосунки, то у Варшаві його самого та весь український монархічний рух новітньої доби безпідставно вважали проницьким. Саме тому в середовищі прихильників УНР, які традиційно орієнтувалися на Польщу, і була замовлена така праця.

Серед закордонних видань, присвячених постаті Павла Скоропадського, варті уваги ювілейні збірники, що їх видавали гетьманські організації Америки, Канади та Європи до чергових річниць перевороту 29 квітня та з іншої нагоди²⁹. Але в них практично не друкувалися статті чи розвідки, базовані на документах, які могли б зберігатись у фамільній збірці, сформованій уже на еміграції, і тим більше у складі тієї частини, що лишилася на території СРСР. Мабуть, єдиний виняток – публікація тексту промови М. Скоропадського 1744 р., адресованої імператриці Єлизаветі³⁰.

Відомий історик діаспори І. Лисяк-Рудницький, майстер історичної есеїстики, в багатьох своїх творах торкався доби та постаті Павла Скоропадського. Зокрема, він спростовував історіографічні трюїзми на кшталт “гетьман – німецька маріонетка”, стверджуючи: “Генерал Скоропадський, нащадок роду, що почесно записав себе на сторінках українських літописів, повернувся під час революції на службу своїй вітчизні зовсім подібним способом, як його колишній товариш зброї генерал Маннергайм повернувся на службу Фінляндії...”³¹. Історик ставив питання про діяльність гетьмана на еміграції, де “його моральна постать справді виросла”. Разом з тим довголітні “чорноробні” архівні дослідження, за словами близько знайомого з ним академіка О. Прицака, “не відповідали його темпераментові”³². Отже, говорити про використання ним архівалій Скоропадських, навіть тих, що були зібрані вже на еміграції, не доводиться.

Справді наукове вивчення документів фамільного фонду Скоропадських розпочалося тільки в останнє десятиліття ХХ ст. Із суто архівознавчих розвідок, крім нашої статті про долю цих фамільних архівалій у минулому столітті³³, можна назвати ще оригінальну працю сучасного військового історика В. Горелова. На підставі документів з фамільного фонду Скоропадських ЦДІАК автор розповів про військову діяльність Павла Скоропадського у 1886–1917 роках, якій нащадок старшинського роду присвятив першу половину життя³⁴. Хоча стаття носить виключно описовий характер, містить деякі фактографічні помилки, цінність її полягає у введенні до наукового обігу значної кількості фамільних архівалій шляхом згадок про них або докладного цитування.

Невеликою за обсягом, але важливою для нас за проблематикою є розвідка В. Ульяновського про архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських, їх співпрацю на ґрунті пошуків родинних архівалій з іншими нащадками української старшини – П. Дорошенком, В. Горленком, а особливо з В. Модзалевським. Тут уперше В. Ульяновський опублікував виклад розробленого останнім 1912 р. архівно-археографічного проекту “Архів Скоропадських”³⁵. Ще раніше про співпрацю Павла Скоропадського та В. Модзалевського на архівній ниві писали, спираючись на документи фамільного архіву Скоропадських і особового архіву вченого, О. Коваленко та С. Шурляков³⁶. Історії взаємин В. Горленка та Скоропадських присвятив свою розвідку, основу на документах фамільного архіву останніх, І. Забіяка³⁷. У ній історик, який уважно перечитав родинний епістолярій Скоропадських, цілком слушно поставив питання про необхідність його публікації, розраховуючи, що цей проект стане “величезним культурним здобутком”. Ідеться й про доцільність видання “життепису роду”.

Увесь інший доробок сучасної історіографії в Україні з висвітлення постаті Павла Скоропадського, зокрема з питань його керівництва Українською Державою 1918 р., фактично зведений до двох ювілейних збірників, що видавалися за підсумками наукових конференцій 1993 і 1998 років³⁸ (матеріали третьої конференції, 2003 р., досі не опубліковано). Проте, за нашими підрахунками, самому Павлові Скоропадському присвячено лише незначну частину видрукованих там розвідок (11 із 27-ми опублікованих матеріалів першої конференції та 4 з 67-ми – другої). Кількість уведених ними до наукового обігу нових документів з фамільного архіву Скоропадських є ще меншою.

Окремі, дуже нечисленні статті, в яких наші сучасники намагалися змалювати політичний портрет останнього гетьмана, так само містили в основному вже відомі факти і здебільшого робили наголос на періоді Гетьманату 1918 р. На такому загальному тлі своєю ґрунтовністю відзначаються статті іноземного члена НАН України Я. Пеленського, присвячені Павлові Скоропадському як керівнику новітнього гетьманату. У них подається майстерний соціально-культурний портрет гетьмана³⁹. Автор наголошував, що “аналіз та оцінка даної теми до сьогоднішнього дня ускладнені антиісторичним ідеологізованим підходом більшості дослідників і публіцистів як в Україні, так і в діаспорі та відсутністю критичної біографії Скоропадського...”. Разом з тим, не з усіма думками академіка ми можемо погодитися. Насамперед це стосується погляду на гетьмана як “людину двох культур” – російської та української. На наше переконання, причиною такого стереотипу, як і заяв про монархізм Павла Скоропадського, є необізнаність з фамільними документами, передусім родин-

ним епістолярієм. Інші дослідження про дореволюційний період діяльності Павла Скоропадського здебільшого повторюють уже усталені помилки. Прикладом може слугувати одна з найперших у сучасній історіографії стаття про постать гетьмана, написана Р. Пирогом та Ф. Проданюком. Серед інших необґрунтованих звинувачень у ній знову фігурувало введене до суспільного обігу ще С. Єфремовим твердження, нібито у вірші Т. Шевченка “П. С. – Не жаль на злого, коли його...” змальовано сатиричний портрет батька гетьмана П. І. Скоропадського⁴⁰. Насправді ж Т. Шевченко згадував П. П. Скоропадського (1805–1848), віддаленого родича гетьмана Павла.

Ще два дуже короткі біографічні нариси – складений П. Гай-Нижником разом з О. Скоропадською-Отт та наш – були оприлюднені як передмови до публікацій спогадів гетьмана⁴¹.

Однією з найостанніших за часом статей, присвячених Павлу Скоропадському і написаних на основі уважного вивчення архівних документів, є розвідка Т. Сидорчук щодо політичних поглядів гетьмана у міжвоєнні часи⁴². У статті проаналізовано документи особового фонду О. Назарука в ЦДІАЛ, зокрема його листування з гетьманом за 1926–1940 роки. На підставі цього авторка спростовує поширений міф щодо колаборації гетьмана та всього монархічного руху з націонал-соціалізмом. Поза сумнівом, копії гетьманських листів та відповіді на них О. Назарука займали у міжвоєнному гетьманському архіві поважне місце.

Публікації спогадів Павла Скоропадського ми розглянемо у відповідному місці нашої роботи, тому тут не будемо говорити про численні спроби їх видання, датовані 1920–1990-ми роках. Нагадаємо тільки, що їх вихід у світ в Україні 1995 р. спричинив появу цілої низки статей і розвідок, побудованих виключно на тексті спогадів, практично без залучення архівних документів⁴³. Наприклад, в статті В. Горелова висвітлення складного питання про дату і причини відставки Павла Скоропадського з посади командира І українського корпусу за мемуарами призвело до неправильного датування цієї події і взагалі хибного її висвітлення, адже фактично комкор не подавав офіційного рапорту про відставку, а тільки оголосив про свою хворобу, і на цій підставі передав командування своєму заступникові. Тому джерельна вартість таких робіт не є значною. Мемуари гетьмана, на нашу думку, є для історика дуже складним джерелом, яке використовувати без звіряння викладених там фактів з архівними документами просто неможливо.

Підсумовуючи висловлене вище, змушені констатувати, що наукових праць, побудованих на архіваліях фамільної рукописної збірки Скоропадських, – дуже мало. За незначним винятком (розвідки В. Модзалевського, О. Гуржія, невелика кількість статей, серед яких вирізняється

повідомлення В. Ульяновського) архівна спадщина цього видатного роду досі не актуалізована належним чином. Саме це стало причиною істотних лагун у висвітленні тих подій в історії Гетьманщини XVIII ст., підросійської України XIX ст. та українських визвольних змагань XX ст., які були безпосередньо пов'язані з іменами представників роду Скоропадських.

Попри те, що про склад і зміст архівної спадщини роду Скоропадських на сторінках цієї роботи говоритиметься постійно, нам доведеться тут вдатися до спроби окреслити в найзагальніших рисах склад та місця її нинішнього зберігання, оскільки саме це є джерельною базою нашого дослідження. Насамперед, це сучасний фамільний фонд Скоропадських у ЦДІАК (ф. 1219, оп. 1, 2, 3). На відміну від колишнього рукописного зібрання він став штучно сформованою колекцією історичних документів, пов'язаних виключно з родом Скоропадських. Усі документи, що стосувалися найближчих, споріднених з ними родів – Міклашевських та Кочубеїв, з нього були вилучені вже у XX ст.: спочатку в Росії, а потім у Києві. Наприкінці того ж століття фонд був поповнений за рахунок документів, переданих в Україну дочкою гетьмана – Оленою Скоропадською-Отт. Це копії спогадів Павла Скоропадського про дитинство в Україні, оригінали генеалогічних матеріалів про рід Скоропадських та споріднені з ним роди, зібрані вже на еміграції дружиною гетьмана, тощо. Деякі документи такого змісту ще перебувають у Швейцарії. Основний склад документів фонду – оригінали актів на маєтності, найстаріші з яких датуються кінцем XVIII ст., історичні документи, що лишилися в роду (у незначній кількості), у тому числі оригінали архівалій генерального підскарбія Михайла Скоропадського; документи адміністративної, господарської та благодійницької діяльності найближчих родичів гетьмана Павла: діда Івана, батька Петра та матери Марії (з дому Міклашевських), брата Михайла, сестри Єлизавети, дружини Олександри (з дому Дурново) та їхніх дітей; копії архівалій, зібраних Петром Івановичем у 1880-х роках та Павлом Петровичем на початку XX ст. Ці документи пов'язані з життям гетьмана Івана Скоропадського, його братів та племінників, інших гетьманських нащадків. Тут представлений службовий, приватний та родинний епістолярій, документи, що відбивають службову, економічну, громадську, благодійницьку, культурну і творчу діяльність представників принаймні десяти поколінь цього шляхетного роду.

Відновлення Гетьманату в результаті державного перевороту 29 квітня 1918 р. поставило на порядок денний питання про заснування гетьманського архіву. На жаль, хоча він і був створений як інституція, документи про діяльність Павла Скоропадського упродовж семи з половиною місяців існування Української Держави не встигли потрапити до нього. Тому джерелом для дослідження архівної спадщини гетьмана за 1918 р. слугують

практично всі фонди вищих урядових установ, в яких відклалися його документи: відручні листи, накази, доручення, записки, листи тощо.

У фондах ЦДАЛ зберігаються документи емігрантського періоду життя Павла Скоропадського: цілісний комплекс епістолярію, пов'язаний з іменами гетьмана та О. Назарука, відомого галицького журналіста, і певний час активного діяча гетьманського руху.

Документи емігрантського архіву Павла Скоропадського можна реконструювати також за фондами ЦДАВО та ЦДАГО, що складають т. зв. "Празький архів" – колекції документів установ та організацій української громади на теренах колишньої Чехо-Словаччини та сусідніх країн у міжвоєнний період. Зокрема, там зберігається листування гетьмана з цими інституціями та їх окремими діячами з актуальних проблем українського руху на еміграції. На жаль, документи численних гетьманських організацій до "Празького архіву" не увійшли.

Інститут рукопису НБУВ зберігає архівні документи й рукописні збірники, що походять з фамільного архіву Скоропадських, а також матеріали, зібрані В. Модзалевським на початку ХХ ст. Це архівалії гетьмана Івана Скоропадського, насамперед його листи до генеральної та полкової старшини, родичів і свояків, що відклалися в фамільних фондах Галаганів, Лизогубів, Кандибів, Сулимів та ін. Значна частина документів пов'язана з іменами Павла, Михайла, Івана, Тимофія та Костянтина Скоропадських (брата, племінників та онуків гетьмана Івана), його більш віддалених нащадків, які жили у ХІХ ст., – І. М. Скоропадського та його сина Петра (діда та батька гетьмана Павла). У збірці О. Лазаревського відклався "Сулимінський збірник" з указами Петра І, що стосуються гетьмана; в колекції В. Модзалевського – копії численних документів, виявлених істориком для архівно-археографічного проекту "Архів Скоропадських".

Значна кількість документів, що походять з фамільного архіву Скоропадських або ж дозволяють нам відтворити його первісний склад, перебувають нині в закордонних архівах. Це насамперед, архіви Російської Федерації, розташовані у Москві та Санкт-Петербурзі: Російський державний архів давніх актів (РГАДА), Російський державний військово-історичний архів (РГВИА), Державний архів Російської Федерації (ГАРФ), Російський державний історичний архів (РГИА), Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН.

У першому з них зберігаються оригінали царських грамот, виданих Івану Скоропадському, його присяги московському цареві, все державне гетьманське листування, матеріали розгляду справи Скоропадських у департаменті герольдії Сенату наприкінці ХVІІІ ст. тощо. У РДВІА перебувають документи, що віддзеркалюють початок військової кар'єри нащадка гетьманського роду, навчання в Пажеському корпусі, службу в Кава-

лергардському, драгунському Фінляндському та Кінногвардійському полках, участь у двох війнах початку ХХ ст. – російсько-японській 1904–1905 та Першій світовій 1914–1918 років. Придворна кар'єра Павла Скоропадського як флігель-ад'ютанта царя і генерала імператорського почту відбилась у фондах ДАРФ. У справах герольдії Сенату 1870-х рр. (РДІА) відкриті документи про віднесення роду Скоропадських до 6-ї частини родовідної книги й марні клопотання батька Павла Скоропадського Петра Івановича щодо отримання титулу. Фамільний фонд Толстих, що зберігається в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН, містить епістолярій гетьмана Івана Скоропадського та його родини за 1713–1727 роки. Певна частина архівалій гетьманської родини початку ХVIII ст. знаходиться у збірці М. Маркевича (Державна публічна бібліотека Російської Федерації).

Епістолярій гетьмана Павла Скоропадського емігрантської доби перебуває нині у фондах Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (США).

Доля архівів роду Скоропадських у ХVIII ст.

Як ми доводили в попередніх розділах нашої праці, історія створення й побутування фамільних архівних зібрань представників української еліти була дуже складною. Як правило, такі збірки документів виникли на межі 1650-х років, пережили період бурхливого накопичення матеріалів упродовж майже всього ХVIII ст., насамперед в останню його чверть, а в ХІХ ст. почали зазнавати занепаду, розпорошувалися, мігрували і втрачалися через байдужість спадкоємців або згасання історичних родів. Лише деякі зі стародавніх родів продовжували зберігати історичні документи, переходячи від формування фамільних збірок уже до справжнього збирання рукописних колекцій з минулого України, що містили документи не тільки власного роду, а всього шляхетського стану. Подеколи в їхніх збірках накопичувалися документи великої історичної ваги.

На цьому тлі фамільний архів Скоропадських, відомий нам принаймні з 1670-х років, на нашу думку, практично нічим не вирізнявся із загальної маси рукописних збірок представників лівобережної родової еліти. Проте всі наші міркування є абсолютно умоглядними, оскільки первісний склад цього родового зібрання лишається невідомим.

Проблема генезису фамільного архіву Скоропадських безпосередньо пов'язана з визначенням засновників роду і конкретного часу початку фізичного існування цієї документальної колекції. На жаль, відома на цей час джерельна та історіографічна база не дозволяє дати достовірні відповіді

на два поставлені вище питання. Засновники роду Скоропадських досі лишаються нам достеменно невідомими. Так само ми можемо вибудувати лише гіпотетичні конструкції стосовно змісту та місця зберігання фамільної збірки. Розпочати нашу розвідку саме через це доведеться не з XVII ст., про яке нам нічого не відомо, а з останньої чверті XVIII ст., поступово йдучи вглиб років і вишукуючи окремі факти про фамільні архівалії.

Як і більшість інших нащадків козацької старшини, наприкінці XVIII ст. Василь та Єфросинія (вдова його двоюрідного брата Якова, уроджена Закревська) Скоропадські, нащадки родинної лінії середнього брата гетьмана Івана – Василя, підготували свої подання до Новгород-Сіверської депутатської комісії, де оголосили, що засновником їхнього роду був Федір Скоропадський, полковник у війську Богдана Хмельницького, за своїм походженням шляхтич корони польської (за останніми гіпотезами – виходець із західноукраїнських земель). Він загинув у першому ж значному зіткненні повстанців з польським коронним військом під Жовтими Водами 1648 р. Після того родина Скоропадських жила під Уманню, де син Федора Ілля ніби отримав посаду “генерального референдаря над тогочасною Україною”, одружився з невідомою нам княжною Чарторизькою і мав від неї трьох синів: Івана (приблизно 1646–1722), Василя (рік народження невідомий – 1727) і Павла (рік народження невідомий – 1739). У середині 1670-х років, коли Правобережна Україна страждала від турецько-татарської навали, родина була змушена переселитися на лівий берег Дніпра, але втратила під час переселення молодшого брата Павла, який потрапив до кримського полону (повернувся лише на початку XVIII ст.), усе рухоме й нерухоме майно, а також фамільні документи на шляхетську гідність. Згадана інформація датована 1784 р.; її подано до Новгород-Сіверської намісницької комісії з метою підтвердження шляхетського походження роду і внесення його до дворянських родовідних книг, що вводилися російським урядом. За присудом нобілітаційної комісії, очолюваної полковником О. Лобисевичем, Єфросинія та Василь Скоропадські “показали, что род Скоропадских есть действительно из Польши происходящий издревле шляхетского поколения, жителство и пребывание свое имевший в г. Умане, а села и деревни близ онаго; во времена полских королей Владислава VII [насправді Владислава IV. – *Авт.*] и Яна Казимира прапрадед их Федор Скоропадский за гетмана Богдана Хмельницкого полковником был и при подданстве Малья России к империи Российской 1654 г. с помянутым гетманом вышел на сражении с поляками при Жолтых Водах убит, оставя по себе сына Илию, коего за службы Генералным референдарием над тогочасною Україною пожаловано; Илия Скоропадский оставил трех сыновей Ивана, Василия и Павла в малолетстве,

которые по причине сильнейшаго нападения от турок и татар на Польшу и тогочную Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не только движимого и недвижимого своего имени с грамотами и дипломами им жалованными от королей полских и древность фамилии их совершенно заверяющими, но к усугублению всего того и брата своего меньшого Павла, взятого тогда татарами в плен...”⁴⁴.

Як сучасники цього подання, так і певна група істориків-генеалогів наступних століть беззастережно прийняли таку фамільну легенду. Російські та українські вчені практично одногласно згадували Федора Скоропадського як реальну фігуру, першого у цьому знаному роді. Граф О. Бобринський, який наприкінці XIX ст. підготував розпис дворянських родів Російської імперії в суворо хронологічній послідовності інформації про їхніх засновників, вважав за потрібне віднести рід Скоропадських до числа таких, що ведуть свою історію від початку XVII ст., розпочавши ним другий том свого родовідного довідника. Тим самим він поставив Скоропадських попереду переважної більшості інших українських старшинських родів, що згодом отримали дворянство Російської імперії⁴⁵. Втім, сучасна російська історіографія ставить під сумнів цінність таких старих родовідних довідників: “Изложение в них отдельных фактов возведения во дворянство, пожалования титулов (не всегда точно установленных и правильно датированных) не имеет систематического характера”⁴⁶. Відомі українські генеалоги В. Модзалевський (у “Малоросійському родословнику”), Г. Милорадович (у “Родословной книге Черниговскаго дворянства”), О. Прицак (у своїй розвідці 1930-х років “Рід Скоропадських”) також вважали Федора історичною постаттю й засновником роду. Починали з нього гетьманські родоводи Івана та Павла Скоропадських історики XX ст. Д. Дорошенко, Т. Коструба та наш сучасник О. Гуржій. Навіть О. Лазаревський, попри все своє критичне ставлення до родових легенд української старшини, не став заперечувати реальності існування цієї постаті. Він лише спростував “чин” Іллі Скоропадського, зауваживши, що він “без сомнения измышлен при этом для вящего прославления фамилии потомками, что-то слышавшими о польских референдариях”⁴⁷.

Проте й донині чимало істориків не погоджується з історичністю постаті Федора Скоропадського. Заперечення почалися ще наприкінці XVIII ст., буквально відразу після подання Василя та Єфросинії. Вже в аналогічному документі Т. Скоропадського, онука молодшого гетьманського брата Павла, до Чернігівської намісницької нобілітаційної комісії, датованому 1784 р., історія того самого роду викладалася інакше. Про Федора Скоропадського там взагалі не згадувалось, як і про високу цивільну посаду його сина; навпаки, може скластися враження, що це він, Ілля, в 1670-х

роках разом з двома синами переселився на лівий берег: “Предок мой вышедший с Полши под державу Всероссийского престола природный шляхты полской Илья Скоропадский, который сплодил 3-х сыновей: Ивана, кой был в Малой России гетманом, Василя и Павла; с них Павел есть родной мой дед и имел чин бунчукового товарища...”⁴⁸. Чернігівська депутатська комісія під головуванням губернського маршалка І. Горленка визнала докази К. Скоропадського достатніми для внесення його до першої частини родословної дворянської книги Чернігівського намісництва (губернії) – тієї, куди вносилися дворянські роди, що довели свій статус менш ніж за 100 років⁴⁹.

Факт переселення Іллі Скоропадського (або навіть Федора, про що писав Г. Милорадович⁵⁰) на територію Лівобережної Гетьманщини важко підтвердити архівними документами. Єдиним з таких дуже опосередкованих джерел є універсал Івана Скоропадського від 21 травня 1716 р., даний гетьманом братові Павлу на підтвердження купівлі ним “Кривопапцовських ґрунтів” у Білоуській сотні полку Чернігівського, біля с. Полуботки. Універсал містив такі слова: “же там и его отчего кгрунту есть поблизу часть”⁵¹. Згадана фраза дозволяє припустити можливість володіння Скоропадськими спадковими лівобережними маєтностями вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Вони ймовірно могли бути отримані від гетьмана Івана Самойловича одразу після переселення родини, як це було заведено щодо всіх поважних переселенців з Правобережжя (Кандибів, Кочубеїв, Лисиць, Ханенків та ін.). Проте з інших джерел відомо, що ці ґрунти були предметом суперечки між могутнім полковником Чернігівським Л. Полуботком та гетьманським братом; за інформацією Рум’янцівського опису, селами Полуботки й Півці володіли Полуботки, а с. Бобровицею у згаданій Білоуській сотні – нащадки Павла Скоропадського⁵². Інших маєтностей роду поблизу с. Полуботки наприкінці XVIII ст. не було зареєстровано.

Друга відома нам інформація, яка свідчила про “уманський період” життя Скоропадських, була оприлюднена наприкінці XIX ст. О. Левицьким за документами московських архівів. Один із т. зв. “козацьких літописців” (істориків-компіляторів XVIII ст. з числа старшини) С. Лукомський, уродженець Умані, в автобіографічній “сказке” 1733 р. показував, що “оные дед и прадед мой имели свои ґрунта за Днепром в городе и около города Умани, помежние со Скоропадскими, из которых и гетманом малороссийским Иван Ильич Скоропадский был; також с Кочубеями, из которых ныне полковник полтавский Василий Кочубей, с Ханенками, из которых ныне полковой обозный киевский Федор, судия стародубовский Николай Ханенки, и с другими бывшими тамо за Днепром владельцы”⁵³. Таким чином, уже в першій половині XVIII ст. інформація

про “уманське походження” Скоропадських була досить поширеною, якщо військовий канцелярист С. Лукомський (очевидно, так само з фамільних переказів) згадував про них серед інших поважних сусідів свого діда – козака полку Переяславського Івана Лукомського та прадіда, імені якого він не зміг назвати.

З точки зору сучасного рівня поінформованості про події другої половини XVII ст. фамільний переказ про Федора Скоропадського не витримує серйозної критики. Ім'я полковника Федора Скоропадського відсутнє серед відомої нині козацької старшини, яка разом з Богданом Хмельницьким вийшла на двобій з польськими магнатами на самому початку Визвольної війни. Його не знав у середині XIX ст. М. Максимович, який першим дослідив склад та кількість полків на початку гетьманства Богдана Хмельницького⁵⁴. Не згадує цього імені й В. Сергійчук у своєму нарисі історії армії великого гетьмана, хоча він наводить досить повний реєстр полковників Війська Запорозького з 1648 р. Утім, точна кількість козацьких полків у 1648 р., імена всіх їхніх командирів, особливо ж на першому етапі, і досі невідомі (В. Сергійчук нарахував 37 полків, причому на момент повстання існувало тільки 6 реєстрових городових полків, які підтримали Богдана Хмельницького; імена ж полковників станом на 1648 р. назвав тільки для 30)⁵⁵. Іншими словами, тут ще лишається значний простір для наукових пошуків.

Так само багато заперечень та навіть відвертого кепкування викликало загадкове “генеральне референдарство” сина Федора Іллі. По-перше, такої посади не було і не могло бути в структурі тодішнього полково-сотенного устрою України у XVII ст., єдиного для обох берегів Дніпра. О. Лазаревський якимось висловився з цього приводу, що такі високі посади нове українське шляхетство часто-густо просто вигадувало для своїх козацьких предків за польським зразком. Зневажливо поставилися до цієї посади О. Єфименко у своєму дослідженні про історію української старшини та Д. Міллер у нарисах історії та юридичного побуту України – класичних працях народницької історіографії другої половини XIX ст. з цієї теми, в яких викривалася хижачка і зрадницька роль українського шляхетства упродовж усього XVIII ст.⁵⁶

З іншого боку, можна навести інформацію, яка опосередковано підтверджує реальність існування Іллі Скоропадського як історичної постаті. Достатньо згадати поминальник Івана Скоропадського 1722 р. (із “Синодика ієрея Андрія Дибачевського”, що належав П. Дорошенку). У ньому серед померлих згадані Ілля (батько гетьмана), Марко (батько його другої дружини), а також невідомі нам Константій, Агафія та Олена. Ми припускаємо, що Константієм міг бути перший чоловік Настасії Скоропадської Костянтин Іванович Голуб, а одне з неідентифікованих жіно-

чих імен, імовірно, належало матері Івана, яку за родинним переказом Ілля взяв з дому князів Чарторизьких. У поминальному ряді живих згадувалися сам гетьман Іван, обидва його брати, обидві доньки (Ірина та Іуліана), дружина Настасія (але чомусь поруч і перша дружина, покійна Пелагія), пасербиця гетьмана Євдокія, її діти (онуки гетьманші) Іоанн та Сімеон⁵⁷. Відсутність у синодику імені легендарного засновника роду гетьмана засвідчувала той факт, що він, очевидно, не знав цього предка. Постать Федора, зважаючи на те, що згадували його лише представники родинної гілки Василя Скоропадського, слід вважати плодом її родинних спогадів, які були відсутні в інших синів Іллі.

Певні сумніви виникають навіть щодо достовірності інформації про перебування родини в Умані до 1674 р. Знавець історії українських шляхетських родів Волині та Правобережної України XV – середини XVII ст. Н. Яковенко, яка спеціально досліджувала земельні володіння на Київщині напередодні Визвольної війни 1648–1658 років, не знайшла там Скоропадських і на цій підставі оголосила постаті перших двох представників роду “міфічними”, а надані родиною докази шляхетського походження – “кумедними”⁵⁸. Якщо з останнім важко погодитися – аргументи Скоропадських були не гіршими, ніж у переважної більшості інших українських претендентів у нотаблі, то перше зауваження, безумовно, варте уваги. Так само не фігурують Скоропадські й у найновішому дослідженні В. Кривошеї та В. Орла про українську шляхту напередодні Визвольної війни XVII ст.⁵⁹ Наші власні розшуки згадок про Скоропадських на Уманщині у першій половині XVII ст. також не мали успіху: це прізвище у будь-якій імовірній формі (Скоропацькі, Скуропацькі, Скурупацькі, Шкуропацькі, Шкуропадські та ін.) відсутнє у відомих нам земських та гродських книгах Київщини 1570–1640 років. Але важко уявити собі шляхетську родину, яка впродовж кількох десятиліть свого володіння уманськими маєтностями жодного разу не зверталася б до місцевих урядів.

Не мали успіху наші спроби ідентифікувати будь-кого із Скоропадських у козацькому реєстрі 1649 р. Очевидно, що там мав фігурувати син Федора Ілля Скоропадський, проте у списках жодного з правобережних чи навіть лівобережних полків такого прізвища немає. Скорочене прізвище *Скоропад* у реєстрі зустрічається 4 рази (у полках Білоцерківському, Кальницькому та Ніжинському, причому у Кальницькому – навіть *Фесько Скоропад*), але воно не пов’язане з іменем *Ілля* чи *Ілляш*. Не вдалося нам знайти ймовірного сполучення *Ілля*, *Ілко* чи *Ілляш Федорович (Федоренко)*. Подальший пошук за цими іменами дав нам 26 різних варіантів (у полках Уманському, Брацлавському, Переяславському, Кропивнянському, Миргородському, Полтавському, Прилуцькому, Ніжинському), але жоден з них, на наш погляд, неможливо поєднати зі Скоропадськими. Єдиний більш-менш

прийнятний варіант, враховуючи західноукраїнське походження роду – *Ілляш Галицький*, але цей козак 1649 р. мешкав на території полку Ніжинського, в сотні Ніжинській, тобто на Лівобережжі. Два уманські *Ілляші* мають бути рішучо відкинутими, оскільки прізвища їх були: *Василенко* та *Іваненко*⁶⁰. Імовірно, Скоропадські могли і не наполягати на своєму занесенні до козацького реєстру, оскільки навіть польський король не міг заборонити їм, шляхтичам, воювати на боці Богдана Хмельницького. Реєстр ж складався переважно з метою фіксування обумовленої кількості козаків, яких вже не можна було б обернути на кріпаків польських панів.

Тому не підтвердженням документально варто вважати факт існування “уманського архіву” Скоропадських з “грамотами и дипломами, им жалованными от королей полских и древность фамилии их совершенно заверяющими”, оскільки жодного документа, створеного до 1675 р., і пов’язаного з цим родом, досі не виявлено. Свідчення 1785 р. задовольнити не може, оскільки воно було абсолютно ідентичним таким же посиланням на незбережені фамільні документи і легендарні родовідні факти, що подавали інші українські шляхетські роди на вимогу імперського уряду. Проте ми жодним чином не намагаємося спростувати або відкинути їх взагалі. Родовід Скоропадських 1785 р. виступає пам’яткою своєї епохи. Сучасний російський дослідник дворянських дипломів XVIII ст. О. Хоруженко на прикладах російських нобілітацій того ж часу аргументовано доводить, що “причиной появления таких недостоверных свидетельств была укоренившаяся в сознании дворян второй половины XVIII в. своеобразная интерпретация взаимосвязи между дипломом (и гербом) и дворянским статусом. Когда перед дворянами, происходившими большей частью из старинных родов, вставал вопрос о корнях их дворянства, современная им практика переносилась в прошлое. Тогда сочинялись баснословные свидетельства...”⁶¹. В українській ситуації все ускладнювалося контрастами між національним і великоросійським менталітетами, різним розумінням ваги історичних документів та навіть самої їх номенклатури, якими керувались укладачі таких подань і ті, хто їх оцінював.

Таким чином, доводиться констатувати, що поодинокі й дуже опосередковані свідчення, наведені вище, не можуть допомогти нам довести достовірність перебування шляхетської родини Скоропадських на Київщині в 1640–1670-х роках. Тому нам лишається поки що вважати, слідом за Н. Яковенко, “уманський період” історії роду Скоропадських легендарним, адже історичних документів, що його підтверджували б, досі не виявлено.

Але, як уже зазначалось в інших розділах праці, фамільні акти української шляхти з попередніх століть практично не могли і не мали шансів зберегтися в умовах світу, який “перевернувся” після 1648 р., адже від

початку Української революції та створення національної держави в них вже “потреби не було”. “Шляхта його королівської милості” перетворилася на “шляхту його царської величності Війська Запорозького” (саме так вона називалася в затвердженій царем окремій угоді, доданій до Березневих статей 1654 р.), і вже мала отримувати власницькі акти за свою службу новому сюзерену від імені гетьмана Війська Запорозького. Тому відсутність таких документів нині не може вважатися спростуванням “благородного” походження родини Скоропадських.

Між тим, опосередкованих доказів цього шляхетства збереглося цілком достатньо. Перший із них – родовий герб, широко відомий уже на початку XVIII ст. Можна згадати видану в Лаврській друкарні 1712 р. книгу архімандрита Афанасія Миславського “Ифіка Иерополітика или філософія нравоучительная”, що відкривалася віршами “на герб их милостей панов Скоропадских: Жизнь наша брань есть, войскуем в міре/ Терпяше в любви, надежде и вере/ Да раздрушим же вражия пределы/ се нам в пособстве Скоропадских стрелы”⁶². Аналогічний герб самого гетьмана та посвята до нього відомі ще раніше (в книзі Івана Максимовича “Молитва “Отче наш” на седьм богомыслей расположенная”, виданій в Чернігові 5 липня 1709 р.). Гетьманський герб був присутній також на кількох інших українських друкованих виданнях 1709–1717 років⁶³. Добре відомо, яку роль відігравали в історії української літератури XVII–XVIII ст. описання й тлумачення фамільних гербів: “отгравированныя гербы и толковательныя к ним эпиграммы помещались на обороте, а иногда и на лицевой стороне заглавного листа почти каждой выходящей в то время книге, какого бы содержания она не была; герботолкование входило, как один из существенных элементов, в панегирики, иногда – в посвятительные до магнатов предмовы (предисловия к книгам)”⁶⁴. Фігурував родинний герб також на портреті Івана Скоропадського 1722 р., вівтарі родової усипальниці (Гамаліївського монастиря), інших речах, що належали гетьману⁶⁵. Таким же гербом користувався і молодший брат Івана Павло, про що свідчать печатки на принаймні двох відомих нам листах останнього (С. Лизогубу за 1717 р. та брату Івану за 1719 р.)⁶⁶. Це було очевидним відлунням ще польської шляхетської традиції: “Польская шляхта, обзаведшись гербами, назвала их *клеинодами*, т. е. драгоценностями, и своими поступками вполне оправдывала их название; они смотрели на них как на одну из отличительнейших особенностей своего сословия, придавала им значение первой важности, как предмета родового отличия, знаком благородства, почета и служебных прав. Герб сделался как бы фокусом, в котором сливались все лучи шляхетской гордости; изображение его помещалось всюду – на печати, посуде, ливрее, экипаже, доме и других предметах...”⁶⁷.

Упродовж XVIII ст. герб Скоропадських не зазнав істотних змін і широко використовувався всіма гілками роду, про що свідчать, зокрема, два його відбитки на кінцевих заставках у виданні чернігівської друкарні 1778 р. “Собрание разных поучений на все воскресные и праздничные дни”. Проте герб чомусь поданий тут у перегорнутому вигляді, внаслідок чого стріли виявилися спрямованими вгору, а дворянський шолом – донизу. Використання герба в книзі, імовірно, було пов’язане з тим, що хтось із нащадків історичного роду був причетним до її видання. Опис герба Скоропадських містився також у присудах намісницьких комісій 1784 та 1785 років: “состоит издревле в трех серебряных стрелах, золотым шнуром перевязанных, с тремя по обеим сторонам щита золотыми звездами, в красном поле, с короною наверху и с трусевыми перьями на оной”⁶⁸. У цьому опису не вистачало лише вказівки на те, що стріли були спрямовані долу. Але, виходячи з вищезгаданого друкованого варіанту герба, можна говорити про певну необов’язковість чи поліваріантність саме цього елемента.

Іншим доказом шляхетського походження роду, на наш погляд, слугує відповідна висока освіта принаймні Івана та Василя, яка дозволила їм уже в 1674 і 1675 роках, одразу після переходу на службу до гетьмана Івана Самойловича, посісти писарські уряди в Генеральній військовій канцелярії. Посади канцеляристів були здебільшого обсаджувані вихідцями з шляхетського стану, і відомий дослідник українського нобілітету В. Липинський зазначав: “Переважно саму тільки шляхту бачимо ми на урядах писарських, у військовій генеральній канцелярії і в дипломатичній службі Війська Запорозького. Писарство вимагало більшої грамотності, знання канцелярської техніки, знання законів; служба дипломатична, до того ще і знання чужих мов: крім польської, московської, татарсько-турецької, ще й обов’язкової тоді при інтернаціональних зносинах мови латинської. Коли додати, що тут потрібна була й певна огляда європейська, знання форм товариських, етикету і церемоніалів двірських, то зрозуміло, чому в міру зросту сили і міжнародного значення козацької української держави все менше бачимо в її службі бюрократичній малограмотних січових козаків, а навпаки представників тих верств, що посідали стару культуру і цивілізацію”⁶⁹. Нині на прошарок військових канцеляристів (правда, вже “глухівського періоду”, тобто XVIII ст.) звернув увагу академік О. Прицак, який зауважив: “У Генеральній військовій канцелярії починали свою державну кар’єру сини генеральної старшини, які приходили сюди на службу після закінчення Києво-Могилянської академії та кількарічного перебування у полкових канцеляріях”⁷⁰. Таким чином, висока освіта двох братів Скоропадських була незаперечним доказом їх високого походження. І хоча для нас лишається невідомим, де здобував освіту молодший брат Павло, що повернувся з кримської неволі вже зрілою людиною,

ознайомлення з двома його власноручними листами засвідчує освіченість автора послань: їх писано звичною до пера рукою, грамотно й охайно.

Опосередкованим архівним свідченням шляхетського походження Івана (а, відповідно, й усіх трьох братів) може слугувати і такий факт. У всіх купчих, уступчих записах, судових постановах, засвідчених Стародубським магістратом під час полковництва Івана Скоропадського (1706–1708), його ім'я згадувалося з уживанням досить нетрадиційної діловодної формули – “полковника Стародубовського уроженного его милости пана” [курсив наш. – Авт.]⁷¹. Таке найменування використовувалося лише за наявності достеменних доказів благородного походження предків, чим на той час могла пишатися далеко не вся козацька старшина. На подібні ж думки наводить і вживане канцлером графом Г. Головкиним звернення у листі до Івана Скоропадського від квітня 1708 р.: “Благородный господин полковник Стародубовский” [курсив наш. – Авт.]⁷².

Таким чином, маємо достатньо опосередкованих доказів того, що рід Скоропадських був здавна шляхетським і, відповідно, не міг обійтися без певної кількості документів, які підтверджували його історію. Але жодного з таких документів досі не знайдено. Це сприяє появі історичних гіпотез, не базованих на міцному підмурку архівних свідчень. Так, дехто з дослідників навіть вважав Іллю Скоропадського та його синів прибічниками правобережних гетьманів Петра Дорошенка й Михайла Ханенка, активними діячами їхньої адміністрації, проте підтвердити це документально ще ніхто не зміг⁷³. Від себе додамо, що на підтвердження цієї гіпотези можна згадати вік Івана Скоропадського. Він посів писарську посаду в лівобережного гетьмана приблизно у 25–28-літньому віці; між тим, представники шляхетських родів за тих часів зазвичай починали військово-адміністративну кар'єру значно раніше, десь після досягнення 20 років. Отже, принаймні кілька років Іван Скоропадський мав десь служити.

Ці обставини змушують нас, не відмовляючись остаточно від подальших пошуків, обмежитися розмовою лише про той родинний архів Скоропадських, який було створено вже на Лівобережжі, після переселення родини на терени Гетьманщини, тобто про документи від останньої чверті XVII ст. Тут спочатку два, а потім і третій брат почали свою військово-державну кар'єру, отримували за неї винагороди у вигляді маєтностей, купували ґрунти в сусідів, і, відповідно, накопичували юридичні документи на підтвердження таких дій. Вони склали основу родинного архіву, оскільки добробут та саме існування старшинської сім'ї залежало від таких матеріальних чинників.

У складі нинішнього фамільного фонду Скоропадських ІЦДІАК збереглася певна кількість приватноправових актів другої половини XVII ст., датованих 1662, 1679, 1680, 1691 роками, що стосуються, відповідно,

Григорівського, Дунаєцького, Кубраківського та Полошківського маєтків роду. Проте у жодному з цих документів прізвище Скоропадських не згадувалось. Усі вони належали попереднім власникам ґрунтів, млинів, сіножатей тощо, придбаних Скоропадськими впродовж XVIII ст. До того ж, це здебільшого архівалії, які стосувалися родинної гілки Василя Скоропадського, а не гетьманської. Остання втратила практично всі українські маєтності та документи на них упродовж другої чверті того ж століття.

Засаднича особливість фамільного архіву цієї родини першої половини XVIII ст. полягає у тому, що доводиться вести мову про реальне існування одночасно трьох архівів Скоропадських – окремо в кожного з братів, згодом – в їхніх нащадків. Це суперечило загальним основам формування таких архівних зібрань, адже пересічно засновником фамільного архіву виступала одна особа, і лише згодом архівалії починали розподілятися між спадкоємцями, кількість яких поступово збільшувалась. Але в даному випадку таким єдиним фамільним зібранням мав виступати “уманський” архів, існування якого ми поки маємо вважати не підтвердженим.

Усі три збірки родових паперів були практично однотипними і схожими за своїм складом на інші фамільні архіви лівобережної еліти. Нам достеменно відомо про наявність у них переважно документів приватноправового характеру (універсали, жалувані грамоти, витяги з гродських актових книг, купчі, запродажні тощо), якими підтверджувалося право володіння ґрунтами, будівлями, дворами, селами, слободами, млинами, сіножатями – всім, що складало основу тогочасного добробуту найвищої суспільної верстви. Нагадаємо, що в Україні впродовж усього XVIII ст. оригінали документів на право володіння землею та іншим нерухомим майном мали чи не найбільше значення. Тоді гостро постало питання про перерозподіл земельної власності на користь нових господарів, передусім росіян, інших іноземних колоністів, а також зміни у правовому статусі маєтків українського нобілітету козацького походження (перехід від умовного володіння ними під відповідні уряди до повної приватної власності). Майже постійними були перевірки поземельних актів, особливо з боку центральної влади, і згадана категорія документів становила найважливішу й найпотрібнішу частину архіву будь-якої землевласницької родини.

Нашу реконструкцію слід здійснювати, як указувалося вище, за трьома напрямками, тобто окремо за родинними архівами Івана, Василя та Павла Скоропадських уже з початку XVIII ст., тобто моменту їх створення і функціонування для обслуговування поточних потреб родин усіх трьох братів, кожний з яких мав власні маєтки, а тим самим і нагальну потребу у відокремленому зберіганні родинних документів.

За принципом хронологічним розпочати слід з архіву старшого брата. Нині у складі Національного архівного фонду гетьманський (держав-

ний) архів Івана Скоропадського відсутній як окрема облікова одиниця, хоча в нещодавно виданих “Нарисах історії архівної справи в Україні” можна, як не дивно, знайти протилежне твердження⁷⁴. Така його драматична доля пов’язана з подальшою історією діловодних фондів Гетьманщини наприкінці XVIII та у XIX ст., коли всі вони були зведені до “Генеральної малоросійської архіви”, а потім розпорошені між намісницькими/губернськими установами; і лише наприкінці XIX ст. залишки державного архіву Гетьманщини під назвою “Архів Малоросійської колегії” потрапили до новоствореного Харківського історичного архіву. Упродовж згаданих століть значних втрат йому завдали нищівні глухівські пожежі 1748 та 1784 років, а ще більше – “выемки” справ різними особами (у тому числі істориками М. Маркевичем, М. Судієнком, О. Лазаревським) у XIX ст. Унаслідок цього оригінали документів потрапляли в кращому випадку до приватних рукописних зібрань, а в гіршому – слугували обгортковим папером для базарних торговців. Частина ж історичних документів просто загинула через несприятливі умови зберігання в чернігівському “будинку Мазепи”.

Звичайно, варто було б порушити питання про відновлення або реконструкцію первісного складу гетьманського урядового (державного) архіву 1708–1722 років. Для цього необхідно зібрати інформацію про всі наявні нині серед різних архівалій або відомі з джерелознавчих праць універсали, підписані Іваном Скоропадським, відшукати в московських архівосховищах гетьманський службовий епістолярій, матеріали переговорів із російськими можновладцями тощо. Проте це виходить далеко за межі нашої теми. Ми маємо говорити лише про ті документи, навіть і службові, які перебували або могли перебувати у власному архіві гетьмана, тобто про персоналістичний аспект гетьманського справочинства того часу.

Оскільки Іван Ілліч упродовж 1708–1722 років обіймав найвищу в Україні посаду, був керманічем усього її політичного, військового, економічного та зовнішньополітичного життя, то значна частина його документів мала загальнодержавне значення й осідала в діловодних архівах різних інституцій Гетьманщини, передусім у заново заснованому після загибелі батуринського глухівському державному архіві (архіві Генеральної військової канцелярії), архівах полкових канцелярій, церковних установ та монастирів, органів самоврядування та в приватних осіб, яким адресувалися або яким видавалися гетьманські універсали.

Прагнучи реконструювати фамільний архів Скоропадських, при відтворенні (якщо не за складом, то принаймні, за номенклатурою і типологією) первісного складу збірки Івана ми змушені вивести підписані ним універсали за рамки нашого дослідження. За своїм змістом та кількістю

вони не вміщуються в окреслені нами межі. Тим більше, що навіть за життя гетьмана частина універсалів викликала певні сумніви щодо своєї правності. 1720 р. царська адміністрація порушила справу про те, що інколи гетьманські універсали, всупереч своєму традиційному формулярові (“звишменованій гетьман рукою власною”) підписувалися не особисто Скоропадським, а в Генеральній військовій канцелярії (генеральним писарем С. Савичем або кимось із канцеляристів)⁷⁵. Відверто кажучи, такою була загальноприйнята діловодна практика того часу, адже і царські укази, адресовані гетьману, нерідко підписувалися черговими секретарями Петра I, у важливих випадках – канцлером, і вже в зовсім виняткових – особисто царем; форма ж їх лишалася усталеною: всі вони видавалися від імені царя. Проте дії Генеральної військової канцелярії щодо підписання універсалів стали на той час слушною нагодою до її практично повного розгрому і створення замість неї вже зовсім іншої установи (вже не вищого адміністративного органу Гетьманщини, а звичайної діловодної канцелярії на кшталт російських).

Навряд чи можна стверджувати, що саме універсали становили значну частину гетьманського архіву, на відміну від архіву Генеральної військової канцелярії, інших згаданих вище урядових, корпоративних та приватних архівів. Універсали були найвищими “рейментарськими” (тобто розпорядчими) документами й адресувались виключно зовнішній аудиторії. Навряд чи в Івана Скоропадського були причини зберігати їх у своєму родинному архіві. Проте, із змісту інших фамільних архівів випливає, що, приміром, Галагани накопичували у своєму фамільному архіві універсали, видані відомим Гнатом Галаганом як полковником Прилуцьким⁷⁶. Ми також можемо визначити єдину категорію універсалів, що мала обов’язково перебувати в гетьманському архіві. Йдеться про акти, спрямовані на відстоювання інтересів самого Івана Скоропадського як землевласника, тобто такі, де гетьман виступав одночасно і видавцем, і об’єктом розпорядчого акта. Саме такими були, наприклад, універсал від 12 червня 1716 р. полковнику Чернігівському про побудову млина на р. Сухий Вир і осаджування людей на власних гетьманських грунтах між селами Дроздовицею та Руднею Суховерхою⁷⁷, універсал про заборону мешканцям навколишніх сіл вирубувати ліс під Бурівкою, що також належав гетьману⁷⁸. Задля захисту своїх приватновласницьких інтересів подібні акти, хоча б у копіях, Іван Скоропадський мав постійно тримати під рукою, у власному архіві.

На відміну від універсалів, щодо місця зберігання наступних видів офіційних документів, в яких відбивалася “рейментарська” діяльність Скоропадського (службова та дипломатична кореспонденція, укази й листи російського імператора, адресовані гетьману), однозначно вислови-

тися не можна. Вони, безперечно, були складовою офіційного архіву Івана Скоропадського (державного архіву Гетьманщини), але за практикою тих часів могли перебувати так само й у приватному його зібранні, оскільки висвітлювали особисту участь цієї людини у відправленні державних справ.

Вище ми вже зазначали, що жодної межі, яка б чітко відділяла офіційний архів будь-якого високопосадовця від особового рукописного зібрання, в тогочасній Україні не існувало. Це було закономірним наслідком невідсепарованості особистого від громадського, несекуляризованості думки того часу. Навіть М. Ханенко, який вів два окремих щоденники – перший, службовий, “Діаріуш или Журнал” Генеральної військової канцелярії, та другий, приватний, тим не менш обидва зберігав у власному архіві. Тому нині важко сказати, чи існував у гетьмана Івана Скоропадського відокремлений приватний архів, започаткований ним ще до обрання на високу посаду, чи всі його документи, рівнозначно приватні й службові, перебували в одному місці, яким був глухівський архів. Наявна у нас інформація про гетьманські документи змушує схилитися до останньої думки. Якщо ж додати, що Іван Скоропадський таку невідсепарованість особистого від державного за давньою традицією припускав у багатьох інших державних сферах, навіть у фінансовій (обліком державних витрат та надходжень завідував “господар” його власних маєтків), то іншої думки бути не може. Одночасно ми повинні припустити, що частина документів, пов’язаних з державним життям гетьмана, могла копіюватися для певних потреб і зберігатися в різних місцях. Адже нам відомі факти існування і в інших фамільних архівах спеціальних книг для копій листів.

Одним з прикладів такої копійної рукописної книги, пов’язаної з іменем Івана Скоропадського, може слугувати видрукуваний М. Судієнком у 1855 р. збірник адресованих гетьману за часів його урядування листів вищих посадових (світлішого князя О. Меншикова, канцлера Г. Головкина, підканцлера П. Шафірова, київського губернатора князя Д. Голіцина та ін.) і приватних осіб, здебільшого росіян. Щодо його походження видавець повідомляв про придбання збірника разом з бібліотекою Полетиків. Варто підкреслити, що Полетики не перебували в будь-яких родинних стосунках з гетьманом або його нащадками, тому не можна вести мову про успадкування цього рукопису безпосередньо від Скоропадських. Хоча всі документи збірника були копійними, переписаними ще у XVIII ст., однак сам факт його існування говорить про велику роботу щодо їх виявлення за адресантною ознакою та відокремлене зберігання, очевидно, ще на стадії діловодного циклу. Інакше нам треба буде припустити, що хтось згодом, наприкінці XVIII ст., вважав для себе за потрібне виокремити з

діловодних архівів Гетьманщини направлені Івану Скоропадському листи російських урядовців за 1708–1722 роки, з усіма додатками до них. Це потребувало значної дослідницької роботи, тоді як копіювання вже наявного комплексу листів вимагало тільки праці кваліфікованого писаря. Отже, все вищевикладене наводить на думку про дбайливе зберігання якщо не всього епістолярію Івана Скоропадського, то хоча б копій адресованих йому важливих листів в одному місці, яким міг бути його приватний архів. Тим більше, що ми знаємо багато прикладів такого відокремленого зберігання епістолярної спадщини у фамільних збірках.

Разом з тим виникає питання щодо повноти цього виявлення і, відповідно, ступеня відтворення кореспонденції гетьмана. Нам вдалося виявити у фамільному фонді Скоропадських ЦДІАК та в “Сулимівському збірнику” ІР НБУВ дві пізніші копії листа канцлера Г. Головкіна Іванові Скоропадському від 5 квітня 1712 р., що відсутній серед опублікованого М. Судієнком епістолярію. Відоме ще одне пропущене в публікації М. Судієнка звернення російського канцлера до гетьмана від 21 березня 1718 р. – з вимогою надати сотницькі уряди синам колишнього правителя м. Сороки Семена Афендика (Степану та Миколі)⁷⁹. О. Лазаревським свого часу був оприлюднений також лист О. Меншикова до гетьмана, датований 1720 р. і теж відсутній у згаданій епістолярній збірці⁸⁰. Серед опублікованої кореспонденції київського губернатора Д. Голіцина містилася згадка про один лист гетьману, який не увійшов до збірки, але напевно існував. Така відносна неповнота опублікованої у середині ХІХ ст. кореспонденції, адресованої гетьману, змушує нас говорити про неповноту представлення адресованих гетьману листів у публікації М. Судієнка.

Іншим прикладом збірки документів, пов’язаних з державною діяльністю Івана Скоропадського, слугує так званий “Сулимівський збірник”, що в другій половині ХІХ ст. потрапив до О. Лазаревського, а нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ⁸¹. У ньому містяться здебільшого акти центрального російського уряду щодо України, починаючи з грамот царя Олексія Михайловича. Значну частину збірника склали укази Петра І, адресовані “подданному нашему Войска Запорожского гетману Івану Ільичу Скоропадскому и всему войску Запорожскому”. Це 45 царських вказівок з усталеною назвою (“милостивое слово”), що торкалися різних тем – від боротьби зі “зрадником” гетьманом Іваном Мазепою, долі мазепинців і тих запорозьких козаків, які повернулися в Україну, майбутньої війни з Туреччиною, до шлюбу гетьманської доньки Уляни із сином відомого сподвижника Петра І, державного діяча і дипломата П. Толстого. Втім, можна сміливо говорити про державний статус цих документів, адже й ця остання зі згаданих подій мала незаперечне державне значення, оскільки тісніше прив’язувала українського гетьмана до кола російських

можновладців. На особливу згадку заслуговують такі документи, як указ на підтвердження обрання гетьмана та повернення Україні військової армати від 1711 р., езуїтська відповідь царя (“решительный указ”) на прохання гетьмана і старшини щодо підтвердження прав Війська Запорозького від 1709 р. тощо⁸².

Хоча у збірнику багато інших документів за те ж століття (з іменем Івана Скоропадського пов'язані не більш як чверть усіх архівалій), проте у нас є підстави вважати його передусім збіркою документів, присвячених взаминам гетьманської й царської адміністрацій. У двох випадках до царських указів додавалися листи гетьману від канцлера графа Г. Головкина та київського губернатора кн. Д. Голіцина, спрямовані на виконання цих указів. Зазначимо принагідно, що якщо останній був опублікований М. Судієнком⁸³, то лист Г. Головкина відсутній у згаданому збірнику; 5 квітня 1712 р. датована інша опублікована кореспонденція російського канцлера. Це дозволяє нам говорити про різні (принаймні два) джерела формування обох збірників.

На відміну від збірки листів російських високопосадовців гетьману, опублікованої М. Судієнком, вміст “Сулимівського збірника” не був повністю оприлюднений відомими археографами другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Нам невідомо й про походження збірника. Принаймні при публікації документів Сулимівського та Мотиженського архівів О. Лазаревський не згадував про нього. Це не дозволяє нам впевнено говорити про його походження зі складу названих фамільних зібрань роду Сулимів. Очевидним є тільки одне: як і у випадку з “Полетиківським збірником”, хтось у другій половині ХVІІІ ст. вважав за потрібне переписати адресовані гетьману царські укази та деякі пов'язані з ними листи царських адміністраторів. Відкритим лишається питання щодо джерела такого копіювання: діловодний архів Генеральної військової канцелярії чи гетьманське документальне зібрання. Цього разу ми маємо висловитися скоріше на користь першого варіанту, враховуючи факт зведення до одного рукописного збірника документів не тільки Івана Скоропадського, але також його попередників і спадкосмців, аж до останнього гетьмана графа Кирила Розумовського. Опосередкована інформація (зокрема, “доношення” генерального осавула П. Валькевича 1748 р.) свідчить про практику такого відокремленого зберігання копій листів. Очевидно, згадані ним “тетради писем” мали бути саме тими, з яких пізніше переписувалися документи до Полетиківського та Сулимівського збірників епістолярію гетьмана.

Повертаючись до питання про місце зберігання документів архіву Івана Скоропадського, маємо згадати про відсутність очевидних даних про його перебування у гетьманському будинку в Глухові. Свого часу О. Лазаревський оприлюднив опис усього гетьманського подвір'я, датований 1727 р. Там

докладно перелічені “світлиці” самого гетьмана та його дружини, а також усі господарські приміщення, але жодним словом не згадується про якусь окрему “світлицю” чи “чулан”, щодо яких було б вказано про можливість зберігання там архіву⁸⁴. Втім, ми знаємо, що Іванові Скоропадський полюбляв перебувати у своїх маєтках, і слід припустити можливість знаходження архіву в одному з них, а не в глухівському будинкові.

Оприлюднене Л. Окиншевичем у 1930 р. “доношеніє” генерального осавула П. Валькевича про глухівську пожежу 1748 р. подавало дещо іншу інформацію про місце зберігання частини гетьманського архіву. Йшлося про документи гетьмана Данила Апостола, які й після смерті останнього перебували в належному йому будинку, де згодом засідали Генеральна військова канцелярія та московські урядовці. Саме звітти Валькевич урятував “маленький сундучок с имянными грамотами, ... при том же чetyре книги в переплете и некоторые тетради писем...”⁸⁵. Можна припустити, що в гетьманському будинку міг зберігатися й архів Івана Скоропадського, принаймні та його частина, що містила царські жалувані грамоти на ранг, укази, листи тощо.

На користь цього говорить “Діаріуш” канцеляриста П. Борзаковського, який засвідчив, що 29 серпня 1722 р. глухівська генеральна старшина разом з президентом Малоросійської колегії та її членами ходили до гетьманової, відібрали там “всі гетьманські клейноди як цього покійного гетьмана, так і тих, що були до нього, числом 15, склали в осібне хранилище за своїми печатками там-таки, в дому гетьманському”⁸⁶. Нагадаємо, що, за тогочасним розумінням, клейнодами вважалися не лише гетьманські булава, прапор, бунчуки, литаври та ін., але і грамоти на обрання, договірні статті, що уклалися Військом Запорозьким з царями, царські жалувані грамоти на рангові маєтки тощо. Принаймні таким був склад клейнодів гетьмана Кирила Розумовського, що їх до самої смерті зберігав генеральний підскарбій М. Скоропадський: грамоти на гетьманське звання і графський титул, скриня з булавами, бунчуком та військовими печатками, литаври, труби, знамена⁸⁷. Отже, маємо свідчення про те, що в гетьманському будинку у Глухові перебувала принаймні офіційна частина архіву Івана Скоропадського з царськими жалуваними грамотами на обрання, підтвердження обрання та надання рангових маєтностей (відповідно 1709, 1711 та 1718 років), а також деякі документи його попередників. Оскільки нам відомо про зберігання у “Древлехранилище” РДАДА разом із клейнодними грамотами Івана Скоропадського оригіналу гетьманської грамоти Івана Мазепи, то варто припустити, що і вона свого часу була вилучена з глухівського архіву.

За свідченням відомих істориків, одним з найперших документів приватного архіву Івана Скоропадського мав бути гетьманський універсал

1681 р. про надання в спільне володіння наказному полковому обозному Чернігівському Никифору Каленику та його зятеві писарю полковому Івану Скоропадському млина на р. Вирі⁸⁸. Очевидно, це була перша надана урядовцю Генеральної військової канцелярії маєтність, хоча варто було б припустити, що за виконання своїх обов'язків військового канцеляриста та старшого військового канцеляриста упродовж 1675–1680 років, пов'язаних, зокрема, з неодноразовими дипломатичними місіями до Москви й Криму, участь у Чигиринських походах 1677 та 1678 років він міг отримати і раніше якесь земельне пожалування. Втім, таких універсалів гетьмана Івана Самойловича не виявлено ні в XIX ст., ні нині.

Проте достеменно відомо, що новий гетьман Іван Мазепа, який перебрав владу шляхом державного перевороту на р. Коломаку влітку 1687 р., серед перших надань своїм прибічникам чи просто впливовим у війську особам (П. Левенцо, М. Міклашевському, П. Гудовичу, І. Ломиковському та ін.), визнав за необхідне віддати й Іванові Скоропадському два села, слобідку та млин на р. Снові⁸⁹. Сучасний видавець універсалів Мазепа І. Бутич, так само, як і автор найновішого біографічного дослідження про гетьмана Скоропадського О. Гуржій, на жаль, не спромоглися прокоментувати цей цікавий факт. Але очевидно, що скромний полковий писар, до того ж найближчий помічник страченого сина скинутого гетьмана, полковника Чернігівського Григорія Самойловича (Гетьманича), мав чимось суттєво прислужитися новообраному керівникові Війська Запорозького. Інакше важко пояснити причини, які спонукали останнього вже на початку свого урядування відписати першому в “зуполне володіння” досить значні на той час грунти. Принагідно зауважимо, що цей універсал відтворений у згаданому збірнику українського дипломатарію дуже неохайно, із значними текстологічними помилками, без використання всіх відомих його копій, насамперед із фонду Скоропадських ЦДАК⁹⁰.

Ми, із свого боку, маємо вказати, що від липня 1687 р., ще залишаючися на своєму скромному уряді, Іван Скоропадський усе впевненіше входив до кола найближчих довірених осіб нового гетьмана, а потім і радників. Пояснити цей факт лише “угодливістю” Скоропадського, як це робив О. Лазаревський⁹¹, на нашу думку, не можна. Саме полковому писарю Чернігівському, а не комусь із генеральної старшини, Іван Мазепа найчастіше доручав відвозити свої листи, клопотання й чолобитні до російських царів, а також у Польщу. Зміст цього дипломатичного листування свідчив про важливість доручень. Приміром, 1693 р. йшлося про спростування доносів на гетьмана групи козаків та духівництва, пов'язаних із бунтівником Петром Іваненком (Петриком), та інформування московських царів про рішення старшинської ради щодо відкупів і оренд. Останнє питання було дуже складним, і Скоропадський мав повноваження, підтверджені

гетьманом, довести до російських урядовців додаткову усну інформацію⁹².

1690 р., скориставшись уже встановленими зв'язками у Москві, Іван Скоропадський виготовив собі царську жалувану грамоту на ґрунти й млини, згадувані в попередньому гетьманському універсалі⁹³. Нагадаємо, що в тогочасній Україні “грамотні” маєтності (вони мали подвійний захист – гетьманський і царський) цінувалися дуже високо⁹⁴. Очевидно, що згадана грамота стала першою з числа царських жалуваних актів в архіві майбутнього гетьмана.

Можна впевнено стверджувати, що в цьому архіві не було будь-яких підтверджуючих актів на уряди, що їх займав Іван Скоропадський упродовж 1675–1708 років. Це пояснюється тим, що в зазначений період ще не існувало практики надання універсалів або інших документів на звання та уряди; акти надавалися тільки на майнові пожалування, де згадувався військовий ранг. Отримання уряду фіксувалося в щорічно оновлюваних компутах (полкових і загальновійськовому), більша частина яких, на жаль, не збереглася. Таким чином, просування Івана Скоропадського по службових щабелях Війська Запорозького не знайшло чіткого відбиття в особових документах, що нині призводить до суперечок між істориками з приводу точного датування періодів обіймання ним певних урядів (генерального бунчужного та генерального осавула)⁹⁵.

У архіві Івана Скоропадського мали обов'язково знаходитися також усі акти про власні та рангові маєтності родини (цю людину традиційно, хоч і безпідставно прийнято вважати “найбільшим і найзаможнішим землевласником Гетьманщини”)⁹⁶. Там мали перебувати оригінали гетьманських універсалів про отримання військовим канцеляристом, полковим писарем, генеральним бунчужним, генеральним осавулом, полковником Стародубським Скоропадським пожалувань та закріплення придбань маєтностей, наданих Іваном Самойловичем 1676 р., Іваном Мазепою у 1687 р., царські жалувані грамоти на ґрунти, найперша з яких датується 1690 р., а остання 1718 р., відомі нам, на жаль, тільки в пізніших копіях. Ґрунти Іван Скоропадський не лише отримував на ранг та за службу, а й купував, і в його архіві напевно знаходилися також різні купчі, приміром, найперші із відомих документів такого роду – купча на млин, що знаходився на р. Смечі, у Седнівській сотні, придбаний тоді ще писарем полковим Чернігівським у Л. Войцеховича в 1685 р. за “100 талярів личби полскої”⁹⁷. Подібні дії оформлювалися й через міську ратушу, тобто заносилися до міських актових книг, як, наприклад, продаж П. Плоскіною 1699 р. “его милости пану Ивану Иляшевичу Скоропадскому, его царского пресветлого Войска Запорожского бунчужному”, ґрунтів з полями, ріллею, гаями, городами, вінницею біля с. Бобровиця в Білоуській сотні⁹⁸. Тривали “скуплі” до самої смерті Івана Скоропадського, причому масш-

таби їх були найрізноманітнішими – від великих земельних ділянок, лісів до окремих млинів і навіть третьої частини млинарської, придбаної гетьманом у січні 1720 р. у мірошника на р. Снові Кіндрата Петровича, мешканця Тимоновського⁹⁹.

Після свого обрання на гетьманську посаду Іван Скоропадський вів дуже широке дипломатичне листування, передусім зі своїм московським сюзереном та його міністрами. Про епістолярій, пов'язаний з іменами російських високопосадовців, ми вже згадували вище. Повторимо, що до його складу входили листи як “рейментарські” (розпорядчі), так і приватні. Утім, їх важко чітко розмежувати, адже той самий граф Г. Головкін міг в одному листі торкатися високих державних тем і водночас дякувати гетьману за поздоровлення, подарунки чи отримані українські маєтності¹⁰⁰.

Постає очевидне питання про стан оприлюднення матеріалів листовного зв'язку гетьмана зі своїм московським зверхником та його міністрами. На жаль, гетьманські листи до Москви і Санкт-Петербурга, на відміну від кореспонденції царя, його родини та російських урядовців, практично не досліджені, а зміст їх ніколи не оприлюднювався. Між тим, навіть наявні у складі сучасного архівного фонду Скоропадських документи, виявлені на початку ХХ ст., свідчать про його постійні листовні інтервенції до імперського уряду в справі захисту основних прав, економічної незалежності та територіальної цілісності України. Прикладом може слугувати хоча б скарга гетьмана на слобідського бригадира Ф. Осипова від 1721 р., коли Іван Скоропадський, відстоюючи недоторканість державного кордону між Україною та Росією (упродовж ХVІІ ст. відбулися дві офіційні делімітації: 1634 та 1682 років), звинувачував останнього в постійних зазіханнях на українські землі, насамперед на територію сусідніх зі Слобожанщиною Полтавського та Гадяцького полків¹⁰¹. Варто відзначити продуманий дипломатичний хід гетьмана: очевидно, що, осаджуючи слобідські (тобто російські) поселення на полтавській території, Ф. Осипов діяв не за власною ініціативою, а мав на те царські повноваження. Але Скоропадський, звертаючися до Петра І, просив покласти край свавілля слобідського бригадира, змушуючи царя або відкрити нарешті власні наміри, або ж стримати Осипова. Проте така інтервенція, як і багато інших аналогічних звернень, залишилася без відповіді з боку Москви.

Окремо слід згадати службову кореспонденцію Івана Скоропадського, адресовану генеральній старшині, полковникам, сотникам, міським війтам та отаманам. Їх оригінали відклались у фамільних фондах, зокрема Лизогубів та Галаганів, а також у збірці В. Модзалевського, що нині перебувають в Інституті рукопису НБУВ. Зокрема, це лист гетьмана до

наказного полковника Стародубського за 1719 р., з приводу жахливого випадку вбивства через ревності сотничихою Бакланською Антипихою своєї служниці, з вимогою проведення розслідування і покарання винних¹⁰². Цей документ, який нині знаходиться у збірці В. Модзалевського, цікавий ще й тим, що є, власне, копією, яку було знято істориком з оригіналу в московському Рум'янцевському музеї, отже, походить з фамільного архіву й збірки М. Маркевича. Загалом зміст цього епістолярію дозволяє спростувати усталену в історіографії думку про абсолютну безпорадність гетьмана та відсутність в нього будь-якого авторитету серед полковників, які тоді вже призначалися з Москви. Зокрема, Г. Галагана, поставленого на полковництво Прилуцьке безпосередньо Петром I, прийнято вважати діячем проросійським та незалежним від гетьмана. Проте листам, з якими він звертався до Івана Скоропадського, притаманний лестивий тон; по суті, вони є проханнями, побудованими відповідно до вимог тодішнього діловодства та етикету. Приміром, у листі від 6 липня 1720 р. Г. Галаган намагався виправдати власні дії в суперечці з сокирянським козаком Михайлом, якого гетьман визнав правим¹⁰³. Частина листів Г. Галагана до гетьмана була видрукувана О. Лазаревським наприкінці XIX ст. на сторінках “Киевской старины”.

Дуже цікавою видається нам добірка гетьманських листів до полковника Корсунського А. Кандиби часів перебування того на Правобережжі (1709–1710), яка відкладалася в копіях у фамільному архіві Кандибів (нині в Інституті рукопису НБУВ)¹⁰⁴. Це 12 листів суто ділового характеру, з питань участі полку в боротьбі із запорожцями та мазепинцями, польськими конфедератами – прибічниками короля С. Лещинського, а також можливими татарськими наїздами. Привертають увагу як сама форма звернення гетьмана до полковника, так і загальний тон листування, дуже стриманий і дипломатичний. Нагадаємо, що А. Кандиба, по-перше, свого часу був, очевидно, сусідом Скоропадських на Правобережжі, а отже, – добрим знайомим гетьмана. По-друге, Кандиба разом із Мазепою прибув до Карла XII і дістав там у жовтні 1708 р. призначення полковником Корсунським. Але новий полковник, зваживши ситуацію, визнав за краще перейти на бік Петра I. Кандиба та його полк зіграли велику роль у військових операціях проти Карла XII і гетьмана Івана Мазепи. Проте цар все одно не мав довіри до полковника Корсунського і після зменшення військової небезпеки з боку шведсько-українського війська репресував його разом з іншими мазепинцями. Наявність у цій добірці виключно копій гетьманських листів, а також копій листів київського губернатора кн. Д. Голіцина, на наш погляд, переконливо свідчить про відокремлене зберігання в архіві Кандибів оригінального та копійного епістолярію. Очевидно, і в

збірці Івана Скоропадського копії найважливіших листів також зберігалися окремо від оригіналів.

Епістолярій, представлений у фамільному архіві Кандибів, цікавий ще однією рисою. Хоча документи, які гетьман надсилав полковнику Корсунському, безперечно відносилися до категорії службового епістолярію, навіть “рейментарських” листів, оскільки містили конкретні накази й вимоги найвищого урядовця, в деяких приписках їхній жанр визначено як “уневерсали”. Це свідчить про певну умовність поділу між такими категоріями документів у тогочасному справочинстві. Змістова різниця між “рейментарським” листом та універсалом була, по суті, дуже незначною і полягала хіба що у формальних ознаках (преамбула, адресування).

Деякі особливості формування епістолярної частини гетьманського архіву засвідчує, зокрема, такий факт: у зверненні до генерального хорунжого І. Сулими від 2 липня 1720 р. Іван Скоропадський, направляючи першому на виконання оригінал листа О. Меншикова, писав: “...ми нарочно для ведення вашмости того княжого свитлійшества листа посилаючи, яко и имити хочем, абись вашмость вспять к нам прислал...”¹⁰⁵. Дійсно, у фамільному архіві Сулимів збереглася лише копія згаданої кореспонденції. Отже, власноручний лист світлішого князя (вірніше, секретаря О. Меншикова, бо “світліший” так і не зміг навчитися грамоті) був відісланий адресантові назад і мав знаходитися в його архіві – як у вигляді копії, знятої перед відправленням, так і в оригіналі, повернутому Сулимою.

До згаданої категорії архівалій збірки Івана Скоропадського відносилося також листування гетьмана з родиною, родичами і свояками. Якщо ж врахувати, що завдяки своїм шлюбом, а також шлюбом доньок, племінників та інших родичів він породнився зі значною кількістю генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, то нам важко відокремити тут родинні листи від державних. Принагідно згадаємо перший родовід гетьмана, складений московськими фахівцями іноземної колегії 1720 р. із суто діловою метою – з’ясувати його кровні та свояцькі зв’язки з верхівкою істеблішменту Гетьманщини¹⁰⁶. Л. Окиншевич, який 1926 р. бачив оригінал генеалогії в московському “Древлехранилище”, скопіював її там повторно і чомусь назвав у своєму звіті про відрядження до Москви “схемою спорідненості поміж вищою українською старшиною”, вважаючи, що “її надіслав до колегії закордонних справ невідомий українець”¹⁰⁷. На наш погляд, така оцінка генеалогії була абсолютно неправильною: назва документа чітко відбита в його заголовку, і українець не міг би припуститися наявних у родоводі похибок. Адже він не зовсім точний (Івана Скоропадського названо рідним дядьком Івана Забіли, тоді як насправді гетьманською племінницею була дружина останнього, Параскева

Василівна) і неповний (інформація про молодшого з братів Павла взагалі відсутня). Не згадані в документі також родичі гетьмана за першою дружиною, що посідали досить високі уряди (І. Савич, сотник Любецький, М. Мокрієвич, осавул полковий Чернігівський, та його брат Іван, знатний військовий товариш того ж полку).

Разом з тим згаданий родовід об'єктивно відбивав зв'язки Скоропадських з іншою українською старшиною на початку XVIII ст. Саме тоді Скоропадські, відносно нові люди на Лівобережжі, налагоджували потрібні їм зв'язки з відомими українськими родами. Перевіреною і надійним засобом цього були міжродинні шлюби. Перший із них приніс Івану Скоропадському зв'язки з не дуже зною родиною Калеників (Калениченків), і в наступному коліні – з авторитетним родом Лизогубів (тільки донька від першого шлюбу Ірина одружилася з бунчуковим товаришем С. Лизогубом). Натомість, друга дружина, Настасія Марківна, пов'язала Івана з численним впливовим родом Марковичів, а також родами Голубів та Чернишів. Через молодшу доньку він породичався з російським графським родом Толстих (й одразу його зять Петро Толстой став полковником Ніжинським). Ще ширшими зв'язки Скоропадських були за лінією Василя: це Голуби, Апостоли, Четвертенські, Шираї, Кочубеї, Забіли, Войцеховичі; за гілкою Павла – ще й Сулими. Таким чином, уже до початку другої половини XVIII ст. Скоропадські налагодили міцні зв'язки з найвпливовішими родами Гетьманщини і стали повноправними членами еліти цього лівобережного панства.

Наразі нам важко говорити про обсяги і зміст листування Івана Скоропадського з найближчими родичами: братами, дружиною, доньками і племінниками. Цей епістолярій практично не дійшов до нас, якщо не брати до уваги вже згадуваних поодиноких листів Павла та доньки Ірини з чоловіком. Але можна уявити, що це була значна кількість листів, в яких ішлося про політичні, економічні, родинні події першої чверті XVIII ст.

Поза сумнівом, у листуванні з братом дружини Андрієм Марковичем, від 1708 р. – сотником Глухівським, теж мали фігурувати питання як державні, так і суто родинні. Але не слід забувати, що свого шурина гетьман неодноразово використовував як дипломатичного агента, зокрема у зносинах з Константинополем, поїздках до Санкт-Петербурга і Москви. Такі само дипломатичні функції згодом (принаймні вже у 1718 р.) виконував і син останнього Яків, відомий мемуарист і зять полковника Чернігівського Павла Полуботка¹⁰⁸.

До найважливіших документів будь-якого фамільного архіву належали заповіти, що регулювали питання розподілу родової спадщини і водночас підбивали підсумки життєвого шляху людини, яка готувалася постати перед судом Божим. Тестамент Івана Скоропадського відомий нам

зі скарги його старшої дочки Ірини, яка була зацікавленим свідком підписання цього документа 2 липня 1722 р. і заперечувала його юридичну правомочність. У зверненні до Малоросійської колегії вона стверджувала, що сам гетьман безпосередньо перед підписанням заповіту був настільки слабкий, що на листі генералу Вейзбаху зміг написати тільки: “Иван Ско...”. Підписаний ним текст заповіту виніс нібито Андрій Маркович (брат гетьманши та її довірена особа), який наполіг, щоб присутні засвідчили документ без відвідання хворого. У числі підписавших були П. Полуботок, полковник Чернігівський, С. Савич, писар генеральний, та В. Жураховський, осавул генеральний¹⁰⁹. У наступних скаргах Ірина наполягала на визнанні заповіту нечинним, наводячи таку аргументацію: “Духовних госпожа гетьманша хочай меет несколько, тим горше призначь всякому возможно, что через уставичную сварку не мог отец мой и паче позбуть не по добрототстве своем, может бит, тое, же манячи написал, а не во правду, а им ведаючи, что приватние духовние, чи ли в черне писання, в дело не ставят, а и начисто написанние без ведома и позволения потомков и без свидетелства чужих персон, а не свойственников, составления, косутются”¹¹⁰.

У 1728 р. у відповідь на згадану вимогу дочки гетьмана царський уряд наказав Данилу Апостолу провести докладне вивчення двох наявних текстів заповіту Івана Скоропадського: “в прежних ей челобитьях, Ирини Лизогубовой, и гетманской жены Настасьи объявлены его, гетмана Скоропадского, два завещательные письма, и те подлинные завещательные письма осмотрит же и освидетельствовать его ль Скоропадского рука у тех писмах приложена...”¹¹¹. Результати цієї інквізиції залишилися для нас невідомими, але очевидно, що оригінал заповіту Івана Скоропадського зник у лабетах московської бюрократії і досі лишається невідомим для дослідників. Чернетка тестаменту була опублікована М. Бантишем-Каменським у 2-му томі “Источников малороссийской истории”, що підтверджує думку про конфіскацію російською владою після смерті гетьмана і цього цінного джерела, адже у збірнику Бантиша-Каменського видрукувано переважно документи московських архівів¹¹².

Усе вищенаведене – лише наші спроби з’ясувати, які саме види документів мали перебувати в заснованому Іваном Скоропадським родинному архіві. При цьому ми спиралися на опосередковані свідчення або копії гетьманських архівалій, що збереглися в інших архівах. Що ж до реального змісту гетьманського архіву, то нам варто пошкодувати, що після смерті гетьмана Скоропадського царський уряд не склав такого докладного опису всього гетьманського майна, як це було зроблено після кончини Данила Апостола в березні 1734 р., адже у ньому знайшлося місце навіть для архівних документів. У 1722 р. думки російських резидентів в Україні не сягали далі пошуків міфічних скарбів Скоропадського¹¹³.

Утім, можна припустити, що при цьому обстеженні московські урядовці в присутності українських свідків могли шукати не тільки гроші, але й певні документи. Російські емісари мали підстави припустити, що у склепі небіжчика Івана Скоропадського могли бути приховані якісь документи великої державної ваги.

Подальша доля архіву гетьмана виявилася трагічною – він був розпо-рошений і практично відразу після смерті свого засновника загинув як цілісна документальна збірка. Власне, відтоді доводиться говорити про існування лише “слідів” гетьманського зібрання в різних архівосховищах в Україні та Росії.

Іван Скоропадський не мав нащадків чоловічої статі, тому юридично-майнові документи разом із маєтностями опинилися в родині обох дочок – Ірини (від першого шлюбу), яка 1703 р. вийшла заміж за бунчукового товариша Семена Лизогуба, та Уляни (від другого), 1718 р. одруженої з П. Толстим, майбутнім полковником Ніжинським. Крім того, не слід забувати про пасербицю гетьмана, доньку Настасії Маркович від першого шлюбу з К. Голубом, Євдокію. Гетьман дуже опікувався нею, і в шлюбному запису 1710 р. з полковником Гадяцьким І. Чернишом Євдокію названо “благородною панною з дому висоцєповажного рейментарского ясневелможного его милости пана Иоанна Скоропадского”¹¹⁴. Варто припустити можливість осідання якоїсь групи гетьманських документів також у неї. Принагідно зауважимо, що у ХІХ ст., архів Чернишів успадкували Милорадовичі, тобто не виключається ймовірність перебування певної частини документів Івана Скоропадського і в Любецькому архіві. Однак у жодній з публікацій про зміст цього архіву, які здійснював сам Г. Милорадович, а пізніше – О. Лазаревський, не знаходимо навіть згадок про документи гетьманської родини. Зауважимо, що Євдокія, поза сумнівом, і була тією “третьою донькою гетьмана”, про яку йшлося в деяких документах і яку безуспішно розшукував О. Гуржій, помилково вважаючи її крєвною Івана Скоропадського: “На жаль, про третю дочку гетьмана у джерелах та історичній літературі відомостей збереглося дуже мало”¹¹⁵.

Певне світло на місцезнаходження інших документів Івана Скоропадського після його смерті проливала судова справа, розпочата Іриною та її чоловіком проти вдови гетьмана Настасії Маркович, яка з липня 1722 р. за заповітом стала спадкоємицею всієї маєтності покійного, у тому числі й отриманої Іваном Скоропадським як посаг за першою дружиною Пелагією Каленик, або ж набутих ним спільно з нею та її батьком, полковим обозним Чернігівським Никифором Калеником. “Гетьманіха” всупереч писаним законам і звичаєвому праву того часу заповіла все це майно власній дочці Уляні.

Процес, ініційований скаргою Ірини у травні 1723 р., що призвів у кінцевому рахунку до повної конфіскації російською владою всіх маєтків покійного гетьмана, дозволяє говорити про посмертну долю принаймні приватноправових документів Івана Скоропадського. Вони лишилися у розпорядженні вдови, оскільки вже у другій своїй скарзі до імператора Петра I Ірина просила його “указать гетманши отдать листи крепостные и купчие о земле, которую matka моя и дед мой нажили в полку Черниговском и купили...”¹¹⁶. Очевидно, йшлося про оригінали, оскільки копії більшості таких документів Ірина вже мала. На вимогу урядовців Малоросійської колегії вона двічі надавала копії власницьких актів, причому в останній раз описувала докладно маєтності, передані їй батьком у 1715 р., на які вона мала “крепости”: “село Ивашков с полями и сеножатями; двор шинковий в селе; двор шинковий на шляху; мельница Ялоцкая под городом Черниговом; [...] двор Бобровицкий з угодиями, где винокурня; двор шинковий Коржов в Чернигове; слободка Дроздовица [...] А на сия земли, крепости, которие я в себе имею, ония в осведетелство предлагаю...” Дійсно, до скарги докладалися копії деяких документів: не лише тих, що були частиною Лизогубівської спадщини (універсал Івана Скоропадського від 25 січня 1716 р., його ж лист щодо володіння Семеном Лизогубом сновською греблею), але й царської жалуваної грамоти від 25 січня 1718 р. гетьману, його дружині, дочці Уляні та всім їхнім нащадкам на вічне володіння наданими їй купленими маєтностями, оригінал якої зберігався в родинному архіві Івана Скоропадського¹¹⁷.

Тут доречно нагадати, що у 1726 р. за указом імператриці Катерини I Малоросійська колегія спеціально відрядила підполковника І. Сухарева для ревізії рангових маєтків покійного гетьмана. Серед його повноважень було й таке: “в показанных владелческих селах и в хуторах у владелцов самих, а ежели самих в домех нет, то у старост и у войтов, потому же взять за их руками ведомости, и почему владеет з жалуванных грамот и с уневерсалов и с протчих крепостей, какие имеются, за их руками копии, а подлинные отдать владелцам и служителем их с роспиской”. В указі було названо 20 сіл, переважна більшість яких фігурувала в жалуваній грамоті Петра I від 1718 р. Лише селища Охрімовичі та Тихоновичі полку Ніжинського за універсалом 1709 р. відійшли братові гетьмана Василю. Це пожалування пізніше було закріплене також царським указом. Характерно, що ревізія підполковника І. Сухарева засвідчила зберігання згаданих універсалів та грамот безпосередньо в маєтках. Їх надавали старости для зняття копій, а потім знову забирали оригінали. Тільки Іван Васильович Скоропадський, племінник гетьмана, особисто показував виданий йому універсал на с. Тихоновичі¹¹⁸. Наслідком згаданої ревізії стало за-

рахування 1727 р. практично всієї спадщини гетьмана (за винятком переданих ним брату та монастирям земель) до державного скарбу, всупереч обіцянкам, що містилися в жалуваних царських грамотах. Згодом російська адміністрація пороздавала ці маєтки іншим поміщикам. Коли 1764 р. онук Івана Скоропадського граф О. Толстой спробував повернути дідівську маєтність, йому було відмовлено, не зважаючи на протекцію гетьмана Кирила Розумовського та наявність відповідного гетьманського ордеру¹¹⁹.

Доля гетьманських архівалій була трагічною. 1727 р. новий імператор Петро II наказав Малоросійській колегії “на пожалованные маетности гетману Скоропадскому данние дипломы и привилегии отобрать, прислать в наш Верховный тайный совет по тому ж немедленно”¹²⁰. Таким був початок кінця родинного архіву гетьмана, практично знищеного цим брутальним втручанням російської влади. Принаймні щодо оригіналу царської жалуваної грамоти гетьману 1718 р. достеменно відомо, що тоді її забрали до Москви, де вона певний час зберігалася в Трактатній палаті. Нині разом з іншою царською грамотою – на уряд гетьманський і військову армату від 5 січня 1711 р., цей документ є окрасою “Государственного древлехранилища хартий и рукописей” (ф.135 Російського державного архіву давніх актів) з характерною позначкою щодо їх походження: “из архива гетмана И. И. Скоропадского”¹²¹.

Окремо слід сказати про архівні документи, що перебували у вдови гетьмана Настасії Марківни. Ця енергійна жінка не полишала бурхливої діяльності з відвойовування ґрунтів, що належали родині за жалуваними грамотами, яка подеколи не була безуспішною. Зокрема, “рейментарським універсалом” гетьмана Данила Апостола їй повернули чотири садиби “по силе его императорского величества грамоти”¹²², але текст самої жалуваної грамоти, як і універсалу, лишилися нам невідомими. Про них дізнаємося тільки з листа вдової гетьманші від 19 липня 1729 р., адресованого Даниле Апостолу, “віденія” Г. Яснопольського щодо маєтностей Настасії Скоропадської, складеного у 1729 р., та докладного опису згаданих маєтків від 25 липня 1729 р., що належить перу її служника С. Терлецького.

Малоросійська колегія повсякчас вимагала у Настасії Скоропадської документального підтвердження її майнових прав. Так, з “доношенія” вже згадуваного Г. Яснопольського, її господаря (управителя маєтків), до “правителів” Генеральної військової канцелярії від 17 грудня 1724 р. дізнаємося про настійливе бажання колегії отримати інформацію, “хто якими селами и деревнями, по каким крепостям, по жалованными грамотами или гетманскими универсалами, владеют”. У своїй відповіді Яснопольський послався на відому царську жалувану грамоту 1718 р., підкреслив-

ши, що кілька сіл у полковій Прилуцькій сотні, а також у Ніжинському полку вже перейшли до Гамаліївського Харлампієва монастиря, на що теж була видана царська грамота від 25 січня 1714 р. Усі згадані документи (очевидно, в оригіналах) були надані управителем для копіювання. “Яко за собственние ея велможности села, так и за маестности монастырские, при одданю в Войсковую енералную канцелярию з крепостей копией розписуюся”, – позначив він у відповіді “панам правителям войсковой енеральной канцелярии”¹²³. Одже, названі акти безперечно знаходилися при ньому. З певним припущенням можна стверджувати, що саме Г. Яснопольський певний час був утримувачем родинного архіву Скоропадських, принаймні тієї його актової частини, якою після смерті гетьмана розпоряджалася його вдова.

Ще одна частина збірки Івана Скоропадського потрапила, очевидно через ту ж Настасію, до її улюбленого брата Андрія. Не маючи власного сина, вона ставилася до молодшого брата з материнською любов'ю. Саме завдяки її опікуванню та допомозі гетьмана А. Маркович досяг значних чинів – сотника Глухівського (тобто керманіча не просто полкової, а елітної столичної сотні), полковника Лубенського. Такий початок кар'єри пізніше, уже після смерті гетьманського подружжя, дозволив йому стати першим у XVIII ст. генеральним підскарбієм Війська Запорозького, ввійти до складу української частини колегії Гетьманського правління, яка мала всю повноту влади в Україні після смерті Данила Апостола, отримати спадкове російське дворянство ще 1736 р. (унікальний випадок в історії всієї української шляхти) і залишити службу в чині генерального обозного¹²⁴. Свого часу А. Маркович отримав дві скрині гетьманських документів, як згадував його онук М. Маркевич, оповідаючи історію фамільного архіву¹²⁵. Оскільки весь “Маркевичів архів” зрештою опинився в московському Рум'янцевському музеї, саме там слід шукати сліди документального вмісту згаданих двох скринь. На жаль, опис архівної частини цієї колекції, на відміну від рукописних книг та стародруків, російськими археографами і досі не оприлюднений.

Деякі залишки архіву гетьмана буквально по крихтах були зібрані впродовж XIX ст. українськими істориками й колекціонерами по різних архівосховищах та приватних колекціях. Про залучення до складу своїх збірок документів роду Скоропадських повідомляли П. Дорошенко, О. Лазаревський, М. Маркевич, Г. Милорадович, В. Тарновський. Частина цих документів згодом повернулася до складу фамільної збірки Скоропадських, відновленої на початку XX ст. зусиллями майбутнього гетьмана Павла Скоропадського. Саме тому в сучасному фамільному фонді Скоропадських зберігаються окремі документи, які могли походити лише з

гетьманського архіву. Зокрема, це оригінал вітального листа гетьманської дочки Ірини та зятя Семена Лизогуба батькові з нагоди Великодня 1719 р.¹²⁶ Зі збірки Лизогубів походить недатований лист гетьмана до свого зятя про господарські турботи (облаштування млина на р. Снові), копію якого було докладено Іриною Лизогубовою до однієї зі скарг на мачуху¹²⁷. На жаль, на сьогодні це єдині в Україні відомі нам зразки родинного епістолярію гетьмана, оскільки його листи до братів, дружини, дочок, зятів, сватів тощо не збереглися, як і листи, адресовані ними гетьманові.

Будь-яких інших відомостей про архів Івана Скоропадського та його подальшу долю нам віднайти не вдалося. Поки що не виявлено слідів цього документального зібрання і в складі фамільного архіву Лизогубів, що з 1930-х років перебуває в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Опубліковані довідкові дані про зміст тієї частини фамільного фонду Толстих, яка нині перебуває у Санкт-Петербурзькому філіалі Інституту російської історії РАН (у складі колекції академіка АН СРСР М. П. Лихачова, російського історика, археографа та палеографа кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.), свідчать про наявність там певної кількості архівалій Івана Скоропадського та його дружини. Зокрема, це листи гетьмана до зятя та дочки, листи від гетьманського племінника Михайла, а також цілий комплекс особових документів гетьмана та його дружини, що визначений у старому путівнику цього архіву таким чином: “указы и письма Г. Головкина (1709–1716), Екатерины I (1714–1722), Саввы Владиславовы [Сави Владиславовича Рагузинського. – Авт.] из Петербурга (1714), Настасьи Голицыной (1715), П. Курбатова (1716), Соломоницы Толстой [свахи гетьмана. – Авт.] (1721), кн. М. Голицына из Харькова (1727), дочери Ульяны Ивановны”¹²⁸. Попри очевидні помилки цього описання (канцлер Г. Головкін не міг видавати указів; він лише підписував деякі з них, але за царським наказом, і то були *царські* укази) ми бачимо тут значний пласт родинного архіву Івана Скоропадського та його прямих нащадків. Цей архів охоплював здебільшого останній, найдраматичніший період життя гетьмана, а також кілька років по його смерті. Всі належні йому документи були вивезені П. Толстим з України після заслання на Соловки у 1727 р. свата Івана Скоропадського, президента Комерц-колегії і члена Верховної тайної ради графа П. Толстого. На відміну від свого старшого брата Івана, який опинився в засланні і загинув там разом із батьком, Петро Толстой фактично не був репресований. Його тільки позбавили полковницького уряду в Ніжині, українських ґрунтів і відправили на проживання до російських маєтків. Там йому вдалося врятувати від конфіскації цінні фамільні документи. Їх значення для оцінки постаті гетьмана, його державної діяльності та особистої позиції напередодні запровадження

Малоросійської колегії важко переоцінити. До того ж цей пласт документів ще не піддавався аналізу жодним українським істориком і не введений до наукового обігу навіть у Росії.

Таким чином, архів Івана Скоропадського та його нащадків нині слід уважати повністю втраченим для України. У різних архівосховищах нашої держави та за кордоном перебувають численні універсали гетьмана, епістолярій та навіть видані йому жалувані грамоти. Проте як цілісне зібрання, сформоване впродовж 1675–1727 років, тобто до смерті гетьманової Настасії, архів припинив існування вже в першій чверті XVIII ст. Це сталося після розпорошення його архівалій між спадкоємцями та вилучення документів за вказівкою центральної влади.

Немає сенсу ще раз наголошувати, наскільки це вплинуло на стан історичних знань про добу гетьманування Скоропадського та саму постать гетьмана Івана. Наведемо лише сумний висновок, до якого прийшов ще 1930 р. відомий дослідник української старшини Л. Окиншевич: “Часи Скоропадського – мало висвітлені в українській історіографії і мало представлені наявними друкованими матеріалами”¹²⁹. Цей висновок залишається актуальним і донині.

Історична доля фамільних архівних зібрань родинних гілок гетьманських братів була дещо іншою, особливо ж середнього брата. Волею долі саме заснована Василем гілка дала Україні всіх відомих упродовж кінця XVIII–XX ст. представників роду Скоропадських, і саме з ними пов’язана більша частина архівалій цього визначного роду, що перебувають нині у державних, громадських і приватних архівосховищах.

Певна інформація виявлена нами стосовно родинного архіву наймолодшого з братів гетьмана – Павла. Він повернувся з татарської неволі лише на початку XVIII ст., можливо вже після обрання Івана гетьманом. Принаймні перший відомий нам документ про його земельну власність датований 7 березня 1711 р. – своїм коштом він придбав у Чернігові два двори. У 1715 р. брат-гетьман із власних рангових добр подарував йому село Стару Рудню та Руднянську греблю, і це також був перший документ, про який відомо, що він дійсно зберігався у нащадків Павла. Таким чином, згадана архівалія слугує свідченням існування родинного архіву Павла Скоропадського. Більше того, цей універсал фігурував як незаперечний доказ дворянства у відповідному поданні його онука Костянтина 1784 р.¹³⁰, а копія з нього була засвідчена за 13 років до того у Глухівському повітовому суді¹³¹. Можна твердити про поповнення архіву Павла Скоропадського та його нащадків практично впродовж усього XVIII ст. Наступна така архівалія – вже згадуваний дещо загадковий універсал Івана Скоропадського на “грунт Кривопапцовский” від 21 травня 1716 р.¹³² Проте він уже не фігурував під час “шукування дворянства” нащадками Павла,

тому очевидно, що його не було в родинному архіві наприкінці XVIII ст. Цікаві відомості згадувалися вже 1837 р. комісією для ревізії дій Чернігівського дворянського депутатського зібрання: там стверджувалося, що К. Скоропадський представив документи, з яких “видно, что деду его по универсалу гетмана Мазепы наданы были недвижимые имения”¹³³. Нам лишається припустити одне з двох: або, скоріше за все, комісія просто переплутала імена стародавніх гетьманів, маючи на увазі Івана Скоропадського, копії з универсалу якого дійсно фігурують у справі, або ж насправді існував якийсь акт Івана Мазепи, виданий Павлу на ґрунті. У справі він відсутній. Не згадується цей универсал і в нововиданій збірці українського дипломатарію, пов’язаного з іменем Івана Мазепи, хоча очевидно, що до неї увійшли далеко не всі відомі на сьогодні гетьманські документи. На нашу думку, факт мазепинських надань є малоімовірним, оскільки Павло після повернення з полону вже у зрілому віці військової служби не справляв і в походи не ходив, а лише рахувався бунчуковим товаришем (zareestrovаний у компуті товариства бунчукового в полку Чернігівському 1723 р.¹³⁴). Для обґрунтування заслуг перед Військом цього явно було замало. Навпаки, брат-гетьман мав повне право аргументувати свої надання не військовими службами, а таким чином: “с природней братерской милости к показанному Павлу Скоропадскому и что он долголетне находилсѣя в турецкой неволе”¹³⁵.

Гетьманськими универсалами скріплювалися чисельні “скуплі” Павла, зокрема й придбання Павлом на паях з полковником Чернігівським Павлом Полуботком у С. Лизогуба “кґрунту Павленкова” чи “Павлова” (не раніше 1717 р.), який не знайдено істориками, але згадувався самим Павлом у листі ясновельможному братові від 16 червня 1719 р.

Цей ґрунт згодом став яблуком розбрату між двома Павлами – Скоропадським та Полуботком. Першому з них довелося у 1717 р. звертатися до С. Лизогуба за свідченнями про обставини купівлі¹³⁶, а 1719 р. навіть збирати свідків, які підтвердили б факт спільного придбання ґрунту¹³⁷, проте це вже не могло припинити суперечку. Конфлікт зайшов так далеко, що навіть ясновельможний брат не допоміг Павлові відстояти свої права.

Активною купівлею ґрунтів та дворів П. Скоропадський займався ще довго, потроху набувши досить значну маєтність у полку Чернігівському. Втім, за його сина Тимофія родина почала втрачати батьківські надбання, і в результаті на період проведення Рум’янцевського опису (1765–1768) він володів тільки частиною села Бобровиця¹³⁸. Тимофій був одружений на дочці Ф. Сулими Ганні й претендував свого часу (1731–1741) на частину спадщини тестя в полку Київському, але Семен Сулима, полковник Переяславський, не хотів віддавати нічого ні йому, ні претендентам на

дві інші частини братової спадщини (Яремі Корсаку та Якову Носенку)¹³⁹. Остаточний розподіл Сулимової спадщини відбувся лише 1751 р.

Цей і значна частина інших відомих нам нині документів стосовно земельних володінь П. Скоропадського була виявлена згодом В. Модзалевським по різних архівосховищах. Немає жодних даних про їхнє перебування в архіві нащадків Павла, як і про самий родинний архів, сформований молодшим братом гетьмана. Відомо лише опосередковане свідчення Катерини Тимофіївни Скоропадської від 1770 р., коли її брат Костянтин вів судовий процес із Троїцьким Іллінським Чернігівським монастирем за Турійську пушу й сіножаті. 26 червня 1770 р. вона подала до Чернігівського гродського суду “доношеніє”, де доводила наявність у її діда Павла гетьманських універсалів на села Тур’ї та Бречу, успадковані від колишніх полковників Чернігівських Богданова та Ізмайлова. За твердженням Катерини, ще її батько за часів гетьмана Розумовського бив чолом на монастир, надавши Генеральному військовому суду відповідні документи¹⁴⁰. Проте цього разу вони, очевидно, у родинному архіві не знайшлися, оскільки 1770 р. монастир справу виграв.

Нам відомо про зберігання в родині документів службової діяльності вже сина Павла, бунчукового товариша Т. Скоропадського. Це універсал Генеральної військової канцелярії на підтвердження його військового звання від 31 січня 1739 р., де зафіксовано військову службу Тимофія: участь у Сулацькому (5 років), та польському (двічі) походах, виконання різних доручень в Україні¹⁴¹. В універсалі гетьмана Кирила Розумовського від 17 червня 1757 р. про відставку Тимофія за станом здоров’я містилася інформація про те, що він почав служити 1725 р. у числі бунчукових товаришів і “был во многих военных походах, ...також получаемие ему по определениям нашей Генеральной войсковой канцелярии разние коммисии з доволним трудом и потеряннем с имения своего ревностью исправлял, даже до сего времени”¹⁴². Оскільки обидва документи широко згадувалися під час нобілітації сина Тимофія – Костянтина Скоропадського, а копії з них свого часу відклалися в архіві Чернігівського дворянського депутатського зібрання, то очевидним був факт їхнього перебування в збірці цієї гілки родини Скоропадських.

На жаль, інформацію про документи іншого характеру, які б засвідчували особисті інтереси, характер, уподобання самого Павла Скоропадського, його сина Тимофія та внука Костянтина, нам не пощастило виявити.

За наявними й опублікованими матеріалами відомо лише, що й Тимофій, і Костянтин служили у війську. Перший тільки у 1739 р. отримав універсал на своє звання, хоча до того вже тривалий час був бунчуковим товаришем¹⁴³. Його син Костянтин служив зі скромним чином військового товариша (після 1781 р.) і великих статків не вислужив. Певно, що

Тимофій отримав неабияку освіту, принаймні володів польською мовою. Так, на розділовому запису на майно свого тестя Ф. Сулими він поставив підпис польською: Tymofy Skoropadsky towarzisz bunczukowy¹⁴⁴.

Однак збірка цієї родини зникла вже наприкінці XVIII ст. одночасно із нащадками Павла: К. Скоропадський наприкінці життя став монахом, його донька Ганна померла, а належне родині майно Костянтин заповів своєму двоюрідному братові Івану. Що сталося з архівними документами, які, безперечно, становили частину цього майна, нам невідомо, але можна припустити успадкування цим родичем разом з майном і документів. Проте в архіві родинної гілки Василя таких архівалій практично не виявлено.

Більш докладні відомості ми маємо щодо архівного зібрання фамільної гілки середнього брата Василя Скоропадського, який 1676 р., наслідуючи Івана, пішов служити до Генеральної військової канцелярії. Як людина письменна й високоосвічена, він надавав великого значення документам, насамперед власницьким. Проте свідчення про перші земельні надбання погано збереглися в архіві його нащадків. Нам довелося реконструювати зміст перших архівалій фамільного архіву Василя за опосередкованими даними.

Найперший із відомих нам документів, в якому Василь Скоропадський згадувався як “державця з ласки панської і військової Михайлівський”, тобто власник слободи Михайлівки, було “ограничененіє” Троїцького Андроніківського монастиря від 1691 р.¹⁴⁵ Наявність такого документа засвідчувала, по-перше, надання Василю відповідного гетьманського універсалу, датованого раніше 1691 р.; по-друге, його службу у війську, за що він і отримав права “державці з ласки панської [тобто гетьмана. – Авт.] та військової”. Згаданий універсал Івана Мазепи сучасним упорядником збірки його актів виявлений не був, хоча наявність такого документа підтверджувалася наступним універсалом Івана Скоропадського 1713 р. Утім, цілком можливо, що це був універсал ще “антицесора” Івана Мазепи – гетьмана Івана Самойловича; тоді його слід датувати раніше за 1687 р. На такі думки наводить зміст універсалу Івана Мазепи, згадуваного в пізнішому універсалі брата-гетьмана, з невідомою датою надання. У ньому йшлося про підтвердження прав В. Скоропадського на володіння селом Локнистим, слободою Михайлівкою та двома млинами¹⁴⁶. В. Модзалевський датував цей універсал Мазепи 1703 р.¹⁴⁷ Одночасно в цих універсалах зафіксоване й службове зростання Василя – у 1690-х роках він уже був сотником Березинським, на початку 1700-х – полковим обозним Чернігівським. Очевидно, тут не обійшлося без допомоги старшого брата. Згадаємо, що одним з попередніх полкових обозних був гетьманський тесть Никифор

Каленик, а сам Іван і після залишення посади полкового писаря зберіг серед місцевої чернігівської старшини неабиякий вплив.

Родинний архів мав містити також інші приватноправові документи, а саме купчі на ґрунти, які придбавав Василь. Характерно, що це були порівняно невеличкі ділянки – “плаці” під забудову, куплені ним у свого першого тестя Павла Грибовича та двох інших мешканців Чернігова. Про них згадував В. Модзалевський¹⁴⁸.

Після обрання Івана Скоропадського гетьманом кількість документів про земельні надання в архіві Василя значно збільшилася. Вже 1709 р. останній отримав універсали на “млин изменника Орлика” на р. Ревні та на села Тихоновичі й Охримовичі “ку вспарті своєму домовому”, тобто для підтримання власного господарства¹⁴⁹. Два універсали були надані 1713 р., причому обидва з майже однаковим переліком маєностей. Але в першому, від 5 лютого, йшлося тільки про підтвердження володіння “з ласки войскової”, “респектуючи на его, роженого нашего пана обозного, с молодых лет в Войску Запорожском, особливе на урядах сотничества Березинского раненные, и теперь обозничества полкового Черниговского усердно радительные охочо и нелениво ронячиесьа праца, услуги и заслуги”¹⁵⁰. Другим універсалом, підписаним 24 серпня, гетьман надавав братові всі перелічені в попередньому акті маєностей, права та повинності, що належали до них, “в спокойное владение”, тобто у повну спадкову власність, не пов’язану зі службою у Війську¹⁵¹. Процедура оформлення таких власницьких прав була не дуже простою, і обов’язково передбачалося надання для вивчення у Генеральній військовій канцелярії оригіналів попередніх універсалів на маєності. Василь такі оригінали подав, отже, він мав родинний архів, у якому власницьким документам належало провідне місце.

Очевидно, що саме із цього архіву згодом було взято універсал Івана Скоропадського від 5 лютого 1713 р. для представлення посольській канцелярії як додатку до чолобитної полкового обозного на ім’я Петра І. Наслідком чолобитної стала царська жалувана грамота від 7 червня 1718 р. з підтвердженням власницьких прав Василя Скоропадського¹⁵². Причини його появи були ті самі, що й попереднього універсалу: за свідченням російського історика С. М. Соловйова, імператорський уряд цілком серйозно розглядав вимогу ворога Івана Мазепи та Івана Скоропадського, відомого донощика Данила Забіли про скасування всіх універсалів на маєтки, виданих не лише гетьманом-“зрадником”, але і його спадкоємцем¹⁵³. Отже, В. Скоропадський намагався отримати такий юридичний документ, який ніхто не зміг би спростувати. Крім того, з отриманням царського акта юридичний статус маєностей В. Скоропадського значно підвищувався: вони ставали “грамотальними”, чи “грамотними”, оскільки у

царській жалуваній грамоті йшлося про те, що “пожаловали его, обозного Василя Скоропадского, повелели ему и жене его, и детям и темы всемы вышеписанымы селамы, слободкамы, мелницамы, грунтамы и всякими к оным принадлежащимы угодиямы владеть вечно”. А ми в результаті такого подання маємо цінні свідчення щодо первісного складу архіву родинної гілки Василя.

Василь Скоропадський помер 1727 року. Його старший син Михайло (близько 1697–1758), який був однією з визначних постатей останнього періоду існування Гетьманщини, почав свою військово-державну кар’єру 1715 р., отримавши ще в зовсім молодому віці звання бунчукового товариша. Своїм першим шлюбом з Уляною, княжною Святополк-Четвертенською, онукою гетьмана Івана Самойловича, Михайло пов’язав себе із славетною родиною Святополк-Четвертенських, члени якої у той час на духовній стежі були полум’яними захисниками православ’я, а на військовій – оборонцями української держави. Два представники роду навіть були занесені до реєстру козацького війська 1649 р.: Степан та Іван Четвертенські у полку Брацлавському¹⁵⁴. 1721 р. гетьманським універсалом Михайлові була віддана частина рангових маєтностей його покійного тестя князя Юрія (село Дунаєць із приселком Локнею, у сотні Глухівській полку Ніжинського, та село Васьківці, у сотні Срібрянській полку Прилуцького). Обґрунтовуючи своє надання, Іван Скоропадський писав про Михайла: “видячи в помянутом братаничу нашем довольную к войсковим услугам способность, иже оные отправлятимет не леностно...”¹⁵⁵.

Проте вже невдовзі ці військові ґрунти стали предметом суперечки між Михайлом Скоропадським та чоловіками інших двох доньок Юрія Святополка-Четвертенського – Михайлом Кондратьєвим, який одружився на старшій, Ганні, і бунчуковим товаришем Андрієм Міклашевським, котрий узяв середню, Марину. Вони домагалися отримання всієї спадщини князя Юрія, в тому числі військових земель. Від 1723 до 1729 років тривав судовий процес між спадкоємцями князя. Справу розглядали як у Генеральному військовому суді, так і в московській колегії іноземних справ, і, нарешті, було схвалено присуд, що влаштував усі сторони. Михайлові Скоропадському, на той час, після смерті Уляни, вже одруженому вдруге (з донькою гетьмана Данила Апостола Параскевою), були присуджені села Васьківці та Локня (тобто власне військові ґрунти), інші ж маєтності князя Юрія було розділено на три частини, тобто між усіма претендентами. Михайло відкупив у двох інших спадкоємців слободи Дунайську і Кубраківку, а селом Дунаєць Ганна Кондратьєва поступилася йому добровільно. Уся справа залишила значний документальний слід: це численні чолобитні всіх сторін, у тому числі до іноземної колегії; сдільчий лист із Ганною Кондратьєвою від 30 вересня 1729 р.; нарешті,

мирова домовленість, затверджена генеральними суддями 10 жовтня 1729 р.; уступчі та купчі листи від 18 жовтня 1729 р. (Ганни Кондратьєвої) та 3 червня 1732 р. (Андрія Міклашевського). Підсумки ж справи закріплювалися універсалом Данила Апостола від 3 серпня 1733 р. та царською жалуваною грамотою від 16 вересня 1734 р. Усі ці документи докладно перелічені в царській грамоті, оскільки були подані свого часу до іноземної колегії. Місцем їхнього зберігання був, безперечно, архів племінника одного гетьмана і зятя наступного, адже протягом свого тривалого життя йому довелося вести не одну таку справу. У конторі Дунаського маєтку Скоропадських зберігся оригінал “продажного писанія” Г. Кондратьєвої від 8 жовтня 1729 р. щодо передання нею всіх прав на “слободу Дунайську з двором й со всем домовим строением, з двома мелницями на висшей и низшей гребле з лесами, гаями сеножатями... и со всеми угодыями” М. Скоропадському то його нащадкам¹⁵⁶. Серед інших оригіналів актів такого роду можна назвати його ж купчу від 20 червня 1733 р. на придбання в с. Полошках козачого двору Філона Морозенка¹⁵⁷.

Це свідчило, що М. Скоропадський продовжив придбання доволі багатих ґрунтів, купуючи їх в інших власників. Крім оригіналів документів фамільного архіву, про це говорить інформація щодо наявності в Глухівській міській актовій книзі запису від 1733 р. про купівлю ним млинів, плаців та іншої маєтності у родини Танських та Ганки Часнолузної в слободі Кубраківці¹⁵⁸.

Дещо раніше, 3 лютого 1728 р., гетьман Данило Апостол видав універсал про перехід до М. Скоропадського с. Авдіївки, полку Чернігівського, з числа наданих цьому гетьману у власність маєтностей¹⁵⁹. До того згадане село належало до посагу доньки гетьмана, Параскеви, при укладенні її першого шлюбу з М. Борковським. Проте невдовзі гетьманівна залишилася бездітною вдовою й одружилася з так само вдівцем М. Скоропадським. Цікаво, що це село, а вірніше – пуца біля нього (Клопанецький ліс) перетворилися вже при наступних поколіннях Скоропадських на предмет тривалого судового процесу між нащадками Михайла, з одного боку, та спадкоємцями гетьманського сина Петра за шлюбом його онуки Марії Данилівни – Селецькими¹⁶⁰.

Проте цей впливовий діяч Гетьманщини переймався не тільки господарськими і власницькими турботами. Починаючи з 1715 р. (нагадаємо, що це був рік остаточного переходу до Польщі території правобережних українських полків та поділу їхньої території між польськими магнатами, коли Військо Запорозьке було сконцентровано біля Києва на випадок можливих ускладнень)¹⁶¹, він брав участь у всіх походах російського війська 1710–1740-х років, куди залучали козаків. Навіть їх перелік не може не вразити: персидський похід 1722–1723 років (був учасником

розбудови фортеці Св. Хреста у гирлі р. Сулак, на березі Каспійського моря); низовий похід 1725–1726 років, коли знатний бунчуковий товариш М. Скоропадський під командою генерал-майора Г. Кропотова неодноразово ходив проти тарковського шамхала Адел-Гірея; Дагестанський похід 1729 р.; Польська кампанія 1733–1734 років; війна з Туреччиною 1735–1739 років, у тому числі Хотинська кампанія 1739 р. Тобто впродовж чверті століття військової кар'єри спокійними для Михайла, як і для більшості української старшини, виявилися хіба що 4–5 років.

З огляду на згадане, можна вести мову про перебування в родинному архіві станових документів: патентів на різні посади, грамот, універсалів, які доводили володіння певним урядом у гетьманській державі. Про їхню важливість свідчить такий факт: 1735 р. Михайло отримав спеціальний підтверджуючий універсал на ранг знатного бунчукового товариша від Малоросійської колегії, де, зокрема, говорилося таке: "начал де он с 1715 году блаженныя и высокославныя памяти ея императорского величества предкам служить в ранге бунчуковых товарищей, и ныне де ея императорскому величеству по всеподданейшой своей верности служит, не имея же он, Михайло Скоропадский, на тот свой ранг особенного универсала прежних гетманов за прежнее в том необыкновение; ибо де прежде знатнейшие люди не по универсалом гетманским, но по компутом, кого оны, гетманы, задостойна того бунчуковых товарищей ранга усмотрели, исчислялись"¹⁶².

Підтвердженням військових здобутків племінника гетьмана був ате-стат, виданий Г. Кропотом 1726 р., в якому докладно перелічувалися всі бойові операції за участю М. Скоропадського. Генерал, зокрема, свідчив, що "при реченных действиях помянутый Скоропадский повеленные ему надлежащие услуги к интересу ея императорскаго величества отправляя исправно и во всю свою бытность при команде его, генерала-майора, от командующих и протчих состоял при пристойном респекте, и безо всякого нареканя, как надлежит доброму и честному человеку"¹⁶³. Перебуваючи у старому званні, він, між тим, з 1733 р. уже вважався "бунчуковым товарищем, между прочими бунчуковыми товарищами первейшим" (Л. Окиншевич відносив його до безпосереднього командира чи принаймні старшого над ними)¹⁶⁴.

1739 р., під час Хотинської кампанії, відбулися вибори генеральної старшини на місця, що стали вакантними через її великі втрати в попередніх походах. Сам Михайло значно пізніше писав про це так: "По которому оное кандидатом избрание от наличной генеральной старшины також от полковников бунчуковых товарищей и от всех чинов малороссийских в оном Хотенском походе бывших производимо было в присутствии генерала графа Румянцова и от показанных всех чинов за подписом их

всех на выборе рук, избран я в чин старшины генеральной с простыми, а к самим выборам по аттестатам вышеупомянутого генерала графа Румянцова, а по нем управления в Малороссии находившегося генерала Кейта признавших мене по давности лет моей службы и порядочном моем обхождении к тому чину достойного высочайшим вашего императорского величества имянным указом пожалован в 1741 годе и всемилостивейше подтвержден высочайшим вашего императорского величества указом в генеральные подскарбии малороссийские и тем же имянным указом повелено определить мене к должности генерального подскарбия по чину моему надлежащей”¹⁶⁵. Так, після демісії Андрія Марковича, його дядька за другою дружиною гетьмана Скоропадського, Настасією Маркович, Михайла призначено генеральним підскарбієм. На відміну від свого попередника, останній, скориставшись із ліквідації вже у 1742 р. посади другого підскарбія – росіянина, став справжнім повноважним міністром фінансів Гетьманської України.

На жаль, жоден з цих документів – ані атестати Г. Кропотова, О. Рум’янцева чи Дж. Кейта (два останні були керівниками колегії Гетьманського правління), ані укази Єлизавети Петрівни, ані документи про обрання М. Скоропадського на вакантні посади – не збереглися у фамільному архіві, хоча, поза сумнівом, свого часу посідали в ньому почесне місце.

Не дійшли до нас також і документи службово-громадської діяльності цього визначного представника роду. Його праця як міністра фінансів (генерального підскарбія) Гетьманщини практично не простежується фамільними архіваліями. Натомість збереглася чернетка його історичної промови, виголошеної в Глухові 1744 р., під час відвідання України імператрицею Єлизаветою. Попри те, що загалом промова була витримана у підкреслено вірогідному стилі, там ішлося про окремий “народ Малороссийский, верных подданных”, а таким чином, наголошувалося на окремості українців від росіян, поєднаних лише особою монарха¹⁶⁶. Михайло вважався одним із кращих ораторів Гетьманщини, і згадана промова служила лише одним зі зразків його загальноновизнаного мистецтва.

Під час згаданого візиту до Глухова Олексій Розумовський передав імператриці петицію української шляхти про необхідність відновлення гетьманського правління й обрання нового гетьмана. Ім’я цієї людини гетьмана не називалося, але можна припустити, що в колі можливих претендентів на булаву неодноразово спливала постать Михайла Скоропадського, племінника передостаннього як, очевидно, і Петра Апостола, сина останнього гетьмана. Однак Єлизавета мала власний погляд на цю проблему, що був пов’язаний із звеличенням родини свого фаворита. Тому, попри принципову згоду на відновлення гетьманства, офіційно підтверджену імператорською грамотою 1747 р., “вибори” нового гетьмана відбулися тільки

три роки по тому. Ним став, за царською волею, 22-річний Кирило Розумовський, ще донедавна – пастух із с. Лемеші, а на час призначення – президент імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, граф і, за своїм шлюбом з Н. Нарішкіною – навіть близький родич імператриці.

“Обрання” нового гетьмана проводилося 22 лютого 1750 р. з великою урочистістю, і почт сина реєстрового козака склали бунчукові товариші Яків Маркович та Федір Ширай, які несли на червоній оксамитовій подушці гетьманську булаву. За ними йшла генеральна старшина Війська Запорозького: суддя Яким Горленко, підскарбій Михайло Скоропадський, писар Андрій Безбородько та 24 знатних бунчукових товариша.

Початок гетьманування Кирила Розумовського, здавалося б, повністю відповідав найкращим сподіванням старшини. Молодий володар булави не дуже поспішав зі столичного веселого Петербурга до провінційного Глухова. Щоб якимось налагодити механізм державного управління, він видав своє перше письмове розпорядження – наказ від липня 1750 р. про призначення правителями Генеральної військової канцелярії (вона виконувала функції гетьманського уряду) генерального судді Ф. Лисенка, генерального підскарбія М. Скоропадського та генерального осавула П. Валькевича. Цей тріумвірат за відсутності гетьмана в Україні мав вирішувати всі державні справи¹⁶⁷.

Документи про ці високі призначення, безперечно, відклалися в приватному архіві Михайла. Там мали знаходитися й документи про маєтності: Скоропадському варто було поскаржитися на “в деревнях скудость”, як він отримав за гетьманським універсалом у довічне володіння села Гайворон та Блотницю на території полку Прилуцького¹⁶⁸. Тому не дивно, що при прибутті 21 червня 1751 р. молодого гетьмана до Глухова М. Скоропадський щиро вітав його з вершин свого ораторського мистецтва¹⁶⁹.

Проте невдовзі стосунки між молодим гетьманом та досвідченим урядовцем зазнали змін. Після 1753 р. М. Скоропадський через свою незалежну державницьку позицію зазнав опали. Це стало причиною кількох його звернень, направлених на ім'я Кирила Розумовського та імператриці, в яких згадано про документи, пов'язані зі службовою діяльністю М. Скоропадського між 1741 та 1753 роками, які могли прислужитися в справі його реабілітації. Вони перебували, звичайно, в архіві М. Скоропадського, але до нас не дійшли. Крім згаданого іменного указу 1741 р., це мали бути: імператорський указ про його призначення до складу членів Генеральної військової канцелярії; ордери Кирила Розумовського про визнання Михайла “первенствующим” в уряді, який керував країною в разі від'їзду гетьмана (разом з М. Ханенком, П. Апостолом, П. Валькевичем); потім, після відставки Ханенка й Апостола – про призначення ге-

нерального підскарб'я разом з генеральним осавулом П. Валькевичем головними правителями канцелярії на час відсутності гетьмана; нарешті – про введення М. Скоропадського до складу Генерального військового суду. Такий склад документів свідчив, що Михайло був одним з керівників Гетьманщини у перший період урядування Кирила Розумовського.

Другий період в історії Гетьманщини розпочався після 1753 р. Тодішній її правитель, сам досить молода людина, вирішив віддати перевагу молодшим представникам української еліти, насамперед, генеральному обозному С. Кочубею, своєму ровесникові. З попередньою старою командою правителів гетьман рішуче розлучився, причому Скоропадський був виведений з її складу останнім. Звичайно, причини опали Михайла були глибшими і досить виразно окреслені в ордері гетьмана з цього приводу. Головними пунктами звинувачення були такі: “я усмотрел, что вы будучи мне точно по височайшей воле ея императорского величества, человек под властью, вознамериваетея противу мене некоторим якобы самовластием и весьма мало уважения имеете на мои ордера, чрез что о себе даете в народе малороссийском великое мнение, а моей власти некоторим образом уничтожение”; а також: “ви же, как вижу, стараетесь под именем блага народного, укоряют меня во многих повелениях, или своим слушанием или такими представлениями, котория болше сходствуют возражениям противу мене”¹⁷⁰. Іншими словами, справжнім приводом для відставки генерального підскарб'я стали, мабуть, заздрощі з боку не дуже високородного гетьмана до визнаного авторитету Михайла Скоропадського, породженого його високим соціальним походженням та активною громадянською позицією. Цей авторитет різко контрастував із впливом, яким користувався гетьман і яким він був зобов'язаний, по суті, милості північної імператриці. Якщо Кирило Розумовський уважав себе насамперед не обранцем нації, а ставлеником цариці і виключно з цього виводив свій маєстат, то М. Скоропадський, навіть зі слів гетьмана, виступав авторитетним репрезентантом та захисником національних інтересів. Копія згаданого ордера датована 1753 р., що навряд чи відповідає дійсності – адже всі папери Михайла щодо його відставки відносяться до 1755 р. (починаючи з червня).

Коли і як завершилася опала генерального підскарб'я, нам достеменно невідомо. Близько двох років Михайло перебував під домашнім арештом у Глухові, весь час намагаючися довести свою невинність перед петербурзьким та глухівським дворами. Ці спроби задокументовано досить повно: у нинішньому фамільному фонді Скоропадських у ЦДІАК маємо цілу справу, сформовану з чернеток, різних варіантів суплік і навіть білових їх копій з власноручним підписом¹⁷¹. За ними можна простежити, як розви-

вався конфлікт між гетьманом Кирилом Розумовським як російським чиновником та Михайлом Скоропадським – урядовцем Гетьманщини.

Спочатку останній намагався звернутися до імператриці, аби довести несправедливість опали, посилаючись на свою багатолітню вірну службу (червень 1755 р.)¹⁷². Михайло писав і про свою готовність особисто з'явитися до Іноземної колегії, яка тоді курирувала Україну, і там довести свою правоту. Він просив звільнити його від домашнього арешту і відновити на посаді, “дабы я могл оную мою должность в правлении вашего императорского величества дел содержать по-прежнему”. Оскільки ця стадія суплікування представлена оригіналом чолобитної, написаної “служителем Андреем Звоновим”, з оригінальним підписом і наклеєними гербовими марками, то виникає природне запитання: чи була чолобитна відправлена до Санкт-Петербурга? Втім, незалежно від того, 31 вересня 1755 р. генеральний підскарбій (свій уряд Михайло зберіг, оскільки був відставлений тільки від виконання обов'язків за цим урядом) звернувся до “высородного господина патрона” з проханням зняти опалу (скільки майже відкритої іронії відчувається у цих традиційних словах, адресованих племінником того, хто вже на початку століття був “уродженним паном”, зверхнику, який ще нещодавно був лемешівським пастухом, сином козака-п'яниці Грицька Розума). Формально Скоропадський просив вибачення за недотримання встановленого останнім часом порядку звернення до Економічної канцелярії. Цю установу, очолювану Г. Тепловим, донедавна – ментором юного гетьмана, а нині найближчим його дорадником, сам Кирило Розумовський називав центральною інституцією, хіба не рівною Генеральній канцелярії (“оная экономическая моя канцелярия не иное как место есть, тоже самое, что и войсковая канцелярия: но одному месту от мене препоручено войсковые дела отправлять, другому гетманский уряд”). Але Скоропадський не сприйняв такої зневаги до давнього устрою Гетьманщини, за традицією вважаючи її урядом Генеральну військову канцелярію, а новостворену інституцію вперто називав “домовою вашей ясневелможности экономической канцеляриею”, рішучо відмовляючи їй у будь-якому державному статусі.

Не дочекавшись відповіді від гетьмана, М. Скоропадський вирішив ще раз звернутись до верховного сюзерена. Він просив у імператриці відставки “ради старости і слабосилия” (насправді йому було тоді 58 років), але водночас наполягав на підвищенні свого рангу при відставці, як це зазвичай робилося¹⁷³. Нагадаємо, що саме так Я. Маркович став генеральним підскарбієм, жодного дня не працюючи з фінансами Гетьманщини. Але і на це прохання Михайло не отримав відповіді (можливо, він не відправив його, оскільки в архіві зберігається примірник з оригінальним підписом автора).

До речі, згадана архівна справа містить найповніший перелік документів про військову та службову кар'єру Михайла впродовж 45-ти років (від початку його військової служби 1715 р.) і слугує цінним джерелом для відновлення складу його родинного архіву. Всі документи в ній, перелічені вище, підшиті, і справа має вигляд спеціально сформованої діловодної одиниці. Можна припустити, що сам Михайло навмисно зібрав ці документи, склавши своєрідний збірник-памфлет на розгляд сучасників або очікуючи справедливого суду нащадків. Опосередковано на такий висновок наводить фраза з ордеру гетьмана Кирила Розумовського, де “викрито” справжні наміри Скоропадського: “ония представления вимишленни или для возмущения противу меня народного, или в сохранение в архиве канцелярском противу настоящего и беспристрастнаго моего гетманства, ... некоторых будто бы доказательств к каковым либо впредь намереваемым жалобам”. З цього ж випливає, що генеральний підскарбій усвідомлював важливість архівного документа, був небайдужим до вироку нащадків, ґрунтуваних на архівних свідченнях, міг спеціально сформулювати й оприлюднити підібрану власноруч добірку документів щодо своєї опали.

За деякими опосередкованими даними, згодом між генеральним підскарбієм та його “пагроном” усе ж настало примирення. О. Васильчиков свідчить, що під час чергового від'їзду гетьмана до Санкт-Петербурга в 1757 р. колегію правителів складали генеральний обозний С. Кочубей, генеральний підскарбій М. Скоропадський, генеральний писар А. Безбородько, генеральний осавул П. Валькевич і генеральний хорунжий М. Ханенко¹⁷⁴. А ранг Михайла так і не змінився; він помер у 1758 р., не дочекавшись підвищення (саме того року Кирило Розумовський дорікав Генеральній військовій канцелярії наявністю вакансових місць генеральної старшини, які з'явилися після смерті судді Оболонського, підскарбія Скоропадського, осавулів Якубовича і Валькевича)¹⁷⁵. Достеменно відомо, що до самої смерті Михайла на зберіганні у нього залишалися всі гетьманські клейноди: грамоти на гетьманське і графське звання, скриня з булавами, бунчуком та військовими печатками, литаври, труби, знамена. 1758 р. усі ці клейноди син Михайла Іван Скоропадський здав до Генеральної військової канцелярії, а далі, як стверджував О. Лазаревський, сліди їх загубилися¹⁷⁶.

У Василя Скоропадського були ще діти: син Іван і дві доньки – Настасія і Параскева. Проте їхнє життя практично не висвітлене в документах фамільного архіву. Про Івана відомо лише, що він якийсь час мав ранг генерального осавула і помер близько 1748 р. Одружений був двічі: з невідомою Забілівною та Оленою Войцехович, від останнього шлюбу мав сина Івана (1725–1785), який узяв шлюб з Агафією Полуботківною.

На відміну від них син Михайла Скоропадського, теж Іван (1727–1783), як і батько, зміг увійти до найближчого гетьманського оточення. Службу він розпочав у ранзі бунчукового товариша, на що йому був виданий спеціальний універсал від 26 березня 1752 р. У ньому Кирило Розумовський писав: “понеже мы усмотрели подскарбия генералного господина Скоропадского сына его Ивана Скоропадского к службе войсковой способного; для того мы, по данной нам от ея императорскаго величества власти, оного Ивана Скоропадского, яко к отправлению войсковой службы в чине бунчуковых товарищей достойнаго, определяем его, Ивана Скоропадского, бунчуковым товарищем...”¹⁷⁷.

Опала старшого Скоропадського позірно не вплинула на кар’єру сина. За певними ознаками його можна віднести до кола “молодих друзів” гетьмана. Входженню до цієї замкненої когорти найближчих дорадників правителя сприяло і його одруження 1759 р. на сестрі провідника “молодих друзів” С. Кочубея Уляні. Серед гетьманського оточення молодий Скоропадський вирізнявся неабиякими талантами. Якщо його батько був видатним промовцем, то Івану було притаманне, крім того, надзвичайне почуття гумору, завдяки чому він зажив слави великого дотепника. На це неодноразово звертав увагу О. Лазаревський¹⁷⁸. Для підтвердження цієї характеристики достатньо навести рядки з листа Г. Полетики до своєї дружини від 12 жовтня 1777 р., де йдеться про Скоропадського останнього періоду життя: “Иван Михайлович лечит ее [М. П. Сулиму. – Авт.] обыкновенным своим лекарством, то есть вымыслами и шутками...”¹⁷⁹.

У жовтні 1761 р. Іван супроводжував “патрона” в черговій поїздці до столиці імперії та, очевидно, був присутнім при похованні Єлизавети Петрівни. У цей час відбулася нова зміна гетьманського оточення: у відставку з отриманням почесних звань вийшли О. Лук’янович, А. Безбородько, Гамалія та І. Бороздна. Їхні місця посіли племінник гетьмана О. Дублянський, В. Туманський та І. Скоропадський. Останній дістав ранг генерального осавула, тобто головного військового командира й оберігача гетьманської булави. Так сталося, що Іван Скоропадський увійшов в історію як останній генеральний осавул Війська Запорозького, який носив це звання певний час навіть після ліквідації Гетьманщини.

На жаль, фамільні документи, пов’язані з цією видатною постаттю останнього періоду Гетьманщини, практично не збереглися. Можна назвати лише листування з бреславським книгопродавцем Т. Корфом 1763 р., в якому відбилися літературно-наукові зацікавлення І. Скоропадського. Він читав книги про подорожі, життєписи відомих людей, “Историю американскую”, “Похождения Жиль Бласа” та ін.¹⁸⁰ Але загалом документація про його життя й діяльність у фамільному архіві відсутня. Це тим більш сумно, що він відігравав визначну роль у період ліквідації гетьма-

нату. Зокрема, у числі іншої генеральної старшини відкрито не погодився підписати подання про збереження спадкового гетьманства в родині Розумовських, що було підтримане всіма бунчуковими товаришами, полковниками та полковою старшиною на Глухівському шляхетському сеймі, який відбувся восени 1763 р. під назвою “Генеральне зібрання малоросійських чинів”¹⁸¹.

Таке неприйняття генеральною старшиною гетьманської ініціативи пояснювалося, на наш погляд, двома причинами: по-перше, почуттям самозбереження, оскільки реакція Петербурга на таку петицію вже напівопального гетьмана була абсолютно передбачуваною; по-друге, очевидно стю розриву між політичними ідеалами Кирила Розумовського і старшини, несумісністю спадковості гетьманської влади (концепція “Українського герцогства”) з шляхетським ідеалом “Української Речі Посполитої”, якій більше пасувала польська традиція виборності монарха. Це повністю задовольняло власні амбіції старшини щодо можливості отримання гетьманської булави будь-яким її представником.

Імператриця Катерина II, приходу якої до влади так сприяв гетьман, дуже переймалася тривожними вістями з Глухова. Коли ж вона отримала доноси київського духівництва щодо династичних замірів Кирила Розумовського, то негайно викликала його до Санкт-Петербурга. 9 січня 1764 р., без звичного почту генеральної старшини, він залишив свою столицю, щоб уже ніколи не повертатися сюди гетьманом.

У північній столиці Кирило Розумовський опинився в центрі двірських інтриг і не зміг протистояти натиску імператриці. Наче простий імперський офіцер або урядовець, він змушений був просити відставки. Це стало приводом для указу від 10 листопада 1764 р. про цілковите скасування гетьманства¹⁸².

Так безславно, практично без боротьби чи спроби опору, закінчилося гетьманство Кирила Розумовського, на яке покладала багато надій українська родова шляхта. Виявилось, що вона даремно скорилася сину простого козака Грицька Розума, і після 14 років сподівань та певного прогресу наразилася на повне нехтування своїми правами та привілеями. Іншими словами, замість омріяної “Української Речі Посполитої” на неї чекала ліквідація навіть тієї обмеженої автономії, яка існувала раніше.

Політичне відступництво колишнього гетьмана було щедро відшкодоване. Крім щорічної пенсії від двору, за Кирилом Розумовським лишилися всі рангові маєтки, що віднині перейшли в спадкову власність. На відміну від, скажімо, булавних маєтностей гетьмана Івана Скоропадського, затверджених у власності його родини 1718 р., а в 1727 р. відібраних за новим імператорським указом, уряд не конфіскував ґрунти Розумовських.

Між тим, українські маєтки родини фаворитів імператриці вже давно стали предметом заздрощів з боку інших представників еліти. Так, через претензії на віддану Олексію Розумовському слободу Андріївку опинився в Петербурзькій Таємній канцелярії Марко Маркович, син відомого Андрія Марковича, генерального підскарбія, і брат не менш відомого мемуариста Якова Марковича, людина статечна і в літах. За доносом місцевого священика його арештували 1749 р., а 1754 р. він помер у тій же Таємній канцелярії¹⁸³.

Проте після відставки Кирила і смерті Олексія Розумовських вести судові процеси за спірні маєтності стало значно легше й безпечніше. Таких позовів колишній гетьман отримував чимало, але, за висловом О. Васильчикова, “главным истцом против него был теперь Скоропадский”¹⁸⁴.

Дійсно, той розгорнув проти свого колишнього “патрона” справжню судову війну, яка супроводжувалася численними скаргами до судових інстанцій та імператриці. Одна з них, адресована Катерині II і датована 1779 р., збереглася у складі рукописного збірника, що нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ¹⁸⁵. Найголовнішим предметом суперечок виступало село Оржиця Биховської волості полку Переяславського. Конкретні обставини цієї запутаної справи сьогодні з’ясувати дуже важко. Наскільки нам вдалося зрозуміти, це село у складі згаданої Биховської волості було закріплено ще 1718 р. за гетьманом Іваном Скоропадським, потім перейшло до його брата Василя (діда Івана), оскільки у своїх скаргах останній називав його “родовим селом”. Незрозумілим був статус цього маєтку: “зупольне володіння” родини чи рангове гетьманське. У вищезгаданій скарзі Іван старанно оминав це питання. Але оскільки при відновленні гетьманського правління в 1750 р. новому гетьману намагалися повернути всі булавні маєтності, до числа яких потрапила й Оржиця, то логічно припустити останнє. Зі скарги Івана Скоропадського можна зрозуміти складність питання: після першої конфіскації гетьман тимчасово віддав село Скоропадському, а потім знову через суд намагався повернути його собі. Загалом, це була типова шляхетська тяганина за маєток, в якій було зацікавлене не одне покоління спритних юристів і яка не мала жодних шансів на завершення. Єдине, що вирізняло цю справу з-поміж інших – учасники судового процесу, якими стали колишній гетьман та його наближений урядовець.

Обидві сторони намагалися залучити на свій бік задля досягнення успіху впливових знайомих. Найзначнішою постаттю серед усіх був, безперечно, граф П. О. Рум’янцев, голова другої Малоросійської колегії, генерал-губернатор, а після скасування гетьманату – фактично всевладний імперський прокуратор України. За словами І. Скоропадського, граф не

хотів бути суддею в цій безперспективній справі і намагався примирити обох претендентів на спірне село¹⁸⁶. Розумовський, з іншого боку, оцінював позицію правителя Малоросії діаметрально протилежно: “Я никогда не сомневался, что сей человек меня не любит для того, что он ни друзей, ни близких своих не может любить, но злости в нем противу меня не полагал, даже до такого градуса, что не устыдился быть поборником в таком ябедническом и гнусном деле...!”¹⁸⁷. Документи про завершення цієї справи серед виявлених нами відсутні, тому вказати, кому саме зрештою дісталася с. Оржиця Биховської волості, не можемо.

Остаточна ліквідація гетьманату, проведена в такий бюрократичний спосіб, породила в українському суспільстві різноманітні думки та настрої. Проте живою лишалася ідея відновлення старої національної форми державності. Звання гетьмана пророкували як тодішньому керівникові російської адміністрації України П. Рум'янцеву, так і деяким представникам місцевої еліти.

Зокрема, І. Скоропадський одразу ж після відставки гетьмана відчув певне зростання свого авторитету серед різних кіл українського населення. Йдеться про його участь у громадській кампанії, що захопила шляхту, міщанство та козацтво і розгорнулася довкола виборів до Законодавчої (Уложеної) комісії 1767–1768 років. За влучним спостереженням З. Когу-та, ця “комісія несподівано надала українцям трибуну, з якої вони могли висловлюватися щодо політики генерал-губернатора Рум'янцева та внести свої власні пропозиції”¹⁸⁸.

Дійсно, хвиля громадських сподівань і відроджених суспільних ілюзій захопили Україну. Здавалася, що оголошені імператорським указом нові збори й обрання національних депутатів до складу петербурзької комісії з підготовки нового Уложенія, тобто майбутнього зводу законів імперії, надасть можливість не лише висловитися з приводу “непорядків у Малоросії”, заподіяних правлінням другої Малоросійської колегії та генерал-губернатора П. Рум'янцева, але й добитися відновлення старих прав та вольностей, а, можливо, й обрання нового гетьмана. Принаймні таким духом високого патріотизму просякнуто лист І. Скоропадського до Я. Сулими, який відмовився від депутатства у згаданій комісії: майже в кожному абзаці згадувалися “процвітаннн нашої дорогої вітчизни”, “патріотизм”, “заповіти батьків”, сипалися докори щодо шкідливості відмови “служити батьківщині”¹⁸⁹.

Нагадаємо, що самого Скоропадського як визнаного патріота обрали своїм речником не лише шляхтичі відразу трьох регіонів (Глухівщини, Прилуччини, Чернігівщини), а й навіть глухівські міщани. При цьому в Прилуцькому шляхетському наказі зазначалося, що “оный наш депутат, генеральный асаул Скоропадский, всемилоостивейше допущен был где

надлежит к выслушанию наших всеподданейших решений, так и все мы, вернейшие Вашего императорскаго величества рабы, не отторгнуты были от высочайшей Вашего императорскаго величества высокомонаршей милости всемилостивейшим подтверждением к содержанию нас при всех тех вольностях, правах и обыкновениях...”¹⁹⁰. А батуринське й ніжинське шляхетство навіть наважилося включити до своїх наказів питання відновлення гетьманства.

На жаль, діяльність І. Скоропадського в Катерининській комісії 1767–1768 років у документах фамільного фонду не відбита. Жоден з документів, які дійшли до нас у складі згаданої рукописної колекції, не містить відповідей на численні питання про плани, які плекав цей визнаний борець за стародавні українські права та вольності при обранні депутатом, та про його розчарування, які настали дуже швидко. Частково на перше питання відповідав уже згадуваний лист до Я. Сулими; відповідей на інші, що ґрунтувалися б на архівних документах, не маємо. Можна послатися хіба що на інформацію, наведену З. Когутом у праці про ліквідацію Гетьманщини. Там автор висловив припущення, що ймовірний кандидат на посаду гетьмана “усвідомлював своє слабке політичне становище. [...] Скоропадський напевно знав, що за ним слідкували і що будь-який політичний крок може бути дуже небезпечним для нього та його прихильників. Врешті-решт, з приватних джерел у Москві він, ймовірно, довідався про всю безнадійність становища. Отже, Скоропадський віддав свій мандат і залишив зібрання”¹⁹¹. На жаль, такі авторські припущення не підтверджуються жодними свідченнями наявних архівних джерел. Інший історик, В. Свербигуз, наводить, і теж без посилань, відомості про якийсь нелегальний шляхетський сейм десь після відставки Кирила Розумовського. На ньому нібито відбулися й вибори “нелегального гетьмана”, яким став Іван Скоропадський¹⁹².

До 1781 р. І. Скоропадський продовжував службу як генеральний осавул, а коли подав прохання про відставку, йому надали чин російського бригадира. Але бути відставним урядовцем йому довелося недовго – менше двох років. Два його брати, Петро (рік народження невідомий – 1785) та Яків (рік народження невідомий – 1783), так само, як і він, крім вітчизняної (Киево-Могилянська академія), отримали німецьку класичну освіту в Бреславському університеті. На думку О. Лазаревського, вони були найпершими з дітей генеральної старшини, які навчалися в Європі¹⁹³. Після того постало питання про вступ братів Скоропадських на голштинську службу¹⁹⁴. Нагадаємо, що герцог голштинський Петер Ульріх у 1752–1761 роках був офіційним спадкоємцем Єлизавети, а в 1761–1762 роках – російським імператором, який увійшов в історію під іменем Петра III. Старшина, опозиційна до Кирила Розумовського, мала щодо

нього великі сподівання й намагалася використати голштинського герцога для відновлення старовинних українських прав. Інформації щодо опозиційності когось із братів Скоропадських до гетьмана Розумовського ми не маємо, хоча О. Оглоблин вважав їх одними з найактивніших діячів новгородсіверського гуртка шляхетських автономістів¹⁹⁵. Скоріше за все, така куца інформація щодо політичних поглядів цих представників роду пов'язана сьогодні з відсутністю у фамільному фонді їхніх особових документів. З іншого боку, можливо, саме наявністю в ній свого часу документів про конспіративну діяльність українських автономістів, як і про голштинські надії, пояснюється нинішня відсутність архівалій І. Скоропадського. Ймовірно, сам Іван не хотів, щоб компрометуючі його та його однодумців документи збереглися й були доступними для сторонніх людей.

Утім, існує просте пояснення нинішньої відсутності документів, пов'язаних з Іваном та його родиною. У червні 1783 р. Василь, його син, флігель-ад'ютант генерал-фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського, повідомив до Кролівецького повітового суду про пожежу у своєму маєтку, с. Локні. Пожежа знищила весь наявний архів з “жалованними височайшими грамотами и универсалами не только соседственные деревни, но и на владения другими отца его братьями, умерших ротмистра Петра и майора Якова Скоропадских, по разделу доставшимися недвижимыми именами, ...едным словом сказать – все без изъятия письменные документы от того пожара згорели”. З цього приводу земський суд провів розслідування, яке підтвердило факт пожежі, а також неможливість врятування документів, не зважаючи на засвідчені очевидцями намагання господаря: “помянутый господин Скоропадский просил их и бывших при том пожаре, чтоб с хати пуще всего витащить в окошко из кладовой крепости, но и сего было за болшим огнем сделать невозможно”¹⁹⁶. Очевидно, що в полум'ї пожежі загинули не тільки приватноправові акти та боргові розписки (“обліки”), але й весь епістолярій родини, а разом з ним, можливо, і всі документи щодо конспіративної активності гетьманського нащадка за голштинської доби, періоду перебування у Санкт-Петербурзі, під час виборів до Катерининської комісії, а також після її закриття. На такі думки наводить час виникнення пожежі – напередодні смерті Івана. Гіпотез з цього приводу можна висувати скільки завгодно, у тому числі й щодо навмисного підпалу або ж фальшивої пожежі, яка дозволила приховати від стороннього ока небезпечні для родини документи.

Збереглися опосередковані відомості про те, що І. Скоропадський утримував у своєму Кролівецькому маєтку, с. Локні, практично весь фамільний архів родинної гілки нащадків Василя, принаймні ту його частину, де знаходились історичні документи, поземельні акти щодо його володінь,

а також братів Петра та Якова. У своїх маєтках вони вели роздільне господарство, але архів мали спільний. Удова Якова Єфросинія (з дому Закревських) свідчила у поданні до Глухівської дворянської опіки, що “все о покойных предках прапрадеду полковнику Федору Скоропадскому, прадеду генералному референдарію Илиі, деду обозному полковому Черниговскому Василию, и отцу подскарбию Генеральному Михайле Скоропадскому доказательства находились в умершаго уже старшего мужья [брата. – Авт.] господина бригадыра Ивана Скоропадского уезда Кролевецкого в селе Локне жительствовавшего”¹⁹⁷ Те саме вона стверджувала й у листі до Новгород-Сіверського повітового маршалка від 17 серпня 1783 р.: “у которого все предкам их пожалованные высочайшие грамоты и гетманские универсалы в сохранении находились”¹⁹⁸.

Деякі відомості щодо складу Локнянського архіву Скоропадських містила справа про пожежу в березні 1783 р., вже згадана нами вище. У “протестном доношении” Кролівецькому суду В. Скоропадський досить докладно описав види документів фамільного архіву (звичайно, тільки в тій її частині, яка стосувалася правових та господарських документів). Василь стверджував, що архівалії знаходились в окремії “кладовой” усередині “жилых покоев”, де й виникла пожежа. Щодо видової номенклатури, то називалися: “высочайшие грамоты и универсалы” на пожалувані нерухомі маєтності роду (всіх синів Михайла: Івана, Петра, Якова, та їхніх предків); “крепости на имения, от разных продавцов и по другим сделкам данные”; “имеющиеся от разных должников на кредитованную сумму облики и закладные письма” (найчисленніший вид архівалій)¹⁹⁹. Поза сумнівом, сюди слід додати родинний епістолярій, не названий, але вочевидь наявний в архіві.

В. Скоропадський не назвав ані крайніх дат, ані змісту родинних документів, оскільки готуючи подання до суду, переслідував зовсім іншу мету: отримати юридичне підтвердження факту втрати наявних колись архівалій унаслідок стихійного лиха. Це було тим більше потрібно, що вже розпочався процес представлення свідчень про “благородних предків”, і судовий документ про пожежу міг прислужитися підтвердженню їх минулої наявності та нинішньої відсутності. Але Є. Скоропадська, як уже зазначалося, називала конкретні імена предків, свідоцтва про життя і діяльність яких зберігалися в Локнянському архіві: прапрадід Федір, прадід Ілля, дід Василь та батько Михайло. Проблема полягає в тому, чи дійсно там були такі документи (принаймні з середини XVII ст.), чи знала вона достеменно про конкретний склад документів архіву, чи просто перелічувала відомих їй предків? Ми схиляємося до останнього варіанту, оскільки Єфросинія навіть не складала окремого подання, а тільки вимагала від шляхетських депутатів приєднати себе та своїх дітей до нащадків

Василя Скоропадського, згаданих у поданні її швагра І. Скоропадського. Губернський маршалок О. Лобисевич у жовтні 1785 р., дійсно, розглядав подання Василя (Іван на той час був уже покійним) і Єфросинії Скоропадських разом. Проте у присуді нобілітаційної комісії йшлося (очевидно, за інформацією Василя) про втрату історичних документів (про Федора та Іллю) ще на Уманщині в 1670-х роках. Копії архівалій, наданих на підтвердження володінь родини, починалися лише з 1709 р. і були пов'язані з Василем, братом гетьмана. До речі, у присуді згадувалися також універсали, видані родині Іваном Самойловичем та Іваном Мазепою, проте жоден з цих документів не був представлений комісії²⁰⁰.

Виникає природне запитання: чому пожежа 1783 р. знищила історичну частину Локнянського архіву вибірково, залишивши неушкодженими деякі документи, пов'язані з іменами Василя, Михайла та Івана? Адже якимось чином збереглися універсали Івана Скоропадського від 15 лютого 1709 р., 5 лютого та 24 серпня 1713 р., жалувана грамота від 7 липня 1718 р., видані Василю; універсали Івана Скоропадського від 5 вересня 1721 р., Данила Апостола від 3 лютого 1728 р., жалувана грамота від 16 вересня 1734 р., універсал Малоросійської колегії на звання бунчукового товариша від 21 грудня 1735 р., видані Михайлові; універсал Кирила Розумовського від 26 березня 1752 р., виданий І. Скоропадському на звання бунчукового товариша. Всі вони у копіях були долучені до нобілітаційних подань родини і тривалий час зберігалися в архіві Чернігівського дворянського зібрання. Хоча список історичних документів, що напевно існували (на них робилися посилання або ж вони згадувалися в архіваліях, що дійшли до нас) і були втрачені, значно більший; нам необхідно обґрунтувати цей факт. Пояснити його можна практикою відокремленого зберігання приватноправових актів у різних маєтках – тих, про які йшлося у відповідних універсалах чи грамотах.

Таким чином, склад Локнянського архіву Скоропадських в останню чверть XVIII ст. був таким: документи про земельні пожалування і військову службу Василя (з 1713 р.), його сина Михайла, онуків Івана, меншою мірою – Петра та Якова; документи про купівлю ґрунтів, млинів, лісів, окремих ділянок; матеріали судових процесів (зокрема позову Михайла за спадщину першого тестя Ю. Четвертенського); господарські документи, насамперед фінансові. Збереженню саме таких документів усі шляхетські родини приділяли найбільшу увагу. Що ж до епістолярію, то в очах нащадків старовинних родів листування мало менше практичне значення і, за звичай, не згадувалося при окресленні складу фамільних архівів.

Збережені документи Локнянського архіву, або ж постлокнянського, стали підґрунтям для складання генеалогічних схем на початку 1780-х

років. Нам відомі (в оригіналі) принаймні два таких пакети документів, датованих 1783 р.: Івана Скоропадського (його сина Василя) та Єфросинії (вдови Якова). У першій відомості, яку ще встиг підписати сам Іван, вказані предки (від Федора, “полковника малоросійського”, та Іллі, “генерального референдаря над тогочасною Україною”), дружина (“дочка умершого полковника малоросійського Василя Кочубея Ульяна”) та діти (“сын Василей кирасирскаго полку порутчик и дочка Софія”). Там згаданий також герб (“состоит издревле в трех серебрянных стрелах – золотых шнурках перевязанных с тремя по обом сторонам щита золотым звездами в красное поле с короной и струсьевыми перьями на оной”); кількість маєтків та кріпосних (4820 душ) тощо²⁰¹. На запитання п. 9 відомості щодо наявності “неопровержимых доказательств благородства” та можливостей довести їх – бригадир відповів ствердно. При цьому малися на увазі, очевидно, документи Локнянського архіву, які на той час ще не постраждали від пожежі.

На родину Є. Скоропадської було складено окремих “атестат”, але з порушенням належної форми. У п. 1, щодо походження предків, чомусь названі “умерший лейб-гвардии кирасирскаго полку майор Яков Скоропадский” та “умерший же обозный генеральный Осиф Закревский” (батько Єфросинії). З дітей згадані були два сина (Михайло, кадет сухопутного шляхетського корпусу, та Петро, сержант Лейб-гвардії Ізмайловського полку) та чотири дочки (Єлизавета, Катерина, Єфросинія й Софія). Більш віддалені предки згадувались у п. 5 (про докази благородного походження), все у тому ж наборі: Федір, Ілля (з розшифруванням посади “референдаря” – “то есть главный командир над заднепровской Украиной”), Василь та Михайло. Щодо доказів, то Єфросинія посилалася на архівалії Локнянського архіву І. Скоропадського і просила “о уписании и реченных детей ее в одну с оным бригадырем Скоропадским о дворянстве статье”²⁰².

Новгород-Сіверська нобілітаційна комісія в жовтні 1785 р. погодилася ці подання і постановила: “сей род яко известный своим благородством и древностию восходящего выше ста лет по содержанию 78-й статьи высочайшей грамоты о дворянстве единогласно определили: внести в 6-ю часть дворянской родословной книги сей губернии и о том выдать за надлежащим подписанием и за печатью дворянского собрания грамоту”²⁰³.

За результатами цього розгляду нам необхідно відповісти на такі головні питання: чи був родовід Скоропадських реальним, чи “сочиненним” власними силами або ж за допомогою фахівців у складанні родоводів, найвідомішим з яких визнавався Г. Полетика²⁰⁴; якщо він був “сочиненним”, то на якому ґрунті, – реальних архівних документів чи тільки родинних переказів?

Родоводам кінця XVIII ст. присвячено значну кількість літератури, і судження про них діаметрально протилежні: від некритичного прийняття до гіперкритичного абсолютного нехтування. Ми схильні до зваженої думки В. Модзалевського з цього приводу: "...в делах архивов дворянских депутатских собраний нередко можно встретить малодостоверные документы и совершенно непустимыя с точки зрения генеалогии как науки, неточности и ошибки. Однако, с другой стороны, в этих же делах можно найти и очень подробныя истории фамилий, составленныя точно и со знанием дела, по материалам, извлеченным из семейных архивов, причем рамки, которыя были достаточны для формальных доказательств, в этих последних иногда значительно расширены, и в этом нельзя не видеть того, что данное лицо интересовалось историей своего рода вообще"²⁰⁵. Виходячи з цього, ми схильні вважати родовід Скоропадських комбінацією спеціально складеного ("сочиненного") та реального. Частина, де йшлося про Івана Скоропадського та його братів, була абсолютно достовірною й базувалася на наявних історичних документах. Врешті, не так багато тогочасних українських родів могли пишатися предком-гетьманом, який народився більш ніж сто років перед тим (це, власне, могли бути тільки Апостоли, Брюховецькі, Виговські, Дорошенки, Полуботки, Ханенки). Інакше стоїть справа з історичною частиною родоводу, де йшлося про легендарного предка Федора та напівлегендарного – Іллю. Поза сумнівом, варто визнати за її джерело усні родинні перекази, не підтвержені жодним документом. Разом з тим, такі очевидні вигадки лишалися поза увагою депутатів Новгород-Сіверської нобілітаційної комісії. Є підстави вважати укладачем цього родоводу І. Скоропадського, людину високоосвічену, з великим життєвим досвідом та знанням історичних документів.

Чому Скоропадські, за наявності абсолютно достовірних, цілком достатніх для занесення принаймні до ч. I родовідної книги доказів свого "благородного" походження від гетьмана Івана, вирішили "продовжити" історію роду ще на багато десятиліть углиб, ввести до неї легендарну постать Федора Скоропадського, про якого не було жодних підтверджених свідчень, а також його сина Іллю з такою фантастичною посадою? На нашу думку, ця ситуація подібна до тієї, що склалася зі Сулимівським родоводом. Сулими, предком яких був дуже відомий козацький гетьман Іван Сулима, за походженням любецький шляхтич, страчений поляками 1635 р., намагалися виставити засновником роду фантастичного "зашедшаго из немецких земель шляхтича Ивана Сулимы, который будто бы при Сигизмунде III был великим коронным канцлером в Польше". За твердженням О. Лазаревського, "немецкое шляхетство приписано Ивану Сулиме неосновательно потомками его, котрые, вычитав у Окольского, что

“герб Сулима из Германии имеет начало”, очень были довольны произвести из немцев и предка своего, причем можно было с достоверностью назвать его и шляхтичем”²⁰⁶. Яким Сулима 1788 р. дуже наполягав саме на польській версії, настійно просив про занесення роду до 4-ї частини (книги) родоводів (родів іноземних), “...ибо 6-ою книгою опровергните происхождение рода, восьмисотлетний переменитие во 100-летний, зделаются обманными весь вывод и документы наши о происхождении рода поданные и недостойными онаго сделаем мы сами себя, в обиду и к вечному сожалению себе и потомкам нашим”²⁰⁷.

Так само й Скоропадські, не задовольнившись прапрадідом-гетьманом, задля звеличення роду вирішили і йому додати батька-референдаря та діда-полковника, хоча очевидно, що насправді Ілля та Федір (якщо його дійсно так звали) були дрібними правобережними шляхтичами, а зростання могутності роду почалося тільки за Івана.

Зрештою інформація про сумнівних предків негативно вплинула на проходження nobilitaційної справи Скоропадських. Попри позитивне рішення дворянської комісії 1785 р., ще раз підтвержене 1798 р. фактом видавання з архіву Чернігівського дворянського зібрання відповідної довідки на прохання В. Скоропадського, такий запис у відомій нам родовідній книзі Новгород-Сіверського намісництва 1785 р., як і в Чернігівській 1789 р., відсутній (ані в ч. I, ані в ч. VI). Цей факт важко пояснити, адже просто неможливо уявити, що саме цій гілці Скоропадських було взагалі відмовлено у дворянстві, тоді як нащадки Павла Скоропадського отримали його майже автоматично (на рівні ч. I). Утім, К. Скоропадський не згадував про Федора, а витоки роду почав напряму з Іллі, навіть не згадуючи про його уряди чи звання. Проте, ніхто зі Скоропадських не ввійшов і до “Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи”²⁰⁸.

На нашу думку, не останню роль у такому несприятливому результаті розгляду nobilitaційних подань Скоропадських наприкінці XVIII ст. зіграла відсутність необхідних фамільних документів на підтвердження висунутої версії щодо польського шляхетства та самої постаті Федора Скоропадського, проживання родини на Уманщині та існування “уманського архіву”. Оскільки родини Василя та Якова Скоропадських наполягали на старовинному (більше 100 років) шляхетстві, а довести цього не могли за відсутністю достовірних свідчень, то занесення роду до відповідної частини родовідної книги нібито зависло у повітрі. Згодом, у XIX ст., І. М. Скоропадський та його син Петро (дід та батько гетьмана Павла) намагалися вирішити це питання, і тільки П. І. Скоропадський домогся позитивного висновку герольдії: 1884 р. рід був офіційно занесений до 6-ї родовідної книги і отримав затверджений імператором герб²⁰⁹.

Роль Івана та Петра Скоропадських у дослідженні історії роду

Справу, не доведену до кінця у XVIII ст., довелося розв'язувати у XIX ст. вже нащадкам Івана та Якова Скоропадських. Серед них найвідомішими були дід гетьмана Павла Іван Михайлович Скоропадський та його батько Петро Іванович. Саме намагання відновити справедливість і добитися занесення роду до ч. VI родовідної книги спонукало їх розпочати власні генеалогічні дослідження. А це було пов'язано з шуканням тих історичних документів, яких не вистачило попереднім членам роду, тобто відновленням первісного складу фамільного архіву.

І. Скоропадський (1805–1887) був онуком Якова та Єфросинії (з дому Закревських), сином їхнього старшого сина Михайла (1764 – до 1810) та Пульхерії Маркович (1775 – не раніше 1845). Він розпочав службу у війську дуже рано, юнкером Севського кінногерського полку, 1827 р. перейшов до Нарвського драгунського полку, але вже за рік залишив військовою службу “за невислугу узаконенных лет, с награждением чином 14 класса”²¹⁰. Певний період у такому найнижчому чині він служив на цивільній службі в канцелярії Конотопського повітового маршалка.

Саме до того часу, не раніше кінця 1820-х років, і відноситься перша зафіксована у документах згадка про намагання 23-річного І. Скоропадського дослідити власний родовід для нового аргументованого подання в Герольдію та розв'язання питання з VI частиною родовідної книги. Очевидно, що після виходу у відставку з військової служби І. Скоропадський звернувся до якогось дорадника у нобілітаційних справах, і той накидав йому цілий план дій та напрями пошуку фамільних документів щодо доведення “благородного” походження предків. Цей дуже цінний документ у вигляді рукописної чернетки залишився у складі тієї частини фамільного архіву, яка була сформована І. Скоропадським.

У першій частині згаданих нотаток міститься перелік документів архівної спадщини роду В. Скоропадського, вже добре відомих нам: універсали гетьмана Івана Скоропадського від 15 лютого 1709 р., 5 лютого та 24 серпня 1713 р., 5 вересня 1721 р., Данила Апостола, від 16 вересня 1728 р., а також царські грамоти від 7 червня 1718 р. та 16 вересня 1734 р. З усіх цих архівалій потрібно було зняти засвідчені копії, оскільки в архіві губернського дворянського зібрання виявилися тільки незасвідчені примірники. Наявність такого переліку достеменно підтверджувало їх зберігання у фамільному архіві, що перебував у І. Скоропадського.

Серед документів, які треба було відшукати, називалися: указ про відставку або формуляр майора Я. М. Скоропадського (діда Івана), метрики – його та батька Івана, Михайла Яковича. Вибудовувалася така

пряма родовідна лінія: “Федор Скоропадский, польский шляхтич; Илья; Василий, полковой обозный; Михаил, генеральный подскарбий; Яков, майор; Михаил, поручик, после секунд-майор; Иван, чиновник”. Але одночасно була накреслена інша лінія доказів: “Доказать дворянство можно от Василия Скоропадского, полкового обознаго, минуя родоначальников...”²¹¹. Іншими словами, невідомий нам дорадник пропонував І. Скоропадському відмовитися від першої сумнівної ланки попереднього родоvodu, пов’язаної з легендарним Федором і напівлегендарним Іллею. Він вважав за доцільне вести відлік дворянства від прямого родоначальника цієї гілки Скоропадських, достеменно відомого Василя, брата гетьмана, життя якого було достатньо задокументоване.

Наразі невідомо, чи подавалося таке подання до губернського дворянського зібрання. Принаймні його результати не відклалися у фамільному фонді. Натомість там перебувають копії родинних документів, зняті І. Скоропадським для підтвердження такого подання. Копіювання проводилось у 1840-х роках, оскільки копія з диплома Михайла, вихованця суходільного Шляхетського корпусу, датована 1847 р. і значиться виданою “господину помещику губернскому секретарю Ивану Михайловичу Скоропадскому” з Прилуцького повітового суду²¹². Ним засвідчені також копії з дворянських “списків” батька та дядька за 1798 р.; прохання В. Скоропадського до дворянської комісії Малоросійської губернії щодо результатів родинного подання на затвердження шляхетського походження та відповідь на нього (1798), оригінали яких знаходилися в архіві Чернігівського дворянського зібрання²¹³. Очевидно, за допомогою того ж знавця практики доведення шляхетського походження була складена генеалогічна схема нащадків Якова та Єфросинії Скоропадських. Там фігурували, крім названого подружжя, їхні діти: сини Михайло та Петро, дочки Софія (у шлюбі з якимось Корбі – Михайлом Корде, за О. Прицаком), Єлизавета (на момент складання розпису вже покійна, але її чоловіка не названо; за відомостями О. Прицака – одружена з П. Дуніним-Борковським); Єфросинія (не була одружена) та Катерина (у шлюбі з О. Хвостовим). Чомусь саме діти цього подружжя були названі всі поіменно: Олександр, Софія та Дарія (у шлюбі з Верігіним)²¹⁴. Натомість діти Михайла: сини Іван та Микола (помер молодим), дочка Віра (у шлюбі з графом П. Грабе) не були згадані взагалі.

Опосередковані дані свідчать про значну пошукову працю, здійснену за завданням І. Скоропадського в чернігівських архівах, насамперед губернського дворянського зібрання та духовної консисторії. Результатом пошуків стала окрема справа “Замітки з історії роду Скоропадських”, наявна у сучасному фамільному фонді ЦДІАК²¹⁵.

Поруч з цими історичними та генеалогічними документами, І. Скоропадський значно поповнив фамільний архів матеріалами своєї господарської, громадської, благодійницької діяльності. Як сільський господар, він був винятково вмілим організатором і підтримував прибутковість власних маєтків у переломні часи: як за кріпосницької доби, так і в умовах вільного економічного господарювання. Він користувався повагою своїх сусідів-дворян і тричі обирався на станові посади: прилуцьким повітовим (1844–1847) та, на дві каденції, полтавським губернським маршалком (1847–1853)²¹⁶. Внаслідок цього у фамільному фонді була сформована справа оригінальних документів з вказівками міністерства внутрішніх справ, повідомленнями полтавського губернатора, листи поміщиків та інші матеріали, пов'язані з перебуванням І. Скоропадського на посаді губернського маршалка в цей період революційних подій у Європі²¹⁷. Враховуючи погану збереженість фонду канцелярії Полтавського цивільного губернатора за цей період і повну відсутність документів до 1875 р. у фонді губернського дворянського депутатського зібрання²¹⁸, маємо визнати інформацію цієї справи унікальною для історії не тільки роду Скоропадських, а й усієї Полтавщини кінця 1840 – початку 1850-х років. Слід нагадати, що до 1861 р. повітовий маршалок був помітною постаттю і мав вирішальний вплив на місцеву адміністрацію та суд. Вплив губернського маршалка був обмежений достатньо сильною адміністративною владою губернатора, але моральний авторитет провідника дворянства губернії був незаперечним. Цивільна служба Івана Скоропадського відбита у формулярних списках, атестатах, свідоцтвах і повідомленнях про нагороди і чини, які він отримував упродовж більш як 20 років (1829–1851)²¹⁹.

Громадсько-благодійницька діяльність І. Скоропадського відбилася в інших документах, що розповідали про його матеріальну допомогу в облаштуванні Прилуцької прогімназії, якій він поступився власним будинком, та міського жіночого училища, налагодженні водопостачання міста (протоколи засідань повітової земської управи, міської думи за 1867–1878 роки)²²⁰. Внаслідок цього у 1886 р. І. Скоропадський отримав звання почесного громадянина м. Прилуки²²¹. Серед фамільних архівалій відклалися також дипломи і патенти на звання дійсного члена Московського товариства сільського господарства, а також комітету шовківництва при цьому товаристві, отримані І. Скоропадським ще в 1847 та 1848 роках²²².

Перебуваючи весь час у колі свідомих українських дідичів, він одружився 1849 р. з Єлизаветою, дочкою П. Тарновського (полтавська гілка цього відомого в українській культурі роду)²²³.

Сам гетьман був дуже високої думки про свого діда: “Несмотря на постоянную жизнь в деревне, он следил за литературой нескольких языков, интересовался политикой, был прекрасным хозяином, принимал очень большое участие в местной жизни Полтавщины. Особенно интересовался всякими культурными начинаниями, щедро наделял школы и некоторые вновь создающиеся гимназии денежными средствами. Вообще, совершенно объективно рассуждая, я нахожу, что личность моего деда и его деятельность заслужили бы специального исследования”²²⁴. На жаль, таке дослідження відсутнє й до сьогодні, хоча є нагальна потреба в ґрунтовному висвітленні ролі всього роду Скоропадських в історії України кінця XVII–XX ст.

Найбільша кількість оригінальних документів, що утворилися за життя І. Скоропадського, пов’язана з його господарською діяльністю. В архіві знаходилась “Опись земель и другого имущества” за 1830–1845 роки, а також господарські книги – розпоряджень, записів для пам’яті з питань управління маєтками, орендних договорів, доручень на ведення справ, угод з управителями маєтками, на жаль, тільки з кінця 1850-х років. На окреме згадування заслуговує підприємницька діяльність діда гетьмана. У Полошківському маєтку знаходилися значні поклади каолінової глини, яка ще у першій половині XIX ст. стала сировиною для виробів відомої Волокитинської порцелянової фабрики. Вона належала А. Міклашевському, другому дідові гетьмана Павла і, за спостереженнями краєзнавців, “просуществовала с небольшим лет двадцать и закрылась в начале 1860-х годов, одновременно с “эмансипацией [звільненням кріпаків. – Авт.]”. Производство шло крепостным трудом и, вероятно, при новых условиях не обещало прежних шансов дохода. Изделия этой фабрики исчезли теперь из обыкновенной продажи и начинают уже разыскиваться собирателями и любителями русского фарфора как имеющие некоторое артистическое значение, чего, после императорского завода и изделий Попова и Гарднера, о других русских фарфорах сказать нельзя”²²⁵. Але І. Скоропадський не припинив видобування глини, розміщуючи її по інших порцелянових фабриках і не лише в Україні. Так продовжувалося до самої смерті діда (останні договори на продаж датовані 1886 р.), а майбутньому гетьману пощастило відновити цей родинний бізнес у 1890-х роках. Крім цього виробництва, Іван мав у своїх маєтках винокурні та цукровий завод.

У Тростянці, своєму найулюбленішому маєтку, де ним був закладений відомий дендропарк, І. Скоропадський провів усі роки життя після відставки з посади полтавського губернського маршалка. За спогадами онука, тут була велика бібліотека з обов’язковою “Киевской Стариной”, яка тільки почала виходити, проте і одразу завоювала авторитет серед

цінителів української минувшини, портрети всіх гетьманів, у тому числі Івана Мазепи, колекція зброї, старовинних предметів і значна рукописна збірка. В основу цієї Тростянецької колекції були покладені документи, збережені в роді, створені й зібрані І. Скоропадським. Без перебільшення можна стверджувати, що саме він став засновником Тростянецького архіву, в якому відклалася значна кількість оригінальних документів про життя і діяльність І. Скоропадського та його предків.

Син Івана, Петро (1834–1885), пішов за сталою родинною традицією на військову службу. Зі школи гвардійських підпрапорщиків у 1851 р. був випущений корнетом у Кавалергардський полк – найпривілейованішу частину російської гвардії. Проте військова службу П. Скоропадський відбував здебільшого не в столичному гарнізоні: він брав участь в охороні балтійського узбережжя в 1854 р., коли у ході Східної (Кримської) війни виникла загроза англійського десанту в Прибалтиці, а також на Кавказі, у військових діях 1863 та 1864 років, що завершували Кавказьку війну 1817–1864 років. Там він неодноразово отримував бойові відзнаки, у тому числі найвищу – золотий кавалергардський палаш з написом “За хоробрість”, у 29 років став полковником. Військовий період діяльності П. Скоропадського рясно представлений фамільними архівалями: це свідоцтва військового відомства на отримання чергових чинів, грамоти і посвідчення про нагородження “золотою зброєю”, орденами і медалями, службові характеристики, нарешті – послужний та формулярний списки, нагородні листи. Між 1858–1859 роками розпочалася його цивільна кар’єра: як представник від дідичів прилуцького повіту разом з В. П. Тарновським і М. А. Маркевичем П. Скоропадський, отримавши тимчасову відпустку з полку, увійшов до складу полтавського губернського “комітета по облегченню быта помещичьих крестьян”²²⁶. Документи про цю діяльність нащадка гетьманського роду, які нині перебувають у фамільному фонді ЦДІАК, дають повне уявлення про роботу комітету (протоколи засідань, доповіді членів та інші інформації), стають тим більше цінними, оскільки в фондах губернських установ такі архівалії взагалі відсутні²²⁷. У 1860 р. дворянство Прилуцького повіту знов уповноважило його ввійти до складу межової комісії, де він працював до кінця 1862 р. Нагородою за цю діяльність стала медаль 1861 р. на Олександрівській стрічці за участь у підготовці звільнення кріпаків.

У жовтні 1865 р. П. Скоропадський, не дивлячись на блискучі перспективи, що відкривалися перед ним на військовій службі, вийшов у відставку. Таке рішення було викликане необхідністю особисто зайнятися майновими справами родини. Внаслідок судового позову, який загрожував втратою двох фамільних маєтків і значним грошовим штрафом, вона перебувала у скрутному фінансовому становищі. Владнавши судові

справи, колишній кавалергард мав стати сільським господарем, і навіть підприємцем, оскільки планував шукати після скасування кріпацтва нових джерел прибутковості маєтків. Батько виділив йому для одноосібного господарювання кілька маєтків, у тому числі Брезгунівку, а пізніше Сафонівку (1879).

На жаль, успішним підприємцем П. Скоропадський не став, хоча і намагався заснувати великі винокурні, прибуткове лісове господарство тощо. На посаду керуючого винокурним заводом у Брезгунівці він запросив фахівця з Польщі, до Сафонівки – німця, але очікувані великі прибутки так і не прийшли. Завадив насамперед брак власного підприємницького хисту. Про це вочевидь свідчать наявні у фамільному фонді господарські книги маєтків, за якими простежується картина поступового економічного занепаду. Гетьман згодом писав про батька: "...он не был подготовлен предыдущей своей жизнью к деревне и непосредственному хозяйничанью. Тогда сельское хозяйство в России переживало переходную эпоху, и нужно было быть хозяевами, как мои деды, для того, чтобы уразуметь, какие необходимы реформы в хозяйстве, для того, чтобы хоть частично сберечь свое имущество. Отец того не понял. У него были все какие-то широкие планы, требующие траты непосильных сумм, в результате был полный крах всего его состояния"²²⁸. Заважала господарській праці також громадська діяльність: з 1868 р. до самої смерті П. Скоропадський служив по дворянських та земських виборах (гласним Стародубського земського зібрання, потім губернським гласним; Стародубським повітовим маршалком, почесним мировим суддею, головою шкільної ради, керівником рекрутської комісії тощо). Він був полум'яним оратором, міг запалити будь-яке зібрання своїми ідеями і натхненням. Ця служба, як свідчать папери фамільного архіву, винагороджувалась урядом орденами, чинами та званням почесного громадянина м. Погара, суспільним визнанням, але не приносила жодного прибутку.

Поза тим це була дуже талановита людина, освічена, схильна до літературної праці (серед родинних архівалій збереглися результати його письменницьких спроб)²²⁹, проте абсолютно не пристосована до життя і господарської діяльності; це був мрійник, але не ділок, не реаліст.

Великий інтерес становить його праця щодо збирання архівних документів з історії України та роду Скоропадських. Поза сумнівом, спонукальним мотивом до неї став черговий затратний проект, спрямований на реалізацію честолюбних задумів нащадка гетьманського роду про отримання спадкового титулу, а насамперед бажання остаточно розв'язати колізію з місцем роду в загальній родовідній книзі імперії.

Початок таких генеалогічних студій слід віднести до 1875 р., коли П. Скоропадський після тривалої відсутності у столиці спеціально відвідав

Петербург і взяв участь у традиційному полковому святі кавалергардів. У листі до дружини Марії, уродженої Міклашевської (1842–1901) він із захопленням описував зустріч з імператором Олександром II, який “по-дойдя ко мне, спросил с некоторым удивлением: “Где ты получил золотой палаш”, на что дав ему объяснения, он сказал: “Помню, помню, ты был откомандирован от полка к Мише [великому князю Михайлу Миколайовичу, главнокомандувачу Кавказькою армією. – *Авт.*]”. На более продолжительный разговор я не мог в этот день рассчитывать, но во всяком случае я об себе напомнил государю, в довольно выгодной для меня обстановке, и то, что советовали мне сделать для достижения желаемой цели, было исполнено в весьма выгодном для меня условии... а что из этого выйдет, это уже не от меня зависит...”²³⁰. З наведених рядків важко з’ясувати, в чому саме полягала “желаемая цель”, але наступні події дозволяють припустити, що тоді йшлося про отримання чергового чину, а, можливо, і про справи nobilitaційні. Проте будь-які сліди зацікавлення нащадка гетьманського роду в історичних розшуках за той період у фамільному фонді не збереглися.

Чин дійсного статського радника П. Скоропадський отримав від імператора Олександра II за своє громадське служіння вже у вересні 1878 р. А початок генеалогічних пошуків за родинними архівами датується 1882–1883 роками, тобто вже періодом правління наступного царя. Безпосереднім поштовхом до відновлення справи з внесення до дворянської родовідної книги стала участь П. Скоропадського в урочистостях з нагоди коронації Олександра III влітку 1883 р. Саме тоді Петро, скориставшись приїздом до першопрестольної столиці, працював у Московському головному архіві МЗС, переглядаючи “малоросійські фонди”. Ним були виявлені і скопійовані: царська жалувана грамота Івану Скоропадському від 1718 р., вже згадувана нами генеалогія гетьмана 1720-х років, а також кілька його універсалів. На одній з копій збереглася вказівка щодо мети пошуків: “действительному статскому советнику П. И. Скоропадскому согласно его прошению для приобщения к документам о его роде”²³¹. Копія родоводу засвідчена трохи інакше: “Выдана сия копия из Московскаго Главнаго архива МИД действительному статскому советнику П. И. Скоропадскому согласно его прошению для удостоверения его родословной”²³². Значна кількість історичних документів була скопійована з друкованих видань: окремих томів “Чтений общества истории и древностей российских”, “Материалов для отечественной истории” М. Судієнка, навіть з “Полного собрания законов Российской империи” (текст Переяславських статей 1654 р.). Копіювалися дотичні до історії роду документи також в архіві Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання.

На підставі всіх виявлених документів з історії роду Скоропадських Петро підготував від імені батька та від себе прохання до Сенату, в якому обґрунтовувалися права роду на місце у ч. VI родовідної книги. Інформацію щодо перебігу справи можна виявити за листами П. Скоропадського до дружини, в яких обов'язково містилися такі відомості. Її просування намітилося тільки на початку 1884 р., і нарешті 28 березня надійшли радісні звістки: “27 марта Сенат постановил наш род перенести в шестую дворянскую родословную книгу и проект герба предоставит на высочайшее утверждение”²³³.

Суто утилітарним результатом архівних захоплень П. Скоропадського стало згадане рішення про внесення його роду до VI частини дворянської родословної книги Російської імперії та височайше затвердження нового фамільного герба (диплом від 7 грудня 1884 р.)²³⁴. Маємо можливість навести тут повний опис герба за тогочасними документами: “Щит разсечен. В первой серебряной половине запорожский казак в червленной одежде, держащий на левом плече винтовку. В левой, червленной половине, три серебряные опрокинутые стрелы: средняя в столб, а крайняя косвенно на крест положенныя и связанныя золотою лентою. Надшлемник: три страусовые пера; среднее, червленное, обременено золотою булавою, а крайния серебряныя. Намет червленный с серебром. Герб украшенный червою мантиею, подбитою соболями, и увенчан червлою же соболями опушкою с гетманскою шапкою, украшенною жемчужною аграфою с двумя серебряными петушьими перьями. Щитодержатели: два красных коня с червлеными глазами и языками. Девиз “Conjunct favores” червлеными буквами на серебряной ленте”²³⁵. Цей герб став, поза сумнівом, унікальним поміж усіх інших гербів, затверджених російською герольдією у XIX ст. По-перше, у ньому відтворено традиційну гетьманську шапку, яка до того не використовувалася у жодному гербі (українському або російському українського походження), навіть у Розумовських, не кажучи вже про старі гетьманські роди (Апостолів, Брюховецьких, Дорошенків, Многогрішних та ін.). Російській геральдиці була притаманна, як правило, тільки князівська шапка або ж шолом. По-друге, гетьманська шапка покривала мантию, яка вважалася гербовою ознакою суверена. Відповідно до практики російської геральдики мантия використовувалася у великокнязівських гербах або ж гербах родів, які носили в минулому, але згодом втратили титул. Серед затверджених та жалуваних у XIX ст. гербів такий атрибут, крім Скоропадських, отримали тільки світліші князі Варшавські, графи Паскевичі-Ериванські – один з видатних родів служилої аристократії, а також князі Кочубеї. Втім, це відбулося ще у першій половині століття, а Скоропадські подали герб на затвердження наприкінці його, у зовсім інших умовах герботворення. По-третє, герб Скоропадських

з'єднував на двох половинках щита родовий герб (три перегорнуті донизу, перев'язані і перехрещені стріли) та герб Війська Запорозького (козак з рушницею на лівому плечі). Таке поєднання родового і державно-територіального елементів теж було унікальним у російській геральдиці і наближало цей герб до нечисленних знаків князівських родів колишніх удільних князівств. Крім того, на гербі фігурувала і гетьманська булава, відсутня на гербах нащадків інших українських гетьманів і взагалі чужа російській геральдиці.

Виходячи з усього вищевикладеного, можемо стверджувати, що розроблений на замовлення П. Скоропадського і затверджений Герольдією новий фамільний герб був даниною пам'яті гетьмана Івана Скоропадського (практично єдиного з українських володарів, якого офіційна російська історіографія не затаврувала як “зрадника”) і в такій якості найбільш українським з усіх “малоросійських” гербів того часу. В ньому втілювалися кількітні архівні розвідки П. Скоропадського. Аналіз скопійованих і досліджених ним документів свідчить, що він не тільки досліджував історію роду, але й намагався визначити характер гетьманської влади часів Скоропадського, місце України в тогочасній Російській імперії. Тому на гербі відбилися основні елементи української державності: символи влади володаря-гетьмана (шапка, булава), прирівняного цим гербом до князів, та очолюваної ним держави (герб Війська Запорозького). Все це персоніфікувалося в роді Скоропадських, про що свідчили вміщені поруч родові стріли та зірки. Промовистим був затверджений родовий девіз “*Conjungit favores – Соединяет милость*”. На наш погляд, тут ішлося саме про поєднання “милістю” імператора родового гербу Скоропадських та історичного державного герба України–Війська Запорозького в єдине ціле, яким віднині ставав новий герб Скоропадських.

За деякими опосередкованими даними, такими заходами П. Скоропадський підготовлював здійснення більш амбітного наміру – отримати від імператора також і самий титул гетьмана, звичайно, без будь-якого реального можновладного наповнення. Це відбулося вже у попередньому проекті герба: мантия там була горностаєвою, що символізувало рід володільницький. Такий гербовий елемент у грудні 1884 р. не дістав схвалення, оскільки питання про титул або ще не ставилося, або знаходилося у стані розгляду, і горностаєву мантию було замінено соболиною. Тому 9 квітня 1885 р. П. Скоропадський писав дружині з Петербурга: “Присылаю тебе при сем твои бумажки с раскрашенными гербами, на которых хвостики [гербова позначка горностаєвого хутра. – *Авт.*] соскоблены, что ты можешь сама сделать на остальных листах...”²³⁶.

Задля обґрунтування прохання про надання роду Скоропадських спадкового титулу гетьмана розпочалися нові архівні розвідки. На початку

1885 р. П. Скоропадський знову виїхав до Санкт-Петербурга, де особисто проводив пошуки історичних джерел в архіві Сенату (Департамент герольдії), Імператорській публічній бібліотеці, Військово-вченому архіві Генерального штабу. Там були виявлені як друковані джерела, дотичні не тільки до історії роду, але й загалом статусу гетьманського уряду (наприклад, лист канцлера Г. Головкина Івану Мазені від 19 травня 1708 р.), так і нові архівні документи. Вже 11 лютого 1885 р. П. Скоропадський дізнався про проходження родинного подання: “Вчера получен в Сенате в департаменте Герольдии запрос из комиссии прошения: были ли подаваемые прошения однородные с нашим и какая последовала на них высочайшая резолюция?” Таке питання вимагало, в свою чергу, розшуків в архіві Сенату: “предстоит огромный труд пересмотреть, как выше сказано, все архивы и за сим составит как можно ловче доклад, а главное расположить и подготовить к делу высшие инстанции для окончательного представления на Высочайшее благоусмотрение, а для этого нужно много перечитать исторических фактов и извлечений из документов и царских грамот”²³⁷.

Практика Російської імперії знала вживання титулатури колишніх можновладних володарів в умовах унітарної монархії. По-перше, ними були самі імператори, які носили традиційний титулатурний букет з назв колишніх самостійних держав, інтегрованих до імперії, але без будь-якого реального змісту. Реально вже ніхто не пам’ятав про існування не тільки великих князівств Смоленського чи Новгородського низовських земель, а й Астраханського, Казанського і Сибирського царств; тільки два титула на кінець XIX ст. зберегли певний можновладний підтекст: Великий князь Фінляндський та Царь Польський. Разом з тим необхідно підкреслити, що на теренах Російської імперії деякі східні (азіатські та кавказькі) володарі зберегли свій титул. Ідеться не тільки про бухарських, хивинських та хорезмських можновладців, які були у васальній залежності від імператора. Приклад носія спадкового титулу колишнього незалежного, а станом на XIX ст. номінального володаря являв собою старший товариш Павла Скоропадського по службі у гвардійській кавалерії Хан Гусейн Нахичеванський, нащадок роду володарів азербайджанського анклаву на території Вірменії та російський генерал. Можна назвати ще князів Грузинських, які походили з роду грузинських царів. Утім, такі титули, як в аристократів сучасної Німеччини, був невід’ємною історичною частиною їхнього імені. У зв’язку з цим нам важко уявити, в якій формі планував отримати титул гетьмана Петро: Петро Іванович Гетьман Скоропадський?

Однак усі сподівання П. Скоропадського насправді виявилися марними, оскільки у XIX ст. нові титули отримувала лише служила аристократія (вірніше – вища бюрократія), а не родова, до якої належали Скоро-

падські. А про відновлення титулу гетьмана, очевидно, взагалі не можна було вести мову, адже навіть в його звучанні вже був наявний дух української самостійності, ненависний для будь-якого російського бюрократа.

Самому П. Скоропадському, який був у захопленні від власної ідеї, таке, очевидно, просто не приходило в голову. В його уявленні, скоріше за все, гетьманський титул мав присмак малоросійських старожитностей, на зразок дідівської колекції зброї, одягу, рукописних пам'яток; нарешті, був своєрідною пам'яткою старовині, уособленою в конкретному, (а саме його) роді. Таким чином, лише спогад про минуле, але без жодних проєкцій на сучасність, на можливість відновлення реального змісту титулу. Саме таке почуття висловив і Павло Скоропадський у спогадах про дитинство: "Украина понималась как славное родное прошлое, но огнюдь не связывалась с настоящим, другими словами, никаких политических соображений, связанных с восстановлением Украины, не было"²³⁸.

Тому П. Скоропадський не бачив причин для негативної реакції на родинне подання. Ще наприкінці лютого 1885 р. він писав дружині: "...по делу нашему относительно титула, я решительно с каждым днем все больше нахожу подходящих материалов..."²³⁹. Навіть у квітні 1885 р. надії на позитивне вирішення питання не полишали його: "С 21 апреля я постоянно в нервном состоянии, ожидая извещения телеграммой о разрешении нашего дела, которое, судя по письму А. И. Ильина [петербургский повірений П. Скоропадського, широко задіяний також в архівних пошуках. – *Авт.*] приняло хороший оборот, так как по распоряжению Воейкова, Главная квартира не потребовала предварительного заключения Министерства юстиции, которое несомненно затормозило бы наше дело, препроводила его по принадлежности, в виду юбилея дворянства, в МВД, и оно должно его обязательно доложить. Какое последует решение это в руках Божих, я же со своей стороны все зависящее от себя сделал"²⁴⁰.

Вагомим наслідком пошуків П. Скоропадського стало значне поповнення фамільного архіву копіями історичних документів. У складі нинішнього фамільного фонду його доробок представлений дев'ятьма окремими справами з історичними документами, починаючи від указу царя Олексія Михайловича 1652 р. про дозвіл послу Богдана Хмельницького офіційно просити про прийняття Війська Запорозького "під високу царську руку", а також значною кількістю окремих документів, уже згадуваних нами. Серед інших виявлених ним джерел були як документи великої історичної ваги (наприклад, імператорський указ 1723 р. з Московського головного архіву МЗС, із заборонаю звертатися з проханнями про обрання нового гетьмана), так і виписки з різних статистичних описів старої Малоросії, хронологічні переліки, довідкові дані. З листа дружині видно, як архівні розшуки захопили його: "Вчера до позднего вечера я сидел в

Императорской общественной библиотеке, разыскивал один очень важный для нас документ, но не удалось его найти; завтра буду его искать в военно-ученом архиве Главного штаба, а милейший Андрей Иванович Ильин вот уже третий день ищет этот документ в архиве Сената и при неудаче придется послать Ильина или мне самому поехать в Нарву и Шлисельбург. Вообще я нашел уже массу исторических документов относительно Скоропадского [гетьмана Івана. – *Авт.*] и со временем можно будет написать очень интересную его историческую монографию [біографію. – *Авт.*]²⁴¹. У планах нащадка славетного роду після багаторічних архівних студій були також підготовка і фінансування видання збірника фамільних архівалій. Інформацію про це того ж 1885 р. на сторінках “Киевской старины” оприлюднив М. Василенко. За приклад мав слугувати найперший із таких збірників, підготовлений О. Лазаревським роком раніше – “Сулимовский архив”²⁴². Будь-які відомості про ці видавничі проекти у фамільному архіві відсутні; навіть у листах до дружини коротко згадувався лише перший з них. Тому практично неможливо скласти уявлення про їх змістове наповнення, хронологічні рамки тощо.

На жаль, практичним крокам з реалізації цих археографічних проектів, крім очевидної фінансової неспроможності, завадила передчасна й абсолютно несподівана смерть батька майбутнього гетьмана в червні того ж, 1885 р. Не можна виключити ймовірності того, що одною з причин раптового погіршення стану здоров'я Петра, міцної й фізично загартованої людини, став моральний стрес, внаслідок негативного рішення царської адміністрації щодо родинного подання, а також через повний крах усіх підприємницьких проектів, необхідність сплати значних боргів, що поставило під загрозу добробут родини. Саме у травні непорозуміння на цьому ґрунті між П. Скоропадським та його батьком досягло крайніх меж. Але без допомоги останнього родина не сподівалася вийти з фінансової кризи. Листи до дружини (вона разом із дітьми жила в Тростянці, у тестя, а Петро перебував у роз'їздах) за травень 1885 р. просякнуто відчаєм: “вступив уже в шестой десяток жизни, в преддверии старости, я не делаю себе особенных иллюзий, а хочу только с добрым именем окончить свой век и если батюшка мне в настоящее время откажет в помощи, то это тяжелым бременем может лечь на состояние наших детей...”²⁴³. 28 червня стало днем трагічної розв'язки – смерті Петра у київському “Гранд-Отелі”.

Не дуже вдалу господарську діяльність П. Скоропадського широко віддзеркалено у фамільних архіваліях. Наскільки можна з'ясувати за його листами до дружини, всі документи, пов'язані з управлінням маєтком, зберігалися в Брезгунівці. Так, у листі від 12 травня 1885 р. він писав про наявність звітності щодо прибутків: “Доходы же, которое оно давало при

управленні Маницького, Вахутки і предшествуючих управляючих, легко перевірити із існуючих у мене книг...”²⁴⁴. Там могли перебувати й копії виявлених ним історичних документів, тобто варто говорити і про Брезгунівський архів поруч з Тростянецьким. Але логічніше, на нашу думку, вважати, що у Брезгунівці перебували лише господарські документи, пов’язані з маєтком, і цей архів містив документи виключно економічного характеру, мав статус родинного зібрання паперів. Що ж до історичних документів, то подання до Сенату, ґрунтоване на них, як можна з’ясувати з присуду Герольдії, мало два підписи: Петра та його батька. Це змушує нас говорити про знаходження копій найважливіших документів, скоріше за все, в Тростянецькому архіві роду. Варто визнати його за головне архівосховище фамільної збірки Скоропадський на той час, оскільки достовірних відомостей про зберігання історичних (а не тільки господарських) документів в інших маєтках не виявлено.

Отже, склад архівалій Тростянецької збірки був таким: документи господарської діяльності І. Скоропадського, у тому числі книги розпоряджень, накази і записки службовцям маєтків; матеріали щодо його службової, громадської, благодійницької активності; творчі документи, насамперед щоденники та спогади; зібрані історичні документи, зокрема про рід Василя Скоропадського та його нащадків, аж до батька І. Скоропадського Михайла. Історичні акти щодо володіння окремими маєтками (Дунаець, Полошки, Кубраково) зберігались у конторах цих населених пунктів.

Фамільний архів Скоропадських містив також окремі документи споріднених родів, до яких належали Марковичі, Милорадовичі, Міклашевські. Дружина М. Скоропадського Пульхерія походила з роду Марковичів, і її внеском до фамільного архіву стали історичні документи про діда, бунчукового товариша О. Марковича, батька І. Марковича, матір Єлизавету з дому Кочубеїв²⁴⁵. Дочка Івана, Єлизавета (1832–1890), вийшла заміж за Л. Г. Милорадовича (1809–1879), багатого дідача, видатного діяча народної освіти. Від чоловіка Єлизавета перейняла опікування культурними потребами народу. За її сприяння друкувалися кілька книжок для народу; вона підтримувала недільні школи, “Народну бібліотеку” в Полтаві. Коли ж з 1863 р. через утиски самодержавства така робота на Великій Україні стала неможливою, Є. Милорадович виділила кошти на заснування Наукового товариства у Львові (згодом всевітньо відоме Наукове товариство імені Шевченка)²⁴⁶. Активна благодійницька діяльність призвела до повного розпродажу полтавських маєтків колись дуже заможної родини²⁴⁷.

Документи, пов’язані з історією роду Міклашевських, стали відкладатися у фамільному архіві Скоропадських після одруження Петра та

Марії. Наразі важко сказати, чому вони потрапили саме до цього архівного зібрання, адже сестра Марії Олександра, яка одружилася з графом Олсуф'євим, успадкувала велику й знану фамільну збірку рукописних старожитностей, що розміщувалась у с. Волокитині Чернігівської губернії. Нагадаємо, що Волокитинський архів ще наприкінці XIX ст. був докладно описаний у праці М. Плохинського. Історик був у захваті від стану архіву: «Счастливые обстоятельства: отсутствие пожара, хозяйственный характер владельцев в связи с любовью к старине способствовали тому, что фамильные бумаги Миклашевских уцелели с довольно раннего времени, именно со второй половины XVII ст.»²⁴⁸. Що ж до змісту архіву, то автор, зокрема, вказував на наявність у цій збірці паперів споріднених родів – Грушинських, Лазаревичів, Рубанів – за останню чверть XVII – початок XVIII ст., а самих Міклашевських – від другої половини XVII ст., причому всі універсали гетьманів Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), Івана Самойловича, Івана Мазепи та Івана Скоропадського були в оригіналах. Крім приватновласницьких актів, великої кількості господарських документів, службових архівалій, у Волокитині зберігався значний родинний епістолярій (від початку XVIII ст.), «сторонні документи» інших старшинських родів. Від XIX ст. збереглися маєткові господарські книги, інструкції, господарські розпорядження тощо, пов'язані, в тому числі, із заснуванням широко відомої порцелянової фабрики та цукрового заводу²⁴⁹. Доля цього рукописного зібрання була трагічною: воно повністю загинуло 1917 р., попри всі зусилля з його урятування, вжиті В. Модзалевським, на той час губернським уповноваженим із збереження культурних пам'яток. Таким чином, нині від колись багатющого зібрання фамільних паперів Міклашевських лишилася тільки та невеличка частина документальної спадщини цього роду, що потрапила до Тростянецького архіву Скоропадських. Серед них можна назвати документи про службу А. Міклашевського (діда гетьмана), нагородні документи родини, щоденники його тітки графині О. Олсуф'євої (уродженої Міклашевської) за 1837, 1880 – 1881 роки²⁵⁰.

Наведена вище інформація щодо Тростянецького архіву Скоропадських переконливо свідчить, що впродовж усього XIX ст. представники родини майбутнього гетьмана (його дід та батько) вживали значних зусиль з утримання та поповнення рукописної збірки, що опинилася в їхніх руках. Там поступово зосереджувалися документи не лише власного роду, а всієї великої фамілії Скоропадських та кількох споріднених з нею родів. Велику роль при цьому відіграли архівні захоплення Івана й особливо, Петра Скоропадських, які народилися з суто утилітарних потреб. Але в результаті вони провели велику, хоча здебільшого непрофесійно організовану роботу з пошуку фамільних документів, втрачених минулого і на

початку того століття, в чернігівських, московських та петербурзьких архівосховищах. Таким чином, Тростянецький архів в останній чверті XIX ст. набрав значення не родового, (і тим більш – не родинного), а фамільного зібрання паперів Скоропадських і про Скоропадських. Крім того, ця збірка поступово набрала ваги для історії України, оскільки певна частина фамільних документів, пов'язаних зі службовою діяльністю представників роду, виявилася відсутньою в державних і корпоративних архівах.

¹ О месте погребения малороссийскаго гетмана Ивана Скоропадского, составлено потомком самого гетмана Василием Ивановичем Скоропадским. – ЧОИДР, 1847. – Год 3-й. – № 9. – С. 20; Письма графа Головкина к гетману Скоропадскому. – Там само. – № 1. – С. 8–10; Письма государя Петра I к гетману Скоропадскому. – Там само. – № 8. – С. 42–44; Письма к гетману Скоропадскому от царевен Екатерины и Елизаветы Петровен, и царицы Екатерины Алексеевны. – Там само. – Год 4-й. – № 1. – С. 105–108.

² Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський. – Львів, 1932. – 32 с.

³ Там само. – С. 8.

⁴ Окиншевич Л. Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Ч. II. Рада старшини. – К., 1930. – С. 264.

⁵ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 7.

⁶ Дорошенко Л. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1925. – С. 284–288.

⁷ Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 82, 122, 137, 153–154, 159–160.

⁸ Оглоблин О. Люди Старої України на інші праці / Ред. Винар Л. Р. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – С. 101, 198, 210.

⁹ Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Ч. 1: Выборы и составление наказов. – Нежин, 1917. – С. 77, 79, 121, 147, 211, 215.

¹⁰ Ефименко П. Один из протестовавших // КС. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 602–608.

¹¹ Теличенко И. В. Сословныя нужды и желанія малороссіян в эпоху Екатерининской комиссії // КС. – 1890. – Т. XXX, № 8. – С. 171.

¹² Бобринский А. Дворянские роды, внесенныя в общій гербовник Российской имперіи. – Ч. 2: От начала XVII в. до 1885 г. – СПб., 1890. – С. 4–5; Милорадович Г. Родословная книга Черниговскаго дворянства. – Т. 2, Ч. VI. – СПб., 1901. – С. 186–189.

¹³ Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995. – С. 41–42, 60, 126.

¹⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 282–287.

¹⁵ Там само. – С. 339, 349.

¹⁶ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674–1756) // Исторический вестник. – 1880. – № 8. – С. 710–725.

¹⁷ Модзалевский В. Малороссийский Родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 661–665.

¹⁸ Прицак О. Рід Скоропадських // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 64–90.

¹⁹ Там само. – С. 197.

²⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 34–37.

²¹ Списки Черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов, 1890. – С. 73–74.

²² Див., наприклад, Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – К.: “Книга Пам’яті України”, “Просвіта”, 1999. – С. 166–215.

²³ Реснит О. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 304 с.

²⁴ Маляревский А. Скоропадский – Гетман всея Украины. – К.: Державна друкарня, 1918. – 24 с.

²⁵ Маляревский А. (Сумской А.) На переэкзаменовке: П. П. Скоропадский и его время // Архив гражданской войны. – Берлин, 1923. – Вып. 2. – С. 103–142.

²⁶ Воейков В. Н. С царем и без царя: Воспоминания последнего дворцового коменданта. – Минск: Харвест, 2002. – 384 с.; Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об “Украине” 1917–1918. – Берлин, 1921. – 52 с.; Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920. – Т. 1. – Минск: Харвест, 2002. – 480 с.

²⁷ Генерали Лукомський та Краснов про ген. Скоропадського // Нова Україна. – Прага, 1923. – № 3. – С. 175; Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. – М.-Л., 1930. – 438 с.

²⁸ Доленга С. Скоропадщина. – Варшава: Накладом М. Куницького, 1934. – 174 с.

²⁹ За Україну: Подорож вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади. Осінь 1937 – весна 1938 / Уложив І. Ісаїв. – Едмонтон: Накладом Союзу гетьманців-державників Америки й Канади. – 1938. – 318 с.; За велич нації: У 20-ті роковини відновлення гетьманської держави. – Львів, 1938; Перевидання: Нью-Йорк, 1955. – 186 с.; У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави. – Торонто, 1978. – 176 с.; За всенациональну єдність: У 110-річницю народження Гетьмана Павла. – Торонто, 1983. – 160 с.

³⁰ Промова Михайла Скоропадського (Зразок патріотизму) // У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави. – Торонто, 1978. – С. 88.

³¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 163.

³² Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор” // Там само. – С. XVI.

³³ Папакін Г. Доля архівної спадщини П. П. Скоропадського у сховищах України // Останній гетьман. – С. 198–209.

³⁴ Горелов В. Військова діяльність “Ясновельможного пана Гетьмана усієї України та військ козацьких” Павла Скоропадського (1886–1917 рр.): Спроба хронікально-документальної реконструкції подій // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 1. – К., 1996. – С. 239–308.

³⁵ Ульяновський В. І. Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 137–143.

³⁶ Шурляков С. Археографічна діяльність В. Л. Модзалевського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: Київ,

Седнів, 18–21 жовтня 1993 р. – К., 1997. – С. 354–365; Коваленко О. Павло Скоропадський і Вадим Модзалевський // Останній гетьман. – С. 257–260.

³⁷ *Забіяка І.* Горленки і Скоропадські: Кілька штрихів до проблеми взаємостосунків між українськими дворянськими родами // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К., 1997. – С. 284–295.

³⁸ Останній гетьман. – К.: Академпрес, 1993. – 400 с.; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. – К., 1999. – 264 с.

³⁹ *Пеленський Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: Міфи та дійсність // Останній гетьман. – С. 5–12; *Його ж.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // *Скоропадський П.* Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 11–34; *Його ж.* Соціально-культурний портрет Павла Скоропадського // Історія в школах України. – 1997. – № 4. – С. 42–52.

⁴⁰ *Пиріг Р., Проданюк Ф.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105.

⁴¹ *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945) // *Скоропадський П.* Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 35–41; *Папакін Г.* Гетьман Павло Скоропадський: штрихи до портрету // *Скоропадський П.* Спогади. – К.: “Україна”, 1992. – С. 3–9.

⁴² *Сидорчук Т.* До характеристики світогляду гетьмана П. Скоропадського у міжвоєнну добу: з неопублікованого листування П. Скоропадського з О. Назаруком / *Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія Історія. Економіка. Філософія.* – Вип. 4. Український консервативний і гетьманський рух: Історія. Ідеологія. Політика. – К., 2000. – С. 331–350.

⁴³ Див.: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. – К., 1999. – С. 12–14; 202–209; *Горелов В.* Військова діяльність П. Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній Раді (березень – грудень 1917 р.) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К., 1997. – С. 322–352.

⁴⁴ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84–84зв.

⁴⁵ *Бобринский А.* Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. – Ч. II (от начала XVII ст. до 1885 г.). – СПб., 1890. – С. 4–5.

⁴⁶ *Хоруженко О.И.* Дворянские дипломы XVIII в. в России. – М., 1999. – С. 21.

⁴⁷ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. 36.

⁴⁸ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 2–2зв.

⁴⁹ Там само, арк. 3–4 зв. Аналіз дворянських родовідних книг Чернігівського намісництва (1788) та Чернігівської губернії (1790) свідчить, що військовий товариш К. Скоропадський дійсно був включений до ч. 1 губернського дворянського родоводу: ІР НБУВ, ф. VIII, №533(246), арк. 44 зв.

⁵⁰ *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговскаго дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. VI. – С. 186, 189.

⁵¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 45, арк. 5.

⁵² *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 16–17, 19.

⁵³ О. Л. [Левицький О.] Автобиографическая “сказка” малороссийскаго летописателя Стефана Лукомскаго // КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 480.

⁵⁴ Див.: Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкаго // Собрание сочинений М.А. Максимовича. – Т. 1 Отдел исторический. – К., 1876. – С. 221–245.

⁵⁵ Див.: Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – 248 с.

⁵⁶ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк // Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – Т. 1. – СПб., 1905. – С. 186; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. – К., 1897. – С. 60.

⁵⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 26, арк. 2.

⁵⁸ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 288.

⁵⁹ Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст. (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – 140 с.

⁶⁰ Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К., 1995. – 592 с.

⁶¹ Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. – М., 1999. – С. 6.

⁶² Ифіка Ієрополітика или філософія нравоучителная сімволами и приуподоблениями изяснена. – К., 1712.

⁶³ Див.: Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Т. 2, ч. 1. – С. 24, 26–31.

⁶⁴ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в. – К., 1873. – С. 1.

⁶⁵ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 326; спр. 394, арк. 3.

⁶⁶ Інститут рукопису НБУВ, ф. III, № 9356; ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 45, арк. 11зв.

⁶⁷ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в. – К., 1873. – С. 6.

⁶⁸ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 71зв.; 87зв.

⁶⁹ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. – Т. 2. – Філадельфія, 1980. – С. 169.

⁷⁰ Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62.

⁷¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 15, арк. 1,5,6,8 і далі.

⁷² Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 97.

⁷³ Див.: Андрусак М. Іван Мазепа та Іван Скоропадський // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 1. – С. 17, 20; Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Останній гетьман. – К., 1993. – С. 180.

⁷⁴ Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – С. 126.

⁷⁵ Докладна інформація про це міститься в скарзі відставного гетьмана К. Розумовського 1768 р.: “в распросных речах от взятых из Глухова канцеляристов Григория Михайлова и Василия Дорошенка показано в Григория что во время его гетмана

Скоропадского на хирогру болезнь уневерсалы его писма подписывает о войсковых всяческих делах генеральный писар Семен Савич да и тои канцелярии Григорий, власним его именем как бы он гетман сам подписывал". – ІР НБУВ, ф. VIII, №570/249, арк. 277.

⁷⁶ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – Т. VII. – С. 456–457.

⁷⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 20–20 зв.

⁷⁸ Там само, арк. 21–21зв.

⁷⁹ ІР НБУВ, ф. II, № 1615.

⁸⁰ Сулимовский архив. – С. 37.

⁸¹ ІР НБУВ, ф. VIII, № 570/249.

⁸² Там само, арк. 78–81; 163–166 зв.

⁸³ Див.: Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 69–70.

⁸⁴ А. Л. [Лазаревский А.] Гетманския дома в Глухове // КС. – 1898. – Т. LX, №1. – С. 160–166.

⁸⁵ Окиншевич Л. Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Ч. II. Рада старшини. – К., 1930. – С. 325–326.

⁸⁶ Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насущна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського... // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 20.

⁸⁷ Лазаревский А. Гетманския клейноды (1758) // КС. – 1882. – Т. II, № 5. – С. 340–344.

⁸⁸ Див.: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4. – С. 661.

⁸⁹ ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 13 арк. 631; ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 2–2 зв.

⁹⁰ Універсали Івана Мазепи / Упор. І. Бутич. – К. – Львів, 2002. – С. 75–76.

⁹¹ Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца "Гетман Мазепа") // КС. – 1898. – Т. LX, № 12. – С. 485.

⁹² Див.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 95–96, 100–101.

⁹³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 4–8, 9–13.

⁹⁴ Див.: Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. – С. 162.

⁹⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 290; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 21.

⁹⁶ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 288.

⁹⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

⁹⁸ Там само, арк. 18–19.

⁹⁹ Там само, арк. 46–46 зв.

¹⁰⁰ Див. наприклад: Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 140–141.

¹⁰¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 12, арк. 1–10.

¹⁰² ІР НБУВ, ф. II, № 27507.

¹⁰³ Там само, ф. II, № 26089.

¹⁰⁴ Там само, ф. VIII, № 1726–1742.

¹⁰⁵ Сулимовский архив. – С. 37.

- ¹⁰⁶ ІР НБУВ, ф. II, № 17012 – копія, знята для П. І. Скоропадського у 1870-х роках.
- ¹⁰⁷ Див.: Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 222.
- ¹⁰⁸ ІР НБУВ, ф. II, № 1623.
- ¹⁰⁹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 37, арк. 38–39.
- ¹¹⁰ Там само, арк. 41 зв.
- ¹¹¹ Там само, арк. 79 зв–80.
- ¹¹² *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – М., 1858. – С. 202.
- ¹¹³ Див.: *Борзаківський П., Ладинський П.* Журнал, тобто насущна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського... // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 18–19.
- ¹¹⁴ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. 1.
- ¹¹⁵ *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – С. 52.
- ¹¹⁶ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 37, арк. 6.
- ¹¹⁷ Див.: Там само, арк. 13, 20–22.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 17–18.
- ¹¹⁹ Там само, спр. 44, арк. 3–5.
- ¹²⁰ Там само, спр. 35, арк. 3–3 зв.
- ¹²¹ Государственное древлехранилище хартий и рукописей. Опись документальных материалов фонда № 135 / Под ред. Черепнина Л. В. – М., 1971. – С. 146, 152.
- ¹²² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 8.
- ¹²³ Там само, спр. 33, арк. 2–4 зв.
- ¹²⁴ *Хоруженко О. И.* Дворянские дипломы XVIII в. в России. – М., 1999. – С. 79–80.
- ¹²⁵ Отечественные записки. – 1851. – № 2. – С. 330.
- ¹²⁶ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 7 а.
- ¹²⁷ Там само, спр. 37, арк. 41.
- ¹²⁸ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – М.-Л., 1958. – С. 329–330.
- ¹²⁹ *Окиншевич Л.* Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Ч. II. Рада Старшини. – С. 264.
- ¹³⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 37, арк. 2–2 зв.
- ¹³¹ Там само, спр. 45, арк. 3–4.
- ¹³² Там само, арк. 5–5 зв.
- ¹³³ Там само, спр. 51, арк. 9–9 зв.
- ¹³⁴ Там само, спр. 60, арк. 3.
- ¹³⁵ Там само, спр. 45, арк. 3–4.
- ¹³⁶ ІР НБУВ, ф. III, № 9356.
- ¹³⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 45, арк. 6–7.
- ¹³⁸ *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 19.
- ¹³⁹ Див.: Сулимовский архив. – С. 59, 67–68, 80–83, 93–94.
- ¹⁴⁰ ІР НБУВ, ф. II, № 17605, арк. 17.
- ¹⁴¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 5–6.
- ¹⁴² Там само, арк. 7–8.

- ¹⁴³ Там само, спр. 51, арк. 5–6.
¹⁴⁴ Сулимовский архив. – С. 67.
¹⁴⁵ ЦДАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 13, арк. 1–4.
¹⁴⁶ Див.: Там само, оп. 2, спр. 976, арк. 47.
¹⁴⁷ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – Т. IV. – С. 663.
¹⁴⁸ Там само.
¹⁴⁹ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 44–44 зв.
¹⁵⁰ Там само, арк. 47–48.
¹⁵¹ Там само, арк. 51–51 зв.
¹⁵² Там само, арк. 52–53 зв.
¹⁵³ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. IX. – Тт. 17–18. – М., 1963. – С. 612–163.
¹⁵⁴ Реестр Війська Запорозького 1649 р. – С. 248.
¹⁵⁵ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 54–55.
¹⁵⁶ Там само, оп. 1, спр. 755, арк. 25–26.
¹⁵⁷ Там само, спр. 703, арк. 9–9 зв.
¹⁵⁸ Там само, спр. 757, арк. 5–7 зв.
¹⁵⁹ Там само, оп. 2, спр. 976, арк. 56–57.
¹⁶⁰ ІР НБУВ, ф. VIII, №570/249, арк. 308–309 зв.
¹⁶¹ История Русов или Малой России. – С. 233.
¹⁶² ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 62.
¹⁶³ Там само, арк. 63.
¹⁶⁴ Див.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII ст. – С.220.
¹⁶⁵ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1089, арк. 1зв.
¹⁶⁶ Там само, оп. 1, спр. 62, арк. 1–1зв.
¹⁶⁷ *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб, 1889. – С. 135.
¹⁶⁸ *Лазаревский А.* Описание Старой Малоросии. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 284.
¹⁶⁹ *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб, 1889. – С. 149.
¹⁷⁰ ІР НБУВ, ф. II, № 4225.
¹⁷¹ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1089.
¹⁷² Там само, арк. 1–2.
¹⁷³ Там само, арк. 7–9.
¹⁷⁴ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – С. 247.
¹⁷⁵ Див.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII ст. – С. 92.
¹⁷⁶ *Лазаревский А.* Гетманские клейноды (1758) // КС. – 1882. – Т. II, № 5. – С. 340–344.
¹⁷⁷ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 65.
¹⁷⁸ Див.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малоросии. – Т. 2. – С. 109.
¹⁷⁹ КС. – 1893. – Т. XLI, № 5. – С. 212.
¹⁸⁰ ЦДАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 94 арк. 2–3.
¹⁸¹ Див.: *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских – Т. 1. – С. 180; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С. 87.

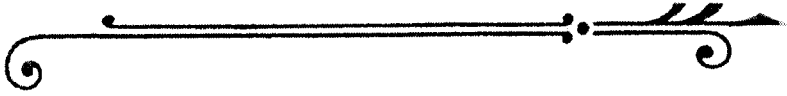
- 182 *Когут З.* Російська централізація і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. – С. 89–95.
- 183 Див.: *Маркевич А.* Дела о Марковичах в Тайной канцелярии // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 5. – С. 299–300.
- 184 *Васильчиков А.* Цит. соч. – Т. 1. – С. 361.
- 185 ІР НБУВ, ф. VIII, № 535 (255), спр. 131, арк. 357–360.
- 186 Там само.
- 187 Цит. за: *Васильчиков А. А.* Цит. соч. – С. 362.
- 188 *Когут З.* Цит. праця. – С. 114.
- 189 Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. – К., 1884. – С. 110.
- 190 Наказы Малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения // КС. – 1888. – Т. XX, № 1–3. – С. 33–34.
- 191 *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 159–160.
- 192 *Свербигуз В.* Цит. праця. – С. 87.
- 193 *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 78.
- 194 *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – С. 169–170; *Миллер Д.* Голштинские наборы в Малороссии // КС. – 1892. – Т. XXXVIII, № 9. – С. 296.
- 195 Див.: *Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – С. 101, 198, 336.
- 196 ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 66–67 зв.
- 197 Там само, арк. 72 зв.
- 198 Там само, арк. 73.
- 199 ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 66–66 зв.
- 200 Там само, арк. 84–84 зв.
- 201 Там само, арк. 71 зв.–72.
- 202 Там само, арк. 73 зв.–74.
- 203 Там само, арк. 87.
- 204 *Конотопец [Лазаревский А.]* Генеалогический самообман // КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 533.
- 205 *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – К.: “Либідь”, 1993. – С. XIV.
- 206 Сулимовский архив. – С. III–IV.
- 207 Там само. – С. 132.
- 208 Указатели к высочайше утвержденным Общему гербовнику дворянских родов Всероссийской империи и Гербовнику дворянских родов Царства Польского / Сост. В. Лукомский и С. Тройницкий. – СПб.: Сириус, 1910. – 154 с.
- 209 Списки лицам, высочайше пожалованным дипломами с гербами на дворянское достоинство Всероссийской империи и Царства Польского // Сост. В. Лукомский и С. Тройницкий. – СПб, 1911. – С. 55.
- 210 Див.: *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства 1802–1902: Очерки по архивным данным. – Вып. I. – Полтава: Издание полтавского дворянства, 1906. – С. 82.
- 211 ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 102–103 зв.
- 212 Там само, арк. 83.
- 213 Там само, арк. 99–100.
- 214 Там само, арк. 101.

- ²¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 407.
- ²¹⁶ Павловский И. Ф. К истории Полтавского дворянства. – Вып. 1. – С. 82, XXXIV.
- ²¹⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 326.
- ²¹⁸ Див.: Государственный архив Полтавской области: Путеводитель. – Изд. 2-е, переработанное и доп. – К., 1982. – С. 11, 15.
- ²¹⁹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 983.
- ²²⁰ Там само, оп. 1, спр. 327, 328.
- ²²¹ Там само, спр. 337, арк. 3.
- ²²² Там само, оп. 2, спр. 986–987.
- ²²³ Яненко З. П. Джерела з історії дворянського роду Тарновських у Державному архіві Полтавської області // Скарбниця української культури: 36. наук. праць. – Вып. 3. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С. 14.
- ²²⁴ Скоропадский П. Мое детство на Украине // Скоропадський П. Спогади. – С. 382.
- ²²⁵ Z. Фабрика фарфора Миклашевского // КС. – 1894. – Т. XLVII, № 11. – С. 309.
- ²²⁶ Павловский И. Ф. К истории Полтавского дворянства. – Т. 2. – Полтава, 1907. – С. 54.
- ²²⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 388.
- ²²⁸ Скоропадский П. Мое детство на Украине // Скоропадський П. Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 391.
- ²²⁹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1015–1016.
- ²³⁰ Там само, спр. 164, арк. 72зв.–72.
- ²³¹ Там само, спр. 976, арк. 43.
- ²³² ІР НБУВ, ф. II, № 17012.
- ²³³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 166, арк. 91.
- ²³⁴ Див.: Списки лицам, высочайше пожалованным дипломами с гербами на дворянское достоинство Всероссийской империи и Царства Польского / Сост. В. Лукомский и С. Тройницкий. – СПб.: Сириус, 1911. – С. 55.
- ²³⁵ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 4.
- ²³⁶ Там само, арк. 56зв.
- ²³⁷ Там само, оп. 2, спр. 166, арк. 51–51зв.
- ²³⁸ Скоропадский П. Мое детство на Украине. – С. 387.
- ²³⁹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, арк. 54зв.
- ²⁴⁰ Там само, арк. 58зв.–59.
- ²⁴¹ Там само, арк. 51–51зв.
- ²⁴² КС. – 1885. – Т. XII, № 6. – С. 317–318.
- ²⁴³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 166, арк. 67зв.
- ²⁴⁴ Там само, арк. 67.
- ²⁴⁵ Там само, оп. 1, спр. 220–222.
- ²⁴⁶ Дорошенко Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милоралович // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1925. – С. 284–288.
- ²⁴⁷ Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. – Т. 2. – С. 240.
- ²⁴⁸ Плохинский М. Архивы Черниговской губернии. – С. 149–150.
- ²⁴⁹ Там само. – С. 149–174.
- ²⁵⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1076, 1078.

Глава 4

**Формування
архівного зібрання
Павла Скоропадського
наприкінці ХІХ – у ХХ ст.
(Петербург, Тростянець, Ваннзеє)**

**Документи військової, державної
та політичної діяльності
Павла Скоропадського (1893–1945)**

Після смерті в 1887 р. І. Скоропадського спадкоємцями всіх його маєтностей, у тому числі фамільного Тростянецького архіву, стали діти Петра – Михайло, Павло та Єлизавета. Оскільки всі вони на той час були неповнолітніми, то губернське дворянське зібрання призначило офіційну опіку. Опікунами стали вдова Петра Марія Андріївна та її швагро О. Олсуф'єв. На плечі Марії Скоропадської впали всі нелегкі турботи з відродженням фамільного господарства, розладнаного непродуманими економічними експериментами покійного чоловіка. Тільки приблизно з 1892 р. їй почав допомагати молодший син, який швидко ввійшов у курс господарських справ і навіть виявив певні ділові якості. Своїй матері Павло Скоропадський присвятив зворушливі рядки спогадів: “Идеальная жена и идеальная мать, с полным самоотвержением посвятившая всю свою жизнь родной семье. Жизнь ее, как будет видно далее, далеко не была счастливая, особенно во вторую половину жизни. Но мать всегда стойко переносила все несчастья, которые сыпались на ее голову, и сумела вырастить своих детей”¹.

Уже восени 1885 р., одразу після смерті чоловіка, М. Скоропадська на особистому прийомі в імператора домоглася, щоб 12-річному Павлу, на порушення чинного порядку, надали право вступити до Пажеського корпусу – найбільш привілейованого середнього навчального закладу для дворян у Росії. За звичай туди приймали лише синів та онуків осіб, які мали чин не нижче за третій клас (повного генерала чи таємного радника), а Іван та Петро Скоропадські дослужилися тільки до дійсних статських радників, тобто формально мали чини, недостатні для вступу їхніх внуків та синів до корпусу. Але цар, зважаючи на заслуги батька, дав відповідний дозвіл, і Павла відправили для підготовки до вступних іспитів у наступному навчальному році до Москви, де жила рідна сестра Марії – Олександра, в шлюбі графиня Олсуф'єва. Брат Павла Михайло, який за станом здоров'я не був придатний до військової служби, вступив до іншого елітного навчального закладу – новоствореної Колегії Павла Галагана в Києві.

Саме з 1886 р., з часу підготовки Павла Скоропадського до вступних іспитів до Пажеського корпусу, можна датувати початок процесу накопичення в фамільному архіві документів про його військову, державну та політичну діяльність, що тривав упродовж усього його життя.

У фамільній збірці відклалися практично всі документи про навчання Павла: його табелі за різні роки, навчальні щоденники, свідоцтва про завершення кожного навчального року, офіційні характеристики на пажа Павла Скоропадського тощо². Найпершим з таких документів став лист директора Пажеського корпусу до М. Скоропадської від 14 серпня 1886 р. щодо зарахування її сина до 3-го класу цього навчального закладу³.

Як свідчать документи фамільного архіву, спочатку, в перші роки, навчання в корпусі давалося Павлу складно, оскільки рівень вимог у провінційній гімназії, де він складав іспити перед тим, і столичному елітному навчальному закладі дуже різнилися. За 3-й клас він отримав середній бал 7,15 (за 12-бальною системою), і був 15-тим серед 30-ти пажів, отримав переекзаменування в серпні з арифметики та природничої історії⁴. Але в 4-му класі середній бал виявився ще меншим – 7. Павло посів останнє місце серед своїх товаришів, і літнє переекзаменування проводилося з усіх навчальних дисциплін⁵.

Проте вже наступного навчального року Павло Скоропадський продемонстрував плоди своєї наполегливої праці і більше не відставав від своїх товаришів. У 1889 р. його перевели до 6-го класу й зарахували до “строевых пажей”, що було пов’язане з поглибленням військового навчання і зменшенням кількості загальноосвітніх навчальних дисциплін, проходженням літніх зборів у військових таборах біля Петербурга. Нарешті, після завершення 7-го класу в жовтні 1892 р. він став камер-пажем, був офіційно представлений імператорській родині в Гатчині. Про успіхи в навчанні свідчить той факт, що влітку 1893 р. Павло Скоропадський був випущений з Пажеського корпусу “по первому разряду”, отримав чин корнета і призначення для проходження служби в Кавалергардському полку. Саме тут у 1851–1865 роках служив його батько, який мріяв, що син його згодом теж стане кавалергардом. Так він писав у листі до дружини 1883 р., під враженням від побаченого на коронації Олександра III парадного маршу рідного полку.

Роки навчання у Пажеському корпусі майбутній гетьман запам’ятав на все життя. Спогади були неоднозначними, пов’язаними як з набуттям необхідних знань і позитивного досвіду, так і великою кількістю негативу. Зокрема, у 1916 р. в листі до дружини він згадував про “тот слой прошлого, который был нанесен Пажеским корпусом”⁶. Найголовніший негатив був пов’язаний з “тепличними умовами” закритого кастового закладу, страшенною віддаленістю від реального життя навчання та

виховання елітарної молоді, про що Павло Скоропадський пізніше згадував в мемуарах. Він писав, що навіть на початку революції 1917 р. важко позбувався своїх суспільних упереджень, оскільки був “воспитанный в тепличных условиях кастовой среды”⁷. Журналіст О. Маляревський, автор першої біографії Павла Скоропадського, одним з джерел якої були усні спогади гетьмана про свої життєві враження, записав це в більш категоричній формі: “О корпусе у Скоропадского остается самое плохое воспоминание, это был период начавшагося разложения когда-то прекрасного учебного заведения, и у него остается навсегда к корпусу отрицательное отношение”⁸.

Закритою кастовою організацією була собою також офіцерська спільнота Кавалергардського полку, яка вважалася єдиною родиною, де всі начебто були рівними – від юного корнета до командира полку, але рівними як члени аристократичного клубу. Граф О. Ігнат'єв, відомий радянський мемуарист, який трьома роками пізніше розпочав службу в одному ескадроні зі Скоропадським, згадував: “Сходство с подобным клубом выражалось особенно ярко в подборе офицеров, принятие которых в полк зависело не от начальство и даже не от царя, а прежде всего от вынесенного общим офицерским собранием решения”⁹. Так само, через заздалегідь підготовлену згоду офіцерських зборів, потрапив до полку в 1893 р. Павло Скоропадський, випередивши багатьох інших претендентів (за родинним переказом, командир полку сказав щодо останніх під час зустрічі з майбутнім офіцером: “Много желающих, мало избранных”)¹⁰.

Юному корнету одразу доручили опікуватися молодими солдатами. Нагадаємо, що самому Павлу на той час було трохи більше за 20 років, а призовний вік становив 21 рік; отже навчати стройовій підготовці, фехтуванню, їзді верхи та іншим військовим наукам, а також основам грамотності йому доводилося людей, переважно старших за себе. Але атмосфера в полку, за спогадами колишніх кавалергардів, була доволі ліберально-патріархальною, солдати поважали своїх “батьків-командирів”, не дивлячись на їх вік.

Початок військової служби майбутнього гетьмана достатньо задокументований паперами фамільного архіву. Його полковим командиром був тоді (1892–1896) генерал-майор А. О. Грінвальд. Скоропадський потрапив до лейб-ескадрону полковника барона Ф. Гюне. Тут вже два роки служив поручник К. Г. Маннергейм, який став близьким другом Павла.

Дуже скоро (1895) і досить несподівано для себе молодий офіцер отримав відповідальну посаду полкового ад'ютанта, що було значним службовим підвищенням для недосвідченого корнета. До кола його обов'язків входили ведення поточного діловодства полку, вирішення основних господарських питань; інші обов'язки визначав від командир полку: наскільки

той особисто вникав у справи або ж передовіряв їх вирішення ад'ютанту. Скоропадський пережив на цій посаді трьох полкових командирів, і кожному з них саме такий помічник був необхідним. Особливо так було за генерал-майора О.М. Ніколаєва (командував кавалергардами у 1896–1902 роках), щодо якого Павло писав згодом дружині: “полк во время командования Николаевым фактически управлялся мною”¹¹. Цей факт підтверджують також спогади інших кавалергардів, зокрема, того ж О. Ігнат'єва¹².

Нова посада корнета (з 1897 р. – поручника) Скоропадського була тісно пов'язана з архівною справою. Водночас із веденням поточного діловодства Павло опікувався полковим архівом, готував збірник історичних наказів по полку. Молодий офіцер залучився також до написання історії кавалергардів, праця над якою розпочалася в зв'язку з 100-річним ювілеєм частини. Цю працю готував до друку його старший товариш С. Панчулідзев. Саме він утаємничував молодого ад'ютанта в особливостях археографічної праці, відбору документів для публікації: “Мой же совет таков: ничем и никем не смущайся, выбирай побольше материала. Когда кончишь выборки, тогда, будучи в курсе всей полковой жизни, нетрудно будет тебе приступить к редактированию сборника”¹³. С. Панчулідзев також наставляв Павла в тонкощах архівної справи, докладно розписував особливості дерев'яних шаф, які полковий ад'ютант мав замовити для полкового архіву¹⁴. Канцелярська робота не завжди приносила задоволення молодому енергійному офіцеру, і в одному з листів за 1894 р., адресованому матері, він щиро зізнався в нелюбові до паперів, і зазначав, що писання їх вважав марудною справою: “Приходится писать целые кипы бумаг, а ты знаешь, как я этого не люблю”. Але така декларована нелюбов до “писання паперів” не заважала йому не тільки сумлінно виконувати службові обов'язки, насамперед з ведення полкового архіву, але й опікуватися збиранням архівних документів, пов'язаних з історією роду.

Документальну історію роду він сприймав через життя кожного з його представників, причому не лише далеких предків. Тому Павло вважав за необхідне зберегти у фамільному архіві значну частину службових паперів полку, створених за його участю. Це були фінансові документи (рахунки, розписки, записи та звіти) полкової офіцерської артілі, канцелярії полку, команд писарів та трубачів, які перебували в безпосередньому віданні полкового ад'ютанта¹⁵. До архіву потрапляли й документи про родинне, майнове і службове становище офіцерів полку, навіть опис строїових полкових коней, різні записки та пропозиції Скоропадського щодо поліпшення навчання солдатів, організації ведення адміністративних справ. Усі ці документи не тільки свідчать про роль ад'ютанта в управлінні полком, але є важливими свідченнями полкової історії кавалергардів за 1895–1904 роки.

Між тим, перебування на ад'ютантській посаді не приносила молодому Скоропадському відповідного морального задоволення. У нього навіть з'явилося бажання залишити військову службу і вийти у відставку. Про це він у вересні 1900 р., очевидно, повідомив С. Панчулідзева, але той рішучо відраджував Павла, прямо говорячи про особливості характеру свого кореспондента: "Помни следующее: жить праздно помещиком ты не будешь, тебя втянут в службу. Выборная служба в провинции не по твоему характеру. Ты не только тонок, но и хитер, но вместе горяч и даже иногда взбалмошен. К тому же черное ты будешь считать за черное, но мало того, будешь говорить и *орать*, что это черное, а не белое. Этого вполне достаточно для скандала. Прибавь к этому, что ты если и не сделался властолюбивым, то привык к власти..."¹⁶. Так само роком пізніше відмовляла Павла від виходу у відставку дружина. Все це свідчить про серйозність моральної дилеми, яку вирішував майбутній гетьман: чи варто продовжувати військову службу, якщо вона не приносить задоволення? Чи не краще спробувати себе в інших сферах життя? Таким став перший з його життєвих виборів, і вирішено його був на користь продовження служби. Проте згодом, вибравшись з полку, Павло Скоропадський називав атмосферу, яка панувала в ньому, "затхлої егоїстичної", і згадував своє "нескончаемое ад'ютантство" як "бессмысленное дело", яке відібрало вісім років життя: "лучшие годы моей жизни, которые я мог провести с большей пользой и для себя, и для общества"¹⁷.

Тому, коли пролунали перші залпи російсько-японської війни, ротмістр Скоропадський відчув їх як заклик розірвати зі старим життям, вирватися із затхлої петербурзької атмосфери. Війна розпочалася 6 лютого 1904 р., а вже в перших числах квітня у відповідь на своє прохання щодо переведення до діючої армії Павло Скоропадський отримав дозвіл і вирушив на далекосхідний фронт, залишивши в Петербурзі кохану дружину Олександрю (1873–1951) з дому Дурново та чотирьох дітей, у тому числі народженого 31 січня 1904 р. сина Данила. Тітка Скоропадського графиня О. Олсуф'єва запропонувала Павлу замість того, щоб їхати на фронт, прилаштуватися ад'ютантом до великого князя Сергія Олександровича (московського генерал-губернатора, якого було вбито есерами 4 лютого 1905 р.). Молодий кавалергард рішучо відкинув такий варіант, хоча розлука з родиною далася йому нелегко. З дороги на Далекий Схід, яка тривала більше місяця, Скоропадський майже щоденно писав дружині. У листах він ділився найщирішими думками, і на першому місті стояло обґрунтування свого вчинку. Так, у листі від 17 квітня 1904 р. він писав: "...думаю о тебе, а также о моей *idée fixe*: имел ли я право идти на войну, так я этого вопроса и не решил до сих пор, как видишь, хотя с того момента, как я выехал из Петербурга, когда разрешение этого вопроса

стало неизбежным, я очень успокоился; теперь вопрос у меня сводится к одному: для меня лично это безусловно хорошо, я ожил, вырвавшись из душной скверной атмосферы узких интересов, в которых я находился во время моего нескончаемого адъютантства, я прожил бы в служебном отношении жизнь, ничего, кроме мелких дел не зная. [...] Но ты? что ты переживаешь? моя милая, дорогая моя, бедная девочка, вот где весь трагизм положения. Я тебя милую, любящую, хорошую заставил страдать, мои убеждения были честны, я, повторяю, положительно не искал служебных выгод, да их и нет”¹⁸. В інших листах віддзеркалено події його “вагонного” життя, дорожні враження, думки, викликані наближенням до театру військових дій. Слід принагідно зауважити, що колишній кавалергардський ротмістр, а на час подорожі – вже осавул 3-го Верхньоудинського казачього полку був у цьому поїзді не лише пасажиром. Він їхав разом з санітарним “летючим загonom” імператриці-матери Марії Федорівни, і за її дорученням фактично виконував обов’язки коменданта потягу. Крім того, він мав завдання привести до Мукдена (ставка російської армії на Далекому Сході) велику партію коней та мулів для військово-медичних потреб. Усі ці адміністративно-господарські турботи відбилися в документах фамільного архіву. Серед іншого там збереглися чернетка телеграми Павла Скоропадського про приїзд загону на ст. Байкал, відповідь імператриці-матери від 20 квітня 1904 р. та її подяка, направлена 3 травня 1904 р. до Ляояна: “Сердечно благодарю вас за доставку моего отряда. Прошу иногда сообщать мне о себе. Желаю вам полного благополучия и успехов во всем. Да хранит вас Господь. Мария”¹⁹.

Невдовзі після прибуття до Мукдена Павло Скоропадський, призначений ординарцем намісника царя на Далекому Сході віце-адмірала Є. І. Алексеева, не витримав нудного штабного життя і попросився на фронт. Його призначили представником намісника при штабі командувача Східного загону (фактично – окремого корпусу) та виконуючим обов’язки ад’ютанта командувача загonom генерал-лейтенанта Ф. Е. Келлера, одного з найталановитіших і найсміливіших воєначальників цієї війни. Стосунки між генералом і молодим ад’ютантом склалися дуже щирі, жили вони в одному наметі, і кожен свій виїзд на позиції генерал здійснював у супроводі Скоропадського. Єдиним винятком став страшний день – 18 липня 1904 р. Павло передбачав трагічний кінець генерала: “Я ему неоднократно это говорил, что одно из двух: или перебыют его или три четверти его штаба, он был честный и храбрый человек, но неуравновешенный и ужасно нервный, благодаря некоторым неудачам нашим, в которых он не был совершенно виноват, он вдруг решил, что должен всюду и всегда быть впереди цепей даже, но он забывал, что оружие не турецкое, да и японцы не турки, и местность другая. В бою 18 числа он пал от

36 ран шрапнели”²⁰. Період перебування Скоропадського у Східному загоні відбився в зібраних ним літографованих примірниках наказів, диспозицій, настанов Келлера за липень 1904 р., книжках польових записок, пам’ятній нагородній книжці Східного загону, різних службових записках тощо²¹. Вражає інформаційна ємність фамільного фонду, адже в Російському державному військово-історичному архіві вся діяльність Східного загону відбилася тільки в одній справі та частково – в колекції документів з історії російсько-японської війни²².

Після Ф. Келлера командувачем загону (пізніше 3-го корпусу) став М. І. Іванов, про якого молодий ад’ютант згадував з великою теплотою (“простой, добрый, привязчивый старик очень меня полюбил”), хоча на загал цей період виявився дуже складним: “...жили мы правду сказать, как собаки, это был период больших боев, в которых я всюду участвовал, было тяжеленько и почти постоянно приходилось ежедневно бывать под огнем...”²³. Павло Скоропадський вважав, що 3-й корпус був найкращим, оскільки, на відміну від інших частин російської армії, жодного разу не зазнав поразки від японців. Відступати йому доводилося або за наказом головнокомандувача О. М. Куропаткіна, до полководницьких талантів якого молодий офіцер ставився скептично, або ж через невдачі сусідів. У фамільному фонді відклалися документи щодо одного з таких вимушених відступів, а також деякі зразки канцелярських стратигем головнокомандувача.

За півроку свого перебування на Далекому Сході Павло Скоропадський склав повне уявлення про цю війну та можливість її завершення. У листах до дружини він називав війну “ужасной мерзостью” та наголошував на її затяжному характері: “война же только начинается, я убежден, что она продлится до середины лета будущего года, [...] полагаю, во всяком случае, какой-нибудь быстрой внезапной развязки в ту или другую сторону, выгодную или невыгодную для нас, не произойдет”²⁴. У зв’язку з цим Павло вирішив змінити штабну на стройову службу, і вже восени 1904 р. отримав у командування 5-ту сотню 2-го Читинського полку Забайкальського казачього війська. Сотня несла розвідувальну та караульну службу, брала участь у кількох боях. За цей період молодий сотник набув досвіду командування окремим підрозділом та безпосереднього спілкування із забайкальськими казаками. У більшості офіцерів-гвардійців, призначених на командні посади до Забайкальського казачього війська, виникали суттєві проблеми з підлеглими; їх навіть починали звинувачувати в тому, нібито вони навмисно підставляють своїх прийшлих командирів під вогонь японців і не квапилися захищати їх у складних ситуаціях. Скоропадський, навпаки, щиро полюбив цих людей, навіть запам’ятав їхні найхарактерніші вислови (зокрема, новонародженого сина він

схвалював “по-забайкальські” – “подходящий”). У листах до дружини він спростовував такі чутки: “забайкальцев казаков напрасно ругают, они хорошие люди, если о них заботиться, то они никогда не выдадут, а работа главная состоит в том, чтобы их хорошенько кормили и не обворовывали их, что очевидно при моем командовании не происходит, кстати денег я получаю для них массу, в месяц остается экономии 1¹/₂ тыс. руб., предполагаю, что многие кладут эти деньги в карман, я же трачу их на улучшение быта казаков, при таких условиях они трогательно преданы”²⁵. За участь у бойових діях Читинського полку осавул Скоропадський отримав одну з найвищих військових нагород – орден Св. Володимира четвертого ступеня та “золоту зброю” (як колись його батько за Кавказьку війну). Довелося Павлу Скоропадському командувати і більшими зведеними загонами, наприклад, у січні 1905 р. – двома сотнями читинського казаків та зведено-гірською батареєю, що передавалися до складу загону генерала Ренненкампа²⁶. Утім, ця війна без надії на перемогу, яка полягала переважно в нескінченних переходах і програних битвах, вже почала гнітити Павла. У листах до дружини він знову почав висловлювати думки щодо залишення після війни стройової військової служби, переходу на нестройову або взагалі звільнення від служби.

У березні 1905 р. молодий офіцер отримав нове призначення. Після Мукденської катастрофи О. Куропаткін остаточно втратив довіру царя і за його наказом передав посаду головнокомандувача генерал-ад’ютанту М. П. Ліневичу (перед тим – командувачу 1-ю Маньчжурською армією), який призначив Скоропадського своїм ад’ютантом.

Нові обов’язки осавула Скоропадського були пов’язані з виконанням відповідальних доручень штабу головнокомандувача. Одне з них полягало в інспектуванні корейського театру військових дій, де планувалося розгорнути головні операції наступного етапу війни. Воно відбилося у фамільному архіві у вигляді записної книжки за 3 серпня–13 вересня 1905 р.²⁷, карти Корейського півострова, матеріалів про дії окремого корейського загону, сформованого російською владою з етнічних корейців на території Північної Кореї, а також службових записок щодо організації інспекції²⁸. Ґрунтовністю відзначалися акти, складені ад’ютантом головнокомандувача щодо перевіряння стану справ в окремих військових частинах під час цього відрядження, як, наприклад, аналітична довідка про перевірку в загоні генерала Анісімова, що міститься серед інших службових паперів осавула Скоропадського²⁹.

Проте не тільки штабні справи займали час ад’ютанта головнокомандувача. За будь-якої нагоди він брав участь у боях, наочно демонструючи, що ад’ютант нового головнокомандувача – це насамперед бойовий офіцер. Саме тому в його особовому архіві відклалися численні характерис-

тики та відомості про безпосередню участь майбутнього гетьмана у військових діях, видані йому старшими воєначальниками.

Цілком виправданим вважаємо висновок, зроблений на підставі вивчення фамільних документів сучасним військовим істориком В. Гореловим щодо маньчжурського періоду життя Скоропадського: “Він виявляє безстрашність, холонокров’я, мужність, героїзм, неодноразово відзначається у наказах начальниками різних рангів як приклад для інших офіцерів. Обіймаючи на фронті ряд серйозних посад, він накопичив великий бойовий досвід, підвищив свою оперативно-тактичну і аналітичну майстерність у плануванні, розробці та проведенні військових операцій. За особисту мужність та героїзм осавул Скоропадський був нагороджений золотою Георгіївською зброєю з оранжево-чорним темляком. Також він заслужив бойові ордени з мечами і бантами: Святого Станіслава 2-го ступеня, Святої Анни 3-го та 4-го ступенів, Святого Володимира 4-го ступеня”³⁰. І навпаки, абсолютно несправедливими виглядають закиди зі спогадів О. Ігнат’єва, теж учасника цієї війни, нібито Скоропадський “хватував нагороди” незаслужено³¹. Ще більше не відповідає дійсності опис цього й попереднього періодів життя майбутнього гетьмана, зроблений В. Федюком: “Подобно большинству сверстников из своей среды, Скоропадский получил образование в Пажеском корпусе, по окончании которого поступил офицером в престижнейший Кавалергардский полк. Однако за пятнадцать лет службы он не продвинулся дальше временно исполняющего обязанности командира эскадрона, что не могло удовлетворить его честолюбивую натуру. С началом русско-японской войны, рассчитывая найти на полях сражений почести и славу, Скоропадский в качестве есаула Забайкальского казачьего войска направился на Дальний Восток. Впрочем, должность адъютанта избавила его от риска, сопряженного с участием в боях. Но и война не принесла ему желаемого взлета. Белые георгиевские крестики доставались другим, а Скоропадскому пришлось довольствоваться уже после заключения мира Анной III степени с мечами и бантом”³². При цьому автор навіть посилається на послужний список Павла Скоропадського з РДВІА, але там засадничо не могли міститися такі відомості хоча б через елементарні невідповідності.

Початок мирних переговорів японських та російських делегацій в американському місті Портсмут застав Скоропадського на корейському фронті. Саме туди 21 серпня 1905 р. інший ад’ютант головнокомандувача, сотник Ліневич, направив телеграму про перебіг останнього етапу переговорів: “Предварительныя условия мира приняты русским правительством. [...] Положение нашей армии не будет изменено ввиду возможных осложнений, военныя действия будут продолжаться до получения особаго повеления государя императора”³³. Підписання Портсмут-

ського миру між російськими та японськими уповноваженими відбулося 23 серпня, проте повернення Павла Скоропадського до Петербурга тривало досить довго. Тільки в листопаді 1905 р. він нарешті опинився в колі родини.

Участь у боях російсько-японської війни позірне не позначилося на службовій кар'єрі майбутнього гетьмана. Бажаного для себе звання – казачього військового старшини (підполковника) – на Далекому Сході він так і не отримав, повернувшись до Кавалергардського полку все в тому ж чині ротмістра. Поринути в задушливу атмосферу двірських інтриг після вільного далекосхідного повітря було для нього не просто. Єдиною відрадою стало надане в грудні 1905 р. звання царського флігель-ад'ютанта, давно омріяного і заслуженого (адже його наступник на посаді полкового ад'ютанта кавалергардів Салтиков, шибайголова і гультьай, був призначений флігель-ад'ютантом уже після перших місяців знаходження на цій посаді). До того ж, придворне звання більше придалось би йому на фронті. В одному з листів до дружини Павло писав, що це “дало би мне возможность впоследствии закончить войну, состоя лишь при Куропаткине”³⁴, тобто мати лише одного безпосереднього начальника і досить незалежну позицію. Про те, що така нагорода, на думку багатьох, спізнилася, писала йому й тітка, О. Олсуф'єва, в своєму вітальному листі, переказуючи великосвітські враження від цього призначення³⁵. 19 грудня все ще ротмістр Скоропадський вступив у командування лейб-ескадроном Кавалергардського полку (але перед від'їздом на фронт він уже виконував обов'язки командира цього ескадрону). Одним словом, Павло отримав лише давно заслужене, проте істотного службового підвищення після повернення з Далекого Сходу так і не відбулося. І лише за рік, у грудні 1906 р., йому нарешті надали чергове військово звання полковника і звільнили від командування ескадроном. Павлу Скоропадському на той момент виповнилося 33 роки, він став у російському війську чи не наймолодшим полковником.

У нас є всі підстави стверджувати, що військова кар'єра майбутнього гетьмана не була легкою та швидкою. Кожен чин він вислужував своєю наполегливою працею, а не салонними інтригами. Це промовисто засвідчують документи фамільного архіву, в яких відбито його службу в 1906–1914 роках. Зокрема, використовуючи набутий на Далекому Сході бойовий досвід – участі в першій модерній війні з новими видами зброї (передусім кулеметом), новопризначений полковник розробив пропозиції з навчання ескадронних кулеметних команд кавалергардів (1907)³⁶. Намагаючись підвищити власну теоретичну військову підготовку, Павло у жовтні того ж року розпочав слухання курсу офіцерської кавалерійської школи. Він вважав навчання дуже потрібним для майбутнього командира

полку і запевняв у цьому дружину: "...я уже прикомандирован к школе и пока очень этим доволен, хожу на лекции стратегии и тактики, выезжаю лошадей... в смысле пользы считаю для будущего командира полка громадною и для меня программа очень интересная"³⁷. Утім, у полку становище новоспеченого полковника було доволі невизначеним, оскільки ескадрон він уже здав і не отримав ніякої іншої посади. Лише на воєнний період його мали призначити на досить невиразну посаду: командувачем військовим обозом полку³⁸.

Воєнний стан не забарився – настав жовтень 1909 р. На післяреволюційний період припадав розпал столипінської політики боротьби з "інородцями", нищення фінської конституції, вже проголошеної російськими правознавцями не лише недіючою, а й взагалі неіснуючою. Саму Фінляндію, яка упродовж всього ХІХ ст. фактично мала юридичний статус "несуверенної держави", нині російські можновладці намагалися трактувати як звичайну російську провінцію. Конкретним приводом для протифінської кампанії стала так звана військова контрибуція, встановлена Петербургом у 1904 р. тимчасово, на два роки, в зв'язку з ліквідацією окремого фінського війська. Але вже 1907 р. царський уряд зажадав сплати цієї контрибуції також за 1906–1907 роки. Фінський сойм під тиском Петербурга погодився з цим, одночасно висловивши протест щодо таких незаконних дій. Відповідь була негайною: "На се царське правительство зареагувало виданням жовтневого манифесту (1909), яким цар самовільно полагодив сю справу таким чином, що полишив воєнну контрибуцію на дальший час, причім вона щороку мала збільшуватися на 1 млн. фінських марок, доки не досягне квоти 20 млн. ф. марок. Рівночасно виключав сей манифест воєнну справу з компетенції фінляндського законодавства та зачислював до "загального законодавства для всієї імперії"³⁹.

Саме в цей період Павло Скоропадський, перебуваючи у тривалій відпустці в зв'язку з своїм невизначеним становищем у Кавалергардському полку, здійснював інспекційну поїздку по маєтках родини Дурново в Нижегородській та В'ятській губерніях. Він розраховував повернутися до Петербурга 12 жовтня 1909 р., але вже 9 жовтня був змушений прибути в полк, викликаний терміновою телеграмою свого командира графа Г. Менгдена. Виявилось, що вже таємно оголошений військовий стан. Розташовані у столиці полки, насамперед гвардія, готувалися до вступу в Фінляндію. Ще не встигнувши розібратись у ситуації, Скоропадський написав дружині, яка очікувала на нього в родинних маєтках в Україні: "Оказывается, что наши отношения с Финляндией страшно натянуты, что идет речь о занятии нами Выборгской губернии и что финляндцы должны нам 20 млн. марок, которые они не хотят платить. Из-за этого правительство

собирается послать туда войска, в состав которых войдет наш полк; вероятно, мы займем Выборг”. Трохи згодом він висловив думку щодо всієї ситуації: “До военных действий, вероятно, почти наверное, не дойдет дело...”⁴⁰.

В іншому листі до дружини він абсолютно відверто оцінював ситуацію навколо Фінляндії: “Положение дурацкое. Что правительство желает, неизвестно, но нас держат наготове вступить через 6 часов в Финляндию, вероятно, нас не пошлют, т.к. финляндцы делаются уступчивее...”⁴¹.

Дійсно, таємні військові приготування офіційного Петербурга, на щастя, виявилися даремними. Фіни обрали тактику пасивного опору, а не активних дій, на які, очевидно, дуже очікувала та провокувала російська влада. Наміри військовою силою придушити потяг Фінляндії до свободи відповідали задумці П.А. Столипіна покарати цих “іногородців” та довести всім іншим міцність імперії. Але полковий командир кавалергардів граф Менгден, якому дуже не хотілося міняти теплі петербурзькі квартири на болота окупованої Фінляндії, а світське життя – на фронтове, панічно боявся цієї операції. Скоропадський оцінював його позицію досить відверто, не обираючи епітетів: “Ну, одним словом, старая эгоистичная немецкая скотина, дрожащая за свою шкуру...”⁴². Проте мирним і швидким розв’язанням конфлікту полковник сам залишився дуже задоволеним. Вже 17 жовтня 1909 р. він з радістю телеграфував дружині: “Буду Полошках среду 21. Ура!”⁴³.

Документи, що віддзеркалюють події 1905–1909 років в житті Скоропадського, також досить репрезентативно відклалися у нинішньому фамільному фонді⁴⁴. До нього потрапили копії полкових наказів за 1909–1910 роки, списки офіцерів-кавалергардів, різноманітні господарські документи. З них можна з’ясувати, наприклад, що під час зміни командира полку наприкінці 1908 р. (пішов князь Ф. Ф. Юсупов, якого заступив граф Г. Г. Менгден) Скоропадський як знавець полкового господарства входив до комісії, що складала відповідний акт для нового командира⁴⁵.

Вирізняється група документів, які відбивали флігель-ад’ютантські обов’язки майбутнього гетьмана. Вони полягали в чергуванні при особі імператора, участі в парадних обідах, супровід високих закордонних гостей. Саме їх виконання, як і наступних двірських обов’язків генералу імператорського почту, дозволили йому глибше вивчити двір та його звичаї, оточення останнього російського царя. У листах до дружини Павло писав про своє ставлення до всіх цих урочистостей: “Вчера вечером был парадный обед эмиру Бухарскому, выехали экстренным поездом в 6, вернулись в 10 вечера. Обед был бесконечный. Я терпеть не могу такие обеды”⁴⁶. Серед таких архівалій – повідомлення і телеграми імператорської

військово-похідної канцелярії щодо організації чергувань флігель-ад'ютанта Павла Скоропадського в 1906–1911 роках⁴⁷. Окремі справи складають документи про перебування в Росії грецького принца Андрія, датського королівського подружжя⁴⁸.

Саме на цей період припадає одна з ювілейних інсценізацій історичних баталій, які так полюбили великоросіяни на початку ХХ ст. Нею стало відзначення влітку 1709 р. 200-ліття Полтавської битви. Організатори цього майже маскарадного дійства запросили до участі в ньому Павла Скоропадського як прямого нащадка командувача українських військ, що діяли на боці росіян. В архіві гетьманського нащадка збереглося це офіційне запрошення з характерною припискою, що відбивала його ставлення до цих “урочистостей”: “Вздор”⁴⁹. Утім, оскільки заходи відбувалися за присутістю монарха, він усе ж таки був змушений прибути до Полтави і спостерігати військову інсценізацію цієї нещасливої для України битви.

Павло Скоропадський був на доброму рахунку в полкового командування, мав відмінні атестації. Г. Менгден у відвертій розмові навіть визнав його своїм найбільш вірогідним наступником. Між тим, тривалий час його не висували на самостійну командну посаду. Серед знайомих циркулювали різні чутки, зокрема й щодо його приїзду в Україну – як командира 6-го драгунського Глухівського полку (щодо цього писав П. Дорошенко 1908 р.). Але насправді тільки 4 червня 1910 р. відбулося призначення Павла Скоропадського командиром 20-го драгунського Фінляндського полку, розміщеного у Вільменстранді (Лапіенранта), що знаходився на російсько-фінському кордоні, тобто зовсім в іншому кінці неосязної Російської імперії.

Можна однозначно стверджувати, що ця посада не була синекурою, наданою флігель-ад'ютанту імператора. Принаймні дві обставини свідчать про це. Полк не був гвардійським, тобто на певний період блискучому кавалергарду, який ніколи не служив по місцевих гарнізонах, довелося тягти армійську лямку в цьому не дуже віддаленому від столиці, але все ж провінційному гарнізоні. З іншого боку, становище полку у Фінляндії, як і взагалі будь-яких російських військових частин, у той період було досить складним.

Від 1878 р. Фінляндія мала власне територіальне військо, в якому служили місцеві уродженці. Організація його була іншою, ніж в російській армії: різнилися строк служби, форма запряження, способи призову новобранців. Крайове військо складалося з фінської гвардії (у Гельсінгфорсі), кількох стрілецьких батальйонів та драгунського полку; для підготовки офіцерів існував кадетський корпус у Фрідріхсгамне (свого часу його закінчив Маннергейм). Ці частини мали на меті “оборону престолу та рідного краю, а таким чином спричинятимуться й до оборони імперії”.

Протягом 1902–1903 років за військовою реформою генерал-губернатора М. І. Бобрікова фінська гвардія та стрілецькі батальйони були скасовані, що викликало велике обурення населення. Дійшло до того, що всі офіцери драгунського полку (з усього колишнього фінського війська планувалося зберегти лише його) подали рапорти про звільнення, мотивуючи це тим, що полкові завдано образи⁵⁰.

Упродовж наступних років у фортецях та гарнізонах Фінляндії розмістилися російські частини, абсолютно не пов'язані з краєм. Армія фактично отримала статус окупаційної, а місцевих уродженців направляли на військову службу до інших окраїн Російської імперії. Це значно ускладнювало становище військових на території Фінляндії, тому не важко уявити собі суперечливі відчуття, що охопили Павла Скоропадського після того, як він отримав 10 вересня 1910 р. у Тростянці телеграму від генерала Бутурліна: “Высочайшим приказом 4 сентября Вы назначены командиром 20 драгунскаго Финляндскаго полка”⁵¹. Адже він був у курсі фінляндського питання; з іншого боку, давно мріяв про посаду командира полку.

Перед молодим полковником постало багато проблем. Перша з них полягала в тому, що 20-й драгунський Фінляндський полк, хоча був створений ще в 1806 р., досить часто переформовувався: 1856 р. його розділили на два полки, 1860 р. – приєднали до кірасирів, 1901 р. – наново сформували з ескадронів інших драгунських полків, а ліквідація крайового фінляндського війська завдала йому ще одного нищівного удару. Фактично це була молода частина – без ветеранів, сталої полкової традиції, військового товариства, які вирізняли полки з тривалою історією, хоча б кавалергардів.

Друга проблема полягала в тому, що в полку не залишилося жодного фіна. Полкові списки свідчать про службу в ньому росіян, поляків, українців, литовців, німців та інших підданих Російської імперії. Зрозуміло, що це не сприяло добросусідським відносинам між драгунами та місцевим населенням.

Проблема виникла і з процедурою приймання полку як адміністративно-господарської одиниці. Комісія зі старших офіцерів – підполковників Кримова та Мінакова, ротмістра Ісполатовського – провела велику роботу зі складання акту приймання-передання військової частини, де зафіксувала всі кошти та майно, що знаходились у розпорядженні командира полку. Виявилось, що попередник Скоропадського генерал-майор Ванновський не дуже дбав про полкове господарство, і згаданим офіцерам коштувало багатьох зусиль звести необхідні грошові баланси до 26 жовтня 1910 р.

Не дуже тривалий період перебування Павла Скоропадського в Фінляндії (в квітні 1911 р. його чекало нове призначення) добре простежується

за архівалями фамільної збірки. Вже за сталою звичкою Скоропадський направив до неї найцінніші документи про своє командування. Це накази по полку за досить великий часовий проміжок (1908–1912), списки солдатів, унтер-офіцерів та офіцерів, акти приймання-передання полкового господарства перед Скоропадським та після нього, рапорти підлеглих офіцерів, і, як завжди, – цілі справи про господарське життя полку. Новий полковник дуже опікувався релігійними та культурними потребами полчан та місцевого населення. За нього розпочалося зведення православно-го храму у Вільменстранді й закладено російську бібліотеку. Всупереч офіційній політиці зросійщення краю, зняряддям якої виступала російська православна церква, Скоропадський вважав основним завданням і новозбудованого храму, і бібліотеки обслуговування потреб полку. Його особисті зусилля в цьому напрямку засвідчило обрання полковника вже після залишення ним Фінляндії “почесним ревнителем” Комітету російської вільменстрандської бібліотеки. Окрему справу складають документи про організацію в полку аматорських спектаклів і циркових постановок⁵². За таку турботу солдати і офіцери платили своєму командирові щирою любов’ю, і навіть після того, як Скоропадському довелося попрощатися з фінляндськими драгунами, в залі офіцерських зборів лишився його фотографічний портрет, а сам він отримав на згадку фотографії офіцерів полку. О. Кримов, який прийняв від нього справи, писав колишньому командирові: “Несмотря на короткое сравнительно командование полком, ты завоевал себе искренние симпатии всего полка, которому принес все свои силы твоей богато одаренной души и все заботы твоего горячаго благороднаго сердца”⁵³. Серед споріднених документів – пов’язані з 11-им Фінляндським стрілецьким полком (лист батальйонного командира цього полку з проханням сприяти його переводу до іншого полку, а також видання, присвячені полковому ювілею у 1911 р.)⁵⁴. Немає сумнівів, що згадані документи, що віддзеркалюють командування Павлом Скоропадським 20-м драгунським Фінляндським полком, можуть істотно доповнити інформацію архівного фонду полку, що нині зберігається у РДВІА⁵⁵.

З перебуванням майбутнього гетьмана України на посаді командира фінляндських драгунів була пов’язана не дуже приємна історія з штаб-ротмістром Сухотіним, відрядженим з полку на навчання до Миколаївської академії Генерального штабу. Згаданий офіцер уже на другий рік навчання отримав погану характеристику і був відрахований, й, окрім того, виявився неспроможним боржником. Це було ганьбою для полку, і хоча формально провина на командира не лягла, адже не він давав штаб-ротмістру характеристику для вступу в академію, полковник дуже переживав. Тим більше історія з Сухотіним була не на часі, що питання про нове призначення самого Скоропадського перебувало на розгляді у військовому

міністерстві, і будь-яка негативна інформація могла звести нанівець усі його плани та розрахунки. Тому, коли ситуація тимчасово вирішилася позитивно, полковник з полегшенням телеграфував дружині: “Умудрился остаться целым. Преемником Шевич. Все благополучно”⁵⁶. Полковник Д. Шевич, який змінив Скоропадського на посту командира 20-го драгунського Фінляндського полку, разом з ним у 1912 р. все ж таки отримав догану від командира 22-го армійського корпусу за поганого кандидата в генштабісти⁵⁷.

Утім, це не зашкодило кар’єрі майбутнього гетьмана. У квітні 1912 р. його призначили командиром елітного Лейб-гвардії Кінного полку, який був постійним конкурентом кавалергардів. Тут він змінив генерал-майора Хана Гусейна Нахичеванського, переведеного на підвищення – командиром 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії. До складу цієї дивізії входили шість гвардійських кавалерійських полків (Кавалергардський та Лейб-гвардії Кінний, два лейб-гвардійських кірасирських і обидва казачьких полки гвардії). У фамільному фонді Скоропадських збереглася записка начальника штабу дивізії щодо організації урочистих прощальних обідів на честь Хана Нахичеванського та графа Г. Менгдена (тоді ж залишив командування Кавалергардським полком⁵⁸).

Частина, якою довелося командувати Скоропадському, була дуже не простою за складом своїх офіцерів. Це служили виключно представники “золотої молоді”, переважно нащадки остзейських баронів, яких цікавили здебільшого розваги та дебоші, а не засвоєння військових наук. Серед них були молоді барони фон Валь, П. Врангель, К. Багге аф Боо, М. Торнау, поручник фон Струве та ін. З цієї причини новому командиру довелося розпочати з встановлення справжньої військової дисципліни, підвищення боєздатності кінногвардійців. З документів фамільного архіву дізнаємося про рішучі заходи, вжиті Скоропадським. Він виніс догану П. Врангелю за невиконання наказу, розібрався з боргами поручника фон Струве, вирішував питання про можливість для корнета М. Торнау одночасно із службою в полку займатися репортерською діяльністю, створив спеціальну комісію в складі старших офіцерів з питань дотримання правил внутрішнього розпорядку та порушень військової дисципліни⁵⁹. Вагомим дисциплінарним важелем у руках командира, який він використовував уміло та обережно, були службові атестації, і в фамільному архіві збереглися характеристики, видані Павлом Скоропадським старшим офіцерам князю Манвелову, барону Врангелю, корнетам В. Князеву та М. Торнау⁶⁰. Особливу увагу новий командир приділяв справі гідного поповнення полку. Навіть для прийому “вольноопределяющихся” до елітної частини вимагалися відповідні характеристики, підписки у неприналежності до таємних товариств, свідоцтво благонадійності, гарантії щодо

належного матеріального утримання, згода офіцерської громади. Тому, наприклад, існувала ціла справа про прийняття до полку сина польського графа Й. А. Потоцького⁶¹. Проблеми виникали і щодо якості офіцерського поповнення. Бажаючих стати кінногвардійцями було надто багато, доводилося проводити прискіпливий відбір. Іноді за ними, як за В. В. Біскупським (майбутнім керівником пронимецького крила російської еміграції), стояли вищі армійські та придворні кола (генерал Мартсон, міністр двору граф В. Б. Фредерікс), які наполягали на прийомі своєї креатури⁶². У полку почали серйозно займатися підвищенням тактичної майстерності та теоретичного рівня підготовки офіцерів, слухали лекції професорів Генерального штабу про сучасну війну⁶³. Усе це разом привело до якісних змін в офіцерському середовищі, і нарешті влітку 1914 р. командир полку із задоволенням констатував: “Вообще теперь состав полка конного очень хорош, все, что было нежелательно, ушло...”⁶⁴. Скоропадський опікувався не лише службовими справами, а й побутом офіцерів, що засвідчують документи його архіву про їхні фінансові проблеми, заснування Товариства офіцерського позикового капіталу, проведення кінних перегонів, спортивних змагань і навіть участь офіцерів полку в Олімпійських іграх 1912 р. в Стокгольмі⁶⁵. Колишні кінногвардійців бешкети лишилися в минулому, і Скоропадський писав дружині: “Я очень доволен, по крайней мере вино совершенно забыто, и новый приказ, запрещающий в самой категорической форме вино, действует во всю...”⁶⁶. Не лишилися поза увагою командира полку також побутові умови солдатів: було обладнано приймальні для солдатів полку⁶⁷. Скоропадський запланував будівництво нових полкових казарм, але, на жаль, до початку Першої світової війни воно не розпочалося. Урочисте закладання нових казарм у присутності імператора передбачалося здійснити наприкінці червня 1914 р.⁶⁸.

Кінногвардійський період життя майбутнього гетьмана представлений в фамільному архіві також традиційними наказами по полку (на жаль, не за весь період командування Скоропадського, а тільки за 1911–1912 роки), книгами розпоряджень командира, рапортами чергових по полку, списками штаб та обер-офіцерів, унтер-офіцерів і солдатів, різноманітними господарськими документами того періоду⁶⁹. Особливу увагу привертають “секретні пакети” командира полку з вкладеними до них паролями, які він визнав за доцільне зберегти у власній фамільній збірці⁷⁰.

Успіхи Павла Скоропадського в новому полку були відзначені присвоєнням йому 25 березня 1912 р. чергового звання генерал-майора і зарахуванням до Почту його імператорської величності. У спогадах В. М. Воейкова знаходимо відомості, що постать Скоропадського розглядалася при визначенні кандидатури на посаду палацового коменданта після смерті

генерал-ад'ютанта В. О. Дедюліна⁷¹. Хто знає, як склалася би доля Павла Скоропадського в цьому випадку, але, на щастя, він відмовився, і наближеним до імператора комендантом став В. Воейков. Очевидно, командування полком настільки захопило нащадка українського гетьмана, що він, попри всі труднощі, вже не уявляв свого життя поза цією військовою спільнотою, і, використовуючи набутий у кавалергардів досвід, навіть започаткував написання полкової історії. Програму цієї наукової праці склав підполковник Генерального штабу М. Марченко⁷². Утім, влітку 1914 р. Скоропадський дістав певне підвищення: не залишаючи свого полку, він виконував обов'язки командира 1-ї гвардійської кавалерійської бригади в складі Кінного та Кавалергардського полків.

Плоди зусиль командира кінногвардійців щодо зростання боєздатності частини вже дуже скоро були перевірені у жорстоких випробуваннях Першої світової війни (1914–1918).

Події цього світового воєнного конфлікту, який Павло Скоропадський відбув на фронті фактично від першого дня до літа 1917 р., відбилися в значній кількості документів фамільного архіву. Це пояснювалося насамперед воєнним хаосом, коли нові призначення, переформування частин та їх перепорядкування ставали постійним явищем.

Як відомо, війна розпочалася 19 липня (1 серпня за новим стилем) 1914 р., а вже 25 липня (7 серпня) гвардійська кавалерія першою вступила в бій з німецькими загонами на кордоні зі Східною Пруссією, тим самим прикриваючи розгортання головних сил 1-ї та 2-ї армій для вторгнення на територію Німеччини. Серед цих військ знаходився Лейб-гвардії Кінний полк під командуванням генерал-майора Павла Скоропадського. Напередодні вирішальних подій (оголошення ультиматуму Австро-Угорщини Сербії та початок мобілізації в Росії) Скоропадський тимчасово командував кавалерійською бригадою. У листі до дружини від 14 липня він висловлював сподівання, що залишиться на цій посаді⁷³. Так і сталося: за відсутності дивізійного командира Хана Гусейна Нахічеванського, який виконував бойове завдання на чолі армійської кавалерії, Скоропадський здійснював командування 1-ю гвардійською кавалерійською бригадою в складі Кавалергардського та Кінного полків. Разом з нею молодий генерал увійшов до Східної Пруссії, брав участь у перших незначних зіткненнях, витримав іспит на командувача значної кавалерійської частини (дружині він писав: "эскадроны наши все были под огнем, должен сказать, что офицеры и нижние чины держали себя прекрасно, и, чем я доволен очень, что дает мне громадное нравственное удовлетворение, видимо, верят в меня и идут в бой спокойно, офицеры просто прелесть, можно их упрекнуть в излишней храбрости"⁷⁴). Після поразки 2-ї армії О. Самсонова гвардійські кіннотники прикривав відхід на російську те-

риторію залишків 1-ї армії П. Ренненкампа. Вже 6 серпня бригада Павла Скоропадського покрила себе славою у першому ж великому бою під Краупшикеном (Краушеном), і він з гордістю повідомляв дружині: “1-я бригада не только блещет в свите, но умеет честно исполнить свой долг. Конная гвардия взяла батарею неприятельскую... Мы заняли совершенно исключительное положение в армии...”⁷⁵. За цей бій Георгіївська дума Кінної гвардії присудила Павлу Скоропадському Георгіївський хрест IV ступеня – найвищу військову нагороду, якою він пишався до останніх днів життя. Таким чином, генерал став одним з перших георгіївських кавалерів нової війни. Серед фамільних архівалій – дві телеграми про цей орден. Перша з них підписана командувачем 2-ї армії П. Ренненкампом: “Сегодня Георгиевская дума удостоила Крестом Вас, кн. Долгорукова, Гартмана, Врангеля, Дмитрия Павловича [великого князя. – *Авт.*], убитого Гершехмана, оружием кн. Кантакузина, Лазарева, Бобрикова, Бенкендорфа, Бенигсена, Иоанна Константиновича [великого князя. – *Авт.*]. Искренне всех поздравляю”⁷⁶. Друга належить голові Георгіївської думи Хану Нахічеванському: майже такого ж змісту, але з щирою припискою: “Сердечно поздравляю, радуюсь, обнимаю тебя и Конную гвардию”⁷⁷. У вересні 1914 р. кінногвардійці та кавалергарди увійшли до складу 10-ї армії і разом з іншими знайомими для Скоропадського частинами – полком офіцерської кавалерійської школи, 20-м драгунським Фінляндським полком (у школі він навчався 1909 р., полком командував у 1910–1911 роках) – сформували зведену кавалерійську дивізію. На 18 вересня склад дивізії змінився: до неї ввійшли, крім 1-ї гвардійської кавалерійської бригади, окремі полки: Кримський кінний та 4-й Сибірський казачий. Тимчасовим командиром зведеної частини став Павло Скоропадський, який сформував штаб зі своїх підлеглих. Зокрема, начальником штабу був призначений ротмістр П. Врангель.

Ця дивізія проіснувала не більш як тиждень, оскільки покладені на неї бойові завдання були вичерпані. Після її розформування Павло Скоропадський повернувся до командування зведеною бригадою в складі Кінногвардійського, Кавалергардського та 1-го гусарського Сумського полку. До тимчасового штабу бригади увійшли найкращі офіцери тих полків, які перебували під командою генерал-майора (кінногвардієць П. Долгоруков, кавалергард О. Пашков, артилерист Мевес та ін.). Командування Кінним полком фактично зосередилося в руках В. фон Валя. На початку жовтня командиром Лейб-гвардії Кінного полку вже офіційно був призначений полковник Б. Гартман, щодо якого Скоропадський висловився: “...я считаю, что это справедливо, но в общем для полка можно было бы желать что-нибудь лучше”⁷⁸. Утім, Б. Гартман виконував обов’язки командира кінногвардійського полку ще на початку війни, і тільки

після його поранення в бою 6 серпня 1914 р. командування перейшло до Валя.

Наступним етапом воєнної одисеї Павла Скоропадського стало командування зведеною дивізією в складі всіх 4-х гвардійських кірасирських полків (тобто Кавалергардського, Лейб-гвардії Кінного та обох Лейб-гвардії кірасирських: Його величності та Її величності, або жовтих і синіх кірасирів), створеною поспіхом задля ліквідації можливого прориву німецької важкої кавалерії в районі Івангорода. Прорив не відбувся, але дивізія під назвою Гвардійська кірасирська продовжувала існувати ще деякий час (принаймні до січня 1915 р.) і була в листопаді 1914 р. підпорядкована командирю 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії генерал-майору Я. Гіленшмідту (на правах командира кінного корпусу). Час від часу до дивізії додавали то бригаду забайкальських казаків, то 69-й Рязанський стрілецький полк, тобто постійно відбувались організаційні пертурбації та зміна позицій. Лише у грудні Скоропадський дізнався від Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича, що офіційно став начальником гвардійської дивізії у складі всіх чотирьох кірасирських полків – фактично колишньої 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії, до складу якої не входили тільки казацькі полки (Лейб-гвардії казацький та Атаманський).

Уже за три дні стало відомо, що на посаду командувача 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії мав повернутися генерал-лейтенант М. Казнаков, який раніше був її начальником, а потім ніби пішов на підвищення. Одним словом, будь-якої визначеності не існувало, що, звичайно, відбилося на моральному стані Павла Скоропадського. Найбільше його гнітило, що могло скластися враження, ніби він не впорався з новими обов'язками і тому його так швидко зняли з посади. Складними були відносини з М. Казнаковим: “Фактически я буду командовать дивизией, т. к. Казнаков принимает весь отряд Гелленшмидта [правильно – Гіленшмідта. – Авт.], и, следовательно, будет вся дивизия 1-я, я временно командую дивизией, но уже не хозяином, как было до сих пор, а управляющим Казнакова”⁷⁹.

Описання всіх переміщень генерал-майора та ввірених йому частин у серпні – грудні 1914 р. підтверджує факт цілковитої хаотичності формування частин на початку війни. Для діловодства такі тимчасові об'єднання і роз'єднання військових частин становили майже катастрофу. Документи втрачалися, розпорошувалися між діловодними службами нових частин. Це загрожувало втратою цінної інформації. Тому Павло Скоропадський, який ревно ставився до займаних посад і часто доручав дружині через знайомих у Головному штабі дізнаватися, ким же він був офіційно – командир бригади чи дивізії, прийняв рішення зберігати найважливіші документи (насамперед накази по дивізії) в своєму приватному

архіві. Як свідчать листи до дружини, перша партія службових документів була відправлена до Петрограда вже у грудні 1914 р. Генерал писав: “Сегодня утром выехал унтер-офицер с письмами и частью архива дивизии, пожалуйста, последнее сбереги аккуратно, так как это в будущем даст мне возможность всегда восстановить истину, если будут какие-либо нарекания на нашу деятельность”⁸⁰.

Упродовж січня 1915 р. такі передавання документів відбувалися досить часто. Так, 9 січня Павло Скоропадський запитував у дружини: “Спроси Пешехонова [Пешехонов С. В., управитель господарства Скоропадських. – *Авт.*], получил ли он три посылки с частями нашей казенной переписки, которую я приказал по мере возможности отправлять в Петроград. Для меня чрезвычайно важно, чтобы она сохранилась у меня. Это все документы”⁸¹. За три дні він знову писав: “Посылаю Пешехонову пакет с бумагами, пожалуйста, скажи ему все это складывать и беречь, впоследствии все это понадобится мне для справок”⁸². Наступне передавання архівалій зафіксоване 19 січня, причому цього разу Павло просив дружину зайнятися їх розбиранням за змістом, а ті, які мали відношення до воєнних справ, зберігати окремо: “...спрячь их в мой архив. Разбери. Военные сложи с теми, которые были присланы С. В. Пешехонову”⁸³. Таким чином, очевидно, були передані вище згадані документи за серпень – грудень 1914 р. зі складу нинішнього фамільного архіву Скоропадських.

Надалі посилки з фронту, що містили архівні документи, надходили рідше. Лише за місяць, 25 лютого, генерал писав дружині: “Посылаю тебе пакет с твоими письмами, а частью с бумагами, касающимися войны. Последние приобщи к уже имеющимся архивам кирасирской дивизии...”⁸⁴. Згодом командир бригади перейшов до передавання архівалій з надійними okazіями, що було пов’язано із введенням воєнної цензури, яка контролювала всі листи з фронту і на фронт, та поганою роботою пошти. Цікаво, що в березні 1915 р. таким посланцем Скоропадського був полковник П. Врангель (за кінногвардійським прізвиськом – Піпер). Відправлення останньої партії воєнних документів, та ще й з печаткою вже ліквідованої кірасирської дивізії, було здійснено 13 березня 1915 р. з литовської ферми Кракополь⁸⁵.

Павло Скоропадський, надсилаючи всі ці документи, наголошував на необхідності їх окремого зберігання (очевидно, для полегшення наступного використання) та “розбирання”, тобто формування справ і хоча б первісного описування. Це свідчить про усвідомлення ним важливості воєнних документів як окремої складової фамільного архіву.

Нині ці архівалії складають кілька справ збірки Скоропадських, в яких зібрані друкарські примірники наказів по 1-й, 10-й, Особливій арміях, 1-й гвардійській кавалерійській дивізії, до складу яких входили частини

під командою Скоропадського; польові записки, карти та схеми за серпень – грудень 1914 р.⁸⁶ Документи гвардійської кірасирської дивізії, зокрема накази її командира, датовано лише початком 1915 р.⁸⁷, хоча ми знаємо, що дивізія в більш-менш постійному складі сформувалася принаймні в жовтні 1914 р. Це нашоує нас на думку, що нині в складі фамільного архіву Скоропадських збереглися, попри вжиті генералом заходи, далеко не всі зібрані свого часу документи щодо командування ним окремими військовими частинами. Коли і як сталася така втрата – нині визнати неможливо. Проте не викликає сумнівів, що згадані архівалії не були вилучені з фамільного архіву під час перебування його в Росії з метою формування фондів нинішнього РДВІА, оскільки там взагалі відсутні будь-які документи, що відбивали б факт існування гвардійської кірасирської дивізії.

Мусимо констатувати, що на загал період війни після 1914 р. у фамільному архіві представлений дуже скупо в порівнянні з попередніми періодами військової кар'єри Павла Скоропадського. Це дев'ять справ за 1915 р., 11 – за 1916 р. і тільки три справи за початок 1917 р. Добір цих справ носив здебільшого випадковий характер і практично не відбивав основної діяльності Скоропадського на фронті. Так, за 1915 р., крім уже згадуваних наказів по гвардійській кірасирській дивізії, лише дві справи містять донесення нижчих командирів щодо бойових дій полків, рот і батальйонів. Інші стосуються питань постачання і медичного забезпечення солдатів, а одна справа – це карти Володимир-Волинської та сусідніх губерній, на території яких розгорталися воєнні дії⁸⁸.

Весь цей час Павло Скоропадський продовжував боротьбу з німцями в Прибалтиці, в складі військ Західного фронту. До липня 1915 р. під його командуванням лишилася гвардійська кавалерійська бригада в складі двох полків: кінногвардійського та кірасирів його величності. Ця частина входила до 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії М. Казнакова. Після командування цілою кірасирською дивізією це означало істотне пониження, через що генерал дуже нервував, тим більше, що стосунки з командивом у нього не склалися: надто різними були їхні характери, манера командування, нарешті, – й бойовий досвід. У листах до дружини Павло досить зневажливо характеризував свого безпосереднього начальника: "...жить с скучнейшим Казнаковым и всецело зависит от него ужасно скучно...; ...по секрету тебе скажу, фактически я во время боя команду дивизией. Казнаков сидит в тылу и высылает меня; я с собой беру Чайковского [штабс-капітан, начальник штабу бригади Скоропадського. – *Авт.*] и забываю, что я более не начальник дивизии...; ...Казнаков устроился великолепно: устроил два отряда, одним команду я – Конная Гвардия, Кирасиры Его величества и батарея, другой отряд князя Эристова [Еристов О. М.,

генерал-лейтенант, на той момент – командир Кавалергардського полку. – *Авт.*] – Кавалергарды с батареей. А сам сидит в прекрасном фольварке с Кирасирами Ея величества в резерве и ничего не делает...; ...не люблю его за бестолковость и грубость...”⁸⁹.

Таке становище не влаштувало бурхливу натуру молодого генерала. Він небезпідставно вважав, що як командир дивізії міг “иметь постоянное дело, а у бригадного дела только урывками”⁹⁰. Інтриги, звичайні для гвардійських кіл, яким Скоропадський приписував таке своє пониження, йому вже набридли. Він мріяв про звичайну армійську або казацьку дивізію, де б могли реалізуватися його військові таланти, і щиро радів за свого друга К. Маннергейма, який на початку війни теж командував бригадою, а взимку 1914/1915 р. став начальником 12-ї кавалерійської дивізії. Лише в травні Скоропадському, тимчасово, на період хвороби колишнього командира, доручили командувати 3-ю кавалерійською дивізією. Вирвавшись від “несноснаго бестолковаго Казнакова” і потрапивши під оруду комкора В. А. Орановського, знайомого ще по Маньчжурії, молодий генерал буквально творив дива зі своїми кавалеристами. Проведений ним бій на р. Дубиссі в Ковельській губернії став предметом великого нарису О. Маляревського (Сумського) на сторінках “Русского слова”. У листі до дружини Скоропадський писав: “Тут было одно дело между прочим, которое сильно помогло моей популярности не только в дивизии нашей, но и во всех соседних частях, я когда-нибудь тебе подробно расскажу, а если хочешь знать, в чем дело, прочти статью в “Русском слове” Сумскаго “Бои на Дуббиссе”, где он пишет о молодом генерале. Все это вздор и страшно утрировано, но для дела хорошо”⁹¹. Якнайкраще зарекомендувавши себе в 3-й дивізії, Павло в липні отримав 5-у кавалерійську дивізію, вже на постійно. А в листопаді 1915 р. його призначили тимчасовим (на період від’їзду Хана Нахичеванського) командувачем Гвардійським кавалерійським корпусом.

Характерним видається той факт, що в фамільному архіві не збереглося жодного документа з часів його командування 3-ю дивізією, і лише декілька пов’язані з 5-ю дивізією. Разом з відсутністю згадувань у листах до дружини про передавання службових паперів це вочевидь свідчить, що генерал уже не мав часу на оформлення і відбір таких архівалій, переправлення їх до Петрограду. Можливо, віднині його увага зосередилася виключно на щоденнику, який він розпочав на початку 1915 р. і, на відміну від службових паперів, регулярно надсилав до дружини. Оскільки у фамільному фонді щоденник відсутній, не маємо жодних відомостей про його форму і зміст, але цілком можемо припустити, що прямо до його тексту включалися службові документи: в уривках або в оригіналі.

Таким чином, третій рік війни представлений у нинішньому фамільному фонді досить убого. Це телеграми і повідомлення командувача 5-ю армією В. Гурка, якому підпорядковувалася 1-а гвардійська кавалерійська дивізія Скоропадського (командування нею перебрав у березні 1916 р.), окремі документи, пов'язані з його командування дивізією, відомості про пропалих без вісті та новопризначених офіцерів, посвідчення тощо. Практично відсутні накази по 5-й та 1-й дивізіях, бойові донесення, рапорти, свідоцтва про службові переміщення. А цей період був дуже багатий на них: не полишаючи командування дивізією, майбутній гетьман досить часто (принаймні у червні, жовтні та листопаді 1916 р.) заміщував начальника Гвардійського кавалерійського корпусу Хана Гусейна Нахічеванського: коли той лікувався після аварії, перебував у відпустках. Але ці події в фамільних архівах не відбито. Погана збереженість документів цього періоду призвела до плутанини щодо датування деяких подій. Так, отримання Павлом Скоропадським чергового звання (генерал-лейтенанта) В. Горелов та автори короткої хроніки життя гетьмана⁹², а за ними і деякі інші історики датують літом 1916 р. Між тим, за інформацією, яку отримуємо з листів до дружини, відповідний наказ був виданий 1 січня того ж року⁹³. Наявне серед фамільних архівалій посвідчення про відрадження генерал-лейтенанта Скоропадського датоване 25 травня 1916 р., також наштовхує нас на думку про достовірність попередньої інформації.

У квітні 1916 р. Гвардійський кавалерійський корпус переводять на Волинь, і відтоді вся політична і державна діяльність Павла Скоропадського була пов'язана вже виключно з Україною. Він дуже радів, що нарешті вирвався з боліт та багноки Прибалтики, Східної Пруссії та Північної Польщі, в яких довелося воювати попередні два роки, в чудову місцевість, де “все мне напоминает Малороссию, родные места”⁹⁴. Нагадаємо, що для Скоропадського Малоросія – це не зневажлива назва України, а історичне ім'я Гетьманщини, тобто території Чернігівської та Полтавської губерній, де жили його діди-прадіди, пройшло дитинство і знаходилися родові маєтки.

Саме в Україні Павла Скоропадський отримав нарешті давно очікуване ним та його друзями призначення – він став командувачем корпусу. Сталося це на початку 1917 р. при досить драматичних обставинах. Наприкінці 1916 – на початку 1917 р. серед солдатів 223-го піхотного Одеського полку, що входив до складу 34-го армійського корпусу, почалися заворушення. Колишньому керівництву корпусу не вдалося придушити найперший випадок бунту у війську, що віщував наступну революцію. Тоді командувач Особливою армією генерал від інфантерії П. С. Балувєв викликав комдива 1-ї гвардійської дивізії, яка стояла під Рівним, і доручив йому приборкати одосєвців. Молодий енергійний генерал швидко до-

мігся арешту ініціаторів бунту і заспокоїв інших. На знак подяки Балуюв призначив Павла Скоропадського командиром корпусу, хоча на це місце претендувало ще 20 інших кандидатів. Справа про заворушення в Одеському полку – єдина, що потрапила до фамільного архіву за 1917 р.⁹⁵ Фактично на ній комплектування збірки службовими паперами Павла Скоропадського припинилось. Це пояснювалося тим, що основна частина архіву родини зберігалася в Петрограді, а з часів Лютневої революції в Росії та початком Української революції сполучення між Україною і колишнім імперським центром стало непростим, та в нового комкору, мабуть, не було й часу, щоб стежити за відправкою документів – надто вже закрютив його вир революції.

Наступна доба Української революції 1917–1921 років не залишила у фамільному архіві Скоропадських жодних слідів, якщо не вважати найбільшим її слідом саму відсутність таких документів. Але ж вони існували і в певній частині збереглись у складі інших архівних фондів та колекцій – доби Української Центральної Ради (березень 1917 – 29 квітня 1918 років), Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), Директорії (грудень 1918–1921 років).

Між тим, за цей період фамільний архів міг поповнитися документами історичної ваги. Деякі з них згадувалися в мемуарах гетьмана, серед них – численні доповідні та листи до головнокомандувача армій Південно-Західного фронту О. Гутора про неможливість червневого наступу на тій ділянці фронту, де стояв 34-й корпус⁹⁶. Ще більш значущими були документи, сконцентровані в справі щодо проведення українізації цього корпусу. У спогадах Павло Скоропадський писав, що “за этим делом в штабе я лично следил и знал, что там подшита каждая, даже маленькая, бумага и телефонный разговор”⁹⁷. Але згадана справа відсутня серед документів 34-го армійського/1-го Українського козацького корпусу, що зберігаються нині в ЦДАВО (ф. 4104, оп. 1, 2). Деякою мірою висвітлювали долю цієї справи події часів корнілівського заколоту, описані у спогадах гетьмана. Коли Скоропадський повертався зі ставки Верховного головнокомандувача, його затримали біля Гомеля, і під загрозою вилучення всіх службових паперів генерал був змушений частину з них знищити: “Тогда, не теряя времени, я вырвал из дела, которое возил Корнилову, несколько секретных бумаг, разорвал их на мелкие куски и клочки бумаги бросал в простенки, куда опускают оконные рамы в вагоне”⁹⁸. Вірогідно це була та сама справа з українізації, оскільки корпус Скоропадського перебував на той час у запіллі, в Меджибожі. Переведення українізації була найнагальнішою справою, яку комкор полагав у Ставці. Враховуючи увагу майбутнього гетьмана до архівалій, що документували його діяльність, особливо ж – в переломні періоди (згадаймо початок

Першої світової війни), маємо всі підстави вважати, що така справа разом з багатьма іншими згодом мала опинитись в приватному архіві командира – своєрідному тимчасовому сховищі документів перед їх відправленням до основної фамільної збірки.

Особливого значення набувають папери цього приватного архіву за період, що настав після залишення Павлом Скоропадським командування корпусом. Фактично він став приватною людиною, не обіймав жодних офіційних посад, але поринув у політику: шукав шляхи порятунку України від більшовиків, контактував з французькою місією генерала Ж. Табуї, командуванням чехословацького корпусу тощо. На жаль, інформація щодо цих дій походить лише зі спогадів гетьмана; жодного документа, що її підтверджували б, не збереглося. Оскільки вже 21 січня 1918 р. він був змушений розпустити всю свою організацію в Києві, і перед загрозою більшовицької навали податися до Білої Церкви та Житомира, очевидно, що ніяких документів взяти з собою він не міг, як і залишити їх у Києві. Як відомо, виїхав майбутній гетьман з Києва, маючи при собі лише револьвер, Георгіївський хрест та обручку. Інших особистих речей, а також свого архіву вивезти йому не вдалося. Мабуть, усі папери довелося просто знищити – в перший, але не в останній раз. На такі думки наводить доля “політичного архіву” (вислів Олени Скоропадської-Отт) гетьмана на еміграції: його спалили в лютому 1945 р. за наказом керівника українського монархічного руху – через неможливість вивезення⁹⁹. Очевидно, в січні 1918 р. був втрачений і весь архів, зібраний Павлом Скоропадським за часів українізації корпусу. Припустити, що гетьман, який завжди зберігав документи про власну діяльність, цього разу відмовився від такої звички, зовсім не намагаючись накопичувати архівалії, просто неможливо.

За часів революції нищення такого архіву можна вважати природним, адже майбутнього гетьмана наполегливо шукали нові окупанти, для яких його особова документальна збірка становила неабиякий практичний інтерес. Тому краще було втратити їх взагалі, ніж допустити до них “фахівців” російської червоної Надзвичайки.

Разом із тим незрозумілим видається факт повної відсутності документів, які б засвідчували участь майбутнього гетьмана в політичному житті України пізніше, в лютому – квітні 1918 р. Обставини на той час значно змінилися, більшовики під тиском німецьких та австрійських військ залишили Україну, а контррозвідка військового міністерства чи народного міністерства внутрішніх справ УНР навряд чи становила серйозну загрозу для майбутнього гетьмана. Але факт лишається фактом: була створена Українська народна громада, розроблений проект програми цієї партії; відбувалися партійні наради, розпочалися переговори з іншими несоціалістичними організаціями (в мемуарах гетьман згадував

Союз земельних власників, польський Союз Землян, Українську хліборобсько-демократичну партію, а також самостійників), окремими політичними діячами (Д. Донцов, М. Міхновський, І. Луценко), нарешті – з представниками німецького та австрійського військового командування. Все це обов'язково мало лишити документальний слід у вигляді протоколів, стенограм, списків учасників тощо, оскільки майбутній гетьман завжди наполягав на документуванні найважливіших питань. Але такі документи, крім знайденого запорізькою дослідницею Т. Геращенко в фонді Освідомчого відділу при Київському міському начальникові одного з варіантів проекту програми УНГ, досі нам невідомі¹⁰⁰. Інші документи, що відбивали б політичну діяльність Павла Скоропадського до 29 квітня 1918 р., не знайдені.

Відсутність достовірних архівних даних, як відомо, провокує появу різноманітних версій подій, залишає надто широке поле для всіляких припущень не надто сумлінних істориків. З цієї причини тривають наукові дискусії, в яких жодна з сторін не може переконати іншу, оскільки обидві не мають беззастережних архівних аргументів. Обговорюються, наприклад, питання про те, хто саме, крім названих гетьманом у спогадах кількох людей, входив до складу УНГ; коли відбулися перші контакти майбутнього гетьмана з представниками німецького командування і якими були результати цих переговорів, склад офіцерських загонів, які здійснили захоплення стратегічних пунктів у день державного перевороту 29 квітня 1918 р. тощо. Розв'язати ці суперечки допомогли б, звичайно, документи з особового архіву Павла Скоропадського за цей період. Але вони відсутні. І можна припустити їх втрату вже 1918 р., за часів правління Павла Скоропадського або ж одразу після повалення Гетьманату наприкінці того ж року.

Це не може нас здивувати, адже добре відома доля офіційного архіву гетьмана за 29 квітня – 14 грудня 1918 р. Вже 8 травня, за кілька днів по відновленні гетьманського правління, при Державній генеральній канцелярії, якою керував державний секретар, був заснований Науковий архів. Його завідувачем став сотник М. Пільденгаген-Виговський, підосаул з особливих доручень при гетьманові. Одночасно до його обов'язків належало ведення Державного хронографу – офіційної хроніки Української Держави.

У липні основні завдання нової архівної установи були доведені до відома всіх міністерств і відомств. Тоді Генеральний писар І. Полтавець-Остряниця підписав обіжник, згідно з яким “усі грамоти, акти та інші документи з оригінальною підписью Ясновельможного Пана Гетьмана вся Україна, по мінованію в них потребності, належить, не затримую, в цілях їх сховання, надсилать для здачі під розписку завідуючому Вченим

архівом при Генеральному писареві”¹⁰¹. З цього документа випливало, що згаданий архів був задуманий як зібрання особистих паперів гетьмана, на зразок нинішніх президентських бібліотек США. Проте відкритим лишається питання про місце зберігання документів, пов’язаних з періодом до 29 квітня. Немає будь-яких свідчень, що Павло Скоропадський передав накопичені ним архівалії до новоствореного Наукового архіву. Зі свого боку ми можемо припустити це, враховуючи постійну увагу гетьмана до документів, що віддзеркалювали його діяльність.

Гетьман приділяв велику увагу роботі з документами, що потрапляли до нього. За спогадами начальника його особистого штабу генерала Б. М. Стеллецького, Павло Скоропадський у своєму досить напруженому денному графіку виділив спеціальний час – від 11 години вечора до 3–4 ранку для роботи з листами, зверненнями, доповідними та законопроектами. В окремі дні лише для перенесення цих паперів до кабінету гетьмана доводилося залучати двох працівників канцелярії. Переглянуті главою держави документи потрапляли до начальника штабу, розподілялися по відділах управлінь і згідно з резолюціями гетьмана направлялись до відповідних міністерств або ж у разі потреби за ними складалися спеціальні доповіді-конспекти для наступної особистої доповіді начальника штаба¹⁰². Така досить чітка система проходження документів забезпечувала прийняття зважених державних управлінських рішень. А підписані главою Української Держави акти згодом мали скласти фонди Наукового архіву.

Однак ідея “гетьманського архіву” в умовах мінливого революційного часу просто не мала шансів на втілення, і більшість документів за підписом та з резолюціями Павла Скоропадського за сім з половиною місяців навіть не встигли завершити свого діловодного циклу, а тому так і не потрапили до Наукового архіву сотника Виговського. До нього не потрапили навіть оригінали “відручних листів” гетьмана – політичних послань, в яких глава Української Держави звертав увагу уряду на найгостріші політичні та економічні проблеми, ставив питання про відставку голови Ради міністрів (а, отже, всього уряду) і формування нового. “Відручні листи” відомі тільки з офіційних публікацій у “Державному віснику”; жодного оригіналу до наших днів не збереглося. Не було передано до згаданого архіву також грамоту про спадковість верховної влади в Українській Державі (т. зв. “заповіт гетьмана” від 3 серпня 1918 р.), три примірники якої надійшли на зберігання до Софійського собору, Сенату та Ради міністрів. Ми не маємо відомостей навіть про те, скільки ж у гетьманському архіві взагалі було документів станом на 14 грудня 1918 р., а також про подальшу долю цих архівалій, як і самого керівника архіву сотника М. Виговського. До того ж відчутного удару самому існуванню таких документів завдала наступна доба Директорії УНР з її соціалістичними ідеологічними пріоритетами.

14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, передавши її Раді Міністрів Української Держави, а та, в свою чергу – Директорії УНР. Але вже 27 грудня за її офіційним рішенням була створена Верховна слідча комісія “для розслідування карної діяльності бувшого гетьмана Скоропадського” на чолі з сенатором С. Шелухіним. Уже першим її циркуляром від усіх міністерств вимагалось “надсилати всі справи, папери та документи, які мають в собі вказівки на службові злочини” діячів Української Держави, насамперед Павла Скоропадського¹⁰³. До слідчої комісії потрапили такі цінні документи, як офіційне листування гетьмана, документи Освідомчого відділу при його особовому штабі, папери, реквізовані під час обшуків у міністрів Української Держави, і навіть протоколи засідань її Ради міністрів останнього періоду, тобто з 14 листопада 1918 р.¹⁰⁴ Але зібрати повний корпус гетьманських документів комісія все ж таки не змогла, і тому в серпні 1919 р., перебуваючи в Кам’янці-Подільському, вимагала від керівництва Військово-історичного музею передати їй “для огляду листування бувшого гетьмана Скоропадського, а також листи до нього, що зберігаються у музеї”. За інформацією віце-директора музею М. Обідного, ці документи потрапили до тієї частини фондів, яка опинилася в Галичині разом з директором музею О. Благодіром, і тому не могла бути надана комісії¹⁰⁵. Можливо, саме ці листи разом з кореспонденцією гетьмана емігрантського періоду згадувалися при описанні “Празького архіву”¹⁰⁶.

Комісія згодом втратила й ті документи, що отримала від різних інституцій в Києві. У квітні 1919 р. одну скриню з документами було здано начальникові міської міліції Рівного, і сліди її загубилися¹⁰⁷. А в жовтні того ж року в зв’язку з ліквідацією Верховної слідчої комісії всі справи підлягали переданню до Міністерства юстиції¹⁰⁸, але насправді безслідно зникли.

Знищені були всі ті папери і книги, які залишали в Тростянці та інших родинних маєтках гетьмана. Наприкінці 1917 р. відбувся перші погроми, що супроводжувалися загибеллю всієї Тростянецької бібліотеки та частини фамільного архіву. Наприкінці 1918 р. розгром маєтків був повністю довершений.

Таким чином, у 1917–1918 роках фамільний архів Скоропадських фактично вже не поповнювався документами про службу, громадську та політичну діяльність гетьмана. Упродовж цих років архів Павла Скоропадського зазнав, як мінімум, три нищівні удари. Перший – наприкінці 1917 р., коли були втрачені документи корпусного отамана (листи, щоденник, службові та ділові папери щодо українізації корпусу). Другий – на початку 1918 р., напередодні втечі з Києва (згодом протоколи переговорів з французами, чехами та поляками, доповідні і пропозиції, адре-

совані військовим представникам Антанти, матеріали з керівництва вільнокозацьким рухом, щоденник). Нарешті, третій – у грудні 1918 р., після зречення гетьмана, коли всі його документи були вилучені, а маєтки остаточно розграбовані і спалені вщент. До того ж вже не працювала звична схема формування архіву: Павло Скоропадський накопичував і відбирав документи, направляв їх дружині, яка розбирала, впорядковувала та описувала нові надходження, і зберігала їх в фамільній збірці. В умовах революційного лихоліття вже не йшлося про відбір, опрацювання і навіть доставляння паперів до Петрограда. Документи свідомо знищувалися або просто втрачалися, оскільки жодних умов для їх зберігання вже не існувало.

Гетьман, на початку спогадів висловивши жаль з приводу, “что у меня нет под рукой необходимых документальных справок”, одночасно був впевнений, що “заинтересовавшийся моими записками будет всегда в состоянии найти все для него необходимое в архивах”¹⁰⁹. Він навіть не здогадувався про реальний стан справ зі своїми документами. Втім, можливо, він не був зовсім щирим з читачами, оскільки частину своїх документів на початку 1918 р. знищив власноручно.

Залишивши Україну в грудні 1918 р. на німецькому санітарному поїзді, гетьман не зміг вивезти із собою жодних фамільних архівалій. Його дружина і діти, які виїздили різними шляхами (діти раніше, у листопаді, через Одесу – Італію – Швейцарію, дружина – лише на початку січня 1919 р., з Києва) теж не мали такої змоги. Вони взяли з собою лише альбоми родинних фотографій та окремі родові реліквії. З цієї причини на еміграції довелося збирати фамільний архів заново, починаючи практично з нуля. Це завдання взяла на себе Олександра Скоропадська, яка ще під час перебування в Петрограді в 1914–1917 роках захопилася історією, генеалогією та архівною справою, старанно розбирала і впорядковувала старий фамільний архів.

Про склад і зміст Ванзейської колекції (саме в цьому передмісті Берліну гетьманська родина мешкала в 1921–1945 роках) у нас достовірної інформації практично немає. Певне світло на це питання проливають спогади Олени Скоропадської-Отт. Вона зазначає, що в складі нового фамільного архіву, принаймні тієї частини, що нині знаходиться в неї, перебуває не лише родинне листування (листи її сестер Марії та Єлизавети, брата Данила), а навіть навчальні зошити середньої сестри. Але переважають там усе ж документи, зібрані Олександрою Скоропадською, що присвячені історії цього роду та споріднених родів – Бібікових, Дурново, Кочубеїв. Серед цих архівалій згадано такі рідкісні документи, як карти меню обіду та програми театральних вистав, що відбувалися під час ко-

ронації Миколи І. Якимось дивом потрапили туди й кілька родинних листів дореволюційної доби.

Відомо, що в середині 1930-х років з цими документами за посередництва О. Назарука ознайомився молодий львівський студент О. Прицак. Він називав їх “архівом Роду Скоропадських” і широко використав при підготовці своєї праці “Рід Скоропадських” (вперше опублікована в збірнику “За велич нації”, 1938).

Згадує Олена Скоропадська-Отт пише про наявність в її частині збірки і політичних документів, що висвітлювали взаємини серед керівництва гетьманського руху перед смертю Павла Скоропадського та одразу після цього – гетьманівна висловила тверде бажання ніколи не оприлюднювати, а перед своєю смертю навіть знищити їх¹¹⁰. Можливо, що серед цих архівалій знаходиться, наприклад, протокол від 31 липня 1937 р., що фіксував переговори між гетьманом та О. Скоропис-Йолтуховським щодо варшавських подій (ліквідацію УСХД та розпуск Ради присяжних), цитований в одному з листів Б. Гомзина до В. Євтимовича¹¹¹.

Гетьманівна розповіла в своїх спогадах про трагічний кінець “великого політичного архіву” батька: в лютому 1945 р. він був спалений у Берліні, оскільки “забрати його з собою було неможливо”¹¹². Очевидно, йшлося про архів Союзу гетьманців-державників, щодо існування якого збереглися згадки в “Бюлетені гетьманської управи”¹¹³. Там його названо “Архівом гетьманського руху”, і зазначено, що завідування архівом доручено начальнику гетьманської канцелярії С. Шемету. Втім, частина цього архіву все ж була врятована і нині перебуває в Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського в Філадельфії (США). Сама гетьманівна згадує про це, коли пише про активну діяльність своєї сестри Єлизавети в справі допомоги жертвам голоду в Радянській Україні 1932–1933 років: “В Інституті ім. Липинського в Філадельфії лежить маса великих течок з кореспонденцією, яку Лілі провадила в цій справі”¹¹⁴.

На жаль, більш докладної інформації про склад і зміст документів з Ванзейського зібрання гетьмана в фондах Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського ми не маємо. За опосередкованими відомостями, там нині перебувають політичні документи Павла та Данила Скоропадських, але їх досі не описано, а інформація щодо змісту цих джерел не оприлюднена.

Таким чином, можна стверджувати, що фамільний архів Скоропадських свого часу містив значну добірку архівалій про службу та політичну діяльність Павла Скоропадського. Він свідомо збирав службові документи упродовж служби в Кавалергардському полку, участі в російсько-японській та Першій світовій війнах, командування різними військовими частинами, аж до 34-го армійського корпусу. Більшість з них, до 1917 р.

включно, збереглася в складі нинішнього фамільного фонду Скоропадських. Проте події, починаючи з весни 1917 та наступного року практично не представлені документами фамільного архіву, хоча є всі підстави стверджувати, що гетьман продовжував накопичення відповідних архівалій. Але політичні події 1917–1918 років не сприяли збереженню цих документів: одна збірка, що відбивала українізацію 34-го корпусу, керівництво вільнокозацьким рухом та переговори з французькими військовими агентами, очевидно, була знищена у січні 1918 р., перед вступом до Києва більшовицьких військ. Про долю другої колекції, в якій віддзеркалилися події між лютом і квітнем 1918 р., нічого не відомо. Нарешті, особові документи періоду Гетьманату, які мали зберігатися в спеціально створеному Науковому архіві при Генеральній канцелярії, після зречення Павла Скоропадського опинилися в розпорядженні сформованої Директорією УНР Надзвичайної слідчої комісії, і сліди їх загубилися.

Такою ж трагічною виявилася доля фамільної рукописної колекції, яку гетьман почав збирати на еміграції. Більша, “політична” частина Ванзейського архіву була спалена в лютому 1945 р., перед вступом Червоної Армії до Берліна. Лишилася неушкодженою тільки незначна кількість документів, що зрештою потрапила до Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського. Менша частина, де містилися приватні архівалії роду, творчі матеріали, а також зібрані відомості для генеалогії Скоропадських і споріднених родів, була перевезена до Оберсдорфа, а звідти до Швейцарії, і нині зберігається в приватному архіві Олени Скоропадської-Отт.

**Документи господарської, громадської
та благодійницької діяльності
родини Скоропадських
(кінець XIX – поч. XX ст.)**

Одним з основних видів документів фамільного архіву Скоропадських були різноманітні папери, що відбивали господарську, громадську та благодійницьку діяльність представників цієї фамілії. За нашими приблизними підрахунками, це більш як половина всіх фамільних архівалій, які розповідають про самого гетьмана та його родину.

Оскільки вище документи про господарську діяльність Івана та Петра Скоропадських уже згадувалися, нині варто зосередитися на економічних підприємствах їхнього онука й сина Павла Скоропадського. Саме йому довелося зайнятися піднесенням підупалих після експериментів батька маєтків та продовжити вдалу економічну діяльність діда.

Але насамперед необхідно зробити засадничі зауваження відносно загального майнового стану родини. Досі поширений міф про надзвичайне багатство нащадків Петра Скоропадського, зокрема майбутнього гетьмана. Деякі мемуаристи навіть стверджували, що “по данным компетентных лиц, Скоропадские были третьими богачами в Российской империи”, а Павлу Скоропадському “досталось такое состояние, которое обеспечивало царский образ жизни”. Полягало воно “в сотнях тысяч десятин земли в разных частях России, в городских недвижимостях, в акциях различных предприятий и в свободой наличности в русских и иностранных банках”¹¹⁵. Однак жодного документального підтвердження ці слова не знаходять. За радянських часів для доведення факту великої земельної власності гетьмана за звичай використовували сумарні відомості про володіння всього роду Скоропадських. Оскільки на початок ХХ ст. існувало не менш як двадцять представників роду, то такий підрахунок у підсумку давав дійсно вражаючу кількість тисяч десятин, що знаходились у розпорядженні всього роду, але до яких родина Павла Скоропадського не мала жодного відношення.

Після смерті батька майбутнього гетьмана, розраховуючись з його боргами, родина втратила значну кількість маєтків та земель. Серед них були Кальжинці Прилуцького повіту Полтавської губ., Духновичі, Дідове, Мишковка, Картушин та Брезгунівка Стародубського повіту Чернігівської губ., Сафронівка Путивльського повіту Чернігівської губ. тощо. З 1890-х років в Україні родині майбутнього гетьмана належали Дунаєцький (с. Дунаєць, слобода Дунайська, села Гирич, Уланів та Княжичи), Кубарівський (хут. Кубарово), Полошківський (села Полошки та Обложки) в Глухівському повіті Чернігівської губ., та Тростянецький маєтки (хут. Тростянець), а також Ярошівська економія Прилуцького повіту Полтавської губ.¹¹⁶. Станом на 1899 р. у Тростянці, Дунайці та Кубарові налічувалося 7 856 дес. землі, оцінених разом з усім інвентарем у 1 406 894 руб.¹¹⁷ Як бачимо, розміри земельних володінь були чималими, але це далеко не “сотні тисяч десятин”, і немає підстав стверджувати, що Скоропадські були найзаможнішими хоча б у межах Чернігівської губернії. Підрахунки Г. Милорадовича, який у додатку до родовідної дворянської книги Чернігівської губ. наводив список 142-х найбільших спадкових землевласників губернії, достеменно свідчать про це. Першими серед них називалися М. М. Неплюєв, М. А. Терещенко, О. А. Олсуф'єв, О. А. Постельнікова, В. А. Кочубей та ін., які дійсно володіли кількома десятками тисяч десятин землі¹¹⁸. Після одруження Павла з Олександрою Дурново як посаг йому дісталися ще три маєтки в центральній Росії: Коврово-Зеняковське Семенівського повіту Нижегородської губ., Пишуг-Никольське Ветлузького повіту Костромської губ. та Успенське Яранського повіту Вятської губ.

У нинішньому фамільному фонді є також документи про інші маєтки: Березківський, Васьківський, Григорівський, але вже в другій половині XIX ст. усі вони перейшли до інших власників. Історичні документи з контор цих маєтків за другу половину XVII – першу половину XIX ст. залишились у фамільному архіві Скоропадських і нині складають найдавнішу частину родових архівалій. Так, у документах конторі Григорівського маєтку (села Григорівка, Голенка, Дептовка, Тиниця Конотопського повіту) окремі акти датовано 1679 р.¹¹⁹

Відродження добробуту родини розпочалося з оформлення в 1888 р. опіки з боку М. Скоропадської та її швагра О. Олсуф'єва над усім фамільним майном, спадкоємцями якого стали малолітні діти Петра та Марії Михайло, Павло та Єлизавета. Спільні заходи обох опікунів дозволили вже за кілька років отримати позитивний грошовий баланс прибутків та витрат у Полошківському, Дунаєцькому та Кубарівському маєтках. Після досягнення старшим сином, Михайлом, повноліття (1892) формальна опіка матері завершилася, але всі маєтки продовжували перебувати під спільним управлінням М. Скоропадської та дітей (до її смерті 1901 р.). Порівняно незначна кількість архівалій фамільної збірки за 1888–1902 роки, що стосуються питань управління маєтками, не дає можливості детально простежити всі аспекти господарської діяльності М. Скоропадської, проте дозволяє скласти загальне уявлення щодо неї. На жаль, практично відсутні документи Ярошівської економії за період від кінця XIX до початку XX ст. Серед представлених у фамільному фонді документів – звіти Полошківського, Дунаєцького та Кубарівського маєтків за 1888–1889, 1899–1900, Тростянецького маєтку за 1889, 1891–1893, а також Полошківського – за 1887–1894, 1896–1900 роки.

Останній з маєтків вирізнявся серед інших, оскільки тут знаходилися значні поклади порцелянової глини, вже згадувані нами в розділі про папери Івана Скоропадського. Розроблення виявлених покладів глини розпочалося ще на початку XIX ст., і розгорнулося в промислових масштабах на початку 1820-х років. За тих часів полошківська глина слугувала сировиною для Волокитинської фабрики графа А. Міклашевського. Проте на початку 1860-х років ця фабрика припинила своє існування, і Скоропадські мали відшукувати інші шляхи використання покладів сировини, вирішивши зрештою розпочати самостійне промислове перероблення глини. Перший проект будівництва власного цегляного заводу належав ще І. Скоропадському й датований 1880 р.¹²⁰, але на той час план лишився нереалізованим. Лише 1894 р., уже за інших умов, розпочалося будівництво Полошківського заводу глиняних виробів¹²¹.

Справжню промислову розробку власних та орендованих у сусідів, полошківських козаків та селян, покладів глини, започаткувала Марія

Скоропадська за активної участі молодшого сина. Павло 1892 р., ще перебуваючи в Пажеському корпусі, розпочав переговори з провідним фабрикантом порцелянових виробів у Росії М. С. Кузнецовим, маючи надію збувати йому полошківську глину у вигляді сировини. У листі до матері від 19 вересня 1892 р. 19-річний Павло наголошував, що був дуже обережним під час переговорів і “не дал ни малейшего понятия о количестве находящейся у нас глины, а также не намекнул о страстном желании нашем ее продать”¹²². Результат переговорів був позитивним, і вже восени відбувся перший продаж глини. Перебуваючи проїздом у Москві у вересні того ж року, Павло Скоропадський разом з дядьком О. Олсуф’євим та управителем своїх маєтків відвідав Кузнецова: “Дело уладилось как нельзя лучше: он дал мне письмо к своему поверенному в Петербурге, от котораго я завтра получу деньги. Остальное он таким же образом передает Цехановичу”¹²³. Обсяги продажу були досить значними – від 40 до 80 тис. пудів глини вже першого року. Таким чином, всесвітньо відома кузнецовська порцеляна вироблялася з полошківської глини, а поставляли її до Москви з чернігівського маєтку Скоропадських. Щорічні господарські угоди та листування родини Скоропадських з московським правлінням Товариства порцелянових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова та Петербурзьким порцеляновим заводом щодо продажу глини зібрані в окремій справі фамільного фонду¹²⁴.

Але продаж глини як сировини не дуже влаштував родину майбутнього гетьмана. Тому знову відродилася ідея її перероблення на місці. Оскільки можливостей розгорнути порцелянову фабрику на зразок колишньої Волокитинської у Скоропадських не було, виникла думка про виготовлення з глини вогнетривкої цегли. Вже навесні 1893 р., навіть не дочекавшись офіційного випуску з Пажеського корпусу, Павло поїхав до Великої Британії, де у фабриканта з м. Дадлі Гіббонса всебічно вивчав цей технологічний процес. У листі до матері від 14 квітня 1893 р. він, описуючи свої враження від англійських заводів, зазначав: “На следующей неделе еду с Гиббонсом в Лондон и на другие заводы, а также на глиняные копи, для [вивчення. – Авт.] вопроса об огнеупорной глине”¹²⁵. Павло вирішив запросити в Полошки через посередництво Гіббонса англійського фахівця Крафорда, якому сподівався доручити справу організації Полошківського цегляного заводу. Водночас Павло встановив контакти з російським інженером Бровченком, якого характеризував у листі до матері від 29 червня 1894 р.: “Этот человек состоит теперь управляющим завода огнеупорного кирпича для нужд Обуховскаго завода, он же построил все заводы Новгородской губернии, то есть и завод, о котором ты, вероятно, слышала, Вехтера, понятно, что его указания в этом деле для нас очень ценны”¹²⁶. Консультації, отримані ще недосвідченим фабрикантом

Скоропадським від доброго знавця своєї справи, були дуже доречні, оскільки англієць чомусь запізнився з приїздом. Улітку 1894 р. він ще не прибув, і Павло заспокоював матір: “Опоздание англ[ичанина] дело не испортит, наоборот, это заставило нас глубже вникнуть в дело и сделать много полезных знакомств, например, с Бровченко...”¹²⁷. Будівництво в Полошках цегляного заводу розгорнулося в другій половині 1894 – першій половині 1895 років. Про це свідчить звіт каси Полошківського маєтку щодо витрат на будівництво за серпень–жовтень 1894 р.¹²⁸ На той час з Англії прибув фахівець Крафорд, який привіз необхідне обладнання і вже в травні 1895 р. завершив будівництво. З цього приводу молодий кавалергард писав матері: “Крафорд кончил завод; делает обжиг кирпичей, которые я повезу в Петербург для продажи...”¹²⁹. У Петербурзі проводилися досліді над полошківською глиною, які довели її повну придатність для виготовлення як вогнетривкої цегли, так і для високоякісної порцеляни. Павло писав матері з Петербурга: “Опыты здесь с нашими кирпичами поразительны. Спрос, по словам И[осифа] И[гнатъевича] [Цехановича, повіреного Скоропадських. – Авт.], громадный. Только энергией и осторожностью запастись. И дело пойдет”¹³⁰.

Проте робота заводу викликала певні проблеми, пов’язані передусім з неможливістю для Павла особисто вести цю справу, необхідністю натомість повністю довіритися найманім управителям. Та й кошти для цього потрібні були чималі, зокрема, на оплату праці Крафорда. Але вільних капіталів у родини бракувало. У фамільному фонді знаходиться калькуляція вартості вогнетривкої цегли, підготовлена для власника заводу, яка доводить значний відсоток накладних витрат¹³¹. У другій половині 1895 р. маєток Полошки потребував додатково 2,5 тис. рублів, більша частина яких мала піти на розгортання виробництва. Це змусило Павла Скоропадського в листі від 13 червня 1895 р. поставити питання руба: “Во-первых, ввиду того, что я занят, а Миша болен, я предполагаю временно прекратить производство кирпича, если по обсуждению зрелом я увижу, что оно сразу не дает дохода, во всяком случае англичанин будет казнен [очевидно, малося на увазі звільнення англійського спеціаліста, утримання якого коштувало дуже дорого. – Авт.]; во-вторых, у меня есть ввиду человек по рекомендации дирекции горнаго училища, который, зная и кирпичное дело, и глиняную добычу, сможет сразу заменить Стравинскаго и Крафорда за 500 р. в год”¹³². Листування з матір’ю свідчить про певну фінансову кризу в господарстві Скоропадських улітку 1895 р.: “...теперь наступили сроки неотложных выплат, а денег мы не знаем откуда достать...”¹³³. Це змусило Павла старанно рахувати майбутні прибутки та необхідні витрати: “...теперь нужно принять крутые меры, и нельзя жить, закинув совершенно дела, поэтому я прошу тебя, милая мама, написать

все свои расходы примерно за 6 месяцев вперед; а также и доходы, я ведь понимаю, что ты теперь не в состоянии заниматься делами, так далеко и так озабоченная болезнью бедного Миши, поэтому я и хочу придти тебе на помощь”¹³⁴. Фактично саме з цього часу нащадок славетного роду, якому було тоді 22 роки, взяв на себе керівництво всіма господарськими справами родини. Цікаво, що тоді ж молодого корнета призначили полковим ад’ютантом, і він одночасно з родинним був змушений опановувати не менш заплутане полкове господарство. Надзвичайні заходи, вжиті ним для подолання фінансової кризи, дуже швидко далися визнаки, і зупиняти новий завод вже не було потреби. Виробництво цегли у вересні, за словами Павла, дало блискучий результат (“...опыты еще не готовы, но весьма утешительны, он [Бровченко. – Авт.] убежден, что через неделю будет хороший, чтобы [не] сказать великолепный кирпич, о чем немедленно сообщу. Тогда уже нужно будет окончательно решить этот вопрос, чтобы порядком-таки не растерять наш маленький капитал с англичанами”¹³⁵).

Традиційна розробка глиняних покладів також приносила не дуже великий, але, очевидно, стабільний прибуток. Продаж сировини Кузнецову та його нащадкам не припинявся практично до 1917 р. 1901 року Павло Скоропадський писав матері з цього приводу: “Полошковские дела по глине идут, слава Богу, благополучно; что меня радует, это то, что со всех сторон сыпется много предложений на покупку нашей глины и помимо Кузнецова, на которые мы отказываем, но это хорошо в том смысле, что Кузнецов, лучше сказать, его дети, нас не смогут уж очень прижать к стенке, как того они хотят, и что наоборот, мы им будем в этом году диктовать условия, пока они еще не выработаны. Когда я буду с ними, тогда мы вместе решим, чего нам придерживаться, я хочу на некоторые сорта глины немного поднять цену...”¹³⁶. Видобування глини перебувало під особистим пильним контролем майбутнього гетьмана, який, отримуючи щоквартальні та щорічні звіти управителів маєтків про обсяги видобутку та продажу цієї сировини, давав відповідні вказівки, зокрема щодо регулювання розробки покладів¹³⁷.

Ще одним економічним проектом стало будівництво винокурного заводу в Кубарові, оскільки цей невеликий масток практично не давав прибутку, крім продажу лісу. Тому єдиний вихід Павло Скоропадський вбачав у традиційному для чернігівського Полісся способі перероблення зерна на горілку, але в промислових масштабах. На межі XIX та XX ст. цією справою зайнялась особисто Марія Андріївна, оскільки Кубарово за попереднім негласним розподілом маєтків між дітьми і нею вважалось її власним селом. Проте молодший син залишився незадоволеним її господарюванням. Він писав у 1901 р.: “...видно, уж очень обжуливают тебя,

если твой завод, судя по твоему письму, обходится тебе в 40 тыс.; неужели же одну перестройку здания вогнали в 15 тыс.?"¹³⁸. Він не відмовив матері в необхідній позиції (вона просила 6 тис. руб.), хоча такі незаплановані витрати перекреслювали його власні плани щодо придбання молотарки для Дунаєцького маєтку. Втім, питання оновлення парку сільськогосподарських машин у своїх маєтках Павло Скоропадський вирішив за два роки, про що свідчить його листування з правлінням акціонерного товариства Фільверт і Федін (Головне для Росії представництво Королівсько-угорського урядового машинобудівного заводу в Будапешті), Товариства Еміль Липгарт і К^о у Москві за 1902–1903 роки¹³⁹.

Формальне ведення справ у Кубарові матір'ю не завадило Павлу давати письмові інструкції щодо управління винокурним заводом, а управителю маєтку та бухгалтеру звітувати перед ним¹⁴⁰. Після смерті Марії Андріївни такі розпорядження віддавалися самим Павлом та його повіреним у справах С. Пешехоновим. Одна з книга таких вказівок, датована 1901–1906 роками, збереглася у фамільному фонді¹⁴¹. Звіти, донесення, фінансові кошториси і зведення з управління Кубаровським заводом, що надходила до Павла Скоропадського щоквартально й щорічно, датовані 1902–1907 роками, як і розпорядження власників, відклалися у фамільному фонді¹⁴².

З молодих років майбутній гетьман занурювався й в інші господарські справи родини. Насамперед це стосувалося старих маєтків з їх традиційною орієнтацією на сільськогосподарське виробництво (вирощування зернових, цукрового буряку тощо). Такими були Тростянецький, Дунаєцький та, очевидно, Ярошівський маєтки. Правда, щодо останнього будь-які господарські документи відсутні, окрім однієї справи – про надходження коштів, що сплачувалися селянами за випасання їхньої худоби на землях Ярошівської економії¹⁴³. Але навряд чи цей прибуток був основним від маєтку. Господарська спеціалізація була тут досить виразною, і в одному з листів до матері Павло навіть пропонував утримувати для Тростянця й Полошек одного управителя: він мав розподіляти свою увагу між маєтками залежно від пори року ("...в Полошках работа только зимой, в Тростянце только летом...")¹⁴⁴. Предметом продажу з продуктів господарства були зерно, тютюн, вовна, ліс, виготовлені на маєткових заводах спирт і горілка, цукор, цегла, а також глина як сировина. Отже, можемо стверджувати, що Павло Скоропадський та його родина вели велике товарне виробництво з досить значним обігом капіталу.

Керівництво маєтковим господарством було поставлено за молодшого спадкоємця родини на солідну, майже наукову основу. До штату "Главной конторы имений Скоропадских Павла и Михаила Петровичей" на початку ХХ ст. був уведений спеціальний консультант-ревізор, до обо-

в'язків якого входило перевіряння кошторисів, наданих управителями окремих маєтків, а також оцінювання економічних перспектив певних господарських проектів. Листування з ним, його зауваження по звітах, вказівки складають за 1901–1906 роки, коли цю посаду обіймав А. Шак, кілька справ¹⁴⁵. Крім того, Павло Скоропадський вважав за необхідне особисто переглядати всі звітно-фінансові та господарські документи, робив по них свої зауваження і пропозиції, давав розпорядження щодо ведення господарства, які потім збиралися в спеціальні книги наказів. Таким є зміст кількох справ фамільного архіву за 1900–1912 роки¹⁴⁶. Він навіть розробив програму доповнень і змін до системи рахівництва в маєтках¹⁴⁷. Для своїх управителів Скоропадський складав спеціальні інструкції, в яких було зазначено їхні права та обов'язки – щодо господаря маєтків, і стосовно підлеглих. Збереглася така інструкція для головного управителя маєтків у Чернігівській та Полтавській губерніях І. В. Пецнера, датована 1901 р.¹⁴⁸ З управителями обов'язково укладалися відповідні угоди, за порушення умов яких передбачалося звільнення служителя¹⁴⁹. Щодо ступеня заангажованості молодого кавалергарда в справі управління маєтками доцільно підкреслити, що навіть у свій “медовий місяць”, який молоде подружжя проводило в Тростянці, Павло знайшов час для зустрічей з управителями й вивчення річних звітів маєтків, про що він писав матері 29 січня 1898 р.: “Завтра приезжает Ролоф [управитель Полошківського маєтку. – *Авт.*], с которым я займусь Полошкинскими делами; относительно дел Тростянецких я пока еще откладываю свой визит к Аббе [управитель Тростянецького маєтку. – *Авт.*], так как отчет не окончен и январские ведомости тоже, это будет делаться мною после 4 февраля, времени хватит”¹⁵⁰.

Саме тростянецькі справи дуже турбували того року Скоропадських. На жаль, фінансові документи цього маєтку за кінець 1890-х років відсутні, але з родинного листування відомо, що влітку 1898 р. у зв'язку зі звільненням управителя Аббея (Абба) постало руба питання про подальшу долю маєтку. Нагадаємо, що Тростянець був родовою садибою Скоропадських, добре впорядкованою турботами діда, Івана Михайловича, з унікальним дендропарком, садом та будинками. В господарському відношенні маєток не був звичайним і вимагав значних вкладень капіталу. Управитель Аббей, який звільнився влітку, з одного боку, не забезпечив очікуваного з огляду на гарний врожай прибутку, з іншого, значно покращив тростянецькі ґрунти та реманент, тобто заклав основу майбутніх великих прибутків. Після його звільнення в М. Скоропадського за порадами нового управителя Альбрехта з'явилася ідея здати всі тростянецькі землі (крім парку, нових посадок та садиби) в оренду під плантації цукрового буряка “цукровим королям” Харитоненкам. При цьому в листі до матері він

посилався на досвід “аккуратного, скупого” графа К. Ламздорф-Галагана, який уже пішов на таку оренду, внаслідок чого нібито отримав значний прибуток, а стан ґрунту після сівозміни навіть поліпшився. Михайло сподівався на отримання 14–16 тис. руб. чистого прибутку. Але найголовнішим аргументом в очах старшого сина було інше: “...это избавит нас от одной крупной заботы ведения правильного хозяйства, требующаго непременно постоянного, личного участия, до мелочей, в ходе дела”¹⁵¹.

На відміну від нього молодший брат, не вагаючись, брав на себе такі господарські турботи. Він назвав лист Михайла з приводу оренди “дельным”, але знайшов безліч аргументів “проти” і дуже мало – “за”. Практично єдиним таким доводом була відсутність ризику, адже прибутки з цього маєтку практично ще не поповнювали родинний бюджет. З іншого боку, в листі до матері Павло писав: “...все зависит от условий, а условия от того, нужен ли ему [Харитоненку. – Авт.] Тростянец для аренды или нет. Риску никакого, так как имение не заложено в банках и мы им до сих пор не жили, но все же с такими соседями нужно быть очень осторожными”¹⁵². Павла непокоїла загроза виснаження ґрунту та тривалий термін оренди (6–10 років). Врешті ця оборудка зірвалася через взаємну незацікавленість, про що свідчить його лист до матері від 22 вересня 1898 р.¹⁵³. Для керівництва Тростянцем Скоропадські почали шукати іншого управителя замість Альбрехта. На думку Павла, ним міг бути “молодой агроном, который подчинялся бы Ролофу”¹⁵⁴.

Загалом молодий кавалергард продовжив традиції господарювання не батька, а діда. Досить згадати хоча б його турботу про підтримання й оновлення парку – справи всього життя Івана Михайловича. Павло Скоропадський упродовж 1902–1915 років особисто стежив за описуванням рослин Тростянецького дендропарку, вимагав від управителя маєтку списку тих рослин, які слід було придбати для цієї пам’ятки садово-паркового мистецтва¹⁵⁵. У 1889 р. там було споруджено нову оранжерею¹⁵⁶. Опікуватися надалі подібними питаннями йому завадила Перша світова війна. За Павла Скоропадського в його маєтках впроваджувалася найпрогресивніша на той час дев’ятипільна система землекористування, і проблеми сівозміни не були невідомими для нього¹⁵⁷. Не випадково вчений секретар Прилуцького товариства сільського господарства О. Агафонов присвятив свою наукову працю дослідженню системи ведення господарства в Тростянецькому маєтку, а один з примірників цієї праці в 1901 р. подарував майбутньому гетьману¹⁵⁸. Завдяки вихованню, продуманому дідом до дрібниць, Павло з дитинства привчився до сільськогосподарської праці, вмів орати, сіяти, косити і взагалі оволодів усіма тонкощами роботи на землі. Не дарма вже в дорослому віці він зміг здивувати управителів, здебільшого досвідчених агрономів, своїми знаннями і навичками справж-

нього сільського господаря¹⁵⁹. А вже на еміграції праця на присадибній ділянці у Ванзее стала для нього, за спостереженнями дочки Олени, “свого роду спортом і відпочинком”¹⁶⁰.

За часів його керування маєтками там продовжували вирощувати цукровий буряк, який продавали конторі Корюківських цукрорафінадного й цукроварного заводів¹⁶¹, функціонували винокурний завод в Тростянці, млини в усіх селах, розводили вівці, завезених ще дідом, утримували чимало молочних корів тощо. До того ж Павло вирішив зайнятися конярством. Він обожнював коней, пам’ятав імена всіх тих благородних істот, які возили його в маєтках та під час служби, опікувався ними. Тому не викликає подиву, що 1903 р. молодий кавалергард звернувся до Головного управління державного конярства з проханням дозволити йому організувати в Кубарові злучний пункт, що й було дозволено 17 червня 1903 р. керівником Чернігівської заводської стайні¹⁶².

Експлуатація українських лісових маєтків (Кубаровського, Дунаєцького і частково Тростянецького) була організована як найраціональніше, залежно від кількості та якості наявних дерев, про що свідчать відомості про розподіл лісів у цих маєтках по ділянках і породах дерев, норми вирубаня лісу, укладання відповідних угод¹⁶³. Як правило, продавали перестояний ліс, не допускаючи вирубування молодих дерев¹⁶⁴. На тих саме засадах хазяйнував майбутній гетьман і в російських маєтких родини Дурново (Коврово-Зіняківське, Пищуг-Нікольське та Успенське), які були виключно лісовими дачами. І там впроваджувалося раціональне лісове господарство. На жаль, відбувалося це не так швидко, процес введення Павла та Олександри Скоропадських у володіння був дуже тривалим і непростим, розтягнувся в часі між 1900–1909 роками. Попередній власник, батько О. Скоропадської П. П. Дурново, абсолютно не переймався ними, віддавши все на відкуп управителям, а сам лише отримував мінімальний прибуток від організованого ними хижачького вирубування дерев. У листі дружині від 30 вересня 1909 р., після першого відвідання цих російських маєтків, Павло писав, зокрема, про Успенське: “...скажу пока, в общем имение прекрасное, из котораго можно, правильно поставив дело, выбрать массу денег, да и имение сохранить в полной целости, но Боже мой, какое безобразие делали тут управляющие и Волков, порядка ни в чем нет”¹⁶⁵. Наступного року з маєтку Коврово він написав ще різкіше: “Слава Богу, что Петр Павлович передал нам эти имения, если бы он еще оставил их в своем владении лет пять, пришлось бы просто продать голую землю. С будущего года, с одной стороны, мы начнем сами хозяйственную разработку леса, которая должна значительно увеличить доход имения; в этом имении можно ее предпринять, так как Данченко, повторыю, очень дельный лесничий; с другой стороны, мы начнем искусственное

возобновление леса, которое, надеюсь, лет через 10 покроет молодым лесом все те отвратительные плеша, которые устроили бывшие управляющие; в чем я главным образом виню твоего отца, это в доверии к этим мерзавцам, которые ему ввали, ввали без конца. Он рубил 40 дес. в год и имел 8 тыс.; мы же рубим 34–40 дес. и имеем 12 тыс. руб., а при хозяйственной разработке до 18–20 тыс.”¹⁶⁶.

Окрім сільськогосподарських маєтків, родина Скоропадських мала нерухому власність у Прилуках (будинок, сад, млини), а також прибуткові будинки в Києві, Орлі та Москві. Нерухомість у Прилуках з 1898 р. було здано в оренду повітовій земській управі¹⁶⁷. Так само родина Скоропадських розпорядилася і з будинками в Орлі: їх регулярно здавали в оренду впродовж 1892–1908 років¹⁶⁸. Київський будинок був споруджений іще І. М. Скоропадським наприкінці 1840-х років¹⁶⁹. Павло та його брат, якому формально належали права на це нерухоме майно, дуже опікувалися підтриманням будинку в належному стані¹⁷⁰. Збереглися звіти управителів цього будинку за 1901–1905 роки¹⁷¹. Московський будинок був споруджений наприкінці XIX ст. Збереглися листи управителя М. Рубцова про стан будинку, надходження та витрати коштів за 1888–1901 роки¹⁷², а також звіти щодо управління ним у 1902–1905 роках, документи щодо передавання його в оренду¹⁷³. Є інформація й про будинок у Глухові, який згодом був проданий (за іншими відомостями, перейшов у повну власність рідної сестри Марії, графині О. Олсуф'євої)¹⁷⁴.

Певний прибуток родина отримувала у вигляді відсотків з розміщеного в банках капіталу. Це були кошти, що лишилися після смерті сестри Єлизавети й матери Марії Андріївни. За бажанням обох братів гроші були розміщені в банках, витрачалися ж лише відсотки з них. Але цей прибуток був незначним. Про цей капітал згадувалось у частково збережених фінансових звітах тільки за 1902–1904 роки¹⁷⁵.

Перша світова війна 1914–1918 років, проведена генералом буквально від першого до останнього дня в шансах, повністю відірвала його від господарських справ. Віднині ними цілком і повністю мала перейматися його дружина, на тендітні плечі якої звалилися ведення всього родинного господарства, турбота про дітей і навіть опікування фамільним архівом. Щодо своєї участі в господарських справах Павло Скоропадський писав з фронту в березні 1916 р.: “Я вообще так далеко [отошел] от дел за эти почти два года, мне, сознаюсь, редко приходится даже вскользь о них задумываться; старайся, Алина, не упускай их из рук...”¹⁷⁶.

Павло Скоропадський завжди тримав фінансові питання під особливим контролем. Усі виплати, отримані ним від Головної контори маєтків Скоропадських Павла і Михайла Петровичів, а раніше – від матери, заносилися до спеціальної записної книги, перша з яких була започаткована

14-річним пажем у 1887 р.¹⁷⁷ Існував також аналогічний зошит грошових витрат, розпочатий 1894 р.¹⁷⁸ На жаль, інших документів такого роду виявити не вдалося, крім зошиту надходжень і витрат 1901 р.¹⁷⁹ Але з родинного листування відомо, що такий облік вівся регулярно аж до 1917 р. Він ставав предметом уважного аналізу, пошуку шляхів скорочення зайвих витрат. Так, у травні 1912 р. генерал писав дружині: “Вообще я нахожу, что, не изменяя нашего образа жизни, если внимательно рассмотрим все статьи расхода, мы можем все же много сократить”¹⁸⁰. На той час витрати чималої родини Скоропадських становили приблизно 50 тис. рублів на рік, що є дуже далеким від “царського образу жизни”, про який писали деякі мемуаристи. При всіх своїх значних прибутках майбутній гетьман, пам’ятаючи приклад батька, уважно стежив за накопиченням боргів. Він запевняв Олександрю Петрівну: “...нужно нам еще раз, когда ты приедешь, сделать большое заседание и ясно нам всем дать отчет в положении наших дел. Я положительно не желаю иметь долгов и во что бы то ни стало желаю погасить все те обязательства...”¹⁸¹. Навіть у період війни ця проблема дуже непокоїла його, і в листі до дружини від 31 січня 1916 р. знаходимо такі рядки: “Посылаю тебе семьсот пять руб. (705 руб.), которые Пешехонов вывел моим долгом; если есть еще долги, пусть мне напишет, я не хочу запускать свои долги”¹⁸².

У вигляді зауваження щодо збереженості господарсько-фінансових документів, в яких відбилася економічна діяльність Павла Скоропадського та його родини, маємо відзначити, що в сучасному фамільному фонді Скоропадських ЦДІАК наявні документи Головної контори маєтків Павла та Михайла Скоропадських (м. Санкт-Петербург) з крайніми датами 1899–1918 роки, але з лакунами за 1906–1908, дуже незначною кількістю справ (від однієї до трьох) за 1909, 1911, 1912, 1917–1918 роки. При цьому основну масу архівалій останнього періоду становлять документи російських маєтків, а про стан справ в українських розповідають документи лише 13 з 40 справ. Наступна група архівалій походить з контори маєтків Павла і Михайла Петровичів Скоропадських у Чернігівській та Полтавській губерніях (крайні дати 1887–1905). Тут у незначній кількості і досить нерівномірно представлено документи Дунаєцького, Кубаровського, Полошківського, Тростянецького, Ярошівського маєтків, причому взагалі не відбито в цих архіваліях період 1902–1903 років. Серед документів контор окремих маєтків (Дунаєцького, Кубаровського, Полошківського, Тростянецького, Пищуг-Нікольського та Успенського) період кінця XIX – початку XX ст. представлений незначною кількістю архівалій: відповідно 10, 8, 10, 11, 4, 17. Маємо всі підстави зробити висновок, що такий стан збереженості документів про господарську діяльність засвідчує їх постійне зберігання в маєтках. Очевидно, лише історична частина таких

архівалій, або ж ті, які вважалися завершеними в діловодстві чи надсилалися до Петербурга (наприклад, регулярні фінансові звіти), напередодні російської революції 1917 р. потрапили до складу петроградської фамільної збірки. Основна ж маса документів за передреволюційні роки продовжувала перебувати в місцевих конторах і загинула між осінню 1917 та груднем 1918 років. Тому доводиться стверджувати, що наявні справи не можуть всебічно й повністю віддзеркалити господарську діяльність Павла Скоропадського, але дають достатнє уявлення про її зміст, спрямованість і характер. Вони переконливо свідчать, що ті статки, які мала на початку ХХ ст. родина Скоропадських, не були успадковані від багатих предків, а стали результатом наполегливої повсякденної праці, насамперед Павла Скоропадського, який глибоко вникав у всі деталі господарського життя своїх маєтків, фабрик та заводів, прибуткових будинків. Він, без перебільшення, став одним з тих справжніх господарів, яким добре знали сільське господарство, а також промислове виробництво, збут сировини та виробленої продукції.

Отримані кошти йшли, звичайно, на задоволення потреб аристократичної родини, слугували підтриманню гідного рівня життя. Побут у столиці, придворна кар'єра, служба в елітних гвардійських частинах вимагали надзвичайних витрат. З родинного листування бачимо, що фінансові проблеми були знайомі Скоропадським. Прибутків не завжди вистачало: ми вже згадували про кризу 1895 р.; дещо подібна ситуація склалася в 1909–1910 роках. Але родина завжди знаходила можливість для благодійницької діяльності, яка складала невід'ємну частину її життя, була сталою фамільною традицією.

Тут слід згадати засновника роду гетьмана Івана та його дружину Настасію, які були відомими благодійниками, і заснували в Глухові при побудованій гетьманом Анастасіївській церкві першу в Україні лікарню для бідних з богодільнею¹⁸³.

Знаними благодійниками та меценатами були дід Павла Скоропадського, його батько, мати й тітка Єлизавета (в шлюбі Милорадович). Так, документи, що відклались у фамільному фондї, свідчать про надання першим з них свого будинку в Прилуках для чоловічої прогімназії¹⁸⁴, фінансову підтримку міського жіночого училища¹⁸⁵. Саме за це, а також за внесення цінних пропозицій, що сприяли вирішенню в 1875 р. питання водопостачання Прилук, на початку 1880-х років І. Скоропадський був удостоєний звання “почесного громадянина” цього міста¹⁸⁶. За свою громадську та благодійницьку діяльність аналогічне звання “почесного громадянина м. Погар” мав П. І. Скоропадський¹⁸⁷. Головне управління Товариства опіки над раненими та хворими визнало за можливе нагородити його в 1879 р. знаком Червоного Хреста за постійну грошову допомогу

товариству¹⁸⁸. Одночасно такий же знак отримала його дружина Марія¹⁸⁹. Її благодійницька діяльність поширювалася на рідну Чернігівщину, де її неодноразово обирали кураторкою жіночої прогімназії в Прилуках, кількох народних училищ та шкіл грамотності¹⁹⁰. Разом з тим вона була членом комітету Товариства допомоги бідним у Петербурзі¹⁹¹. Свідченням різнобічної добродійної діяльності матері майбутнього гетьмана були також численні подяки, що надходили до неї¹⁹².

Павло Скоропадський успадкував цю фамільну рису. Вже в 1901–1902 роках його обрали куратором народних училищ, розташованих у Чернігівській губернії¹⁹³, а пізніше – Ярошівського земського училища¹⁹⁴. Зрозуміло, що такі призначення були не лише даниною поваги до відомого земляка. Насамперед накладали на куратора обов'язки піклуватися про матеріальне забезпечення та утримання вчителів згаданих училищ. До Павла та його дружини постійно надходили звернення щодо матеріальної допомоги від благодійних товариств, установ та окремих людей, і, як свідчать документи фамільного фонду, Скоропадські дуже рідко відмовляли їм¹⁹⁵. Постійними були й пожертви Павла Скоропадського на церковні потреби, підтримання церков на Чернігівщині, що дістали відзначення в 1904–1907 роках спеціальними грамотами з благословенням Святішого Синоду Російської православної церкви¹⁹⁶. Для характеристики масштабів благодійництва нащадка гетьманського роду варто згадати і ту допомогу, яку він вважав за потрібне надавати нужденним солдатам і навіть офіцерам очолюваних ним військових підрозділів: 20-го драгунського Фінляндського полку, Лейб-гвардії Кінного полку тощо¹⁹⁷.

Документи господарської діяльності Павла Скоропадського становлять значний пласт архівалій фамільної збірки і переконливо засвідчують його активну роль в управлінні складним родинним господарством уже з молодих років. Ще на початку 1890-х років він добровільно взяв на себе всі господарські турботи, робив все можливе, щоб організувати раціональне ведення господарства. Він був не лише землевласником: документи фамільного архіву віддзеркалюють його підприємницьку діяльність, будівництво заводів у Полошках та Кубарові, проведення ним торговельних операцій з реалізації продуктів сільського господарства і виробництва. Статок, який мала родина перед Першою світовою війною, став результатом цілеспрямованої й наполегливої економічної діяльності майбутнього гетьмана. На жаль, у складі нинішнього фамільного фонду представлено далеко не всі документи такого гатунку, оскільки значна їх частина була втрачена після 1917 р. під час погромів родинних маєтків Скоропадських.

Кошти, отримані завдяки раціональній експлуатації маєтків, витрачалися не лише на потреби родини. Вони були підґрунтям її благодійниць-

кої діяльності. Члени родини допомагали нужденним як через офіційні канали (доброчинні товариства, громадські інституції), так і в індивідуальному порядку, фінансували сільські освітні заклади. Свідчення благодійницької діяльності нащадка гетьманського роду відклалися в багатьох справах фамільного архіву.

Епістолярна спадщина родини Скоропадських (1880–1945)

У складі більшості фамільних фондів української родової еліти епістолярна спадщина традиційно посідає чи не найвагоміше місце. Упродовж XVIII – початку XX ст. листування було головною формою міжособистісного спілкування представників цієї суспільної верстви (родинного, побутового, службового), засобом підтримання дружніх та ділових стосунків, вирішення багатьох ділових і гуманітарних проблем. Фамільний епістолярій давав наочне уявлення про інтелектуальне й ділове оточення авторів листів. Саме тому на листи звертали увагу видавці архівалій позаминулого століття. Достатньо згадати видані наприкінці XIX – на початку XX ст. О. Лазаревським листування Г. Полетики, Г. Галагана, Р. Мартоса; В. Модзалевським – листи до І. Забіли та його вдови; чималу кількість листів П. Куліша, О. Бодяньського та ін. Але в наступний історичний період епістолярій української еліти набув характер малодоступного й рідко використовуваного історичного джерела. Лише в останні роки, в зв'язку з процесами персоніфікації історичного процесу, листування поступово почало набувати функцій неодмінного джерела для всебічного висвітлення багатьох маловідомих сторінок минулого, а найголовніше – місця і ролі в історії конкретних особистостей. Досить бурхливим є розвиток спеціальної науки історико-джерелознавчого циклу, яка займається всебічним вивченням листа як історико-джерелознавчого феномена, – епістолології.

В епістолології існує чимало визначень листа як окремого виду історичної пам'ятки. Деяко різниться його оцінка в літературознавстві, джерелознавстві, архівознавстві. Визначення листа знаходимо в теоретичних працях М. Дмитрієнко, І. Войцехівської, М. Коцюбинської, В. Кузьменка та ін.¹⁹⁸ Варте уваги визначення листа, наведене в найновішій кандидатській дисертації І. Старовойтенко: «Лист – це джерело особового походження, що має діалогічну форму, передбачає наявність кореспондента та адресата, які роз'єднані відстанями, але пов'язані спільними інтересами, чи справами, які спонукали їх до необхідності епістолярної комунікації з урахуванням архітектоніки листування певної доби. Автор

вважає спонукальний мотив основною умовою листування, це могли бути і взаємні симпатії, і приятельство, і спільні погляди та справи, і засіб спілкування”¹⁹⁹. Зі свого боку, вважаємо за необхідне наголосити, що в даному визначенні не згадується така важлива частина епістолярію, як родинне листування, з його особливостями й характером, та спонукальними мотивами, тісним зв’язком з родинними відносинами та стосунками всередині сім’ї.

Епістолярна спадщина фамілії Скоропадських вирізняється на загальному тлі як своїм обсягом, так і кількістю згаданих у ній осіб. Ще в середині XIX ст. увагу істориків привернули листи до гетьмана Івана Скоропадського: М. Судієнко видав цілий том адресованих гетьману листів російських високопосадовців. У цих та інших листах, які отримували й писали впродовж двох століть представники роду, відбилася історія України та суміжних держав, насамперед Росії, на службі якій перебували кілька поколінь Скоропадських.

Але листи, писані в XVIII – першій половині XIX ст., збереглися погано, що пояснюється незадовільним загальним станом збереженості фамільного архіву (згадаймо Локнянську пожежу 1783 р., під час якої було знищено все листування Михайла та Івана Скоропадських).

Найбільш збереженим у складі нинішнього фамільного фонду виявилось листування Павла Скоропадського, а також його дружини, дітей, найближчих родичів (батька, матері, брата, сестри), меншою мірою – діда та бабки, ще гірше – більш віддалених предків. Для нашої теми має значення насамперед кореспонденція гетьмана, що збереглася: його листи до матері, дружини, дітей, а також адресовані йому листи, які, без перебільшення, складають значну частину епістолярної спадщини фамілії Скоропадських. Ідеться принаймні про 3,5 тис. листів, отриманих Павлом Скоропадським упродовж 1879–1917 років, та майже тисячу його листів, писаних до найближчих родичів, службовців тощо.

Майбутній гетьман змалечку привчився відповідально ставитися до ведення кореспонденції, акуратно відповідати на листи, надіслані йому, і зберігати їх. Саме з цієї причини, навіть перебуваючи на фронтах Першої світової війни, він збирав усю отриману кореспонденцію й регулярно відправляв її дружині, до Петрограда, не забуваючи просити долучити листи до складу фамільного архіву та надійно зберігати їх. Завдяки цьому в фамільному фонді відклалась величезна кількість листів, що дозволяє, зокрема, докладно проаналізувати коло спілкування Павла Скоропадського. Кожен з кореспондентів гетьмана, залежно від свого становища, рівня освіти та культури, писав листи, що різняться за своєю манерою та стилем, викладом інформації та ін. Для частини листів притаманні діловитість, сухість, конспективне подання здебільшого офіційних відомостей;

в інших наведена інформація доповнюється біографічними, особистісними сюжетами, роздумами, оцінками тощо.

За кількістю адресантів перше місце, як і мало бути в епістолярію військового та державного діяча, посідають листи від товаришів по військовій та придворній службі, знайомих по вищому світу, а також офіційних осіб. Серед них – листи вищих військових В. Адлерберга, П. Арапова, В. Безобразова, В. Біскупського, С. Веденяпінського, Д. Граббе, братів Долгорукових, О. Ерістова, К. Желтухіна, О. Кримова, О. Ліневича, Г. Менгдена, А. Половцова, М. Раггеля, братів Родзянків, М. Татіщева та ін.; колишніх кавалергардів Безаків, Лопухіних, С. Панчулідзева. До числа великовітських знайомих належали графиня О. Альбрехт, В. Веденяпінська, родина князів Волконських, К. Всеволозьська, князь А. Гагарін, герцог Г. Лейхтенберзький, графи Кантакузени-Сперанські, Клейнміхель, Толсті та Шереметьєві. Фамільний архів Скоропадських містив також листи Д. Дашкова, генерал-майора почту імператора, О. Мосолова, начальника канцелярії міністерства двору, І. Новицького, товариша міністра фінансів; великих князів Дмитра Павловича (ротмістра Кінного полку і майбутнього учасника вбивства Г. Распутіна) та Іоанна Костянтиновича (теж офіцера Кінного полку). Не бракувало там листів від іноземців – закордонних представників (італійського агента на російсько-японській війні П. Камперіо, ад'ютанта грецького принца Андрія М. Метакси), ділових партнерів і фахівців: англійця Крафорда, французів В. де Поля і Шеборона, та ін. На окрему згадку заслуговують листи К. Маннергейма, майбутнього фінського головнокомандувача, маршала, регента і президента, товариша по зброї в двох війнах початку ХХ ст. Але не тільки високопосадовці, генерали та великі князі були кореспондентами Павла Скоропадського. Спілкування з ним було можливим для всіх колишніх товаришів по службі, незалежно від звання. Майбутньому гетьману писали казацький підосавул М. Макухо, вахмістр Єлісеєв, зауряд-прапорщик К. Швех, забайкальський казак В. Косяков. У листах порушувалися різні питання – як державного значення, так і суто приватні. Але в комплексі вони дають уявлення про вплив і місце Павла Скоропадського серед вищих кіл тодішньої Росії. Так, збереглися два листи за 1914 р. від київського громадського діяча консервативного табору та історика М. Стороженка, який активно намагався залучити генерала імператорського почту до боротьби з українським національним рухом²⁰⁰. Відповідь майбутнього гетьмана на такі звернення лишилася для нас невідомою, але наявність у фамільному архіві листів Стороженка свідчить принаймні про те, що Скоропадський був у курсі передвоєнної ідеологічної боротьби на українських теренах “мазепинців” та “богданівців”.

На другому місці за кількістю адресантів стоїть листування зі службовцями Скоропадського, його агентами та уповноваженими особами. Це управителі господарських контор – центральної петербурзької, чернігівської (в Тростянці), окремих маєтків, прибуткових будинків, контролери-ревізори І. Аббей, Р. Альбрехт, П. Береницький, П. Гартман, Г. Глінка, С. Жиров, Ф. Контрим, О. Нефедов, І. Пецнер, А. Ролоф, М. Рубцов, Ф. Трост, І. Цеханович, А. Шак. Але найбільшу кількість листів Павло Скоропадський отримав від наближеного і довголітнього управителя С. Пешехонова, завдяки якому 1918 р. діти Скоропадського не лише врятувалися, але й благополучно виїхали за кордон. У згаданих листах порушувалися здебільшого господарські питання, проблеми функціонування складного маєткового господарства і підприємств, започаткованих родиною Скоропадських. Значну категорію адресантів становили лікарі, які спостерігали, консультували або ж лікували важко хворого брата Павла – М. Скоропадського. Серед них – академік В. Бехтерев, німецькі професори Фельдт і Флекінг, російські лікарі О. Богуш, О. Герюгліфов та ін. Тісно пов'язаними з родиною були довголітня гувернантка англійка А. Стіффель, вихователь молодого Павла С. Зенченко, вчителька Н. Овсієнко, яка викладала в Тростянецькій школі, няня М. Піотух. Як правило, люди, яким пощастило пов'язати свою долю з родиною Скоропадських, залишалися тут надовго, ставали відданими помічниками.

Менш численною за кількістю адресантів, але дуже значною за обсягом була родинна кореспонденція гетьмана. Перше місце тут посідає, безумовно, подружній епістолярій. На відміну від іншого листування, маємо можливість ознайомитися з взаємною кореспонденцією Павла та Олександри Скоропадських. Цим листам притаманний діалогічний характер, у них всебічно висвітлено багато маловідомих сторінок як родинного життя, так політичної дійсності того часу. Листування тривало від 1895 і маже до літа 1917 років. Немає сумнівів, що подружжя обмінювалося листами й пізніше, принаймні до жовтня того року, але ця кореспонденція в фамільному архіві вже відсутня. За своїм значенням саме цей епістолярій, на наше переконання, має чи не найбільше значення, оскільки в листах до дружини гетьман звертався до надзвичайно великого кола не тільки і не стільки родинних, а й багатьох значущих суспільних питань. Від Олександри Петрівни в нього не було таємниць; з нею він ділився radoщами й обговорював невдачі, радився щодо планів на майбутнє, їй розповідав про свої тривоги. Зрозуміти вчинки гетьмана та його наміри й справжні погляди, навіть у питаннях державної ваги, нарешті, змалювати соціально-політичний портрет Павла Скоропадського без вивчення його листів до дружини неможливо. Саме з них можна зрозуміти, як насправді він оцінював російсько-японську війну 1904–1905 років та революційні

події цієї доби; як сприймав Першу світову війну на її початку, а потім на третьому році (“эта бойня исключительно ради достижения новых рынков”²⁰¹); нарешті, його ставлення до революції, монархії, Тимчасового уряду та більшовиків у лютому–березні 1917 р.²⁰² Оприлюднення листування періоду Лютневої революції 1917 р. зводить нанівець усі міфи про гетьмана як переконаного монархіста та консерватора, який вороже зустрів Лютневу революцію та розгортання українського національного руху²⁰³. Листи до дружини конче необхідні для з’ясування початків осягнення майбутнім гетьманом своєї ролі в національному русі, адже саме й тільки там зустрічаємо згадку про його “бажання стати українцем” уже в березні 1917 р. Там же знаходимо об’єктивні характеристики цілого ряду воєначальників та політичних діячів, з якими Скоропадському доводилося зустрічатись, зокрема, безпосередніх командирів – М. Ліневича у порівнянні з О. Куропаткіним (“...главком человек требовательный и не стесняется никогда за малейшую оплошность самым жестоким образом выbranить, не то что этот мямля Куропаткин, котораго я имею право ругать, так как начал это еще в сентябре месяце прошлаго года, когда окончательно в нем после Ляояна разочаровался. Здесь с прибытием Линеvича все подтянулись, вообще всем нам, русским, нужна палка, а в военном деле в особенности, Линеvич это тип солдата, требующаго дела, не признающаго совершенно петербургских интриг и отношения к делу, до него внутренняя политика совершенно не касается, вообрази себе между прочим, оказывается, он никогда не видел государя...”)²⁰⁴; Ф. Келлера (“...он умница и вообще молодец, со мною прекрасно обращается, вполне доверяет... [...] Келлер мне нравится, единственное, что я нахожу, он слишком вежлив в отношении нескольких лиц, которых бы следовало подтянуть...”)²⁰⁵; В. Орановського (“Орановского я знаю вдоль и поперек, так как он был начальником штаба у Келлера, он человек не гениальный, даже не блестящаго таланта, но прекрасно знает Манчжурию, в которой провел несколько лет, обладает удивительной памятью, поразительный труженик, умен, очень военно образован, в высшей степени приятен в обращении, крайне мягок и острожен, может быть, что соединение Линеvича с ним даст хороший результат...”)²⁰⁶. Його листи до дружини – це своєрідний щоденник, позбавлений регулярної фіксації дрібних побутових деталей, але сповнений роздумами, враженнями, прогнозами. Їм притаманний тонкий аналіз реальної політичної ситуації, і на диво точний прогноз на майбутнє. Оскільки про оцінку розвитку можливих подій улітку 1905 р. ми вже писали, лишається згадати пророчі рядки, написані Павлом Скоропадським наприкінці березня – на початку квітня 1917 р.: “Теперь в особенности у вас только начало революции, не надейся, что кончилось. [...] Я более чем когда убежден, что нынешнее правительство

не усидит, а после него будет небылая анархия. [...] Разберись самым серьезным образом, главное в том, насколько правительство сильно и на что оно опирается. По-моему, у него никакой точки опоры нет. Возьмет верх партия большевиков или другая, проповедующая: *чем хуже, тем лучше*. [...] Чем больше я читаю газет, слушаю и думаю, тем больше прихожу к заключению, что благополучно разобратся в каше, в которую мы попали, немыслимо, кончится, несомненно, анархией, имей это в виду. [...] Правительство шатается и все больше и больше теряет почву под ногами. Стоит прочесть резолюцию Съезда Советов рабочих и солдатских депутатов. Очевидно, мы пойдем по пути всевозможных социальных экспериментов, в конце концов, жизнь, может быть, улучшится, но на 50 лет мы и наши дети будем обречены на тяжелую жизнь. [...] Я убежден, что правительство, желая освободиться от гнета, выкинет какую-нибудь штуку и будет еще в Петрограде кровавая борьба”²⁰⁷. Тут можна лише зауважити, що покращання життя після більшовицьких експериментів довелося чекати не 50, а більш як 80 років.

Серед інших родичів та близьких Павла Скоропадського, з якими він листувався постійно (ці листи також сповнені цінної інформації, і не лише про родинне життя) – діти, брат Михайло, мати Марія Андріївна, сестра Єлизавета, фрейліна імператриці (на жаль, вона померла 1899 р., зовсім молодою); родичі з боку батьків (Олсуф’єві, Милорадовичі, Міклашевські, Маркевичі, М. Васильчикова) та дружини (Дурново). Окрему групу становлять листи осіб, які належали до найближчого інтелектуального оточення майбутнього гетьмана – П. Дорошенка та В. Горленка. Саме в їхніх листах найчастіше порушувалися питання збирання фамільного архіву, відновлення історичної пам’яті роду, реалізації таких амбітних архітектурно-історичних проєктів, як відбудова Анастасіївської каплиці в Глухові, зведеної ще гетьманом Іваном Скоропадським на честь своєї другої дружини, зведення “панського будинку” в Кубарові за старовинними зразками тощо. За цими листами можна простежити процес захоплення майбутнього гетьмана історією України, власного роду, визрівання в ньому любові до минувшини рідної Батьківщини.

Серед кореспондентів Павла Скоропадського були й люди творчих професій: художник О. Бенуа, академік мистецтва О. Прахов, художник і знавець народної творчості О. Сластіон, архітектор М. Гарденін, журналісти та письменники В. Врадій, О. Маляревський. Так, з листів останнього дізнаємося про враження, яке справляв молодий генерал на оточуючих, про його поведінку на фронті: “Вы один из всех красиво выполнили свою роль и показали нам, что значит честное исполнение долга, воскресив рыцарский образ воина”²⁰⁸.

Коло адресантів майбутнього гетьмана складали священнослужителі, адже спілкування з ними становило невід'ємну частину життя Павла Скоропадського. Серед них – священники Введенський, Ф. Гайколов, протоієрей О. Єфімов, ієромонахи Герасим та Дмитрій, а також ігумені монастирів, якими традиційно опікувався рід Скоропадських: Діонісія з Гамаліївського та Ксенофонта з Харлампіївського монастирів. Перша з названих обителей була фамільною усипальною, де знайшли вічний спокій багато представників фамілії Скоропадських: гетьман Іван з дружиною Настасією, батьки й сестра гетьмана Павла. За першої-ліпшої нагоди останній відвідував монастир, проводив там свята, переймався господарським турботами обителі. А коли було заборонено українським монастирям збирати пожертви в Москві, Павла Скоропадський спеціально клопотався в Синоді про виняток для Гамаліївського монастиря, який не міг існувати за рахунок власної господарської діяльності та пожертв, зібраних тільки в Україні.

Збереженість епістолярної спадщини родини Скоропадських за 1885–1917 роки не можна визнати задовільною. Навіть листи Павла та Олександри Скоропадських, які зі зрозумілих причин збереглися найкраще, у складі нинішнього фамільного фонду представлені далеко не повним корпусом. Приміром, з листів Павла за березень – квітень 1904 р., писаних на шляху до Маньчжурії (на щастя, він нумерував їх), наявна більша частина, але не всі: 28 з 31-го. Відсутні деякі листи, щодо яких є згадки в кореспонденції. Причини цього незрозумілі. Адже ми знаємо про постійну турботу майбутнього гетьмана щодо збереження родинної кореспонденції.

З епістолярієм гетьманської родини пов'язані й інші загадки. Приміром, невідомо, чому взагалі відсутні листи певних адресантів, кореспонденція яких обов'язково мала перебувати у фамільному архіві. Так, вражає відсутність серед адресантів імені В. Модзалевського, адже впродовж 1909–1917 років з питань відновлення фамільного архіву він мав постійно спілкуватися з Павлом Скоропадським та його дружиною. Наявні у фонді вченого листи від С. Пешехонова не можуть бути свідченням того, що контакти між представниками двох старшинських родин підтримувалися лише на такому рівні. У згаданих документах ішлося про суто технічні питання: підтвердження отримання копій документів, виділення коштів на проведення евристично-археографічних робіт. Безсумнівно, більш серйозні, принципові питання порушувалися і вирішувалися у листах, адресованих безпосередньо майбутньому гетьману. Але саме вони з невідомих причин взагалі відсутні в сучасному фамільному фонді.

У складі фонду Скоропадських ЦДАК усе згадане листування виявилось розірваним між двома описами. Основний епістолярій, про який

ішлося вище, зосереджено в опису 2, але водночас частина його нині знаходиться серед архівалій опису 1. Зокрема, це дуже незначна кількість листів, направлених і отриманих гетьманом Іваном Скоропадським, його дружиною Настасією, гетьмановими братами та їх нащадками. Проте кореспонденція Михайла та Івана Скоропадських у цьому опису відсутня, як і переважної більшості інших представників роду. Тільки починаючи з другої чверті ХІХ ст. фрагментарно представлено епістолярій родини майбутнього гетьмана: діда Івана Михайловича, батька Петра, матери Марії Андріївни. Ці листи – здебільшого ділового змісту, стосуються питань організації управління маєтками, будинками та іншим нерухомим майном, фінансових питань тощо. Значно більшою за обсягом є кореспонденція самого Павла Скоропадського, його брата Михайла, сестри Єлизавети та дружини Олександри. Тут представлено службове листування Павла, насамперед телеграми (дві справи, датовані 1899–1917 та 1904–1913 роками), а також одна справа – телеграми сину Петру за 1916–1917 роки. Найбільшим за обсягом є листування О. Скоропадської (листи й телеграми від чоловіка, його брата, свекрухи тощо).

На еміграції, впродовж 1919–1945 років, гетьман почав створювати в складі нової збірки іншу епістолярну колекцію. За своїм вмістом вона відрізнялася від попередньої. Якщо у фамільному архіві тростянецько-петербурзького періоду листування становила значну групу архівалій, проте не стало провідною поміж інших, то за еміграційної доби саме кореспонденція превалювала над усіма іншими документами фамільної збірки. За умов, коли всі діячі гетьманського руху перебували на чужині, в різних державах, лише листи були єдиним можливим шляхом ділового та особистого спілкування, вирішення нагальних політичних і суспільних питань.

Основними адресантами цього періоду були провідні гетьманці: члени Ради присяжних, Гетьманської управи, керівники осередків українського монархічного руху в Польщі, Чехо-Словаччині, Австрії, Німеччині, Франції, Великій Британії, Румунії, США, Канаді тощо. Це Д. Дорошенко, М. Кочубей, В. Липинський, А. Монтрезор, О. Назарук, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Шемет та багато інших. Кореспондентами гетьмана були також політичні й громадські діячі різних країн, насамперед К. Г. Маннергейм, листування з яким Павло Скоропадський відновив 1932 р. і вів до 1940-х років²⁰⁹. Останнім часом виявлено листи гетьмана до відомого церковного діяча, митрополита Андрея Шептицького за 1924–1936 роки. Іншим адресатом Павла Скоропадського з-числа церковних діячів був митрополит Іларіон (І. Огієнко): листування з ним тривало впродовж 30-х років ХХ ст., а також у період Другої світової війни.

Серед листування привертає особливу увагу кореспонденція до О. Назарука за 1924–1939 роки, яка відклалася в особовому фонді останнього в ЦДІАЛ. Цей відомий галицький журналіст, письменник та громадський діяч свого часу був політичним супротивником Павла Скоропадського, але вже в 1920-х роках перетворився на полум'яного адепта національного монархічного руху, сприяв поширенню його впливу на американському континенті, пропагуючи гетьманські ідеї серед членів місцевих січових організацій. Після повернення на батьківщину наприкінці 20-х років він тісно співпрацював з гетьманцями, але в другій половині 30-х років розійшовся з ними через свій войовничий клерикалізм. Лише напередодні нового світового військового катаклізму намітилося зближення Назарука зі Скоропадським. Саме в цей час гетьман у своїх листах докладно обговорював з ним програмні та статутіві засади нової гетьманської організації – Союзу гетьманців-державників, що постала після розв'язання Ради присяжних і остаточного розпуску УСХД. Предметом листовної дискусії були також геополітична ситуація напередодні Другої світової війни, завдання українського національного руху, роль у ньому українського монархізму, постання та загибель Карпатоукраїнської держави 1938–1939 років тощо.

Зокрема, щодо ролі очолюваного ним руху Павло Скоропадський писав: “Але що особливо важно встановити – це те, що гетьманський рух є Рухом, що все обіймає і все об'єднує і в глибину, і в ширину.

В глибину – це значить, що він приймає на увагу, рахується з тим, що зроблено попередніми поколіннями, вбирає в себе все здорове, що було останніми зроблено, і відкидає все, що втратило значення, або що при теперішніх умовах являється прямо таки шкідливим.

В ширину – це значить, що гетьманський рух вбирає в себе людей різних поглядів на деякі питання, що гетьманський рух при розгляді всякого питання уявляє з себе Центр, що має два крила, причому те, що Ви називаєте правим крилом, є консервативне начало Гетьманського руху, і ліве крило, по тій же термінології, менш консервативне, більш радикальне.

Головне тут вселити людям поняття, що Гетьманський рух все обіймає і стремить до загального об'єднання в Українській нації всього того, що живуче, чесне і енергійне”²¹⁰.

У листах відбилосся бажання гетьмана надалі вдосконалювати ідеологічні засади гетьманського руху, пристосувати їх до реалій кінця 30-х років ХХ ст., розробити цілісну систему “гетьманського націоналізму”, яку можливо було б протиставити популярній на той час теорії “інтегрального націоналізму” Д. Донцова: “Я прямо-таки на стінку лізу, що не маю в дану хвилину вільної людини, та й сам страшенно переобтяжений всякими ділами і не маю можливості дати написати або самому спробу-

вати написати, серйозну критику на Донцова і всю діяльність Кон[овальця]. Потім, хотів би, в заміні “націоналізму” Донцова, що панує серед великої частини нашої молоді в Галичині, виставити наш націоналізм гетьманський, як ми його розуміємо”. Теоретичні здобутки В. Липинського, єдиного гетьманського ідеолога, на думку Павла Скоропадського, в тих умовах були вже недостатні: “Я великий поклонник Липинського, але, зовсім не зменшуючи його заслуг, або, скажу переконано, його генія, знаходжу, що в таких питаннях, як скажімо: – який нам треба проводити в масах націоналізм – його треба, коли можна так висловитися, модернізувати, його треба активізувати”²¹¹.

У листуванні з іншими провідними гетьманцями, що зберігається в ЦДАВО у складі їх особових фондів, теж порушувалися засадничі питання розвитку національного монархічного руху. Зокрема, листи проливають світло на перебіг подій і наслідки кризи в гетьманській організації кінця 30-х років ХХ ст., інформують про вжиті заходи щодо подолання розколу серед гетьманців. Так, у листі від 17 серпня 1937 р. до В. Євтимовича, який на той час мешкав у Львові, гетьман писав: “Ви зовсім праві: факт розв’язання УСХД в умовах, при яких це було зроблено, лише подвоїло мою енергію. Немає сумніву, що Гетьманський рух витримає і не такі перешкоди. Від Вас, як справжнього військового, другої відповіді на такі факти, як розв’язання УСХД, що в такій негарній формі було проведено, я й не чекав”²¹². У листі Б. Гомзина з Праги до того ж Євтимовича цитувався великий уривок з листа гетьмана від 1 серпня 1937 р. стосовно факту розпуску Ради присяжних і викладом розмови Павла Скоропадського з О. Скорописом-Йолтуховським (він був одним з тих, хто підписав рішення про розпуск попередньої гетьманської організації): “...заявив йому, що те, що вони зробили в Варшаві, я рахую актом дуже ворожим до гетьманського руху взагалі і до мене зокрема. Що не факт розпуску УСХД шкідливий, а факт, як ще було зроблено. Що чотири чоловіка, не *попередивши* других членів Ради присяжних, дійсних членів і нарешті тільки дійсно відданих справі співробітників УСХД, дозволили собі, користуючись формальним правом робити ухвали, постановили знищити УСХД. [...]

Тепер щодо роботи. Я *признаю розпуск* – актом. Оживляти покійника було б дурним, та й краще покінчити з всіма цими традиціями Р[ади] П[рисяжних]”²¹³.

У листах еміграційного періоду знаходимо короткі влучні характеристики багатьох діячів гетьманського руху, національного руху взагалі, відзиви щодо членів інших проводів, у тому числі вороже налаштованих до гетьманців. Так, у листі до В. Євтимовича від 3 липня 1938 р. у зв’язку із сумною нагодою – смертю коменданта Української Галицької армії М. Тарнавського, Павло Скоропадський так характеризував небіжчика:

“Не кажучи вже про те, що це була взагалі видатна за своїм якостям людина, він окрім цього був гетьманець, хоч і не активний, але по своїм переконанням зовсім ширий”²¹⁴. У зв’язку з цим гетьман дорікав Євтимовичу, який не забезпечив офіційної участі гетьманців у похованні генерала. Наскільки нам відомо, це одинока згадка про гетьманські симпатії цього політичного і військового діяча. Діаметрально протилежною була оцінка в листах до О. Назарука керівних діячів Організації українських націоналістів та самої організації. Гетьман звинувачував її у співробітництві з німецькими спецслужбами, насамперед з військовою розвідкою нацистської Німеччини (Абвером): “Ніхто з нас ніколи не примириться з тим, щоб якась розвідка, яка десь там в долині, під справжньою сильною владою, може й буде корисною, мала б право лізти в гору і старалася би грати роль політичних і духовних провідників українського народу”²¹⁵. Провідник гетьманського руху був непримиренним до ставлеників ОУН, зокрема М. Сушка, проведеного організацією на посаду керівника “Української служби довіри” (Фертруенсштелле) в Німеччині: “Я стою на своїм і ні я, ні гетьманці др. Сушка не визнають. Німці хочуть затримати за всяку ціну др. Сушка на посаді начальника Фертруенсштелле і запевнюють мене, що він буде зовсім об’єктивно ставитися до наших людей. По-перше, я цьому не вірю, бо др. С[ушко] повністю в руках ОУН. По-друге – для мене ніякий зв’язок з ОУН неприпустимий, поки др. С[ушко] хоч офіційно не дасть вичерпну заяву, що він не знаходиться в зносінах з ОУН, доти я його признати не можу, бо інакше можуть всякі чесні люди думати, що я пактую з проводом ОУН...”²¹⁶. Навпаки, щире розходження з ідеологією та практикою ОУН О. Думіна налаштовувало гетьмана на співпрацю з останнім. Цей колишній січовий стрілець, активний діяч Української військової організації (попередниці ОУН), 1938 р. приїхав з Кенігсберга до Берліна і почав працювати в прогетьманській “Українській громаді”. Про нього Павло Скоропадський в одному з листів до О. Назарука написав: “Думіна знаю. На мене він робить добре враження. Поки що він стоїть далеко від Центру нашого Руху, але я маю на увазі його працею користуватися, тим самим волею чи неволею зблизитися з ним. Прошу Вас довірочно, я Вам це обіцяю, сказати, чи просто натякнути, в чому виявляється його “мораль інсанита”? Я знаю одне: він служив у Коновальця, був в УВО, думав, що робить українське діло, але коли побачив, що він робить діло, що нічого спільного з українством не має, він від К[оновальця] відійшов і зробився його запеклим ворогом”²¹⁷.

Водночас коло листовного спілкування Павла Скоропадського на еміграції не обмежувалося виключно однодумцями, представниками старшого покоління. До нього звертались українські студенти, котрі навчали-

ся в закордонних університетах, об'єднуючись там у національні громади. Так, берлінський "Український студентський клуб" в особі свого голови О. Згорлякевича регулярно надсилав гетьманові поздоровлення з нагоди свят (відомі такі вітання за 1936–1938 роки). Павло Скоропадський відповідав студентській молоді щирою подякою й побажаннями "успіхів в праці для добра Нашої Батьківщини"²¹⁸. Навіть такі листи, попри зрозумілу обмеженість інформації, що міститься в них, є джерелом для визначення впливу керівника гетьманського руху на молоду українську еміграцію.

Складнішим є питання про спілкування гетьмана з представниками російського білого монархічного руху. Павло Скоропадський був знайомий з більшістю з них (починаючи від великих князів і до рядових емігрантів) за роками навчання в Пажеському корпусі, службі в гвардійських полках, по зустрічах у Зимовому Палаці, на фронтах російсько-японської, Першої світової воєн. Найкращих з них, переважно військових, гетьман згодом намагався залучити до служби Українській Державі, проте з часом більшість їх опинилась у Добровольчій Армії. Недарма в одному з листів до свого колишнього співробітника гетьман писав щодо цієї військово-політичної формації: "...она битком набита моими товарищами, друзями и подчиненными. Взять хотя бы Врангеля, который теперь, кажется, ими командует и играет вообще выдающуюся роль – он офицер моего полка, в начале войны командовал у меня эскадромом, я его представил к Георгиевскому кресту – вообще его выдвигал все время – он, действительно, выдающийся офицер и, думаю, из всех окружающих Деникина он наиболее мне симпатичный и способный"²¹⁹. Не зважаючи на глибокі ідеологічні розходження, остаточно сформульовані в березні 1921 р. ("решиительно изверившись в стремлении Россиею всех лагерей к честному разрешению украинского вопроса, я считаю, что, только стоя на самостоятельном пути, Украина и Великороссия смогут установить честные, братские отношения")²²⁰, гетьман не прагнув розірвати з росіянами особисті стосунки. Більше того, навіть з деякими політичними супротивниками, наприклад, полковником О. фон Лампе (в 1918 р. – редактором опозиційної харківської газети "Россия"), наново зав'язалося знайомство. Цей полковник, аналізуючи причини поразки білого руху, висловився в прихильному до українства тоні: "Возможно, что несколько иначе следовало разговаривать и с "украинцами". Я говорю, конечно, не о Петлюре, ибо мало кто возьмется определить, где кончилось "украинство" Симона Петлюры и где начинается большевизм Льва Троцкого. Но "украинцев" гетмана было целесообразно принять..."²²¹. Утім, політичні стосунки між гетьманом та старими російськими знайомими були вже неможливі. В особовому архіві фон Лампе (нині потрапив до ДАРФ) збереглися листи від Павла

Скоропадського за кінець 1920-х років, що засвідчили новий конфлікт між ними, цього разу – вже на ґрунті берлінської прем'єри п'єси М. Булгакова “Дни Турбиных”, цензором якої від РОВС був саме фон Лампе. Як відомо, в п'єсі постать Скоропадського змальовано різко сатирично, найголовніше ж – стверджувалося, що він кинув напризволяще офіцерів, які намагалися обороняти Київ від військ Директорії УНР. Гетьман писав з цього приводу в листі до Лампе: “В нашем положении можно быть совершенно различных политических убеждений, но с точки зрения общей всем офицерам этики не все приемы политической борьбы допустимы, применение некоторых из них более вредит тем, которые их применяют, чем тем, против которых они направлены. Считаю также, что на лжи ничего построить нельзя.

Я убежден, что пьеса “Дни Турбиных”, даваемая, хотя бы, в Вашем присутствии, не может поколебать веру в меня тех офицеров, которые меня знают, которые видели меня в бою, которых я уважаю и с многими из которых, даст Бог, мне еще придется вместе выступить на боевом поприще. Что же касается способов действия, которые вы применяете, то, думаю, они лишь порочат то движение, которое Вы частично возглавляете”²²².

Складними були взаємини й з деякими колишніми співробітниками. Прикладом цього може слугувати М. Могилянський, петербурзький професор-антрополог, завідувач етнографічного відділу Російського музею, товариш Державного секретаря Української Держави 1918 р. Певний період на еміграції він був близьким до гетьмана та його родини, зокрема, під час перебування Скоропадських під Лозанною в 1920–1921 роках часто відвідував їх, проводив з дітьми гетьмана бесіди з історії культури, археології та етнології України й Росії. Згодом, у Парижі та Празі, Могилянський приєднався до “малоросійського”, потім просто загальноросійського руху. На початку 1920-х років, за власним зізнанням, вбачав головне своє завдання в “реабилитации Скоропадского перед культурным миром и особенно Россией за его Гетманство”. Але сам гетьман не чекав ніякої реабілітації, не думав про “Каноссу”. Вже у листі від 11 лютого 1920 р. Павло Скоропадський однозначно висловився: “Возвращаясь к нашей Украине, я того мнения, что только те деятели теперь лишь могут иметь успех, которые без задней мысли будут создавать Украину как самостоятельное государство на началах мелкобуржуазных с широкой мировой политикой”²²³. Саме це й спричинило остаточний розрив і припинення листування між ними.

Місце зберігання епістолярної спадщини гетьмана міжвоєнного періоду, на відміну від листування попередньої доби, нам достеменно невідомо. Вона виявилася розпорошеною серед різних приватних та державних

архівосховищ України, Росії, США. Це стосується оригіналів листів, отриманих Скоропадським, та відпусків його власних листів. Вищенаведені цитати подано за листами, що збереглися в адресатів Павла Скоропадського й нині перебувають у ЦДІАЛ, ЦДАВО та ЦДАГО України, ДА Російської Федерації. Можна лише припустити, що частина кореспонденції потрапила до Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського у Філадельфії, але яка саме, і чи є серед неї, прирізом, відпуски гетьманських листів, нам невідомо.

Епістолярій гетьманської родини за довоєнний та міжвоєнний період має надзвичайне історичне значення для розкриття кола інтелектуально-го, службового, родинного спілкування Павла Скоропадського упродовж 1883–1945 років. Серед його кореспондентів були державні й політичні діячі кількох країн, вищі військові, товариші по зброї та службі, службовці, священники, творча інтелігенція, люди, які допомагали йому збирати фамільні архівалії тощо. Напрочуд цікавим є родинне листування, насамперед листи до дружини. Без цього листовного щоденника неможливо відтворити об'єктивний соціально-політичний портрет гетьмана, дізнатися про його справжні думки та плани. Проте не всі листи Павла Скоропадського до дружини, як і не всі кореспонденції інших осіб до нього, збереглися. Деякі лакуни є просто вражаючими та загадковими.

Епістолярій емігрантського періоду, невідомий за фамільними архіваліями, можливо відтворити тільки за фондами інших архівів України і Росії. Він вочевидь є значнішим за обсягом і політизованим, оскільки велика кількість нагальних проблем гетьманського руху в 1920-х – на початку 1940-х років вирішувалася шляхом листування з розкиданими по всій Європі та Америці однодумцями. Серед кореспондентів гетьмана були провідні гетьманці, громадські та церковні діячі, українська молодь. Листи, отримані від колишніх співробітників та товаришів по зброї-росіян, свідчать по поступове, але все більш зростаюче розходження між ними та гетьманом у поглядах на долю України.

Щоденники і спогади Павла Скоропадського (1904–1945)

Архівознавство та джерелознавство завжди приділяли велику увагу такій категорії писемних пам'яток, як щоденники відомих громадських, політичних і культурних діячів. Вони визначаються як окремий вид історичних джерел особового походження, що суттєво відрізняється від усіх інших як за своїм змістом, так і значенням. Це глибоко приватний документ, навіть інтимніший за листи, які розраховані, принаймні, на читання адресатом. Щоденники засадничо пишуться для себе, це, по суті,

розмова з власною душею, реакція на певні події, спроба викласти на папері свої думки, надії, сподівання, оцінки подій, характеристики оточення тощо, причому в такій формі, яка в принципі не розрахована на оприлюднення.

Доцільно навести на підтвердження цього думку О. Ф. Кістяківського, щоденник якого готувався до друку протягом 30–60-х років минулого століття, а побачив світ лише наприкінці його: “Я свій дневник предназначаю исключительно для самого себя, при моей жизни. В него я вношу те мысли, которыми я не могу поделиться публично и даже в частных письмах с приятелем”²²⁴.

Ще один спонукальний мотив щоденникової творчості наводив відомий літературознавець, публіцист, політичний діяч С. Єфремов: “Мабуть, це тому, що оце записування – ніби сурогат публіцистики: запишеш – і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена”²²⁵.

Саме тому щоденники виступають надзвичайно цінним і відвертим джерелом, абсолютно необхідним для розуміння певної людини, передусім самого автора та кола його спілкування, а також епохи, за якої він жив.

Третьою характерною особливістю жанру щоденника є те, що його пишуть для себе, але з потаємною думкою про майбутнє оприлюднення. Тут варто продовжити цитату з щоденника Кістяківського: “И кто знает, может быть будущий Семевский, или другие книгоеды, и издатели будут очень заискивать, чтобы добыть мой дневник для напечатания. То, что не ценно ныне или, по крайней мере, не имеет еще цены, то, может быть, со временем приобретет ее, в приличных размерах”²²⁶.

З притаманною професійному літераторові образністю і, мабуть, надмірною категоричністю вималював цю особливість В. Винниченко: “Щоденник – це дзеркало, перед яким автори крутяться і стають у пози або краще, це – автофільм, що готується для публіки. Чи можуть бути ширі люди, які знають, що на них дивляться? Вони можуть бути тільки більше або менше вдалими акторами та й годі. І як добрий актор не вийде на сцену без гриму, так ніколи автор щоденника не фотографує себе у своїх записках у негарному вигляді”²²⁷.

Звичайно, дослідникові слід брати до уваги таку характерну особливість цього типу джерел, проте вона не може применшити значення щоденників для історичної науки, нарешті, – для громадськості. Це яскраво засвідчує значна увага, яка останнім часом привернута до публікації такого роду творчої спадщини чільних представників української еліти XIX–XX ст. Великий громадський і науковий резонанс, викликало, наприклад, оприлюднення вже згаданих щоденників С. Єфремова 1920-х років, М. Грушевського кінця XIX ст. (львівського періоду) та початку

XX ст. (київського періоду)²²⁸. Вагомим словом у розвитку цього розділу археографії стала спільна російсько-українська публікація щоденників В. Вернадського, здійснена академічними установами обох країн²²⁹. Триває публікація щоденників В. Винниченка, розпочата ще в 1960-х роках силами вчених української діаспори²³⁰.

Зовсім іншою виглядає справа оприлюднення щоденників політичних і громадських діячів, особливо періоду визвольних змагань XX ст. Найбільші здобутки тут має діаспорна археографія ще 30–50-х років минулого століття: йдеться про публікацію діаріушів Є. Чикаленка та Д. Донцова (якщо його спогади, подані в щоденниковій формі, вважати-мемо за справжній щоденник)²³¹.

В Україні подібних публікацій досі не було, якщо не вважати за самостійні археографічні проекти передрук згаданих вище щоденників, здійснених останнім часом. Пояснюється це, передусім, невіднайднням у вітчизняних архівосховищах такого роду джерел. Звідси випливає відповідальне завдання наших археографів – повсюдні ретельні пошуки щоденників українських політичних діячів XX століття.

Варті окремої розмови щоденники Павла Скоропадського. В історичних ролинах української еліти написання діаріушів було традиційним. Причому вона не завершувалася XVIII ст., як це може здатися пересічному читачеві, який знає тільки про діаріуші М. Ханенка та Я. Марковича. Щоденники писали і пізніше: так, у паперах Скоропадських серед листування Павла з С. Панчулідзевим зустрічаємо згадки про щоденник Лизогуба початку XIX ст.²³² Теж саме стосується роду Скоропадських: збереглися відомості, що свої щоденники вів генеральний підскарбій Михайло (1697–1758), з ближчих предків Павла – його дід Іван, мати Марія, брат Михайло. Щоправда, щоденник останнього був дуже специфічним, присвяченим переважно аналізу своєї важкої невиліковної хвороби, особливостей її перебігу, причин тощо. Але нас цікавлять більше щоденники Павла Скоропадського. Можна стверджувати, що народилися вони не просто як данина родовій традиції, а стали своєрідним покликом душі.

Свідчення про існування щоденника знаходимо вже на першій сторінці “Спогадів” Скоропадського: “Я вел свой дневник с начала 1915 года по ноябрь 1917 года. Затем вихрь событий так меня затормошил, а главное, частая невозможность иметь при себе в силу того или другого условия записную книжку, в которой я мог бы правдиво описывать события, боясь, чтобы все записанное мною не попало в руки людей, которым не надо было бы знать, как я смотрю на тот или другой вопрос, все это заставило меня прекратить мои записки уже с ноября прошлого года”²³³. Тут не знаходимо будь-яких інших згадок про існування щоденника за попередній період життя. Приміром, нічого не відомо про юнацькі записники

майбутнього гетьмана. Навпаки, в одному з листів за 1894 р., адресованому матері, він широко зізнався, що на початку військової служби відчував певну відразу до паперів, а їх писання вважав марудною справою: “Приходится исписывать целые кипы бумаг, а ты знаешь, как я этого не люблю”²³⁴. Є всі підстави віднести цю нелюбов лише до офіційних паперів, оскільки його регулярні листи до матері, брата Михайла та сестри Єлизавети, а особливо до нареченої, потім дружини Олександри просякнуті ширими почуттями. У них – багато думок, спостережень, замальовок ситуацій, характерів, справжнього гумору, насамперед – на власну адресу.

Але до 1904 р. будь-яких згадок про ведення ним щоденника ми не зустрічаємо. Справа полягала, на нашу думку, у тому, що хронологічні записи подій та думок не були для Павла Скоропадського на той час нагальною душевною потребою. Для нього значно більше значення мало листування, спілкування на відстані з гаряче коханою дружиною, навіть коротку розлуку з якою він переживав дуже боляче.

Проте блискучий кавалергард, полковий ад’ютант одного з найбільш елітного з підрозділів столичного гарнізону, щасливий батько й чоловік раптом вирішив добровільно їхати на Далекий Схід, де спалахнули російсько-японська війна. Розлука з коханою дружиною та дітьми далася йому нелегко. З дороги, що тривала більше місяця, Скоропадський майже щоденно писав листи, які віддзеркалювали події його “вагонного” життя, дорожні враження, думки, викликані наближенням до театру військових дій.

Ці листи відправлялися щоденно чи навіть частіше: з 3 квітня по 1 травня 1904 р. Олександра Петрівна отримала 31 лист. У сукупності їх можна вважати першим щоденником часів російсько-японської війни, оскільки Скоропадський писав їх, не чекаючи відповідей від дружини, отримати яких він і не міг, весь час пересуваючись на схід. Зафіксовано лише поодинокі телеграми та листи О. Скоропадської, передані нею з оказіями, але вони в фамільному фонді не збереглися.

Крім цих ширих думок і вибачень перед дружиною, на яку він лишив чотирьох малих дітей, у тому числі новонародженого сина Данила, тяжко хворого брата Михайла, та складне маєткове господарство, листи Скоропадського з дороги сповнені спостереженнями щодо обставин війни. Він співчував солдатам, відірваним від своїх господарств: “Кого искренне жаль, это запасных, призванных по всей Сибири, это народонаселение земледельческое, которое за последние годы пережило одну войну на своих плечах, за последние два года два неурожая, в этом году урожай предвидится хороший, но их снова призвали, многие из них, по отзывам местных жителей, в очень печальном положении, оставив дома как работников лишь своих жен с малолетними детьми, помощи ждать неоткуда, а война только начинается”²³⁵.

Особливе враження справляє описання Скоропадським переправи через Байкал 22 квітня 1904 р.: "...на верхній палубе, под страшним ветром, сидят 1500 запасных ниж[них] чинов, еще одетых в их собственные платья, сидят смиренно, трезвые, эту толпу ведет один унтер-офицер, одеты лишь в одних плохоньких кафтанчиках или шинелях, все это народ от 25 до 40 с лишним лет, большинство они семейные, они ничего не говорят, не смеются, ни плачут, но по лицам некоторых из них ты видишь, что творится у них на душе"²³⁶.

Дуже цінними є спостереження над поведінкою вищих урядовців – військових та цивільних. Павло Скоропадський на шляху до Муكدена зустрів потяг міністра шляхів сполучення Хілкова і був запрошений до нього; така увага міністра справила надзвичайне враження на залізничне начальство: "все высшие служащие, едущия с ним, просили немедленно в случае затруднения обращаться к ним"²³⁷. Це безумовно полегшило Скоропадському керування поїздом, і водночас викликало жарти з приводу за попадливості чиновників.

У рядках же, де йшлося про стан справ поблизу театру воєнних дій, відчувається справжній біль: "...единственное доброе дело теперь не посылать ни одного санитаря, ни одну сестру, ни одного подарка, ни одного санитарного поезда, которыми забита вся дорога, а только войска, войска и войска, в особенности пехоту, которой очень мало. Это единственное, в чем нуждаются на Востоке прежде всего и всякая посланная часть у нас доброе дело. Говорят, в Харбине набралось больше тысячи сестер, все из России лезут с какими-то подарками. Повторяю, солдат и пушек побольше, а с подарочками сестрам и санитарам сидеть дома, их и так уже много. В этом отношении откровенно тебе скажу, что мне неприятно, хоть и честь великая, вести санитарный поезд, хотя бы даже императрицы. Слава Богу, что я при войсках, т.е. не с подарками и с Красным Крестом"²³⁸.

Осуд з боку Скоропадського викликали інтенданти-зłodії, яких він називав великим лихом армії, окремі офіцери-п'яниці та невігласи, у тому числі знайомі по Петербургу, колишні гвардійці та лейб-гвардійці, які посунули на Далекий Схід за званнями й орденами. У листах до дружини він характеризував їх так, як вони на те заслуговували.

Нарешті, ще один цікавий момент у цьому листовному щоденнику – опис природи іншої частини світу, незвичної для уродженця України, мешканця Москви та Санкт-Петербурга. Приміром, 27 квітня 1904 р. він зазначав у листі з Маньчжурії: "Голая обожженная степь. Много холмов. Селений никаких. Прозрачный воздух, благодаря которому очертания многочисленных холмов на горизонте кажутся близкими и четко очерченными. Резкий ветер и мелкая пыль"²³⁹. В іншому листі Павло писав: "Я никогда такой красивой страны не видел: высокие горы, грозные скалы, горные реки и всюду-всюду яркая зелень и лес"²⁴⁰.

Серед дорожніх вражень Скоропадського – опис зустрічі з українськими переселенцями в Сибіру: “Челябинск плохой городишко, ничего нет интереснаго, мое внимание было обращено лишь на переселенцев, очень интересно, я с ними подолгу разговаривал: едет все народ зажиточный, со своими телегами, здесь купили лошадей, у многих сельскохозяйственные машины вплоть до жнеек, землю им отвели в Кустанае, верст 300 от Челябинска, говорят по 15 десятин, они довольны. И бедные лишь удивляются, почему богатые едут в такую даль и все бросают, все больше малороссы”²⁴¹.

У травні 1904 р. Павло прибув до Мукдена, де отримав призначення ординарцем намісника царя на Далекому Сході адмірала Є. І. Алексеева. Але молодий офіцер прагнув потрапити на фронт, а тому вже невдовзі виконував обов'язки ад'ютанта генерала Ф. Келлера, командувача Східним загоном Маньчжурської армії. Часу на листи, та й можливостей регулярно відправляти їх до Петербурга ставало дедалі менше, і саме в цей період вперше зустрічається згадка про ведення справжнього щоденника. У листі від 11 червня 1904 р. він, описуючи свої заняття впродовж дня, підкреслював: після обіду, коли настає нестерпна спека, “обыкновенно иду к тыловой стенке наружной у моей палатки и лежу на бурке, думая о тебе, о детях, о делах, стараюсь писать дневник”, так само ввечері “тут наступает самое приятное время, обыкновенно я свободен, пишу дневник, читаю или пишу тебе письма”²⁴². Заслуговує на увагу не лише факт існування щоденника, але і його генетичне походження від листів до дружини.

Проте інформації щодо самого щоденника – як довго він вівся, що в ньому фіксувалося – ми не маємо. З огляду на зміни в характері листів до дружини (вони стали більш загальними, не містили згадок про дрібні щоденні справи), що більшість своїх злободенних спостережень та думок молодий офіцер заносив уже до записника.

На початку 1905 р., коли Павло Скоропадський став командиром 5-ої сотні 2-го Читинського казачього полку, здійснилася його найбільша мрія – на Далекий Схід нарешті приїхала його дружина, і майже місяць вони провели удвох у будиночку в околицях Чити. Можна припустити, що той щоденник, який Павло Скоропадський вів у червні – грудні 1904 р., вона забрала із собою до Петербурга. Одразу ж після її від'їзду, що майже співпав із призначенням Павла ад'ютантом нового головнокомандувача, колишній кавалергард спробував почати новий етап ведення щоденника – знов у формі листів: “Обещаю тебе писать все, что будет со мною происходит, все что я буду видеть и наблюдать, так как буду писать как бы дневник. Очевидно, при условиях, в которых я теперь нахожусь, мне придется видеть много интереснаго, много говорить с людьми, стоящими

близко к делу войны, наконец, за истекший год войны и я уже приобрел достаточно опыта для того, чтобы разбираться в большинстве явлений, потому думаю, что все эти письма, совершенно правдивые и беспристрастные, могут со временем [мати. – Авт.] хоть небольшой интерес, тебе же приятно, я думаю, будет знать изо дня в день, как живет твой старый дурак, который страшно-страшно тебя любит и постоянно думает о тебе”²⁴³.

Ці слова, що розпочинали черговий лист і водночас – черговий етап життя Павла Скоропадського, свідчать уже про інший рівень усвідомлення ним свого становища, своєї ролі у військових подіях. Ідеться не лише про те, що записки викликатимуть виключно приватний інтерес. Павло, навчений річним досвідом війни, впевнений у суспільній значимості своїх записів, у тому, що вони з часом сприйматимуться як свідчення сучасника, котрий перебував дуже близько до центру подій, а головне – міг розібратися як у самих подіях, так і в їх спонукальних мотивах.

Згаданий лист від 22 березня 1905 р. можна незаперечно вважати першим наявним фрагментом щоденника Скоропадського часів російсько-японської війни. Він охоплює кілька днів, дуже важливих для історії, зокрема, 2–3 березня, коли тривала остання велика суходільна битва цієї війни, відома як Мукденська. Вона призвела до поразки росіян, дезорганізованої втечі їхнього війська, що відкрило японцям прямий шлях на Сибір. Остаточний розгром російського війська не відбувся лише через слабкість японського експедиційного корпусу. Павло Скоропадський описував і те, що бачив на власні очі, і те, про що йому оповідали учасники бою (сам він суто випадково не став його учасником). Провину за поразку він покладав на головнокомандувача О. Куропаткіна та його найближче оточення, наводячи різючі приклади: як генерал Алексеев, феноменальний боягуз, уже через кілька хвилин після початку бою доповідав головнокомандувачу: “Счастлив донести Вашему Высокопревосходительству, что вверенные мне войска *с песнями отступают*”, як Куропаткін наказав відступати 1-й армії, що відбила всі атаки японців і готувалася до наступу, і т.п.²⁴⁴ Саме в ці описані на 28-ми рукописних сторінках листа дні відбулося зміщення Куропаткіна, призначення М. Ліневича і вступ самого Скоропадського на нову посаду – ад’ютанта головнокомандувача. У листі зафіксовано відверті розмови нового генерал-квартирмейстера В. Орановського щодо подальших перспектив війни й планів Ліневича. Наприкінці листа викладено дуже цікаві спостереження та думки Павла Скоропадського щодо внутрішньоросійських подій та подано напрочуд точний аналіз ситуації напередодні першої російської революції: “...рано или поздно, очевидно по всему, будет всеобщий взрыв народа и тогда из нашей братьи уцелеет лишь тот, кто повнимательнее и кто поумнее.”. Подальший прогноз містив навіть конкретні дати: “...в мае месяце, по

всему видно, будет, вероятно, совсем правильно организованный взрыв народного недовольства, где и правый, и виноватый жестоко пострадают. Дай Бог, чтобы я не был пророком, но это так будет”²⁴⁵.

Кінцівка цього листа свідчить, що автор не зміг дотриматися заявленої спочатку форми – листа-щоденника. До того ж, це і не міг бути справжній щоденник: події в ньому описувалися з незначною, але суттєвою часовою перспективою. У наступному листі Павло Скоропадський зазначив, чому практично неможливо писати листи-щоденник: “При всем моем желании писать тебе такие письма, которые были бы в состоянии заменить дневник, я пришел к заключению, что это довольно трудно сделать. Так как, несмотря на то, что стараюсь письма мои отправлять с верными людьми, я невольно многое боюсь описывать из страха, как бы случайно все мое писание не попало бы не по назначению, затем таких случаев, когда едут в Россию, не бог весть сколько, и мне приходится из-за этого значительно сокращать себе удовольствие чаще тебе писать, что при нынешней моей службе вполне возможно, пока я сижу в вагоне. Ввиду этого, стараясь по мере возможности быть с тобою вполне правдивым, я, с другой стороны, буду вести дневник с целью многое из того, что представляется неудобным посылать письменно, заносить для памяти в записную книжку. Во всяком случае, будь уверена, что то, что я тебе буду писать, будет всегда верно и сходиться с дневником”²⁴⁶.

На жаль, будь-яких слідів цього щоденника, що мав охоплювати період з березня по жовтень 1905 р. (як і попереднього, за травень–грудень 1904 р.), досі знайти не вдалося. Він відсутній серед численних документів фамільного фонду Скоропадських, що віддзеркалюють участь Павла Петровича у російсько-японській війні. Наявний там записник за останній період війни (серпень–вересень 1905 р.), як ми вже писали, не може бути щоденником, згадуваним у листі. У ньому немає всього того, на чому так наголошував сам автор: щирості й правдивості опису, характеристик, аналізу ситуації, що притаманно попереднім листам-щоденникам. Це суто ділові записи щодо обставин службового відрядження – матеріал для майбутнього рапорту головнокомандувачу М. Ліневичу.

За довідковими даними, зберігся якийсь записник (“походный дневник 1904 г.”) Павла Скоропадського, що був переданий ним ученому-сходознавцю барону Ф. Р. Остен-Сакену (РДАДА, ф.1385)²⁴⁷. Але, чи був це справжній щоденник, чи ще одна службова записна книжка, ми поки не мали можливості з’ясувати.

Таким чином, можна констатувати, що впродовж 1904–1905 років Павло Скоропадський неодноразово намагався вести докладний щоденний запис подій, пов’язаних з його перебуванням на Далекому Сході та перебігом російсько-японської війни. У квітні 1904 та березні–квітні 1905 років

це були листи-щоденники, адресовані дружині; у червні 1904 р. знаходимо свідчення про окремих щоденник, який вівся досить регулярно (для його писання в денному розкладі ад'ютанта командувача Східним загоном навіть був відведений певний час). Але, оскільки ці записи адресувалися виключно дружині, то зрозуміло, що з її приїздом на початку 1905 р. їхнє ведення скоріше за все припинилося. Наступна спроба припадає вже на квітень 1905 р., коли Скоропадський знову потрапив на штабну посаду, опинився біля головних джерел інформації і мав більше вільного часу для роботи над щоденником. Так могло тривати до серпня 1905 р. (хоча цього разу, оповідаючи дружині про свої щоденні заняття, він не згадував про записники), коли службова поїздка на Корейський півострів змусила його вести не щоденник, а ділові записи здебільшого службового характеру. Отже, мусимо констатувати, що нам абсолютно нічого не відомо про обсяги й подальшу долю цих щоденників. Але спроба їхньої реконструкції, можлива за листами до дружини, підтверджує надзвичайну важливість цього джерела, і велику вагу передусім з точки зору дослідження російсько-японської війни 1904–1905 років.

Наступний етап щоденникової творчості майбутнього гетьмана також припадає на воєнний час. Цього разу йдеться про Першу світову війну 1914–1918 років. Очевидно, тривала розлука з дружиною ставала для нього найголовнішим спонукальним мотивом для ведення щоденника. Інакше дуже важко пояснити відсутність його щоденників часів флігель-ад'ютанства в царя (1906–1912), командування елітним Кінногвардійським полком (1911–1914) тощо. Весь цей час Павло Скоропадський перебував біля імператора, спілкувався з колами, які вирішували долю імперії та визначали велику політику. Але таких причин, здається, було замало для того, щоб змусити його фіксувати на папері свої думки і спостереження, отже завжди була можливість обговорити їх з дружиною – найближчим і найщирішим другом, однодумцем, радником.

Світова війна більш як на три роки розірвала це коло спілкування, звівши його лише до обміну листами й дуже рідких особистих зустрічей. Тому вже шостий місяць війни був пов'язаний для Павла Скоропадського зі зверненням до випробуваної форми опосередкованого спілкування з дружиною: ведення щоденника та подальшого ознайомлення її з цими записами.

Перше передавання записних книжок зафіксовано на початку березня 1915 р. 9 березня генерал Скоропадський, на той час командувач зведеної кірасирської бригади на Західному фронті, написав Олександрі Петрівні: “Присылаю тебе свой дневник. Это новость. Боюсь сам не разберу потом такой почерк, но для меня необходимый, спрячь его, буду потом присылать следующие томы”²⁴⁸. Ця дата співпадає з наведеною в

“Спогадах” (“Я вел свой дневник с начала 1915 г..”). Повідомлення також привертає увагу своєю серйозністю і ґрунтовністю – адже надіслана лише перша книжка, попереду (мабуть, вже розпочаті!) інші.

Спонукальними мотивами ведення і, головне, відправлення щоденників були, мабуть, події попереднього періоду. Командування різними зведеними кавалерійськими частинами в другій половині 1914 – на початку 1915 років, їх постійне розформовування, немотивовані відставки і призначення на інші посади викликали у молодого генерала бажання мати під рукою всі необхідні документи щодо свого керівництва цими військовими частинами. Оскільки в бойових умовах гарантувати їх збереження було неможливо, він вирішив з оказіями відправляти всі “казенні папери” до Петрограда, поклавши на дружину як найбільш довірену особу обов’язки щодо їхнього переховування. Упродовж грудня 1914 – березня 1915 років практично весь службовий архів дивізії та бригади Скоропадського опинився в його петроградському будинку і зараз є складовою частиною фамільного фонду. Листи до генерала від рідних та друзів також відправлялися ним для включення до складу цього архіву. Абсолютно логічними його дії були також і відносно щоденника. У польових умовах зберігати всезростаючу кількість зошитів виявилось неможливим. Проблеми виникали навіть щодо ведення: доводилося писати олівцем, поспіхом, не завжди розбірливим почерком, і сам Скоропадський починав сумніватися, чи зрозуміє згодом усе написане. З цієї причини він просив дружину переписувати щоденники, отже можна вести мову про наявність уже двох примірників кожного зошиту із записами.

У листах генерала до дружини, які, на жаль, збереглися далеко не повністю, зафіксовано відправлення щоденників у березні, травні, серпні, вересні, жовтні, листопаді та грудні 1915 р.; а також у січні, квітні, травні, серпні 1916 р. Зрозуміло, що це не дає підстав робити висновки щодо загальної кількості книжок щоденника. Приблизне уявлення про це можна винести з листа О. Скоропадської до чоловіка від 6 грудня 1916 р., де вона згадує переписані нею 27 зошитів, а у наступному, від 8 грудня, пише: “...закончила твій дневник и жду новых ноябрьских книжек”²⁴⁹. Це дає нам право вести мову про не менш як 30 книжок щоденника за 1915–1916 роки і невизначену кількість – за 1917 р., оскільки в листуванні вже не знаходимо вказівок щодо відправлення й отримання чергових зошитів (така згадка містилася тільки в листі за березень 1917 р.). Проте маємо підстави вважати, що це було як мінімум 10 зошитів, враховуючи той факт, що в квітні 1917 р. Скоропадський зізнавався: “...занятий я страшно, к сожалению, не успеваю писать свой дневник”²⁵⁰. Уже на перших сторінках “Спогадів” він підтвердив наявність щоденника за початок 1917 р. та припинення його ведення в пізніший період: “Из моего дневника можно ви-

деть, насколько я мало интересовался всем тем, что не имело отношение к войне с немцами, и как я нехотя шел в сторону политики. Даже после прекращения мною дневника это явление еще резче проявлялось”²⁵¹. Для визначення точної дати припинення ведення щоденника в 1915–1917 років видається дуже важливим свідчення з емігрантського записника за 1 січня 1919 р.: “Більше року я не писав щоденника”²⁵². З цього випливає, що ведення записника припинилося тільки наприкінці 1917 р. Тому закономірно припустити факт зменшення числа зошитів. Отже, згодом загальний обсяг щоденника Павла Скоропадського часів Першої світової війни може складати, за нашими підрахунками, не менш як 40 книжок (попередньо оприлюднений нами прогноз – 20–25 зошитів – виявився, таким чином, значно применшеним). До цього слід додати стільки ж переписаних дружиною книжок – і можна вести мову принаймні про 80 зошитів щоденника (оригіналів та копій).

На жаль, реконструювати в будь-якій формі зміст цього щоденника, як ми це зробили з попереднім, часів російсько-японської війни, виявилось неможливим. Цього разу майбутній гетьман не поєднував листи з щоденником, і навіть навпаки, у листах робив посилання на нього: “...все у мене написано в дневнике день в день”²⁵³. Але значення, якого він надавав своїм записам (турбувався про отримання, копіювання, збереження) свідчить про їх чималу важливість та не лише родинний інтерес.

Це значення мало дещо інший характер, ніж попереднього щоденника, адже змінився службовий статус автора. У 1904–1905 роках осавул Скоропадський просто знаходився поряд з людьми, котрі впливали на перебіг російсько-японської війни, а сам був лише об’єктом їхньої діяльності. У Першій світовій війні начдив, потім комкорпуса став військовим керівником високого рангу, отже – одним з чинників російсько-німецької військової боротьби, а в 1917 р. – найголовнішим провідником політики українізації війська. Його листи до дружини свідчать про вміння миттєво аналізувати суспільно-політичну ситуацію, робити зважені й при цьому швидкі висновки з розвою подій революційного часу, що, безперечно, мало відбитися в щоденнику повніше та відвертіше, ніж у листах.

Опосередковано значення щоденників генерала 1915–1917 років засвідчувала та увага, яку приділяла Олександра Петрівна їхньому копіюванню. На прохання чоловіка вона не шкодувала часу на переписування, щоб зберегти цей важливий документ для дітей, для майбутнього. В одному з листів до Павла Скоропадського дружина писала: “Твій дневник весь переписала, чому я бесконечно рада”²⁵⁴. Ця радість пояснювалася, безперечно, не лише усвідомленням нею важливості завершення важкої та копіткої праці, а й тим враженням, яке справив на неї зміст документа.

На жаль, немає прямих доказів, але, на наш погляд, є всі підстави стверджувати, що й дружина майбутнього гетьмана вела щоденник. Це засвідчує, наприклад, її лист від 7 березня 1917 р., в додатку до якого наводяться копії щоденних записів Олександри Скоропадської про події 23 лютого – 3 березня 1917 р., від передодня до початку Лютневої революції в Петрограді. Відсутні чомусь лише записи за 26 та 27 лютого, хоча вільне місце напроти цих чисел залишено. Саме це примушує нас говорити, що перед нами – авторська копія оригінальних щоденникових записів.

Ці записи становлять певну цінність як свідчення вдумливого очевидця подій початку російської революції: страйків, демонстрацій, стрілянини на вулицях, перших обшуків “буржуазних” квартир, що розпочалися вже 1 березня²⁵⁵.

Із жалем доводиться констатувати той сумний факт, що всі вищезгадані щоденники родини Скоропадських в складі нинішнього фамільного фонду відсутні. Підозрювати в нищенні таких важливих паперів їхніх авторів немає жодних підстав. Навпаки, Олександра Петрівна, яка з 1914 р. безпосередньо опікувалася фамільним архівом, вважала їх найціннішою частиною збірки. У передреволюційний та революційний час вона постійно турбувалася про її збереження. 22 лютого 1917 р. вона писала чоловікові: “Увлеклась опять нашим архивом, который перевезла к себе”. А в уже згаданому уривку з щоденника зазначила: “Убрала архив наш в надежное место”²⁵⁶.

Але ці запобіжні заходи не врятували щоденники. У період між 1918 р. (коли дружина гетьмана разом з дітьми переховувалась у більшовицькій Росії під чужим іменем, вони потрапили до України лише 29 червня 1918 р. після тривалих дипломатичних переговорів “державним поїздом №1” – першим поїздом прямого сполучення Петроград–Київ після проголошення незалежності України²⁵⁷) і 1926 р. (час надходження фамільного архіву до центральних російських архівосховищ у Ленінграді та Москві) їх було вилучено – невідомо ким, коли і з якою метою. З цього приводу можна лише робити певні припущення: мабуть, той, хто визнав за доцільне розірвати архів на дві відомі нам частини, міг виокремити з нього й третю – саме щоденники, що вочевидь мали практичну цінність через кількість згаданих там осіб, представників вищого світу та верховного командування, з їхніми характеристиками тощо.

Добре відомо, що записники Павла Скоропадського емігрантського періоду (1919–1945), збереглися, попри всі драматичні події 1930–40-х років, і нині перебувають у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського (США). Але єдина спадкоємиця гетьманського роду Олена Скоропадська-Отт досі не надала офіційного дозволу на їхню публікацію; наукове дослідження цієї архівної пам’ятки практично не про-

водилося. Можна назвати лише одну спробу оприлюднення щоденника гетьмана, датована початком 1930-х років. Ця публікація, здійснена прибічниками В. Липинського, який напередодні смерті залишив гетьманський табір, мала за мету викрити “зраду”, ніби здійснену гетьманом щодо Закарпаття²⁵⁸. Відбулася вона, зрозуміло, без згоди автора та його адресата, вже покійного В. Липинського, якому Павло Скоропадський направив уривок зі свого щоденника про переговори з угорським прем’єром І. Бетленом, й її автентичність не підтверджена досі. З останніх публікацій – художньо-публіцистичної праці волинських журналістів Л. Осауленка та В. Засскіна, а також книги спогадів самої гетьманівни – можна дізнатися, що Павло Скоропадський розпочав щоденники 1 січня 1919 р., а завершив у квітні 1945 р. Первісним спонукальним мотивом, як і раніше, була розлука з дружиною, дітьми, а також бажання зафіксувати в такий спосіб події, учасником і свідком яких він був. Але спостерігається суттєва відмінність цього щоденника від попередніх. По-перше, велися вони не тільки впродовж періоду розлуки, а все подальше життя аж до останніх днів Павла Скоропадського. По-друге, в січні–травні 1919 р. гетьман поєднував ведення записника з роботою над спогадами. Хронологічний розрив між ними невеликий: усього 5 днів (за інформацією Я. Пеленського, що ґрунтується на записах щоденника, “Спогади” були розпочаті в Берліні 5 січня 1919 р.²⁵⁹). За первісним планом гетьман збирався завершити їх у березні, але робота не завжди йшла в швидкому темпі. Наприклад, 23 лютого Павло Скоропадський зафіксував у щоденнику, що працює “мляво. Яюсь душа не лежить до писанини”²⁶⁰. Зміст щоденника залишається для широкого наукового загалу практично невідомим. Але вже з опублікованих уривків можна зрозуміти, що ця пам’ятка є яскравим прикладом щоденника політичного діяча, в якому суто особисті записи (різні побутові деталі, інформація про приїзд дружини, отримання відомостей про долю дітей, народження останньої дочки, її успіхи тощо) межують із записами про події великої історичної ваги, спостереженнями над політичним життям, прогнозами на майбутнє.

Згадані вище мемуари Павла Скоропадського за лютий 1917 – грудень 1919 років, написані ним практично на одному диханні, дуже швидко, впродовж січня–травня 1919 р. Ця історична пам’ятка не мала на меті висвітлити все життя нащадка старовинного роду. Її лейтмотив був зовсім іншим: дати відповідь на питання, чому генерал російської служби Павло Скоропадський став гетьманом України, що саме він робив як гетьман, і чому зазнала поразки Українська Держава. Ці спогади з історичного та археографічного боків проаналізовані академіком Я. Пеленським у його ґрунтовній передмові до публікації мемуарів у 1995 р.²⁶¹ Вбачаємо перед собою інше завдання: розкрити значення спогадів як свосвідного документа фамільного архіву Скоропадських.

З цієї точки зору мемуари становлять дуже цінне джерело, в якому Павло Скоропадський, знаходячись уже на еміграції, намагався викласти свої думки і враження від революційної доби, змалювати свій шлях до українського руху, до визнання необхідності очолити Українську Державу, показати цілі, якими він керувався на цій посаді і, нарешті, проаналізувати причини її досить швидкого повалення.

Але при цьому слід обов'язково зважати, що спогади – це глибоко суб'єктивна пам'ятка, народжена в умовах емігрантського життя в Берліні. Під час їх створення гетьман зі зрозумілих причин був позбавлений можливості користуватися жодним з документів, що лишилися в Україні: ані зі складу власного фамільного архіву, ані з державних архівів доби Гетьманату. Тому не дивно, що висвітлення деяких фактів і подій у “Спогадах” часом суперечить наявним фамільним документам. Найразючіше це простежується в тих рядках, де гетьман описував своє перше знайомство з українським національним рухом таким чином: “Когда в феврале и марте 1917 года, стоя с 34-м корпусом на позициях у Стохода в Углах, я впервые читал в “Киевской мысли” об украинских демонстрациях, мне это не понравилось, я подумал, что это работа исключительно наших врагов с целью внести раздор в нашем тылу”²⁶². Наразі важко сказати, що саме керувало гетьманом при написанні цих рядків. На наш погляд, це було скоріше своєрідним літературним прийомом, мета якого – підкреслити швидкість і ґрунтовність наступної ідейної еволюції автора мемуарів. Адже насправді з українським рухом майбутній гетьман зазнайомився зовсім не через газети. Про це свідчить хоча б уривок з його листа до дружини від 12 березня 1917 р.: “Данилке нужно учиться по-малоросийски (украински), я тоже купил себе книгу и собираюсь, может быть, сделаться украинцем, но должен сказать, не особенно убежденным, во всяком случае, если немец или какой-нибудь хулиган не прекратит преждевременно мою драгоценную жизнь, я совсем не собираюсь зарыться и оплакивать прошлое, а принять в той или иной форме живое участие в общественной жизни, конечно, трудно сказать теперь, где и в какой форме”²⁶³. Як бачимо, майбутній “українець”, хоч і не дуже переконаний, далекий від визнання українського руху “работой наших врагов”.

З багатьох прикладів такого роду наведемо ще один. Здається, ніколи не існувало рапорту про відставку, нібито поданого корпусним отаманом Скоропадським військовому міністрові М. Поршу 25 грудня 1917 р. У “Спогадах” обставини появи цього документа гетьман відтворював так: після бурхливої розмови з міністром Скоропадський “вышел в другую комнату и тут же написал рапорт о моем отчислении от командования корпусом с предписанием вступить в командование начальнику 104-ой

дивизии генералу Гандзюку, и ушел”²⁶⁴. Насправді ж, очевидно, такою була історія появи наказу по корпусу № 12 від 22 грудня 1917 р. про тимчасове покладання на останнього виконання обов’язків комкора замість Скоропадського, оголошеного хворим. Я. Гандзюк вступив у командування корпусом 23 грудня 1917 р.²⁶⁵ Іншими словами, насправді майбутній гетьман не довів ситуацію до критичної межі, і не спалив за собою містків: у будь-яку слушну мить він міг оголосити про своє видужання і знову стати на чолі корпусу на абсолютно законних підставах. Інша річ, що ситуація далі розвивалася за “революційним” сценарієм, і вже на початку січня корпус як бойова одиниця припинив своє існування. Офіційно ж питання про звільнення Скоропадського з посади корпусного отамана було остаточно вирішене лише в березні 1918 р. новим військовим міністром В. Жуковським, але з посиланням на те, що відставка відбулася ще за Порша. Таких наказів у діловодстві військового міністерства виявилось навіть два: № 43 та № 55, обидва датовані 8 березня. Причому згодом був анульований останній, з таким текстом: “Позаяк документи і папери Військового міністерства знищені большевиками, сим затверджую, що отаман Скоропадський був звільнений згідно прохання від служби військовим міністром Поршем у перших числах січня”. У дію вступив попередній наказ, за тою самою датою, але трохи іншого змісту: “Наказую занести в послужний список отамана Скоропадського, що його згідно його проханням увільнено в одставку міністром військовим Поршем”. Варто додати, що в рукописній книжці наказів по військовому міністерству тексти обох наказів перекреслені²⁶⁶.

Цих двох прикладів, на нашу думку, цілком достатньо для того, щоб наголосити на необхідності перевіряти буквально кожну з тез “Спогадів” за тими документами, що збереглися в державних архівах і фамільному фонді. Це не є водночас визнанням неправдивості згаданих мемуарів, але тільки нормальною вимогою наукової критики історичного джерела, зокрема, мемуарного характеру. На тому наголошував і сам гетьман, коли запрошував усіх, хто зацікавився його спогадами, до праці в архівах. Варто підкреслити ще одну загальну особливість спогадів про події доби Гетьманату. Так, сучасники викладали принаймні три версії обрання гетьмана в цирку Крутикова: голосуванням з трьох кандидатів, а саме Скоропадського, Полтавця-Остряниці, Луценка (Стеллецький); за одного, але поіменним голосуванням (М. Булгаков); нарешті, – одноголосним схваленням запропонованої кандидатури (сам гетьман, А. Денікін). Так само є кілька варіантів підписання зречення 14 грудня 1918 р.: перший, загальновідомий, який описано в гетьманських спогадах; і другий – начебто готовий текст зречення принесла Скоропадському делегація українських юристів на чолі з М. Сливинським, а той після недовгого вагання підписав його, навіть не правивши.

Крім цих великих мемуарів, завершених на початку травня 1919 р. і остаточно відредагованих у 1920–1922 роках, гетьман упродовж 1930-х років написав (очевидно, на замовлення І. Огієнка) невеликий фрагмент спогадів про культурні здобутки Гетьманату 1918 р., вперше надрукованих 1936 р. в редагованому І. Огієнком журналі²⁶⁷. Між 1935–1939 роками були написані спогади Павла Скоропадського про дитячі роки, проведені в Україні (1878–1885). Нині копія згаданих мемуарів перебуває в фамільному фонді ЦДІАК. Цей документ входить до складу частини фамільної спадщини, яка передана в Україну Оленою Скоропадською-Отт; оригінал зберігається в її особовому архіві в Швейцарії.

Мемуарний жанр захопив не лише самого гетьмана, але й майже всіх членів його родини. Так, невеликі спогади про своє дитинство залишила його дружина Олександра. Оскільки вони були написані до 1917 р., то один примірник зберігся в складі нинішнього фамільного фонду Скоропадських²⁶⁸, а інший – у фамільному архіві періоду еміграції (нині в Швейцарії). Спогади писали також усі дочки: Марія, Єлизавета та Олена.

Надзвичайна цінність спогадів гетьмана вже одразу після написання поставила на порядок денний питання їхньої публікації. Не варто відкидати ймовірності того, що і писалися вони свого часу свого часу на замовлення, під обіцянку негайного оприлюднення. Надто вже був задіяним до написання, передруку та редагування мемуарів О. Маляревський, який теж опинився в Берліні на початку 1919 р. На тих сторінках щоденника гетьмана, які на сьогодні оприлюднені, його прізвище згадується дуже часто, і здебільшого в зв'язку з роботою над “Спогадами”. Так, 11 січня гетьман писав про нього: “Він добра людина. Один з тих небагатьох, хто вийшов з усіх подій незабрудненим. Проте, він занадто ідеалізує багатьох політичних діячів. У тому числі і мене. Ця риса довго мене відштовхувала”²⁶⁹. В іншому місці щоденника Павло Скоропадський висловлював свої сподівання щодо співпраці з Маляревським, зазначивши, що журналіст має “зв'язки з газетярами всього світу. Він може дещо послабити агітацію проти мене”²⁷⁰. Академік Я. Пеленський наводить іншу цитату, яка засвідчує роль журналіста в підготовці спогадів до друку: “Маляревський знайшов даму, і мої записки переписуються”²⁷¹. Утім, дуже швидко, вже в 1920 р., шляхи Павла Скоропадського та О. Маляревського розійшлися. Засадничою ідеєю останнього було примирення гетьмана з російською еміграцією, чому, очевидно, і мала слугувати публікація спогадів в одному з берлінських видавництв. Але після ознайомлення зі змістом мемуарів Маляревський мав зрозуміти, що в Павла Скоропадського взагалі не було думок про “Каноссу”. Відбувся конфлікт, який завершився остаточно розривом стосунків. Своє розчарування гетьманом Маляревський вилив у памфлеті “На переэкзаменовке”, вміщеному 1922 р.

в російському емігрантському альманасі. Там він заперечував навіть існування українського народу та національного руху, а щодо самого гетьмана висловлювався так: “Он был одним из атомов этого общества прошлого. Атом, попытавшийся стать вождем, но обуза прошлых убеждений, взглядов, прошлой школы и сноровки дали только опереточного героя, придали опереточный характер всему киевскому государственному образованию”²⁷².

За свідченням Я. Пеленського, Павло Скоропадський між 1920 та 1922 роками власноручно відредагував видрукований в травні 1919 р. примірник спогадів. Оскільки це відбулося вже після оформлення УСХД, прийняття Скоропадським записи і номінування його на керівника гетьманського руху на еміграції, а найголовніше – остаточного переходу на незалежницькі позиції і відмову від ідей федералізму, то, очевидно, саме ці процеси відбивала згадана редакція. Гетьман, за свідченням того ж Я. Пеленського, вважав її остаточною²⁷³.

Згадана версія “Спогадів” з істотними текстовими і смисловими купюрами, редакційною правкою в перекладі українською мовою частково була опублікована в неперіодичному органі УСХД “Хліборобська Україна”, що видавав у Відні В. Липинський²⁷⁴. Правка належала ідеологу та організатору новітнього гетьманського руху В. Липинському, який заповзято працював над створенням “гетьманської легенди” української політичної історії. Павлу Скоропадському в цій ідеології належала роль прапора новітнього монархічного руху, але не реального керівника. Відповідно до цього відбулося редагування мемуарів. З невідомих нам причин їхня публікація після 1925 р. не була продовжена, а згодом припинила своє існування і сама “Хліборобська Україна”. За підрахунками Я. Пеленського, “ці два фрагменти становлять близько 35% усього тексту “Спогадів” П. Скоропадського”²⁷⁵. Саме цей текст, видрукований 1992 р. з нашою передмовою, в повному обсязі, без редагування та купюр, став першою публікацією мемуарів гетьмана в Україні²⁷⁶.

Наступне оприлюднення значної частини “Спогадів” відбулося в Росії. Саме там у 1994 р. на сторінках історичного альманаху “Минувшее”, який за часів “перебудови” перенісся з Парижу до Санкт-Петербурга, історик О. Сергєєв (О. Варлиго) опублікував мовою оригіналу кілька великих фрагментів з гетьманських мемуарів²⁷⁷. За твердженням упорядника, до нього від якогось Ю. А. Петренка потрапила копія, знята з оригіналу, який “хранится в одном из архивов США или Канады”²⁷⁸. Втім, ми маємо підстави не повірити такому твердженню. Малоімовірно, що згадана людина могла отримати копії спогадів безпосередньо зі Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського в Філадельфії. Тому, виходячи з дати, яка стояла на примірнику (2 травня 1919 р.), припускаємо, що

покладений в основу згаданої публікації примірник походить не від оригіналу, а від однієї з неправлених копій, отриманих свого часу О. Маляревським. Але достеменно генеза цього рукопису нам не відома.

Упорядник цієї журнальної публікації досить вільно підійшов до відбору тексту, поданого друком: “Для публикации мы отобрали цельные, наиболее содержательные, ранее не публиковавшиеся фрагменты, сократив очевидные повторы”²⁷⁹. Таким чином, поза його увагою повністю опинився фрагмент, оприлюднений у 1922–1925 роках В. Липинським, а також інші довільно вибрані частини тексту. Всього опубліковано 97 стор. журнального тексту, тобто не більше 35 % з 20 друк. арк. оригіналу. До того ж опубліковані в Росії “Спогади” в деяких місцях редакційно різняться від оригіналу, що зберігається в Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського. Ми можемо пояснити це тільки тим, що російська публікація здійснена за первісним, ще неправленим текстом мемуарів гетьмана.

Нарешті 1995 р. сталася без перебільшення непересічна подія – академічна публікація в Україні повного тексту “Спогадів” гетьмана, здійснена спільними зусиллями Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (США) та двох інституцій НАН України – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інституту східноєвропейських досліджень²⁸⁰. Вона відрізняється від усіх попередніх як своїм обсягом, так і ґрунтовністю опрацювання засад публікації (археографічних, лінгвістичних тощо), наявністю змістовних передмов, короткої хроніки життя Павла Скоропадського, серйозного науково-довідкового апарату, додатків, куди увійшли спогади як гетьмана про дитячі роки в Україні, так і короткі мемуарні нариси гетьманівень Єлизавети й Олени.

Упродовж ХХ – на початку ХХІ ст. двічі робилися спроби оприлюднити також уривки з щоденника Павла Скоропадського. Слід згадати публікацію фрагмента за 1929 р. щодо “угорської справи”, здійснену 1931 р. прибічниками вже покійного В. Липинського, який 1930 р. рішучо порвав з Павлом Скоропадським, спричинивши тим першу значну кризу гетьманського руху на еміграції і фактичний розкол Українського союзу гетьманців-державників. Уривок висвітлює обставини таємного візиту гетьмана до Будапешта на початку січня 1929 р. та зміст переговорів з угорським прем’єром графом І. Бетленом⁹. Свого часу Павло Скоропадський нібито довірчо направив ці записи голові Ради присяжних УСХД В. Липинському з метою інформації про результати даного візиту.

Публікація була здійснена без згоди автора та його адресата (хоча останній і розсилав копії з щоденникових записів гетьмана деяким відомим українським діячам, зокрема митрополиту Андрею Шептицькому),

і тому існують певні сумніви щодо автентичності видрукуваного тексту. З іншого боку, сам гетьман та його найближчі прибічники жодного разу офіційно не спростовували цього тексту. Однозначно вирішити цю контроверзу зможе лише дослідження оригіналу щоденника Павла Скоропадського за 1929 р.

Дуже своєрідною формою публікації уривків із щоденника Павла Скоропадського емігрантського періоду стало художньо-документальне видання волинських журналістів Л. Осауленка і В. Засєкіна. У книзі наведено 26 фрагментів записів від 1 січня до 6 травня 1919 р. за копією щоденника, наданого гетьманівною Оленою Скоропадською-Отт²⁸¹. Хоча їх вмонтовано в текст художньо-документального оповідання, але за відсутністю опублікованих в інший, традиційний спосіб фрагментів щоденника і вони можуть слугувати певним джерелом.

Писання щоденника, який Павло Скоропадський розпочинав тричі: в 1904–1905, 1915–1917 та 1919–1945 роках, було давньою родовою традицією. Проте записникам Павла притаманна своєрідність – вони насамперед адресувалися дружині, ставали сурогатною формою щоденного спілкування з нею в тих випадках, коли офіцеру доводилося надовго розлучатися під час воєнних дій (російсько-японська, Перша світова війни). Згодом це стало звичкою, і в 1917 р. гетьман уже скаржився на відсутність часу для ведення щоденника. Але невдовзі його ведення стало неможливим і з політичних міркувань, а тому настала перерва – до січня 1919 р. Тоді до започаткування щоденних записів його підштовхнула все та ж розлука з дружиною, але і після остаточного з'єднання з нею Павло Скоропадський продовжив ведення щоденника, який фіксував як родинно-побутові деталі, так і серйозні політичні думки, спостереження, прогнози.

Доля щоденників склалася так, що вони досі лишаються незаними для широкої громадськості, насамперед наукової. Перші записники 1904–1905 та 1915–1917 років, очевидно, свого часу були навмисно вилучені з фамільного фонду, який лишився в Росії. Нинішнє місце їхнього зберігання нам невідомо. Нас ще не полишає надія відшукати в російських державних або відомчих архівосховищах досить об'ємні і надзвичайно цінні для нашої історії щоденники Павла та Олександри Скоропадських.

Щоденник емігрантського періоду перебуває у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського (США), але гетьманівна Олена Скоропадська-Отт не дала згоди на його публікацію чи навіть ознайомлення з ним. Тому широкому загалу відомі лише окремі уривки з цього щоденника.

Практично одночасно з початком ведення емігрантського записника Павло Скоропадський почав писати спогади за період від початку 1917 і до кінця 1918 років. Вони стали надзвичайно цінним, але разом з тим

достатньо контроверсійним джерелом, які весь час необхідно перевіряти й порівнювати з тогочасними документами – як з фамільного архіву, так і з державних архівосховищ.

Упродовж 1922–2003 років робилися численні спроби видати “Спогади” і щоденник гетьмана. Варто відзначити першу, здійснену видатним політологом та істориком В. Липинським, та повне академічне видання мемуарів, що побачило світ 1995 р. за редакцією академіка Я. Пеленського.

Архівно-археографічний проект “Архів Скоропадських”

Павло Скоропадський, нащадок старовинного роду, ще змолоду визначився із своїми захопленнями, які розвивалися в рамках родових традицій. Від своїх предків, зокрема діда та батька, він успадкував не лише потяг до військової служби. Для представників кількох поколінь Скоропадських було притаманне прагнення збирати історичні документи про свій рід, що, безперечно, надихалося любов’ю до Батьківщини, гордістю за минулу славу роду, а також спричинювалося наявністю тієї рукописної збірки, яка передавалася в спадщину.

Наразі важко визначити ту рубіжну дату, від якої слід починати відлік історико-архівних захоплень майбутнього гетьмана. Перші згадування про подібні вподобання датуються 1893 р., тобто відносяться до початку військової кар’єри і самостійного життя. Але очевидно, що тоді вони вже стали реалізовуватися, а зародитися мали раніше, і тут вирішальну роль слід відвести відомому знавцю української старовини, колекціонеру, власнику великої архівної збірки П. Дорошенку (1858–1919). Щодо нього гетьман писав у “Спогадах”: “Очень умный, прекрасно образованный, обладающий громадной памятью, изучивший с любовью историю страны до мельчайших подробностей, владелец недурной библиотеки. Он был еще совершенно молодым городским врачом города Глухова, когда постоянно встречался со мной в мои наезды в имении Полошки. Мы часами просиживали с ним в беседах о прошлом Украины. [...] В его устах каждый штрих из истории нашей Полтавщины, или другой подобной области, становился красочным и интересным, но особенно занимательной у него выходила биография всех прошлых деятелей времен гетманов. Я очень любил бывать у него и, со временем, наше знакомство перешло в прочную дружбу...”²⁸². Невідомо, коли саме заприятелювали ці різні за віком, але однаково закохані в минуле своєї батьківщини люди. Принаймні 1893 р. їхня дружба була в розквіті, і 20-річний кавалергард, відвідуючи рідні місця, завітав до свого наставника в історико-архівних студіях. Павло

Скоропадський захоплено повідомляв матері: “Находясь в Чернигове, я нашел несколько интересных указаний для истории нашего рода, а также портрет одного из Скоропадских...”²⁸³. В іншому листі майбутній гетьман згадував: “Петр Яковлевич дал мне столько ценных бумаг и книг...”²⁸⁴.

Зі свого боку П. Дорошенко, за словами його племінника, відомого історика та політичного діяча Д. І. Дорошенка, був дуже високої думки про Павла Скоропадського: “Дядько часто розповідав мені про П[авла] П[етрови]ча, як одного з нечисленних наших панів-українофілів, що цікавився рідною старовиною, збирав її пам’ятки, дуже шанував наше минуле і національну культуру...”²⁸⁵.

Вплив П. Дорошенка на формування історичної свідомості нащадка славетного роду, без чого було б неможливим національне самовизначення Павла Скоропадського, практично не висвітлений. Принаймні з їхнього листування (на жаль, збереглися лише листи Дорошенка за 1893–1912 роки у фонді Скоропадських, але листи майбутнього гетьмана до свого наставника відсутні) постає картина поступового втаємничення російського офіцера в глибини родинної та національної історичної пам’яті.

Мабуть, не буде помилковим припущення, що саме П. Дорошенко вперше порушив питання про доцільність відновлення фамільної збірки Скоропадських. Адже згадаймо, що ані О. Лазаревський, ані В. Іконников, перелічуючи відомі їм приватні архівні збірки нащадків лівобережної старшини, не згадували про архів Скоропадських серед тих, які існували, або таких, що вже були втрачені. Тобто в очах тодішніх науковців-знавців фамільних документальних зібрань такого приватного архіву взагалі не існувало.

Очевидно, що саме в П. Дорошенка, земляка і наставника нащадка великої фамільї Скоропадських, народилася думка про можливість і бажаність відновлення родового архіву як наочного свідчення про давню Гетьманщину та минулу славу великого роду. Павло Скоропадський виявився вдячним учнем і захопився реалізацією такої амбітної ідеї.

Початок їх спільної роботи над збиранням фамільних архівалій Скоропадських припав на кінець ХІХ ст. Назвати точну дату просто неможливо, але зрозуміло, що вона була ранішою за 25 грудня 1893 р., оскільки в листі П. Дорошенка за цією датою зазначалося: “Бумаги Вашей фамилии начинают собираться понемногу ко мне”²⁸⁶. Таким чином, стає зрозумілим, що краєзнавець провів ґрунтовну підготовчу роботу ще раніше. Відбулися попередні переговори з найвидатнішими археографами і знавцями фамільних архівів. У листі називаються принаймні чотири таких прізвища: О. Лазаревського як власника “огромнаго фолианта” з документами Скоропадських, що на той момент був переданий Дорошенку для користування; В. Іконникова, який повідомив про наявність архівалій

Скоропадських у збірці Г. Милорадовича; самого Милорадовича; М. Василенка, залученого до справи виявлення фамільних паперів в архівосховищах: “Василенко уже в Харькове, работает в историческом архиве при университете. Надеюсь, что он найдет там что-нибудь для нас интересное”²⁸⁷. Очевидно, що перед тим П. Дорошенко звернувся до особисто знайомих йому істориків, щоб зібрати інформацію щодо наявності в їхніх збірках архівалій Скоропадських або ж про відомі їм документи з інших архівосховищ. Особливо вражають рядки листа з описом отриманого від О. Лазаревського величезного фоліанту, що містив “исключительно бумаги Михаила Васильевича Скоропадского (подскарбия) и его сыновей”²⁸⁸.

П. Дорошенко ще не ставив на порядок денний питання про придбання документів, вважаючи, що поки зарано говорити про це, “так как, узнав, в чем дело, будут, может быть, неохотно присылать мне эти бумаги; о приобретении их удобнее будет заговорить тогда, когда соберем их побольше”²⁸⁹. Іншими словами, глухівський лікар радив ще не розголошувати широко намірів відродити архів Скоропадських і діяти таємно, щоб не сполохати інших колекціонерів. Єдиним шляхом поповнення фамільної збірки документами, наданими О. Лазаревським, на тому етапі він вважав копіювання, але в усьому Глухові не знайшлося кваліфікованого переписувача. П. Дорошенко вважав також за необхідне зосередитися на польових дослідженнях, виявленні адрес подальших пошуків. Крім Харківського історичного архіву, називалися збірка В. Тарновського в Чернігові, Архів Головного штабу в Петербурзі, збірник документів якого згадав у своїй рекомендації Г. Милорадович.

Отже, принаймні не пізніше 1893 р. П. Дорошенко та Павло Скоропадський дійшли згоди щодо необхідності спільних дій з відродження фамільного архіву Скоропадських. Дорошенко вже у грудні того ж року повідомив нащадку гетьманської родини про вжиті ним заходи і радив йому ознайомитися зі згаданим Г. Милорадовичем збірником документів з Архіву Головного штабу.

Листи Павла Скоропадського за початок 1894 р. у фамільному фонді, на жаль, відсутні. Вони вочевидь засвідчували, за словами П. Дорошенка, що “интерес к изысканиям в области фамильной истории у Вас постоянно возрастает”²⁹⁰. Така зацікавленість підігрівалася знахідками документів в архівах. Так, М. Василенко виявив у Харківському архіві 101 справу, пов’язану зі Скоропадськими (не рахуючи універсалів Івана Скоропадського). Основними його джерелами були фонди Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії²⁹¹. Перелік цих справ, надісланий Павлу Скоропадському, в нинішньому фамільному фонді ЦДІАК

відсутній, тому можна лише зробити спробу реконструювати перелік за описом цього фонду, оскільки більшість виявлених документів була скопійована. За нашими, дуже приблизними підрахунками, це два – три десятка справ нинішнього фамільного архіву, в тому числі кілька оригіналів універсалів Івана Скоропадського, лист-співчуття гетьмана А. Марковичу з приводу смерті його батька і гетьманського тестя, чернетка промови М. Скоропадського з нагоди відвідання Глухова імператрицею Єлизаветою під час її подорожі по Україні (1744), деякі документи зі збірки М. Василенка.

П. Дорошенко намагався всіляко підтримувати архівні зацікавлення гетьманського нащадка, і спеціально для нього придбавав історичні документи. Прикладом одного з таких паперів був “красивый автограф гетьмана Скоропадского”, адресований, на думку колекціонера, наміснику Орловської губернії (його було надіслано нащадку гетьмана ще 1900 р.)¹⁷ Нині це – справа фамільного фонду під назвою “Лист гетьмана Скоропадського І. І. про захист новгородсіверського протопопа Заруцького А. А. від “обід”, заподіяних йому управителем маєтків кн. Меншикова О. Д.”²⁹². Але адресатом листа архівісти, які описували фонд, вважали київського губернатора кн. Д. Голицина. П. Дорошенку належав також оригінал універсалу Івана Скоропадського про облаштування в Глухові лікарні та церкви (згодом Анастасіївської)²⁹³. Любитель старовини благав молодого офіцера, жахаючись навіть думки про можливість охолодження останнього до архівних пошуків: “Не бросайте Вашей благородной затеи; она интересна с различных сторон, а главное, как реальное доказательство живой любви к родине и ея прошлому”²⁹⁴. Такий заклик був спричинений, очевидно, зовні не дуже активною роботою самого кавалергарда над поповненням фамільного архіву. Проте це пояснювалося, мабуть, його зайнятістю, необхідністю вирішувати інші проблеми, пов’язані з одруженням, налагодженням родинного господарства, народженням дітей, смертю матері тощо, котрі якщо не відсували архівні турботи на другій план, то очевидно не давали можливості зосередитися виключно на них. Таким чином, П. Дорошенку належала роль промотора архівного проекту.

Плани глухівського лікаря передбачали спільні зі Скоропадським відвідання чернігівських архівів (малися на увазі, напевно, архіви судових установ і губернського дворянського зібрання), де він сподівався знайти багато відповідних документів²⁹⁵. До складу відроджуваної збірки планувалося залучити, крім архівалій, також рідкісні та джерельні видання, книги з історії України. Серед таких називалися “Щоденник” Я. Марковича (в обох виданнях – московському скороченому та київському повнішому), двотомник “Материалы для отечественной истории” М. Судієнка, праця М. Рігельмана, стародрук 1712 р. з Лаврської друкарні

“Іфіка ієрополітика, или Філософія нравоучителная...”, прикрашений гербом Івана Скоропадського та відповідною присвятою гетьману²⁹⁶. Збиралася також інформація про історичні речі, які належали гетьману Івану Скоропадському та його родині. Зокрема, згадувалися скатертина, розшита його гербами, віднайдена в одній з чернігівських церков; Євангеліє, подароване гетьманом Чернігівському Петропавлівському монастирю²⁹⁷, портрети представників роду.

Приблизно з 1895 р. до реалізації планів відновлення фамільного архіву Скоропадських долучився інший любитель української старовини – В. Горленко, давній приятель родини Скоропадських. З листа від 13 серпня 1895 р. стає зрозумілим, що цей нащадок старшинського роду розпочав співпрацю з Дорошенком ще раніше, намагався допомагати йому в формуванні згаданого архівного зібрання. Він брав на себе переговори з власниками приватних архівів Покорських та Олександровичів, а також з київським чиновником О. Новицьким. Останньому він збирався написати “Инструкцию об извлечении (способом, ему одному известным) универсалов Скоропадского из архивов киевских присутственных мест”²⁹⁸. В. Горленко був у захопленні від ідеї “предпринять совместные архивные изыскания”²⁹⁹, і вже скоро надіслав кілька копій гетьманських універсалів від 1712, 1714, 1716 і 1721 років, розповідав про наявні в його збірці листи Івана Скоропадського до полковника Прилуцького Д. Горленка³⁰⁰. Найбільшим і найцікавішим надходженням до фамільного архіву Скоропадських, отриманим від Горленка в 1896 р., стала копія судової справи, яку багато років вели Михайло та Іван Скоропадські з гетьманом Кирилом Розумовських за с. Оржицю. Свого часу вона була передана краєзнавцю О. Лазаревським³⁰¹. Нині ця справа зберігається в фамільному фонді³⁰².

Але найвагомішою формою сприяння відродженню фамільного гетьманського архіву з боку досвідченого знавця українських старожитностей стали його поради. Насамперед він пропонував спрямувати пошуки в бік московських архівосховищ: Архіву МЗС та Рум’янцевського музею (збірка М. Маркевича). Створення Чернігівської губернської архівної комісії й отримання нею значною кількістю документів з архівів “Глуховской генеральной канцелярии, дел упраздненных при Екатерине монастырей”³⁰³ також визначило напрям нових досліджень. Але основним місцем пошуків, за В. Горленком, мали бути “частныя руки”, тобто приватні архіви, де, на його думку, “должно быть еще очень много” фамільних паперів Скоропадських. Кілька адрес він назвав одразу: Яценко з Григорівки, колишній управитель маєтків Скоропадських; І. Ф. Романов з Петербурга, позашлюбний син П. Я. Скоропадського, Фененко, одружений свого часу на вдові того самого П. Скоропадського (папери гайво-

ронських Скоропадських), а також інші чисельні “владельцы фамильных бумаг Вашего рода”, які були готові, на думку красзнавця, обмінятися рукописами³⁰⁴. Місцем пошуків фамільних архівалій Скоропадських мали слугувати також лавки букіністів, де Горленку кілька разів вдалося натрапити на цікаві документи³⁰⁵.

Проте, наскільки дозволяє з’ясувати кореспонденція, що збереглася, концепційно ідея нового “Архіву Скоропадських” ще не була достатньо продуманою. У всіх згаданих вище листах ішлося про збирання паперів Скоропадських взагалі, визначалися напрями такого збирання, але жодного разу не йшлося про концепцію, теоретичні засади відтворення фамільного архіву. Та й сам Павло Скоропадський за тих часів навряд чи міг визначитися з цим, просто прагнучи збирати фамільні папери, раритети, книги й портрети. Нагадаємо, що серед його планів на майбутнє, пов’язаних з відродженням пам’яток старовини, було також відновлення Анастасіївської каплиці у Глухові, зіпсованої помпезними прибудовами Терещенків, зведення в Кубаровському маєтку “панського будинку” за зразками XVII–XVIII ст. Але все це перебувало в стадії планів і обговорень. Натомість його досвідченіші дорадники вже наполягали на окресленні якихось чітких орієнтирів. Так, В. Горленко мріяв не стільки про збирання звичайного приватного архіву, або ж про видавничий проект “Архів Скоропадських” (“издание Вашего семейнаго “Архива”: очевидно, на кшталт “Сулимівського”, “Любецького архіву Милорадовичів” тощо), скільки про влаштування “малороссийскаго собрания вещей (род Музея)”³⁰⁶. При цьому він наполягав на необхідності серйозно обговорити концепцію спільної праці³⁰⁷.

П. Дорошенко напевно теж уявляв собі розпочату працю не лише як звичайне панське колекціонування без системи та предмета. На відміну від Горленка, він звертав більшу увагу на археографічний бік справи. Так, 1908 р. чернігівський красзнавець спеціально надіслав Павлу Скоропадському одну з книг Стороженкового архіву – останньої за часом публікації фамільних паперів, яку вважав зразковою: “...это все мои козни, рассчитанные на то, чтобы вовлечь Вас в участие в его предприятии. Н. В. Стороженко и его брат Андрей Владимирович – мои приятели, люди с прекрасным положением (очень богатые при этом), коренной дворянский род в Полтавской губернии. Оба брата серьезные ученые. Издание их “Стороженок” труд во всех отношениях образцовый; в таком виде желательно иметь бы побольше наших семейных архивов”³⁰⁸.

Дорошенко хотів побачити в “Малороссийском родословнике”, що видавався як останні томи Стороженківського видання, статтю про рід Скоропадських, ілюстровану родинними портретами, які мав Павло Скоропадський. У зв’язку з цим глухівський лікар рекомендував гетьманському нащадку виконавця такої титанічної праці – В. Модзалевського,

атестованого в листі від 29 грудня 1908 р. як “лучший теперь знаток истории и старины малорусской...”³⁰⁹. Саме цій людині, на думку Дорошенка, можна було доручити упорядкування архіву Скоропадських.

Так почалася багаторічна історія співпраці двох гідних спадкоємців давніх старшинських родів – майбутнього гетьмана Павла Скоропадського та історика, генеалoga, археографа й архівіста В. Модзалевського. Її висвітленню в сучасній історіографії присвячено вже кілька праць, найгрунтовнішою з яких є розвідка київського вченого В. Ульяновського³¹⁰.

П. Дорошенко заочно познайомив їх ще в 1908 р. Принаймні в листі до Скоропадського, датованого 1 травня того року, він називав В. Модзалевського своїм приятелем і нагадував полковнику: “я Вам говорил, что он может составить Ваше фамильное собрание”³¹¹. Пізніше він ще неодноразово згадував у своїх листах про історика (в той час він працював у Петербурзі офіцером-вихователем Першого кадетського корпусу). Нарешті, отримавши згоду Павла Скоропадського щодо залучення знавця української генеалогії до роботи над відновленням архіву гетьманського роду (очевидно, вирішальним аргументом став перший випуск його “Малороссийского родословника”), написав В. Модзалевському про доцільність особистого знайомства, давши майбутньому гетьману таку характеристику: “...он полковник Кавалергардского полка, флигель-адъютант, я уверен, что для Вас это будет очень приятное знакомство, он человек живой, очень образованный, и любящий свою родину...”³¹².

Перша зустріч Павла Скоропадського з В. Модзалевським відбулася 3 січня 1909 р. Тоді ж та під час наступної зустрічі, 7 березня, історик ознайомився з архівною збіркою Скоропадських, принаймні тої частини, що перебувала в будинку полковника в Царському Селі, оцінивши її як “большой и любопытный архив, об издании которого все время и шла речь”. Історик зауважив, що впродовж одного відвідання таку збірку неможливо було навіть оглянути: “Всего архива я не успел и просмотреть, а лишь понюхал”. Результати бесіди В. Модзалевський у щоденнику підсумував так: “...принципиально почти решили вопрос, что я буду работать над его родом [очевидно, йшлося про написання історії роду Скоропадських. – *Авт.*] и изданием его семейного архива”³¹³. Згодом відбулися наступні зустрічі, пов’язані як з подальшою роботою генеалoga над “Малороссийским родословником”, так і здійсненням нового проекту – на замовлення майбутнього гетьмана. Насамперед чіткішого окреслення потребували концепційні засади наступної роботи.

В їхньому розробленні можна відзначити участь усіх трьох нащадків національної еліти: Павла Скоропадського, П. Дорошенка та В. Модзалевського. У ході постійного обміну думками під час особистих зустрічей та шляхом листування народжувався архівно-археографічний проект

“Архів Скоропадських”, якому судилося бути започаткованим уже в наступні роки. Проте кілька зауважень щодо збереженості цього епістолярію. Нині в нашому розпорядженні є лише частина листів П. Дорошенка до Павла Скоропадського та В. Модзалевського; ані листів Скоропадського до Дорошенка, ані будь-яких слідів листування В. Модзалевського зі Скоропадським не знайдено.

Як можна з’ясувати за щоденниками В. Модзалевського та листами П. Дорошенка до нього і майбутнього гетьмана, датованих першою половиною 1909 р., Павло Скоропадський запропонував першому з них розпочати роботу над підготовкою до друку збірника фамільних документів та хроніки роду. Та ж концепція простежувалася і в листі до П. Дорошенка, отриманим останнім на початку березня 1909 р., і де полковник виклав краєзнавцеві своє бачення майбутньої праці. На жаль, цей лист не зберігся (разом з усією збіркою Дорошенка пішов димом восени 1917 р.), тому судити про сформульовані полковником пропозиції можна лише з відповіді кореспондента.

Отже, за оцінкою П. Дорошенка це був “план об издании материалов для истории рода Скоропадских и самой истории или фамильной хроникки”, на кшталт здійснених наприкінці XIX ст. видань: багатотомної праці О. Барсукова “Род Шереметьевых” або тритомника О. Васильчикова “Семейство Разумовских” (вони згадувалися Дорошенком). Про останнє видання як документальну фамільну хроніку стрімкого злету й наступного занепаду родини елизаветинського фаворита ми вже згадували. Перше ж було поліграфічно дуже багато оформленою 6-томною родовою хронікою, що виходило у світ упродовж 1880–1892 років³¹⁴. Її підготовці та виданню сприяв граф С. Шереметьєв, полковник і флігель-ад’ютант, нащадок стародавнього російського дворянського роду, який “задумал лет пять назад доброе и, к сожалению, очень редкое у нас дело – почтить свой славный род воспроизведением его жизни и деяний и тем послужить общему делу разработки нашей исторической науки”³¹⁵. Тогочасна історична наука сприйняла це видання дуже прихильно. Київський професор В. Іконников у своїй рецензії на перші 4 томи підкреслював його засадничі особливості – наявність покажчиків (особового, географічного, предметного) та використання великої кількості матеріалів з української історії. На його думку, “особенно книга ценна тем, что избобилует цитатами из неизданных доселе памятников, представляющих высочайший интерес: из рукописей Московскаго главнаго архива министерства юстиции, из архива министерства иностранных дел, из ненапечатанных хроник XVII века, хранящихся в Императорской публичной библиотеке и проч.”. Єдиний закид, зроблений рецензентом – цілковита зосередженість автора на політичній та дипломатичній історії, що спричинило відсутність

інформації про приватне побутове життя, духовні інтереси і потреби, ведення господарства, задоволення та розваги представників боярського роду³¹⁶.

Як бачимо, увазі Павла Скоропадського пропонувалися принаймні три концепції видання: Стороженківська, тобто публікація якомога повнішого корпусу фамільних документів з власного та інших архівів, у тому числі оприлюднених раніше; О. Барсукова, тобто видання великої родової хроніки, але без публікації архівних документів; О. Васильчикова, що поєднувала фамільну хроніку з публікацією родових архівалій як додатків до томів. Згадаємо принагідно, що існувало ще одне двотомове видання, присвячене українському роду Безбородьків, яке теж поєднувало хронікальну розповідь з публікацією виявлених у різних архівосховищах документів, пов'язаних з життям і діяльністю О. Безбородька³¹⁷.

Очевидно, сам нащадок гетьманського роду більше схилився до підготовки двох окремих видань: збірника документів та фамільної хроніки. П. Дорошенко рішучо заперечував проти цього, аргументуючи свою позицію витратністю і довготривалістю такого проекту: "...издавать отдельно материал и отдельно хронику, мне кажется, слишком длинная история, да и непрактичная затея: это должно быть сделано одним лицом и в одном издании"³¹⁸. Були в нього й сумніви щодо можливості знайти гідного виконавця для підготовки фамільної хроніки: "...теперь у нас в Малороссии нет никого, кто исполнил бы эту задачу так, как Вам хочется и как это следовало бы (Вы в письме хорошо, ясно высказали свой взгляд). [...] Тут осенью, во время археологического съезда, я видел всех: и стариков, и молодежь, все это специалисты, сухие педанты, а большей частью, скажу откровенно, люди довольно неученые или узкия"³¹⁹. Так само рішучо він заперечував проти своєю кандидатури як майбутнього автора фамільної хроніки, підкресливши: "я никогда себя не пробовал на этом поприще"³²⁰. Дійсно, глухівський лікар був досвідченим знавцем старожитностей, любив розповідати про старовину, але так і не написав за своє життя жодної історичної розвідки.

Тому П. Дорошенко наполягав на продовженні вже розпочатого збирання документів, оскільки тим самим готувався матеріал для написання хроніки. Разом з тим глухівський краєзнавець пропонував внести певні корективи в організацію збирацької діяльності, оскільки минулі більш ніж 10 років не принесли значних успіхів у поповненні фамільного архіву. Його пропозиції зводилися до такого: "Материалы рассеяны ведь повсюду: и у частных лиц, и в Киеве, и в Чернигове, и в Полтаве, и особенно в Москве. Работы по собиранию хватит не только на одного, но и на двух человек. План должен быть в этом отношении выработан предваритель-

но; главное положение: документы подбираются по системе, и копируются точно и целиком, не мудрствуя лукаво”³²¹.

Ця думка була погоджена з В. Модзалевським, який після певних роздумів дав згоду “взять на себя пока только предварительное собиране материалов по истории его [Павла Скоропадського. – Авт.] рода, с разъездами, с платой по 75 руб. в месяц и с условием работы на два года”³²². Про таку узгодженість позицій свідчить лист П. Дорошенка до В. Модзалевського від 17 березня 1909 р.: “П. П. Скоропадский спрашивал меня, как поступить насчет издания его архива; я ответил ему в желательном для Вас смысле: лучше всего, не теряя времени, заняться собиранием материалов, широко организовав эту работу, т.е. использовать все и повсеместно. Я ему сказал, что другого, кто так подготовлен исполнить эту работу, как Вы, я не знаю”³²³.

Утім, остаточний вибір концепції був за Скоропадським, який збирався прийняти рішення після особистої зустрічі з П. Дорошенком у квітні того ж року. Планувалось запросити на неї В. Модзалевського. Чи відбулася ця зустріч, нам невідомо, але в доповідній останнього, датованій 1912 р., викладалися основні положення такої домовленості: “При первоначальной разработке плана собирания бумаг предположено было, что эта предварительная работа продлится до тех пор, пока не будет сосредоточено в копиях решительно все, что только может оказаться из бумаг, имеющих отношение к роду Скоропадских, в правительственных и частных архивах. Затем предложено было пригласить лицо, которому будет поручено составление подробнейшей и полнейшей истории рода Скоропадских в связи с историей Малороссии. При этом предполагалось, что собиране материалов и их копирование займет приблизительно 5–6 лет.”³²⁴. Уже з 1909 р. В. Модзалевський розпочав цілеспрямоване активне поповнення фамільного архіву Скоропадських, конкретні обставини якого уважно дослідив чернігівський історик О. Коваленко³²⁵.

Щоправда, влітку 1909 р., переглянувши список віднайдених В. Модзалевським документів з історії роду Скоропадських, П. Дорошенко досить критично оцінив проведену істориком роботу. Він написав полковнику: “Признаться, я ожидал большего; выходит, что на него в таких делах нельзя положиться”³²⁶. І надалі песимістична нотка з цього приводу інколи звучала в листах Дорошенка до майбутнього гетьмана. Прикладом, у квітні 1911 р. Дорошенко повідомляв про перехід Модзалевського на посаду завідувача чернігівськими музеями й обіцяв узяти історика під особистий контроль: “тут я прослежу, чтобы он работал для Вас хорошо”³²⁷. А 4 листопада того ж року він згадував про вказівку Скоропадського “понуждать Вашего “придворного историографа” энергичнее работать. [...] Я буду следить за этим основательно”³²⁸.

Упродовж перших чотирьох років (1909–1912) під керівництвом та за активною участю В. Модзалевського була проведена величезна робота, обсяги якої сам учений оцінив як 5 тис. аркушів документів. Були переглянуті насамперед петербурзькі архівосховища (від архіву Кадетського корпусу, офіцером-вихователем якого В. Модзалевський тоді працював, до архіву Сенату, Державної Ради тощо). Двічі історик виїздив до Москви (1911–1912), де працював в Архіві міністерства юстиції та з рукописами Рум'янцевського музею. Але найбільш плідною була його праця в рідному Чернігові. Здійснивши туди два відрядження (1909–1910), історик згодом взагалі перебрався на батьківщину, де досліджував архіви губернського правління, дворянського зібрання та губернського маршала, казенної палати, духовної консисторії, судових установ – від центрального судового архіву до повітових судів, ліквідованих намісницьких правлінь, збірки губернської архівної комісії, Українського музею старожитностей ім. В. Тарновського тощо. За дорученням В. Модзалевського здійснювалося виявлення в Харківському історичному архіві при університеті, де з кінця XIX ст. зосереджувалися залишки фондів центральних установ Гетьманщини. Загалом до грудня 1917 р. було виявлено й скопійовано документи, які складають, за найскромнішими припущеннями, не менш як 150 справ нинішнього фамільного фонду й датуються початком XVIII – другою половиною XIX ст. Точніший підрахунок неможливий, оскільки копії, зняті В. Модзалевським, не формувалися в окремі справи, а приєднувалися до інших за предметно-хронологічною та тематичною ознаками. Розпізнати їх можливо лише за почерком історика, якщо він особисто переписував документ, або ж правив їх після переписувача. У зв'язку з цим незрозумілим для нас є висновок В. Ульяновського про те, що нібито всього “у родинному архіві збереглися чотири томи документальних матеріалів”, виявлених істориком³²⁹. Аналіз змісту 150 згаданих справ дозволяє констатувати, що В. Модзалевський намагався виявити й скопійовати абсолютно всі документи, які тією чи іншою мірою були пов'язані з найвідомішими представниками фамілії (навіть такі, де Скоропадські просто згадувалися або ж які підписували за своїми службовими повноваженнями). Так, було скопійовано велику кількість універсалів гетьмана Івана Скоропадського монастирям; документів, підписаних М. Скоропадським як генеральним підскарбієм та членом Генеральної військової канцелярії тощо. Дуже значними були обсяги виявлених і скопійованих істориком судових справ. Подеколи саме вони складали основний пласт інформації про окремих представників фамілії Скоропадських. Ще більшою була кількість судових справ, пов'язаних з представниками роду Скоропадських, які В. Модзалевський виявив серед документів чернігівських судових установ. Дійшло до того, що матеріали

про деяких далеких родичів Павла Скоропадського в складі сучасного фамільного фонду представлені виключно такого роду справами, а серед архівалій інших, більш відомих членів роду судові справи складають значний відсоток. З іншого боку, очевидним стає той факт, що абсолютно не проводилося виявлення дотичних документів у найвідоміших приватних архівах, насамперед у Яготинському архіві Репніних, Любецькому – Милорадовичів, Диканському – Кочубеїв, фамільних збірках Ханенків, Лизогубів, Полуботків та інших споріднених родів. На нашу думку, об'єктивно це була найбільша помилка відомого історика, адже практично всі згадані архіви загинули від суспільних катаклізмів упродовж першої половини ХХ ст. разом з усією своєю невідтворюваною інформацією.

Підсумки своєї чотирирічної праці зі збирання фамільних архівалій В. Модзалевський підбив 1912 р. у доповідній записці, представленій Павлу Скоропадському. Вона була опублікована В. Ульяновським у журналі “Архіви України” як головний програмний документ архівно-археографічного проекту “Архів Скоропадських”³³⁰. У ній констатувалася певна криза в роботі з формування архіву: “После первых двух поездок в Чернигов для обследования его архивов, В. Л. Модзалевским было доложено, что он, находя лично свой гонорар достаточным, считает необходимым увеличение ассигновки на копирование бумаг, так как количество найденных им материалов превзошло все ожидания. Одновременно им была высказана мысль о полной уместности и желательности предварительного издания собранных бумаг в виде сырого и систематически подобранного материала, который с одной стороны представил бы громадный научный интерес, а с другой облегчил бы (в изданном виде) работу лица, которому будет поручено составление истории Скоропадских”³³¹. Модзалевський наголошував, що при таких темпах роботи та фінансуванні потрібні будуть не менш як 10 років для копіювання всіх потрібних документів, оскільки ще не завершено опрацювання чернігівських і московських архівів, зовсім не виявлялися документи в Кисві та Полтаві. Особлива увага приділялася обґрунтуванню необхідності розпочати “в будущем же году” видання “Архіву Скоропадських”.

Археографічна частина запропонованого Модзалевським проекту вражає своєю детальною розробленістю. Обравши систематично-хронологічний та біографічний принципи публікації, він до дрібниць розписав схему видання: “Определив ветви рода Скоропадских и выделив из них личности, заметные по своей общественной деятельности, приурочить к ним известные части “Архива”, назвал их томами. Каждый том имеет затем несколько отделов, по которым распределяются собранные материалы в зависимости от их содержания; наконец, каждый том имеет неограниченное количество выпусков, выходящих в свет после накопления

матеріала и его печатания. При этом дальнейшая работа по собиранию материалов не будет нарушать всей системы, которая в то же время и не потребует ежегодно больших средств”³³². Всередині кожного випуску документи пропонувалося розміщувати у такому порядку: “1) Бумаги о службе; 2) Универсалы, купчие и продажные (землевладение); 3) Тяжебные бумаги (и другие юридические акты); 4) Духовные завешания; 5) Частная переписка; 6) Хозяйственные распоряжения (контракты, приходно-расходные книги и записи и т. д.)”.

Як бачимо, запропоновану схему збірників фамільних документів було складено з урахуванням здобутків та недоліків усіх попередніх аналогічних видань. Від них вона відрізнялася продуманістю й доцільністю, дозволяла публікувати виявлені документи по мірі їх надходженням, але разом з тим по завершенню “Архів Скоропадських” мав стати повним корпусним виданням фамільних документів. Єдине, що могло перешкодити втіленню в життя цієї стрункої схеми – виявлення такої кількості документів про певну постать роду Скоропадських, яка виявилася б недостатньою для окремого тому. Так, В. Модзалевський планував видати як перший том документи XVII ст. про предків гетьмана Івана Скоропадського та його братів. Але й досі будь-яких історичних свідчень про них не виявлено, як не було знайдено відповідних документів самим Модзалевським. Тому “Архіву Скоропадських” загрожувала небезпека побачити світ взагалі без першого тому. Втім, сам історик пропонував розпочати видання вже в 1913 р. не з першого, а з четвертого тому (“Павел Ильич и его потомство”), “материала для которого собрано уже значительное количество”³³³. При цьому В. Модзалевський старанно обходив питання про редактора томів, але з контексту доповідної впливало, що він міг би виконати цю роботу якнайкраще.

Реакція Павла Скоропадського на цей проект наразі нам невідома, оскільки єдиний відомий текст доповідної зберігся у фондах Інституту рукопису НБУВ, серед паперів самого Модзалевського³³⁴, а у фонді Скоропадських відсутній (як, до речі, й більшість відомостей про конкретний перебіг співпраці двох нащадків старшинських родів). Можна навіть припустити, що доповідна так і не була подана генералу, адже ні 1913 року, ні пізніше жоден з випусків “Архіву Скоропадських” так і не вийшов друком, хоча на видання одного з них, за підрахунками В. Модзалевського, було необхідно лише 3 тис. руб. Відомо лише, що із своїм проектом Модзалевський ознайомив П. Дорошенка, про що той писав Павлу Скоропадському 8 листопада 1912 р., не висловлюючи, однак, своєї думки з цього приводу. Разом з тим загальна сума асигнувань, як і вимагалось у проекті, в 1913 р. дійсно збільшилася, чим В. Модзалевський, за словами Дорошенка, був дуже задоволений³³⁵.

Що ж до написання родинної хроніки, то про це згадувалося в доповідній як про справу дуже далекого майбутнього. Здається, що після відмови свого глухівського приятеля нею перестав цікавитись і сам Скоропадський. Скоріше за все, він так і не наважився довірити нікому іншому, крім П. Дорошенка, дослідження історії своєї родини. Модзалевський же зайнявся виключно збиранням архівних документів.

Перша світова війна, яка розпочалася невдовзі, взагалі унеможливила появу такого видання. Генерал Скоропадський пішов на фронт, і тим самим повністю відірвався від турбот, пов'язаних з поповненням фамільного архіву. Всі вони лягли на плечі його дружини, яка активно залучилася до збирання та опрацювання фамільних архівалій. Чоловік зміг прищепити їй любов до архівних документів. З 1914 року, коли генерал перебував на фронті, вона особисто займалася фамільним архівом: вела листування з В. Модзалевським (ці листи, на жаль, відсутні), отримувала від нього копії архівних документів, впорядковувала військовий архів, епістолярій, щоденники чоловіка, що надходили з фронту, переписувала їх і взагалі опікувалася зберіганням. Вона, без перебільшення захопилася цією роботою (“увлеклась опять нашим архивом, который перевезла к себе”³³⁶), мріяла, щоб після війни та революції чоловік залишив військову службу, і зайнявся виключно архівом: “После войны хотелось бы мне лично заняться детьми, калеками и больными, и видеть тебя в пиджаке, разбирающим семейный архив в обществе милого бедного Дороха [П. Дорошенка. – *Авт.*] где-нибудь в Чернигове, Полошках или за границей”³³⁷.

Під її керівництвом В. Модзалевський продовжив виявлення і копіювання документів, пов'язаних зі Скоропадськими. Так, з листа управлятеля маєтками Скоропадських С. Пешехонова від 3 лютого 1915 р. відомо, що в 1914 р. Модзалевський надіслав до Петрограда дев'ять посилок з копіями документів, які Олександра Петрівна розбирала та сортувала³³⁸. На жаль, події наступних років призвели до того, що 1917 р. він зміг відправити до Петрограда далеко не всі виготовлені копії. Частина з них так і залишилася в Чернігові, й нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ у складі особового фонду В. Модзалевського. Докладний перелік цих архівалій навів у своїй статті В. Ульяновський: “Це, зокрема, ціла низка документів з архіву “Справи Малоросійської колеґії” (Москва, Харків) за 1719–1781 рр., які копіював у Харківському історичному архіві служитель І. Полозов протягом 1911–1915 рр. (НБУ ім. В.І. Вернадського, ІР, ф. III, спр. 34128–34143), два великих томи копій матеріалів з архіву Стародубської повітової судової палати та державних установ Харківського архіву за 1751–1875 рр. (там само, ф. II, спр. 17781–17783, 524 арк.; спр. 17605–17608, 489 арк.); копії генеалогічних схем ХІХ ст. (там само, спр. 17012–17013)”³³⁹.

До грудня 1917 р., коли зі зрозумілих причин, тимчасово, як їм здавалося, Скоропадські припинили роботу зі збирання родинних документів, було переглянуто фонди найбільш інформаційно насичених московських і петербурзьких архівів, Харківського історичного архіву, де зберігалися залишки документів установ Гетьманщини, та велика кількість чернігівських відомчих архівів, зокрема судових установ. В. Модзалевський знайшов цікаві документи в архівах Петербурзького кадетського корпусу, в Чернігівській губернській архівній комісії та дворянському депутатському зібранні, секретарем якого він працював певний час. Упродовж 1909–1917 років було зібрано величезну кількість архівалій (не менш ніж третина історичної частини нинішнього фамільного фонду), які разом з надбанням предків Павла Скоропадського висвітлювали роль цієї родини в українській історії XVIII–XIX ст.

Крім обов'язків хранителя фамільного архіву, Олександра Скоропадська взяла на себе й здійснення камерально-археографічних досліджень. Слід зазначити, що В. Модзалевський, який або власноручно копіював документи, або вичитував їх після копіювання і виправляв помилки переписувача, обмежувався тим, що надавав їм заголовки і підписував легенду (на жаль, не скрізь). Іншої роботи, пов'язаної з камеральним опрацюванням рукописів, він навіть не міг проводити, оскільки щоразу мав під рукою лише частину виявлених документів, а не сукупність підібраних за темою, хронологією тощо матеріалів. Таке могла зробити лише людина, яка оглядала весь комплекс документів, співвідносила його з наявними архіваліями. Цією людиною була Олександра Скоропадська, яка мала в Петербурзі весь фамільний архів. Вона розбирала й описувала нові надходження, а також старі архівалії, в разі необхідності датувала та атрибутувала їх. Щодо такої її роботи збереглося свідчення С. Пешехонова в листі до В. Модзалевського: "...эти бумаги вынуты из присланных Вами обложек и частью рассортированы Александрой Петровной"³⁴⁰. На документах фамільного фонду збереглися записи, за якими можна відтворити зміст роботи дружини гетьмана над архіваліями. Так, значна увага приділялася з'ясуванню адресантів деяких листів. Окремі надписи взагалі були нав'язні особистими спогадами. На листі Павла Скоропадського до майбутньої дружини від 1897 р. містилася така приписка: "Первое письма Павлика ко мне"³⁴¹.

Дружина майбутнього гетьмана сприяла поповненню фамільного архіву і в інший спосіб. Оскільки за матерю вона належала до іншого старовинного українського роду – Кочубеїв, то принесла з собою в нову родину значну кількість успадкованих паперів з його історією. Це були архівалії за 1661–1915 роки, пов'язані із земельними володіннями роду (не лише в Україні, а також в російських і білоруських губерніях), службовою діяль-

ністю полковника Полтавського В. Кочубея, сина його глухівського повітового маршалка В. Кочубея, їхнє листування; особові та службові папери інших членів роду, які відігравали значну роль вже в російській історії першої половини ХІХ ст. Серед фамільних актів знаходилися історичні документи (копія тексту Люблінської унії 1569 р., універсали гетьманів тощо)³⁴². Ці документи стали інтегральною частиною фамільного архіву Скоропадських, оскільки їхні родинні зв'язки з Кочубеями почалися вже в середині ХVІІІ ст. Згодом папери Кочубеїв були вилучені зі складу того фамільного фонду Скоропадських, який сформувався в РДАДА наприкінці 1920-х років. 1935 р. з них штучно створили окремих фонд згаданого архіву, описаний тільки у 1949–1953 роках. Таким чином, можна стверджувати, що до складу фамільного архіву Скоропадських, остаточно оформленого приблизно у 1914–1917 роках, увійшли, крім паперів самих Скоропадських, родові архівалії Дурново, Кочубеїв та Міклашевських. Цей архів, як і більшість фамільних збірок української еліти, являв собою об'єднану архівну колекцію, вмістилище історичних джерел про різні сторони життя великого загону представників родової еліти Лівобережжя упродовж майже трьох століть.

Після березневих подій 1917 р. в Петрограді, коли помешканню та й самому життю Скоропадських загрожувала реальна небезпека від розбурханого охлосу, Олександра Петрівна, остаточно розібравши всі родинні папери, зробила кілька схованок для них, оскільки вважала цей архів та твори мистецтва, що належали родині, найціннішою частиною своєї власності, адже в разі втрати відновити їх було б неможливо³⁴³.

На жаль, доля виявилася невблаганною, і всі документи, зібрані зусиллями Павла та Олександрів Скоропадських за допомогою П. Дорошенка, В. Горленка, М. Василенка, а особливо В. Модзалевського, залишилися в Росії, і на той час для родини Скоропадських були фактично втрачені.

Уже на еміграції Скоропадські почали формувати новий архів, у якому документи з історії всієї фамілії (тобто самих Скоропадських, а також Дурново, Кочубеїв, Міклашевських та ін.) зайняли провідне місце. Цього разу їх збиранням займалася виключно дружина гетьмана. Її творчу методу докладно описувала дочка Єлизавета: “З ріжних книжок в тутешніх бібліотеках вона розшукала відомості про генеалогію нашої родини. Треба взяти до уваги, що у нас тут нічого не було. [...] Поки що моя мати всі ці матеріали збирає й порядкує по папках. Оброблених матеріалів ще небагато. Моя [мати. – Авт.] проглядає в бібліотеках все, що торкається всіх цих осіб і ріжних родів, члени яких в наш круг попадають. З деяких книжок випикує окремі рядки, іноді цілі сторінки. Відомості зв'язує до купи, але поки що без коментарів. Моя мати дуже любить копатися по бібліотеках й коли вона знайде щось нове, то для неї це велика насолода.

Моя мати не хоче починати обробляти начисто ці матеріали, поки не буде більш-менш все зібрано, що можна в тутешніх бібліотеках знайти. Матеріали ці ще не вичерпані. Моя мати вважає, що коли вона цього не зробить, то ніхто з нас, дітей, цього не зробить, бо ніхто не має нахилу й любові до такої роботи”³⁴⁴.

Документи, передані 1995 р. О. Скоропадською-Отт до ЦДІАК, дають уявлення про склад і зміст зібраних її матір’ю документів. Це, насамперед, виписки з різних історичних та генеалогічних праць, виданих у Росії впродовж XIX – на початку XX ст., а також опублікованих на еміграції в 20–40-х роках минулого століття. На підставі вивчення цих друкованих джерел були складені загальне родовідне дерево Скоропадських, список членів роду за XVIII–XX ст. та їхні родовідні розписи, родоводи споріднених фамілій – Апостолів, Войцеховичів, Горленків, Закревських, Іскрицьких, Кочубеїв, Лисенків, Марковичів, Милорадовичів, Міклашевських, Полуботків, Сулимів, Тарновських, Туманських тощо. Крім того, сформований на еміграції архів містив копії деяких історичних документів, зокрема й таких, що вже були у складі тростянецько-петербурзького архіву: духівниці Настасії Скоропадської³⁴⁵; окремих листів родичів за 1904–1914 роки³⁴⁶. До нового фамільного архіву ввійшли також спогади Павла Скоропадського про дитячі роки в Україні³⁴⁷; спомини гетьманової про людей, які оточували її в дитинстві (інший примірник цих записок зберігся і в Україні)³⁴⁸. Зібрані матеріали стали джерелом для досліджень, здійснених уже наприкінці 1930-х років О. Назаруком та особливо О. Прицаком, автором першої видрукованої генеалогії Скоропадських³⁴⁹. Про активне використання цих документів ішлося також в листах гетьмана та його дочки Єлизавети до першого. Так, у березні 1938 р. гетьман писав О. Назаруку про надсилання “матеріалів в справі генеалогії”³⁵⁰, а дочка роз’яснювала галицькому журналістові творчу лабораторію матері³⁵¹. Дослідження гетьманової з фамільної генеалогії носять абсолютно самостійний і закінчений дослідницький характер. Їх сміливо можна порівняти з працями О. Лазаревського та В. Модзалевського з українського родознавства, оскільки вони охоплюють історію досить великого кола українських старшинсько-шляхетських родів, а також російських князівсько-боярських та дворянських фамілій, що мали сімейні зв’язки з українською елітою. Те, що це дослідження було виконано не за архівними, а виключно за друкованими джерелами, жодним чином не применшує його наукового значення. Отже, Олександра Скоропадська вдало поєднала в своїй особі і власницю фамільного архіву, й його найпершого дослідника, камерального археографа та генеалога.

Фамільний фонд Скоропадських, який зараз перебуває на зберіганні у ЦДІАК, у значній своїй частині є плодом збирацьких зусиль Павла Ско-

ропадського, здійснених ним наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Він вважав відновлення фамільного фонду одним з головних своїх завдань, розпочав збирати архівалії роду буквально з перших кроків самостійного життя – від 1893 р. Разом з тим він усвідомлював, що тільки власних зусиль задля цього буде недостатньо, і тому залучив до архівних пошуків своїх знайомих – чернігівських краєзнавців П. Дорошенка та В. Горленка. З 1909 р. до цієї справи долучився молодий історик В. Модзалевський, за допомогою якого нарешті було вироблено концепцію документального видання та стратегію виявлення документів по різних архівосховищах. Саме завдяки останньому впродовж 1909–1917 років було зібрано значну частину історичних документів нинішнього фамільного фонду Скоропадських, тоді як за попередній період (1893–1908) до фамільного архіву потрапило лише кілька десятків документів. Ті ж копії, які В. Модзалевський не встиг передати до фамільної збірки в останній період своєї співпраці зі Скоропадськими (кінець 1916–1917 роки), відклалися в частині особового фонду вченого, яка нині перебуває в Інституті рукопису НБУВ.

¹ *Скоропадский П.* *Мое детство на Украине.* – С. 397.

² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1053.

³ Там само, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 4.

⁵ Там само, арк. 6–7.

⁶ Там само, оп. 2, спр. 696, арк. 16.

⁷ *Скоропадський П.* *Спогади.* – С. 145.

⁸ *Малыревский А. П.* *Скоропадский – гетман всея Украины: Биографический очерк.* – К., 1918. – С. 12.

⁹ *Игнатъев А. А.* *Пятьдесят лет в строю.* – М., 1959. – Т. 1. – С. 80.

¹⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 163а, арк. 232.

¹¹ Там само, спр. 690, арк. 16.

¹² *Игнатъев А. А.* *Пятьдесят лет в строю.* – М., 1959. – Т. 1. – С. 96.

¹³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 421, арк. 4зв.

¹⁴ Там само, арк. 25–25зв.

¹⁵ Там само, спр. 1116–1117, 1121–1123, 1125.

¹⁶ Там само, спр. 421, арк. 19зв.

¹⁷ Там само, спр. 690, арк. 16.

¹⁸ Там само, арк. 17.

¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 1166, арк. 14, 16, 18, 19.

²⁰ Там само, спр. 691, арк. 1зв.

²¹ Там само, спр. 1156–1159.

²² Див.: Фонды Российского государственного военно-исторического архива: Краткий справочник. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 56, 64; Центральный государственный военно-исторический архив СССР: Путеводитель. – М., 1979. – Ч. 1. – С. 271.

- ²³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 691, арк. 52зв.
- ²⁴ Там само, арк. 2, 3зв.
- ²⁵ Там само, спр. 692, арк. 22зв.
- ²⁶ Там само, спр. 1164, арк. 39–39зв.
- ²⁷ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 497.
- ²⁸ Там само, оп. 2, спр. 1169–1172.
- ²⁹ Там само, спр. 1607, арк. 15–16, 20–26.
- ³⁰ Горелов В. Військова діяльність “Ясновельможного пана Гетьмана усієї України та військ козацьких” Павла Скоропадського (1886 – лютий 1917 рр.) // Наукові записки. – Т. 1. – К., 1996. – С. 273.
- ³¹ *Игнатъев А.* Пятьдесят лет в строю. – Т. 1. – С. 246.
- ³² Федюк В. П. Украина в 1918 г.: Гетман П. П. Скоропадский. – Ярославль, 1993. – С. 11.
- ³³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 491, арк. 28–29.
- ³⁴ Там само, оп. 2, спр. 691, арк. 73зв.
- ³⁵ Там само, спр. 413, арк. 68.
- ³⁶ Там само, спр. 1128, арк. 1–5, спр. 1129, арк. 1–7.
- ³⁷ Там само, спр. 693, арк. 16, 18.
- ³⁸ Там само, спр. 1134, арк. 2–7.
- ³⁹ Бочковський І. Фінляндія та фінляндське питання. – 2-е вид. – Відень: Накладом СВУ, 1916. – С. 96.
- ⁴⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 693, арк. 29зв.–31.
- ⁴¹ Там само, арк. 25.
- ⁴² Там само, арк. 27зв.
- ⁴³ Там само, оп. 1, спр. 525, арк. 29.
- ⁴⁴ Там само, оп. 2, спр. 1131–1132, 1151.
- ⁴⁵ Там само, спр. 1139, арк. 1–3.
- ⁴⁶ Там само, спр. 692, арк. 88.
- ⁴⁷ Там само, спр. 1179.
- ⁴⁸ Там само, спр. 1181, 1184.
- ⁴⁹ Там само, спр. 1143, арк. 1.
- ⁵⁰ Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии: Время управления Н. И. Бобринкова. – СПб., 1905. – С. 92–94.
- ⁵¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 491, арк. 52.
- ⁵² Там само, спр. 1183, 1185–1194, 1196–2000, 2002.
- ⁵³ Там само, спр. 371, арк. 5, 6.
- ⁵⁴ Там само, спр. 1195, 2001.
- ⁵⁵ Фонды Российского государственного военно-исторического архива: Краткий справочник. – С. 129.
- ⁵⁶ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 525, арк. 67.
- ⁵⁷ Там само, спр. 1183, арк. 11.
- ⁵⁸ Там само, спр. 1207, арк. 1–6.
- ⁵⁹ Там само, спр. 1227, 1228, 1239, 1247.
- ⁶⁰ Там само, спр. 1225, 1241.
- ⁶¹ Там само, спр. 1248.

- ⁶² Там само, спр. 1238.
- ⁶³ Там само, спр. 1229, 1231, 1246.
- ⁶⁴ Там само, спр. 694, арк. 34.
- ⁶⁵ Там само, спр. 1209, 1211, 1217, 1230.
- ⁶⁶ Там само, спр. 694, арк. 41.
- ⁶⁷ Там само, спр. 1240, арк. 15–19.
- ⁶⁸ Там само, спр. 694, арк. 36.
- ⁶⁹ Там само, спр. 1209, 1211–1214, 1219, 1223–1226, 1233.
- ⁷⁰ Там само, спр. 1256.
- ⁷¹ *Воейков В. Н.* С царем и без царя: воспоминания последнего дворцового коменданта. – Минск: Харвест, 2002. – С. 9.
- ⁷² ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1244, арк. 2–6.
- ⁷³ Там само, спр. 694, арк. 45.
- ⁷⁴ Там само, арк. 53.
- ⁷⁵ Там само, арк. 61.
- ⁷⁶ Там само, оп. 1, спр. 491, арк. 109.
- ⁷⁷ Там само, арк. 121.
- ⁷⁸ Там само, оп. 2, спр. 694, арк. 80.
- ⁷⁹ Там само, арк. 121зв.
- ⁸⁰ Там само, арк. 112.
- ⁸¹ Там само, спр. 695, арк. 4–4зв.
- ⁸² Там само, арк. 6.
- ⁸³ Там само, арк. 132зв.
- ⁸⁴ Там само, арк. 24.
- ⁸⁵ Там само, арк. 38.
- ⁸⁶ Там само, спр. 1260, 1262–1265, 1267, 1268.
- ⁸⁷ Там само, спр. 1270.
- ⁸⁸ Там само, спр. 1270, 1272–1273, 1271, 1275–1277, 1281.
- ⁸⁹ Там само, спр. 695, арк. 1зв., 33зв., 49, 89.
- ⁹⁰ Там само, арк. 40.
- ⁹¹ Там само, арк. 68.
- ⁹² *Горелов В.* Військова діяльність... – С. 295; *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський: коротка хроніка життя // *Скоропадський П.* Спогади. – С. 38.
- ⁹³ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 696, арк. 2.
- ⁹⁴ Там само, арк. 23зв.
- ⁹⁵ Там само, спр. 1291.
- ⁹⁶ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 58.
- ⁹⁷ Там само. – С. 72.
- ⁹⁸ Там само. – С. 77.
- ⁹⁹ *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. – Львів, 2004. – С. 161.
- ¹⁰⁰ Державний архів Київської області, ф. 2793, оп. 2, спр. 748, арк. 1–3; *Герасценко Т. С.* Українська народна громада // Український консервативний і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – К., 2000. – С. 196–213.

- ¹⁰¹ ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 82, арк. 1.
¹⁰² Там само, ф. 4257, оп. 1, спр. 1, арк. 120.
¹⁰³ Там само, ф. 1125, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
¹⁰⁴ Там само, спр. 2, арк. 42; спр. 3, арк. 187, 219, 246–247.
¹⁰⁵ Там само, спр. 3, арк. 295–295зв.
¹⁰⁶ Український музей у Празі: Опис фонду / Упор. Р. Махаткова. – Київ, Прага, 1996. – С. 69–70.
¹⁰⁷ ЦДАВО, ф. 1125, оп. 1, спр. 3, арк. 250.
¹⁰⁸ Там само, арк. 297.
¹⁰⁹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 47.
¹¹⁰ *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. – Львів, 2004. – С. 46, 285, 292, 311, 321, 344 та ін.
¹¹¹ ЦДАВО, ф. 1876, оп. 1, спр. 52, арк. 45.
¹¹² *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. – С. 161.
¹¹³ Бюлетень гетьманської управи. – Ч. 23. – Серпень 1935. – С. 2. – ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 373, арк. 111.
¹¹⁴ *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. – С. 292.
¹¹⁵ ЦДАВО, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 70.
¹¹⁶ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 449, арк. 1–8.
¹¹⁷ Там само, арк. 2.
¹¹⁸ *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. 1. – СПб., 1901. – С. XVI–XVII.
¹¹⁹ Див.: ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 734, арк. 2–7.
¹²⁰ Там само, спр. 562.
¹²¹ Там само, спр. 441.
¹²² Там само, оп. 2, спр. 163б, арк. 70–72.
¹²³ Там само, арк. 1.
¹²⁴ Там само, спр. 819.
¹²⁵ Там само, арк. 87зв.
¹²⁶ Там само, арк. 104зв–105.
¹²⁷ Там само, арк. 104зв.
¹²⁸ Там само, оп. 1, спр. 441, арк. 2–9.
¹²⁹ Там само, оп. 2, спр. 163б, арк. 125.
¹³⁰ Там само, арк. 105.
¹³¹ Там само, спр. 1435, арк. 1–4.
¹³² Там само, спр. 163б, арк. 133зв.
¹³³ Там само, арк. 123.
¹³⁴ Там само, арк. 136.
¹³⁵ Там само, арк. 118–119.
¹³⁶ Там само, арк. 72зв.–73.
¹³⁷ Див.: ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 425, 429, 433, 434, 438–442, 445, 480, 564, 565, 604, 605, 622, 640, 641, 654, 661, 676, 679, 688, 837, 840, 841.
¹³⁸ Там само, оп. 2, спр. 163б, арк. 95.
¹³⁹ Там само, оп. 1, спр. 507, арк. 2–17.
¹⁴⁰ Там само, спр. 584, 587, 796.
¹⁴¹ Там само, спр. 585.

- 142 Там саме, спр. 602, 603, 620, 635–637, 651–653, 799, 801.
143 Там само, спр. 703.
144 Там само, оп. 2, спр. 163б, арк. 20.
145 Там само, оп. 1, спр. 506, 576, 576, 619, 799.
146 Там само, спр. 505, 573, 579, 585, 593, 667, 710, 714, 792, 796, 799, 838, 839,
846.
147 Там саме, спр. 579, арк. 5–9.
148 Там само, спр. 712, арк. 1–22.
149 Там саме, спр. 502.
150 Там само, оп. 2, спр. 163в, арк. бзв.
151 Там само, спр. 163а, арк. 213–214.
152 Там само, арк. 12–12зв.
153 Там само, спр. 163в, арк. 23–24.
154 Там само.
155 Там само, оп. 1, спр. 609.
156 Там само, спр. 428, арк. 1–2.
157 Там само, спр. 608, арк. 23.
158 Там само, спр. 852.
159 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 383.
160 *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. – С. 414.
161 ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 448; оп. 2, спр. 1440.
162 Там само, спр. 511, арк. 10.
163 Там само, спр. 578, 569, 578, 598, 614, 627, 630, 631, 648, 678.
164 Там само, оп. 2, спр. 1476, арк. 1–7.
165 Там само, спр. 692, арк. 32–32зв.
166 Там само, арк. 48зв.
167 Там само, оп. 1, спр. 484, арк. 1–6.
168 Там само, спр. 552, 568, 611, 625.
169 Там само, спр. 331, арк. 3–9.
170 Там само, спр. 483, 595.
171 Там само, спр. 594, 657.
172 Там само, оп. 2, спр. 1405.
173 Там само, оп. 1, спр. 575.
174 Там само, оп. 2, спр. 1425, 1429.
175 Там само, оп. 1, спр. 597, 615, 629.
176 Там само, оп. 2, спр. 696, арк. 21.
177 Там само, спр. 1432.
178 Там само, спр. 1436.
179 Там само, спр. 1444.
180 Там само, спр. 693, арк. 82.
181 Там само, арк. 85зв.
182 Там само, спр. 696, арк. 8зв.
183 *Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г.* Монастирі та храми землі Сіверської. – К.: “Техніка”, 1999. – С. 144.
184 ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 327, арк. 7–10.
185 Там само, спр. 328, арк. 25–27.
186 Там само, спр. 337, арк. 3.

- ¹⁸⁷ Там само, оп. 2, спр. 1007, арк. 19.
- ¹⁸⁸ Там само, спр. 1009, арк. 1.
- ¹⁸⁹ Там само, спр. 1017, арк. 1.
- ¹⁹⁰ Там само, спр. 1018, арк. 1; спр. 1021, арк. 1; спр. 1022, арк. 1–6.
- ¹⁹¹ Там само, спр. 1020, арк. 1.
- ¹⁹² Там само, спр. 1339, арк. 1–25; спр. 1340, арк. 1–17.
- ¹⁹³ Там само, спр. 1054, арк. 1–5.
- ¹⁹⁴ Там само, спр. 1059, арк. 1–7.
- ¹⁹⁵ Там само, спр. 1358–1361.
- ¹⁹⁶ Там само, спр. 1363, арк. 1–15.
- ¹⁹⁷ Там само, спр. 1370, 1371, 1373, 1374.
- ¹⁹⁸ *Войцехівська І. Н., Ляхоцький В. П.* Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 52 с.; *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолографія (епістологія) як наука історичного циклу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики / Збірка наукових праць і спогадів. – Ч. 2. – К., 1998. – С. 23–45; *Коцюбинська М.* Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість. – К.: “Дух і літера”, 2001. – 300 с.; *Кузьменко В. І.* Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. ХХ ст. – К., 1998. – 306 с.
- ¹⁹⁹ *Старовойтенко І. М.* Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело. – Дисертація на здобуття наук. ст. к. і. н. – К., 2004. – С. 22.
- ²⁰⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 494, арк. 1–4зв.
- ²⁰¹ Там само, спр. 696, арк. 16.
- ²⁰² Див.: *Папакін Г.* Листи з 1917 року (Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Росії) // Архіви України. – 2002. – №1–3. – С. 81–112.
- ²⁰³ Див., наприклад: Уряди Української Держави // Уряди України в ХХ ст. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 89–112; *Верстюк В.* Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 р. // Гетьман Павла Скоропадський та Українська Державна 1918 р. – С. 142 та ін.
- ²⁰⁴ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 692, арк. 57зв.–58.
- ²⁰⁵ Там само, спр. 690, арк. 34, 35.
- ²⁰⁶ Там само, спр. 692, арк. 66.
- ²⁰⁷ Там само, спр. 696, арк. 74зв.; спр. 694, арк. 8–8зв.
- ²⁰⁸ Там само, спр. 385, арк. 3.
- ²⁰⁹ Див.: *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – С. 270–281.
- ²¹⁰ ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 337, арк. 3–4.
- ²¹¹ Там само, спр. 316, арк. 40.
- ²¹² ЦДАВО, ф. 1876, оп. 1, спр. 39, арк. 48.
- ²¹³ Там само, спр. 33, арк. 44–45.
- ²¹⁴ Там само, спр. 39, арк. 51.
- ²¹⁵ ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 57.
- ²¹⁶ Там само, арк. 65.
- ²¹⁷ Там само, арк. 40–41.
- ²¹⁸ ЦДАГО, ф. 268, оп. 2, спр. 77, арк. 2–5.
- ²¹⁹ *Сергеев А.* Россия и Украина: из дневников Н. М. Могилянського и писем к нему П. П. Скоропадского (1919–1926) // Минувшее: Исторический альманах. – Т. 14. – М., СПб.: Atheneum – Феникс, 1993. – С. 258.

- ²²⁰ Там само. – С. 265.
- ²²¹ *Лампе, фон А. А.* Причины неудачи вооруженного выступления белых // *Деникин А. И., Лампе, фон А. А.* Трагедия Белой Армии. – М.: Студия “ТРИТЭ” – “Российский Архив”, 1991. – С. 21.
- ²²² *Широкова Е.* Обиженный гетман: Как Михаил Булгаков рассорил Павла Скоропадского и Алексея фон Лампе // *Родина.* – М., 1997. – № 9. – С. 67.
- ²²³ *Сергеев А.* Россия и Украина: из дневников Н. М. Могилянського и писем к нему П. П. Скоропадского (1919–1926) // *Минувшее: Исторический альманах.* – Т. 14. – М., СПб.: Atheneum – Феникс, 1993. – С. 259.
- ²²⁴ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). – Т. 1: 1874–1879. – К. 1994. – С. 626.
- ²²⁵ *Єфремов С.* Щоденник 1923–1929. – К. 1997. – С. 117.
- ²²⁶ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – С. 627.
- ²²⁷ *Винниченко В. К.* Щоденники // *Київська старовина.* – 2000. – № 4. – С. 74.
- ²²⁸ *Грушевський М. С.* Щоденник: (1888–1894). – К., 1997. – 207 с.
- ²²⁹ *Вернадський В. И.* Дневники. 1917–1921. – В 2-х кн. – К. 1994–1995.
- ²³⁰ *Винниченко В.* Щоденник, 1911–1920. – Т. 1. – Edmonton–Нью-Йорк, 1980.
- ²³¹ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. – Київ–Торонто, 1954. Публікація в Україні: Хроніка 2000. 1997. – Вип. 17–18. – С. 225–254; Вип. 19–20. – С. 257–30; а також окреме видання: К.: Вид. “Темпора”, 2002.
- ²³² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 421, арк. 28.
- ²³³ *Скоропадський П. П.* Спогади. – С. 56.
- ²³⁴ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, арк. 163 б, арк. 107.
- ²³⁵ Там само, спр. 690, арк. 18.
- ²³⁶ Там само, арк. 21зв.
- ²³⁷ Там само, арк. 11зв.
- ²³⁸ Там само, арк. 19.
- ²³⁹ Там само, арк. 25.
- ²⁴⁰ Там само, арк. 28.
- ²⁴¹ Там само, арк. 8 зв.
- ²⁴² Там само, спр. 691, арк. 29, 29зв.
- ²⁴³ Там само, спр. 692, арк. 1.
- ²⁴⁴ Див.: Там само, арк. 6, 7, 10 та ін.
- ²⁴⁵ Там само, арк. 26.
- ²⁴⁶ Там само, арк. 65.
- ²⁴⁷ Российский государственный архив древних актов: Путеводитель. – Т. 4. – М.: “Археографический центр”, 1999. – С. 347.
- ²⁴⁸ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 695, арк. 32зв.
- ²⁴⁹ Там само, спр. 467, арк. 1.
- ²⁵⁰ Там само, спр. 694, арк. 8зв.
- ²⁵¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 56.
- ²⁵² Цит. за: *Осауленко Л., Засекін В.* Гетьман України Павло Скоропадський: 29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р. – Кн. 1. – Луцьк, 2003. – С. 440.
- ²⁵³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 696, арк. 57зв.
- ²⁵⁴ Там само, спр. 467, арк. 4.
- ²⁵⁵ Там само, арк. 11–14зв.
- ²⁵⁶ Там само, арк. 14зв, 18зв.

- ²⁵⁷ Див.: “Свобода России”. – № 59. – 29.07.1918.
- ²⁵⁸ Див.: Примітка від редакції до *Литинський В.* Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 23–27.
- ²⁵⁹ *Пеленський Я.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського // *Скоропадський П.* Спогади. – С. 12.
- ²⁶⁰ Цит. за: *Осауленко Л., Засекін В.* Гетьман України Павло Скоропадський: 29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р. – Кн. 1. – Луцьк, 2003. – С. 500.
- ²⁶¹ Там само. – С. 11–14.
- ²⁶² *Скоропадський П.* Спогади. – С. 56–57.
- ²⁶³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 694, арк. 6.
- ²⁶⁴ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 100.
- ²⁶⁵ ЦДАВО, ф. 4104, оп. 2, спр. 1, арк. 19.
- ²⁶⁶ Там само, ф. 1076, оп. 1, спр. 11, арк. 17, 29–29зв.
- ²⁶⁷ *Скоропадський П.* Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 4. – С. 243–247.
- ²⁶⁸ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 52, арк. 1–26.
- ²⁶⁹ Цит. за: *Осауленко Л., Засекін В.* Цит. праця. – С. 492–493.
- ²⁷⁰ Там само. – С. 500.
- ²⁷¹ *Пеленський Я.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // *Скоропадський П.* Спогади. – С. 13.
- ²⁷² *Маяревський (Сумской) А.* На Perezкзаменовке: П. П. Скоропадский и его время // Архив гражданской войны. – Вып. 2. – Берлин: Изд. “Русское творчество”, 1922. – С. 141.
- ²⁷³ *Пеленський Я.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського. – С. 13–14.
- ²⁷⁴ Уривок зі “Споминів” гетьмана Павла Скоропадського: 1-й Український корпус // Хліборобська Україна. – Відень, 1922/1923. – Кн. 4, зб. 7/8. – С. 3–40; Уривок зі “Споминів” гетьмана Павла Скоропадського: від початку 1918 р. до проголошення гетьманства // Хліборобська Україна. – Відень, 1924/1925. – Кн. 5. – С. 31–92.
- ²⁷⁵ *Пеленський С.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського. – С. 14.
- ²⁷⁶ *Скоропадський П.* Спомини. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
- ²⁷⁷ *Скоропадський П. П.* “Украина будет!...” // Минувшее: Исторический альманах. – Вып. 17. – М.–СПб.: Atheneum – Феникс, 1994. – С. 7–115.
- ²⁷⁸ *Варлыго А.* [Предисловие] // Там же. – С.10.
- ²⁷⁹ Там же.
- ²⁸⁰ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний ред. Пеленський Я. – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.
- ²⁸¹ Див.: *Осауленко Л., Засекін В.* Цит. праця. – С. 440–512.
- ²⁸² *Скоропадський П.* Спогади. – С. 143.
- ²⁸³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1636, арк. 83.
- ²⁸⁴ Там само, арк. 14 зв.
- ²⁸⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє–минуле. – Ч. 2. – Львів, 1923. – С. 84.
- ²⁸⁶ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 326, арк. 1.
- ²⁸⁷ Там само, арк. 2.
- ²⁸⁸ Там само, арк. 1.
- ²⁸⁹ Там само, арк. 4.
- ²⁹⁰ Там само, арк. 5.

- ²⁹¹ Там само, арк. 7.
- ²⁹² Там само, оп. 1, спр. 8.
- ²⁹³ Там само, оп. 2, спр. 1701.
- ²⁹⁴ Там само, спр. 326, арк. 13.
- ²⁹⁵ Там само, арк. 17зв..
- ²⁹⁶ Там само, арк. 7зв., 8зв., 17зв.
- ²⁹⁷ Там само, спр. 327, арк. 53зв.–54.
- ²⁹⁸ Там само, спр. 313, арк. 3зв.
- ²⁹⁹ Там само, арк. 4.
- ³⁰⁰ Там само, арк. 1.
- ³⁰¹ Там само, арк. 19–20зв.
- ³⁰² Там само, оп. 1, спр. 99: “Справа про суперечку Скоропадського І. М. з генерал-фельдмаршалом К. Г. Розумовським за право володіння с. Оржицею Переяславського полку”.
- ³⁰³ Там само, оп. 2, спр. 313, арк. 8.
- ³⁰⁴ Там само, арк. 1, 1зв., 18, 19, 22зв.
- ³⁰⁵ Там само, арк. 51зв.
- ³⁰⁶ Там само, арк. 36зв.
- ³⁰⁷ Там само, арк. 10, 18, 37зв.
- ³⁰⁸ Там само, оп. 2, спр. 327, арк. 68.
- ³⁰⁹ Там само, арк. 81–82 зв.
- ³¹⁰ Див.: *Коваленко О.* Павло Скоропадський та Вадим Модзалевський // *Останній гетьман. Ювілейний зб. пам’яті Павла Скоропадського.* – К., 1993. – С. 257–260; *Шурляков С.* Археографічна діяльність В.Л. Модзалевського // *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.* – К., 1997. – С. 354–365; *Папакін Г.* Павло Скоропадський та архівна справа в Українській Державі 1918 р.: до постановки проблеми // *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.)*. – К., 1997. – С. 119; *Його ж.* Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання) // *Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921): 36 наукових праць.* – К., 1998. – С. 171–173; *Ульяновський В.* Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // *Архіви України.* – 1999. – № 1–6. – С. 137–143.
- ³¹¹ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 327, арк. 68зв.
- ³¹² Там само, ф. 856, оп. 2, спр. 15, арк. 13зв.
- ³¹³ Там само, спр. 1, арк. 19зв.
- ³¹⁴ *Барсуков А.* Род Шереметьевых. – Кн. 1–6. – СПб., 1880–1892.
- ³¹⁵ КС. – 1885. – Т. XIII, №10. – С. 319.
- ³¹⁶ Там само. – С. 320–323.
- ³¹⁷ *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1–2. – СПб., 1879–1881.
- ³¹⁸ ЦДАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 4зв., 7.
- ³¹⁹ Там само, арк. 5–6.
- ³²⁰ Там само, арк. 5.
- ³²¹ Там само, арк. 7–7зв.

- ³²² Там само, ф. 856, оп. 2, спр. 1, арк. 107.
- ³²³ Там само, оп. 1, спр. 22, арк. 5–5зв.
- ³²⁴ *Ульяновський В.* Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 140.
- ³²⁵ Див.: *Коваленко О.* Павло Скоропадський та Вадим Модзалевський // Останній гетьман. Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С. 257–260.
- ³²⁶ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 22зв.
- ³²⁷ Там само, арк. 55зв.
- ³²⁸ Там само, арк. 62зв.–63.
- ³²⁹ *Ульяновський В.* Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 139.
- ³³⁰ Там само. – С. 140–143.
- ³³¹ Там само. – С. 141.
- ³³² Там само. – С. 142.
- ³³³ Там само.
- ³³⁴ ІР НБУВ, ф. XII, спр. 997, арк. 1–4зв.
- ³³⁵ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 82зв., 91зв.
- ³³⁶ Там само, спр. 468, арк. 18 зв.
- ³³⁷ Там само, арк. 7зв.
- ³³⁸ ІР НБУВ, ф. III, № 34077.
- ³³⁹ *Ульяновський В.* Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 139–140.
- ³⁴⁰ ІР НБУВ, ф. III, № 34077.
- ³⁴¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 688, арк. 2.
- ³⁴² Российский государственный архив древних актов: Путеводитель. – Т. 4. – М.: "Археографический центр", 1999. – С. 287–290.
- ³⁴³ Там само, арк. 2зв.–3.
- ³⁴⁴ ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 10, арк. 4.
- ³⁴⁵ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 73–75.
- ³⁴⁶ Там само, арк. 114–121.
- ³⁴⁷ Там само, арк. 127–149.
- ³⁴⁸ Там само, арк. 152; спр. 10, арк. 28, 142–143.
- ³⁴⁹ *Прицак О.* Рід Скоропадських (історико-генеалогічна студія) // За велич націй. – Львів, 1938. – С. 150–168.
- ³⁵⁰ ЦДІАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 31.
- ³⁵¹ Там само, спр. 10, арк. 1, 4.

Висновки

Аналіз історії створення та побутування, складу й змісту, археографічного дослідження фамільних архівів української лівобережної еліти другої половини XVII – початку XX ст. свідчить про надзвичайне значення цього національного суспільно-наукового феномену, який існував упродовж трьох століть. Насильницька ліквідація після 1917 р. тієї суспільної верстви, яка його народила, поклала край практичному використанню фамільних архівалій, що опинилися на маргінезі суспільних та наукових інтересів. Тому доводиться констатувати практично повну відсутність уваги до такого явища з боку українського джерелознавства, археографії, архівознавства та історичної науки. Дослідження, започатковані М. Маркевичем, О. Бодяньським, продовжені О. Лазаревським, В. Модзалевським та іншими істориками XIX – початку XX ст., не дістали належного розвитку, а теоретичного усвідомлення суті цього феномену взагалі не існувало.

На підставі виявлених відомостей щодо первісного змісту фамільного архіву Скоропадських та аналізу тієї частини архівної спадщини роду, яка нині зберігається в українських архівах, доходимо висновку, що згадана фамільна збірка за своїм складом і змістом була схожа на інші шляхетські архіви, але формувалася за умов активної діяльності наприкінці XVII – початку XVIII ст. одразу трьох братів Скоропадських і тому від початку мала три центри формування й зберігання – окремий для кожного з братів.

Реконструкція первісного складу фамільного архіву Скоропадських за більш ніж три століття (кінець XVII–XX), проведена нами шляхом виявлення, зведення та аналізу всієї наявної інформації про склад і зміст цієї документальної збірки, сприяє отриманню якісно нового рівня знань про значення фамільних зібрань української родової еліти, дозволяє визначити їх роль та місце серед документів Національного архівного фонду України. На підставі цього нами доведено, що фамільні архіви, створені представниками провідної суспільної верстви тогочасного суспільства, були не просто збірками особових (родинних) паперів, не тільки джерелом

інформації про соціально-економічне становище окремих родів української шляхти та всієї землевласницької еліти в цілому. Їх значення – набагато ширше, оскільки без використання фамільних архівалій всебічне висвітлення життя українського суспільства другої половини XVII – початку XX ст. неможливе.

Вивчення складу фамільного архіву Скоропадських свідчить про виняткове значення документів, наявних у ньому, для дослідження насамперед політичної історії України. Кілька поколінь цього роду та споріднених родів Апостолів, Кочубеїв, Марковичів, Милорадовичів, Полуботків та ін. упродовж XVIII – початку XX ст. знаходилися біля державного керма в Україні, обіймали провідні посади в адміністрації Гетьманщини, а після її ліквідації – в російських органах місцевого управління на українських теренах. Разом з тим служба “всеросійській імперії” не свідчить про зраду ними національних інтересів, оскільки документи фамільних архівів української еліти містять опосередковані відомості про існування наприкінці XVIII ст. таємного сепаратистського руху, очолюваного представниками шляхетства (Полетиками, Скоропадськими, Ханенками, Худорбами та ін.) і спрямованого на захист старовинних українських прав і привілеїв, а також про намагання використати трибуну Катерининської комісії 1767–1768 років для агітації за права благородних станів усіх національних окраїн Російської імперії. З їхньої архівної спадщини збереглася лише незначна частина, але і цього достатньо для висновку щодо провідної ролі згаданих старшинських родів у політичному житті України, причому в такому освітленні, яке не в змозі подати документи державних архівів.

Надзвичайно вимогою була роль української шляхетської верстви в економічному житті країни. Завдяки своєму винятковому становищу землевласницька еліта керувала всіма господарськими процесами в Україні другої половини XVIII – початку XIX ст., тобто за часів, коли набули найбільшого розквіту товарно-грошові відносини, земля перетворювалася на основний вид товару і головний об’єкт вкладання капіталу. В умовах введення кріпосництва та його наступного занепаду далеко не всі представники шляхетського стану змогли зберегти ці провідні економічні позиції. Але поруч із занепадом значної кількості дворянських господарств частина змогла пристосовуватися до капіталістичних відносин, набувала нового значення як центри культурного землеробства, промислових підприємств, призначених для переробки продуктів сільського господарства. Наявні в фамільному архіві Скоропадських документи переконливо свідчать про зростання економічного потенціалу цього роду землевласницької еліти, успішне впровадження його представниками, зокрема Павлом Скоропадським, прибуткових форм ведення господарства.

Роль шляхетства в культурному розвої України була винятковою. Саме його представники вже в другій половині XVIII ст., не задовольняючись місцевою освітою, отримувано переважно в Києво-Могилянській академії, проторували шлях до закордонних (німецьких та польських) університетів, причому першими серед них були сини генерального підскарбія М. Скоропадського. Старшина виписувала іноземні книги, запрошувала для своїх дітей закордонних вихователів, а разом з тим опікувалася й освітою залежного від неї населення. Надзвичайно промовистим фактом уболівання за національну історичну спадщину стало підтримання фамільних архівів, збирання свідомою частиною шляхетства історичних документів, які відбивали героїчну минувшину українського народу. Саме шляхетська верства висунула перші національні ідеали, які полягали, на їх погляд, в конституюванні окремішнього шляхетського стану в межах Російської імперії, відновленні старовинних привілеїв, записаних у Статутах, актах польських королів та гетьманських угодах з московськими царями. Фамільні архівалії Скоропадських підтверджують таку роль шляхетської верстви, оскільки, на відміну від представників багатьох інших родів, Скоропадські зберегли дух шляхетської незалежності, гордості за минуле і сподівання на майбутнє. Саме цей дух на початку XX ст. виявився в особі Павла Скоропадського та в його спробі відродити національні державотворчі традиції, підтриманої кращими представниками української землевласницької верстви.

Аналіз змісту фамільного архіву Скоропадських, що нині зберігається в ЦДІАК, та відомостей про ті архівалії, які колись перебували свого часу у фамільному архіві Скоропадських, засвідчує виняткову роль Павла Скоропадського у формуванні фамільної збірки – як документами про власну діяльність і життя, так й історичними документами, зібраними та скопійованими у ході реалізації проекту “Архів Скоропадських” В. Модзалевським.

Проведена реконструкція фамільного архіву Скоропадських змушує переглянути традиційні хронологічні рамки, які обмежували вирішальний вплив старшинсько-шляхетської верстви другою половиною XVII – першою половиною XIX ст. (до проведення селянської реформи 1861 р.). Зміст фамільних архівалій Скоропадських дозволяє говорити про те, що деякі землевласницькі роди (насамперед Скоропадські, а також Галагани, Милорадовичі, Міклашевські/Олсуф’єви, Кочубеї, Ханенки) зберігали за собою провідну роль і на початку XX ст. Така роль забезпечувалась їхніми позиціями в царині політики, економіки, культури, добродійності.

Відновлення первісного складу фамільного архіву Скоропадських доводить невичерпність архівознавчого змісту самого феномену фамільних архівів та необхідність їх подальшого ґрунтовного дослідження. Воно

тим більше на часі, що з 1930-х років практично припинилося вивчення змісту цих архівів, публікація фамільних архівалій. Приватні документальні збірки фактично перетворилися на об'єкт, закритий для архівознавчого дослідження. Насамперед це стосувалося архіву Скоропадських, який тривалий час перебував поза межами України і був взагалі недоступним для вивчення аж до кінця 50-х років ХХ ст.

Дослідження змісту фамільних архівів ставить на порядок денний проблему встановлення для їхніх документів особливих умов доступу та зберігання. У численних фамільних документах виявлено інформацію конфіденційного змісту, розголошення якої може і нині завдати моральної шкоди історичній репутації та сучасним спадкоємцям старовинних фаміль української еліти. Зокрема, в архіві Скоропадських це відомості про хворобу брата гетьмана Павла Скоропадського Михайла, що відповідно до волі гетьманівни Олени Скоропадської-Отт, є закритими для дослідження. Так само гетьманівна вважає небажаним введення до широкого обігу інформації про деякі міжособистісні стосунки всередині гетьманського руху 30–40-х років ХХ ст. Щодо цих документів вона висловила бажання знищити їх перед своєю смертю.

Особливі умови зберігання фамільних документів диктуються наявністю в рамках одного фонду документів за різні роки (від другої половини XVII до ХХ ст.), з різною основою (пергамен, папір XVIII та ХХ ст.), з різними засобами відтворення (чорнила, олівець, друкарська машинка). Очевидно, що засоби збереження мають бути специфічними для кожного виду таких документів, але це важко забезпечити в рамках одного фонду.

Реконструкція первісного змісту фамільного архіву Скоропадських, проведена нами, диктує можливість застосування аналогічної методики для відновлення інших фамільних архівних збірок, насамперед споріднених родів Міклашевських, Милорадовичів, Кочубеїв та ін.

Такі шляхи включають передбачають традиційне вивчення складу тих архівних фондів державних установ, корпоративних збірок, фамільних фондів, архівосховищ інших держав (Росія, Польща, Німеччина), де можливою є наявність документів, пов'язаних з історичними родами української еліти; виявлення і копіювання таких документів з метою поповнення існуючих фамільних фондів.

Одночасно з традиційними формами поповнення згаданих фондів нині існує можливість застосування задля досягнення поставленої мети – відновлення первісного складу фамільних архівів – новітніх інформаційних технологій. На часі – розроблення проекту “Віртуальний архів Скоропадських”, який має стати базовою моделлю відновлення інших фамільних архівів української еліти. Лише застосування такого підходу дозволить, фізично не зачіпаючи документальні комплекси, що склалися,

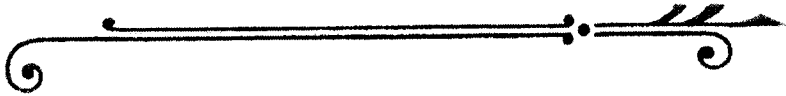
достовірно й вичерпно відновити первісний склад фамільних архівів на вторинному документному рівні.

Проведене нами дослідження, свідчить, що серед нагальних проблем сучасного архівознавства необхідність комплексного вивчення фамільних архівів посідає одне з провідних місць. Такої уваги вимагають як ті фамільні фонди, що перебувають нині у державних архівах, так і всі наявні відомості щодо тих приватних архівів української еліти, що існували до 1917 р., а потім були втрачені внаслідок відомих суспільних катаклізмів.

Без такого дослідження наші знання про минулий і сучасний склад Національного архівного фонду України будуть неповними, оскільки лишиться значний і значущий сегмент національних інформаційних ресурсів поза увагою.

Додатки

Генеалогія роду Скоропадських (друга половина XVII–XX ст.)¹

I.

1. *Федір* (?), легендарний засновник роду, який нібито служив у війську Богдана Хмельницького і загинув 1648 р. у битві під Жовтими Водами. Будь-якої інформації щодо нього, крім наведеної в поданні нащадків Василя Скоропадського 1783 р. до Новгород-Сіверської намісницької дворянської комісії, не знайдено.

II.

2. *Ілля* (Федорович ?), перший відомий представник роду (згадуваний у синодику Івана Скоропадського, складеному ієреєм Афанасієм Дибачевським). За родинними переказами, жив на Уманщині, був одружений з княжною NN Чарторийською. Діти: Іван, Василь та Павло.

III.

3. *Іван Ілліч* (орієнтовно 1646–03.07.1722), гетьман Війська Запорозького з 1 листопада 1708 р. Одружений двічі: 1) 1678 р. з Пелагеєю Каленик (Калениченко) (†1698), дочкою Никифора Каленика (Калениченка), обозного полкового Чернігівського; 2) 1700 р. з Настасією Марківною

¹ Генеалогію складено за відомостями, що містяться в документах ф. 1219 ЦДІАК України, збірках Інституту рукопису НБУВ, ф. 127 Державного архіву Чернігівської області, матеріалах, підготовлених О. П. Скоропадською і переданих до ЦДІАК Оленою Скоропадською-Отт, а також друкованих джерелах: *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговскаго дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2, ч. VI. – С. 186–189; *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 661–663; *Прицак О.* Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Останній гетьман. – К.: Академпрес. – 1993. – С. 179–197; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 283–286; *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. – Львів: Літопис, 2004. – 472 с. Через відсутність вичерпної інформації з історії всіх гілок роду Скоропадських у XIX та на поч. XX ст. наводяться здебільшого відомості про представників тієї лінії роду, яка безпосередньо пов’язана з гетьманом Павлом Скоропадським.

Маркович (1674–1729), дочкою Марка Аврамовича (†1712), орендаря прилуцького, удовою Костянтина Голуба, генерального бунчужного. Діти: Ірина (1679) та Уляна (1703); пасербиця (дочка Настасії Марківни від першого шлюбу з Костянтином Голубом) Євдокія Костянтинівна Голубівна.

4. **Василь Ілліч** (†1727), полковий обозний Чернігівський. Одружений двічі: 1) з NN Грибович (за іншими даними, донькою Павла Голуба); 2) 1705 р. з Ксенією Томівною. Діти: Михайло (бл. 1697), Іван, Анастасія, Параскева.

5. **Павло Ілліч** (†1739), бунчуковий товариш. Одружився ще в татарському полоні. Діти: Тимофій та Тетяна.

IV.

6. **Ірина Іванівна** (1679–1744), дочка Івана Ілліча (№ 3) від першого шлюбу. Одружена (1703) із Семеном Юхимовичем Лизогубом (†19.04.1734), бунчуковим товаришем, сином генерального обозного Юхима Лизогуба. Син: Костянтин.

7. **Уляна Іванівна** (09.03.1703–13.03.1733), дочка Івана Ілліча (№ 3) від другого шлюбу. Одружена (12.10.1718) з Петром Петровичем Толстим (†1727), полковником Ніжинським (з 1719 р.), графом (з 1720 р.). Діти: Олександр та Іван.

8. **Михайло Васильович** (бл. 1697–02.01.1758), син Василя Ілліча (№ 4) від першого шлюбу, бунчуковий товариш, з 1744 р. генеральний підскарбій. Одружений тричі: 1) до 1725 р. з княжною Уляною Юріівною Четвертенською, онукою гетьмана Івана Самойловича; 2) після 1725 р. з Параскевою Данилівною Апостол (†01.11.1731), дочкою гетьмана Данила Апостола, удовою Михайла Васильовича Дуніна-Борковського, бунчукового товариша; 3) з Марфою Степанівною Ширай (†29.02.1764), удовою Івана Черниша, військового канцеляриста. Діти: Ганна (від першого шлюбу), Іван (1727), Петро та Яків (від другого шлюбу).

9. **Іван Васильович** (†1748), син Василя Івановича (№ 4), очевидно, від другого шлюбу. Одружений двічі: 1) з NN Забілою, сестрою Івана Забіли, бунчукового товариша; 2) з Оленою Степанівною Войцехович (†бл. 1725), дочкою реєнта Генеральної військової канцелярії Степана Войцеховича. Син: Іван (бл. 1725).

10. **Анастасія Василівна** (†1723), дочка Василя Івановича (№ 4) від другого шлюбу, одружена з Федором Васильовичем Кочубеєм (†1729).

11. **Параскева Василівна**, дочка Василя Івановича (№ 4) від другого шлюбу, одружена з Іваном Івановичем Забілою, хорунжим Генеральної військової артилерії.

12. **Тимофій Павлович** (†1764), син Павла Ілліча (№ 5), бунчуковий товариш. Одружений з Ганною Федорівною Сулимою, дочкою бунчукового товариша. Діти: Костянтин, Уляна (бл. 1739), Катерина, Федора, Уляна, Параска та Настасія.

13. **Тетяна Павлівна**, дочка Павла Ілліча (№ 5). Одружена (1729) з Федором Романовичем Посудевським, бунчуковим товаришем († до 1764).

V.

14. **Іван Михайлович** (09.08.1727–1783), син Михайла Васильовича (№ 8) від другого шлюбу, бунчуковий товариш, генеральний осавул (з 1762), бригадир у відставці (з 1781). Одружений (23.05.1759) з Уляною Василівною Кочубей, дочкою Василя Васильовича Кочубея, полковника Полтавського. Діти: Василь (1761) та Софія (1767).

15. **Петро Михайлович** (†1785), син Михайла Васильовича (№ 8) від другого шлюбу, ротмістр лейб-гвардії кірасирського полку у відставці (з 1764). Одружений з Ганною Антонівною Милорадович. Діти: Агафія та Параскева.

16. **Яків Михайлович** (†1782), син Михайла Васильовича (№ 8) від другого шлюбу, генеральний бунчужний, прем'єр-майор лейб-гвардії кірасирського полку. Одружений (1761) з Єфросинією Осипівною Закревською (†19.09.1799), дочкою Осипа Закревського, генерального обозного, онукою гетьмана Кирила Розумовського. Діти: Єлизавета, Катерина, Михайло (1764), Єфросинія (1767), Петро (1768) та Софія (бл. 1769).

17. **Ганна Михайлівна** (до 1725 – грудень 1740), дочка Михайла Васильовича (№ 8) від першого шлюбу. Одружена (січень 1740) з Юрієм Григоровичем Лівеном, генерал-майором.

18. **Іван Іванович** (бл. 1725 – до 1785), син Івана Васильовича (№ 9), бунчуковий товариш, малоросійський полковник у відставці (1774). Одружений (1752) з Агафією Яківною Полуботок (бл. 1725 – ?), дочкою бунчукового товариша Якова Павловича Полуботка.

19. **Костянтин Тимофійович**, син Тимофія Павловича (№ 12), військовий товариш. Одружений (1790) з Єфросинією Михайлівною Скаржинською, дочкою сотника Михайла Скаржинського. Дочка: Ганна.

20. **Уляна Тимофіївна** (бл. 1739 – ?), дочка Тимофія Павловича (№ 12). Одружена з Данилом Івановичем Симоновським (бл. 1730 – ?), сотником Кобищанським.

21. **Катерина Тимофіївна**, дочка Тимофія Павловича (№ 12). Одружена (1771) з NN Залеським.

22. **Федора Тимофіївна**, дочка Тимофія Павловича (№ 12). Одружена з Василем Івановичем Кулябкою, сержантом у відставці.

23. *Уляна Тимофіївна*, дочка Тимофія Павловича (№ 12). Одружена (1775) з Іваном Прокопенком.

24. *Параскева Тимофіївна*, дочка Тимофія Павловича (№ 12). Одружена з Леонтієм Медовником.

VI.

25. *Василь Іванович* (1761 – ?), син Івана Михайловича (№ 14), майор, флігель-ад'ютант фельдмаршала графа П. Рум'янцева-Задунайського. Одружений з Єфросинією Федорівною Іващенко († 1824). Діти: Катерина, Софія, Маріанна, Ганна, Агафія, Параскева, Віктор (1799), Микола, Олександр (1809).

26. *Софія Іванівна* (1767–1833), дочка Івана Михайловича (№ 14). Одружена (1787) з князем Петром Олександровичем Прозоровським.

27. *Агафія Петрівна*, дочка Петра Михайловича (№ 15).

28. *Параскева Петрівна* († 1796), дочка Петра Михайловича (№ 15). Одружена (1795) з Іваном Неплюєвим, генерал-лейтенантом.

29. *Михайло Якович* (1764 – до 1810), син Якова Михайловича (№ 16), секунд-майор у відставці. Одружений (після 1798) з Пульхерією Іванівною Маркович (бл. 1775 – ?), дочкою Івана Андрійовича Марковича. Діти: Віра (1801), Єлизавета (1800), Наталія (1801), Микола (1803) та Іван (1805).

30. *Петро Якович* (1768 – до 1810), син Якова Михайловича (№ 16). Одружений з Оленою Іванівною Міклашевською. Діти: Іван (1791), Катерина (1792), Єлизавета (1794), Олександр (1796), Яків (1797), Григорій (1798), Петро (1805), Михайло (1809), Єфросинія, Ганна, Софія.

31. *Єлизавета Яківна* († 1785), дочка Якова Михайловича (№ 16). Одружена з Михайлом Андрійовичем Дуніним-Борковським († до 1785).

32. *Катерина Яківна*, дочка Якова Михайловича (№ 16). Одружена (1795) з Олександром Степановичем Хвостовим, підполковником Полоцького полку. (1754–1820). Діти: Олександр, Софія та Дарія (у шлюбі з NN Верігиним).

33. *Єфросина Яківна* (17.01.1767 – 07.03.1839), дочка Якова Михайловича (№ 16). Виховувалась у Смольному інституті шляхетних дівчат.

34. *Софія Яківна* (бл. 1769–1804), дочка Якова Михайловича (№ 16). Одружена (1802) з генерал-майором Михайлом Корбе.

35. *Ганна Костянтинівна*, дочка Костянтина Тимофійовича (№ 19). Згадана 1790 р.

VII.

36. **Віктор Васильович** (1799–1844), син Василя Івановича (№ 25). Одружений з Наталією Олександрівною Максимовою. Діти: Варвара (1833), Наталія (1834), Ольга (1836), Василь (1837).
37. **Микола Васильович** (згаданий 1819 р.), син Василя Івановича (№ 25). Дочка: Лідія (1852).
38. **Олександр Васильович** (1809 – ?), син Василя Івановича (№ 25). Одружений з Варварою Василівною Міклашевською.
39. **Катерина Василівна** (згадана 1819 р.), дочка Василя Івановича (№ 25).
40. **Софія Василівна**, дочка Василя Івановича (№ 25). Одружена (1819) з Іваном Посудевським.
41. **Мар'янна Василівна** (згадана 1819 р.), дочка Василя Івановича (№ 25).
42. **Ганна Василівна**, дочка Василя Івановича (№ 25). Одружена з Миколою Панашатеном.
43. **Агафія Василівна** (згадана 1819 р.), дочка Василя Івановича (№ 25).
44. **Параскева Василівна**, дочка Василя Івановича (№ 25). Одружена двічі: 1) з Петром Петровичем Скоропадським (№ 54); 2) з Петром Гусакком.
45. **Микола Михайлович** (1803–1820), син Михайла Яковича (№ 29).
46. **Іван Михайлович** (30.01.1805 – 1887), син Михайла Яковича (№ 29), полтавський губернський маршалок (1847–1853). Одружений (1849) з Єлизаветою Петрівною Тарновською († 1863). Діти: Петро (1834), Єлизавета (1832), Наталія.
47. **Єлизавета Михайлівна** (1800–1823), дочка Михайла Яковича (№ 29).
48. **Віра Михайлівна** (29.01.1801 – 12.02.1828), дочка Михайла Яковича (№ 29). Одружена (1825) з генерал-майором Павлом Христофоровичем Граббе (1789–1875) (його перший шлюб).
49. **Наталія Михайлівна** (1802–1818), дочка Михайла Яковича (№ 29).
50. **Іван Петрович** (1791 – ?), син Петра Яковича (№ 30).
51. **Олександр Петрович** (1796–1863), син Петра Яковича (№ 30), служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора М.Г. Репніна-Волконського. Одружений з Анастасією Аркадіївною [Кочубей].
52. **Яків Петрович** (19.09.1797 – ?), син Петра Яковича (№ 30), Котопський повітовий маршалок у 1833–1844 роках. Одружений з Оленою Іванівною Міклашевською.

53. *Григорій Петрович* (1798 – ?), син Петра Яковича (№ 30).

54. *Михайло Петрович* (1809 – до 1823), син Петра Яковича (№ 30).

55. *Петро Петрович* (1805–1848), син Петра Яковича (№ 30), конопський повітовий маршалок, “герой” вірша Т. Шевченка “П. С.: Не жаль на злого, коло його...”. Одружений з Параскевою Василівною Скоропадською (№ 44). Діти: Єлизавета (1832), Віра (1847).

56. *Катерина Петрівна* (1792–1798), дочка Петра Яковича (№ 30).

57. *Єлизавета Петрівна* (1794 – ?), дочка Петра Яковича (№ 30).
Одружена з Василем Лобисевичем.

58. *Єфросинія Петрівна*, дочка Петра Яковича (№ 30). Одружена двічі: 1) з Михайлом Міклашевським (нар. 1794), капітаном; 2) із Захаром Хомичем Туманським (нар. 1800).

59. *Ганна Петрівна*, дочка Петра Яковича (№ 30). Одружена з Василем Лашкевичем.

60. *Софія Петрівна*, дочка Петра Яковича (№ 30). Одружена двічі: 1) з Миколою Яковичем Дуніним-Борковським (†1827); 2) з NN Комором-Забужинським.

VIII.

61. *Василь Вікторович* (1837–1879), син Віктора Васильовича (№ 36). Одружений зі Зінаїдою Миколаївною Дурново. Діти: Георгій (1873), Зінаїда (1875), Василь (1876).

62. *Варвара Вікторівна* (1833 – ?), дочка Віктора Васильовича (№ 36).

63. *Наталія Вікторівна* (1834 – ?), дочка Віктора Васильовича (№ 36). Одружена двічі: 1) з Миколою Виноградським; 2) з Карлом Фірманом.

64. *Ольга Вікторівна* (1836 – ?), дочка Віктора Васильовича (№ 36). Одружена двічі: 1) з Василем Танським; 2) з Миколою Бутурлінським.

65. *Лідія Миколаївна* (1852 – ?), дочка Миколи Васильовича (№ 37).

66. *Петро Іванович* (1834 – 28.06.1885), син Івана Михайловича (№ 46), полковник Кавалергардського полку у відставці, Стародубський повітовий маршалок. Одружений з Марією Андріївною Міклашевською (1841–23.11.1901). Діти: Михайло (1871), Павло (1873), Єлизавета (1878).

67. *Єлизавета Іванівна* (31.12.1832 – 14.02.1890), дочка Івана Михайловича (№ 46). Одружена (1849) з Левом Григоровичем Милорадовичем (30.06.1808–08.02.1879), дійсним статським радником, попечителем полтавської гімназії.

68. *Наталія Іванівна* (1840–1890), дочка Івана Михайловича (№ 46).

69. *Петро Якович* (1830–1875), син Якова Петровича (№ 52). Одружений з Євгенією Федорівною Н.

70. *Марія Яківна* (1833 – ?), дочка Якова Петровича (№ 52).

71. *Єлизавета Петрівна* (1832 – ?), дочка Петра Петровича (№ 55). Одружена з Олександром Покорським-Жоравкою (1814 – ?).

72. *Віра Петрівна* (1847 – ?), дочка Петра Петровича (№ 55). Одружена двічі: 1) з Миколою Гамалією; 2) з Юрієм Поповим.

IX.

73. *Георгій Васильович* (1873–?), син Василя Вікторовича (№ 61), депутат IV Державної Думи, провідний член російської партії “Союз 17 Октября”. Одружений з Вірою Маркович (1881–?).

74. *Василь Васильович* (1876–1908), син Василя Вікторовича (№ 61).

75. *Зінаїда Василівна* (1875 – ?), дочка Василя Вікторовича (№ 61). Одружена з Леонідом Жаховим.

76. *Михайло Петрович* (1871–1915), син Петра Івановича (№ 66).

77. *Павло Петрович* (03.05.1873 – 26.04.1945), син Петра Івановича (№ 66), гетьман України та військ козацьких. Одружений (1898) з Олександрою Петрівною Дурново (23.10.1878 – 29.12.1951), дочкою генерал-ад’ютанта Петра Павловича Дурново. Діти: Марія (1898), Єлизавета (1899), Петро (1900), Данила (1904), Павло (1915), Олена (1919).

78. *Єлизавета Петрівна* (09.06.1878 – 14.09.1899), дочка Петра Івановича (№ 66), фрейліна імператриці.

79. *Яків Петрович* (1866 – ?), син Петра Яковича (№ 68).

80. *Петро Петрович* (1867 – ?), син Петра Яковича (№ 68).

81. *Олександр Петрович* (1868 – ?), син Петра Яковича (№ 69).

82. *Надія Петрівна* (1866 – ?), дочка Петра Яковича (№ 69).

83. *Марія Петрівна* (1870 – ?), дочка Петра Яковича (№ 69).

X.

84. *Петро Павлович* (19.11.1900 – 1956), син Павла Петровича (№ 77).

83. *Данило Павлович* (13.02.1904 – 23.02.1957), син Павла Петровича (№ 77), спадкоємець гетьманського титулу.

85. *Павло Павлович* (29.09.1915 – 14.08.1918), син Павла Петровича (№ 77).

86. *Марія Павлівна* (12.11.1898 – 12.02.1959), дочка Павла Петровича (№ 77). Одружена (09.09.1927) з графом Адамом Монтрезором (1893–1939).

87. *Єлизавета Павлівна* (13.12.1899 – 26.02.1975), дочка Павла Петровича (№ 76). Одружена (1949) з Василем Кужимом.

88. *Олена Павлівна* (нар. 05.07.1919), дочка Павла Петровича (№ 77). Одружена двічі: 1) 30.08.1944 з Гердом Гіндером; 2) з Людвігом Оттом. Діти: Олександра (1954) та Ірина (1954).

Фамільні архіви української лівобережної старшини другої половини XVII – початку XX ст.:

Проект реконструкції

1. Фамільний архів Апостолів. Конкретний засновник невідомий. Очевидно, ним був Павло Апостол, полковник Миргородський (1659–1678). Місце зберігання, вміст та історія невідомі.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II.

Публікації: *А.Л. [Лазаревський О.]* Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 – май 1727) // КС. – 1895. – Т. L, № 7–8. – С. 100–155.

2. Фамільний архів Бакуринських. Один з найстаріших фамільних архівів Лівобережжя, що містив документи від початку XVII ст. Конкретний засновник невідомий. Очевидно, ним міг бути Микола Бакуринський, власник м. Ріпки на Чернігівщині. Вміст: приватноправові акти роду, фамільне листування з кінця XVI ст. Останнє місце зберігання – с. Церковище Городнянського повіту Чернігівської губ.

Описаний з частковою публікацією документів: *Татищев Ю. В.* Черниговския архивы (Отчет о командировке в Черниговскую губернию). – X., 1901. – С. 10–33.

Публікації: *В. Г.* Шляхетське сватанне: Два листи Мик. Бакуринського до Мик. Глібовича-Піроцького 1645–1647 // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 64–67.

3. Фамільний архів Барановських. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, це був Панько Барановський, знатний військовий товариш (1687). Первісне місце зберігання невідоме. Наприкінці XIX ст. потрапив до І. В. Лучицького. Вміст: купчі, укази Синоду Російської православної церкви, документи козелецької протополії XVIII ст.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Т. 1, ч. 2. – К., 1892. – С. 1334.

4. Фамільний архів Білозерських. Засновник – хорунжий Ніжинської полкової канцелярії Василь Білозерський (1784). Зберігався на хуторі під Борзною. Вміст та історія невідомі. Серед інших архівалій були папери Велланських.

Згадувано: Два письма к Н.И. Костомарову // КС. – 1903. – Т. LXXXI, № 5. – С. 87; *Белозерский Н.* Добавки и поправки постоянного читателя “Киевской старины” // КС. – 1884. – Т. VIII, № 5. – С. 146–15.

Публікації: *А. Л. [Лазаревский А.]*. Письма Даниила Михайловича Велланского (1805–1834) // КС. – 1897. – Т. LIX, № 11. – С. 289–310; *Летописныя заметки 1783–1811 гг.* // КС. – Т. LIX, № 12. – С. 65–66; Южнорусския летописи, открытыя и изданныя Н. Белозерским. – Т. 1. – К.: Университетская тип., 1856. – 166 с.

5. Фамільний архів Берлів. Засновник – Іван Берло, сотник Воронківський (1696–1706), суддя полковий Переяславський (1707–1711). Наприкінці XIX ст. потрапив до збірки О. Лазаревського. Вміст: полковницькі та гетьманські універсали, заповіт Івана Берла (1717).

Огляд архіву та публікація документів: *Лазаревский А.* Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // КС. – 1896. – Т. LXIV, № 1. – С. 101–133.

6. Фамільний архів Богдановичів. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, ним був Іван Богданович, сотенний хорунжий Глухівський, з 1680 р. – священник. Місце зберігання, історія та вміст невідомі. Частина потрапила у XIX ст. до збірки М. Маркевича.

7. Фамільний архів Борозднів. Один з найдавніших фамільних архівів на Лівобережжі, зберігався в с. Туросня Новозибківського повіту Чернігівської губернії. Конкретний засновник невідомий. Очевидно, ним міг бути Іван Бороздна († до 1620 р.) За відомостями, наведеними О. Лазаревським, розпорошений ще в XIX ст.: частина потрапила до збірки А. С. Лашкевича, інша – до приватного архіву А. І. Оболенської. Інформація щодо вмісту архіву не збереглася.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II; *Його ж.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – К. 1888. – С. XV, 234, 380–382; *Його ж.* Опыт имений Бороздн, 1638 // КС. – 1889. – Т. XXVII, № 12. – С. 622–628; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1230.

8. Фамільний архів Бороховичів. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, це Андрій Борохович (жив у XVII ст.). Місце зберігання, історія та вміст невідомі.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II.

9. Фамільний архів Вакуленків/Вакуловичів. Засновник – сотник Пирятинський Семен Вакуленко (1696–1720). Зберігався у с. Малютинець Пирятинського повіту Полтавської губ. У XIX ст. потрапив до графині К. П. О'Рурк (уродж. Селецької), бабка якої була останньою з Вакуловичів. Вміст: “Книга господарська” Семена Вакуленка; документи роду Свічок.

Публікації: *Стороженко Н. В.* Семен Вакуленко, сотник Пирятинский (1696–1720) // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 119–153 [5 документів 1660–1719 років]; *Стороженки.* Фамільний архив. – Т. 6. – К., 1908. – С. 515–564.

10. Фамільний архів Василевичів. Конкретний засновник, первісне місце зберігання, історія та вміст невідомі. Наприкінці XIX ст. зберігався у нащадків роду Канівських (с. Каліберда Золотоноського повіту Полтавської губ.).

Згадувано: *Науменко В.* К истории землевладения в Левобережной Малороссии // КС. – 1889. – Т. XXVII, № 12. – С. 642–644.

11. Фамільний архів Велецьких. Засновник полковник Гадяцький Велецький. Місце зберігання невідоме. Архів потрапив до І. В. Лучицького наприкінці XIX ст. Вміст: гетьманські універсали кінця XVII – початку XVIII ст.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1334.

12. Фамільний архів Велинських. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, ним міг бути Василь Велинський, Стародубський міський отаман (1746–1748). Місце зберігання, історія та вміст невідомі. У середині ХІХ ст. потрапив до збірки А. С. Шашкевича, згодом – до збірки О. Лазаревського.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. XV, 414–415.

13. Фамільний архів Вишневських. Конкретний засновник невідомий. Очевидно, це Андрій Вишневський, військовий товариш (ХVІІ ст.). Місце зберігання, історична доля та вміст невідомі.

14. Фамільний архів Войцеховичів. Засновник – Андрій Войцехович, бунчуковий товариш. Первісне місце зберігання невідоме. Вміст: копії гетьманських універсалів, родинне та службове листування, папери І. А. Войцеховича, пензенського віце-губернатора на початку ХІХ ст. У складі *фамільного архіву Сулимів.*

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. XIV–XVI.

Публікації: Сулимовский архив. – С. 286–310.

15. Фамільний архів Галаганів. Засновник – Гнат Галаган, полковник Чигиринський (1709–1714), Прилуцький (1714–1739). Зберігався в м. Сокиринці Прилуцького повіту Чернігівської губ. На початку ХХ ст. розірваний між НБУВ (Інститут рукопису) та ЦДІАК. Вміст: Біографія П. Г. Галагана, автобіографія Г. Г. Галагана, приватноправові акти, родинне листування, акти сотенного Пирятинського уряду, службові та господарські документи, в тому числі Г. П. Галагана. Містить також документи спорідненого роду Дараганів, які первісно зберігалися в с. Покорщина.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. VII; *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. И. Миллера “Суды земския, городския и подкоморския в XVIII в.” // КС. – 1898. – Т. LXII, № 7–8. – С. 105; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1227; *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – С. 91.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 245–246; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 88–95; *Гісцова Л. З.* Родовий архів Галаганів ЦДІАК України // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 39–44.

Публікації: *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – С.; *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – Т. VII, № 11. – С. 452–471; *А. Л.* [Лазаревский А.] Полковничьи чиншевики // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 161–163; *Його ж.* Материалы для биографии Г. П. Галагана // КС. – 1898. – Т. LXII, № 9. – С. 189–224; Письмо Н. А. Марковича (историка) к Г. П. Галагану 1857 // КС. – 1899. – Т. LXIV, № 2. – С. 78–79; Частная переписка Г. П. Галагана // Т. LXV, № 5. – С. 181–198; КС. – 1899. – Т. LXVI, № 7. – С. 24–32; Денежныя и натуральныя повинности в пользу гетмана в конце XVII в. // КС. – 1899. – Т. LXV, № 2. – С. 76–77; Пирятинская “городовая армата” в 1691 г. // КС. – 1899. – Т. LXV, № 3. – С. 127.

16. Фамільний архів Гамаліїв. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, ним був Михайло Гамалія, полковник Черкаський (1662). Вміст та історична доля невідомі. Зберігався в м. Лисогори.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. П.

17. Фамільний архів Герциків. Конкретний засновник, місце зберігання, вміст та історична доля невідомі. Частина документів потрапила до складу *фамільного архіву Кочубеїв*.

18. Фамільний архів Головнів. Конкретний засновник, місце зберігання та історична доля невідомі. 1919 р. надійшов до НБУВ (Інститут рукопису). Вміст: майнові та господарчі документи XVIII – початку XIX ст., родинне листування. У складі архіву перебували папери Гоголів-Яновських.

Згадувано: *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – С. 89, 91

19. Фамільний архів Горленків. Засновник – Лазар Горленко, полковник Прилуцький (†1687). Первісно зберігався в с. Ярошівка. У першій половині XIX ст. значна кількість документів потрапила до збірки М. Маркевича; залишки архіву розграбовані 1918 р.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1228; *В. Г. [Горленко В.].* Князь А. В. Дабижа (некролог) // КС. – 1899. – Т. LXV, № 8. – С. 61–63.

Публікації: Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива кн. А. В. Дабижа 1885 г. // КС. – 1886. – Т. XV. – № 6. – Приложение, с. I–XII; *Дабижа А.* Горленки (Очерки прилуцкой старины) // КС. – 1887. – Т. XVII, № 2. – С. 237–268; Т. XIX, № 10. – С. 199–232; *Келлаш В.* Несколько слов о “Журнале” генерального хоружаго Якимя Горленка (1736) // КС. – 1888. – Т. XXIII, № 10. – С. 45–46; *В. Г. [Горленко В.].* Раздел посполитых в 1774 г. // КС. – 1893. – Т. XLIII, № 12. – С. 501–502; *Де Пуле.* Малороссийския эмигранты // Вестник Европы. – 1872. – Т. V. – С. 63–92.

20. Фамільний архів Граб’янок. Конкретний засновник, місце зберігання, вміст та історична доля невідомі.

21. Фамільний архів Грушинських. Конкретний засновник, місце зберігання та вміст невідомі. Наприкінці XIX ст. частина документів перебувала в складі *фамільного архіву Міклашевських / Олсуф’євих* (м. Волокитине).

Згадувано: *Плохинский А.* Архивы Черниговской губернии. – М., 1899. – С. 180.

22. Фамільний архів Губчиців. Конкретний засновник невідомий. Можливо, ним міг бути Іван Губчиць, сотник Почеповський (1710, 1722–1729). Місце зберігання, вміст документів та історична доля невідомі. У другій половині XIX ст. потрапив до збірки О. Лазаревського.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. XV.

23. Фамільний архів Гудовичів. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, ним був Павло Гудович, сотник Балканський (1697–1700). Місце зберігання, вміст документів та історична доля невідомі. У першій половині XIX ст. частина паперів потрапила до збірки М. Маркевича, а в її

складі – до московського Рум'янцевського музею (нині – Державна публічна бібліотека Російської Федерації).

Згадувано: Краткий указатель архивных фондов Отдела рукописей [Государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В. И. Ленина]. – М., 1948. – С. 64.

24. Фамільний архів Дворецьких. Засновник – Василь Дворецький, полковник Київський (1659–1669). Місце зберігання та історична доля невідомі. Вміст: “Літопис” роду Дворецьких.

Згадувано: *Апанович Е. М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине // Исторические сборники. – К., 1983. – С. 45.

25. Фамільний архів Деркачів: Засновник – Денис Деркач, осавул полковий Переяславський (†1708). Місце зберігання – с. Сушки. Частина документів нині перебуває в ЦДІАК України. Вміст: документи за 1713–1898 роки, основна маса яких пов'язана з Я. М. Деркачем (др. пол. XIX ст.), службові папери, купчі, судові документи.

Згадувано: Собрание сочинений М. А. Максимовича. – Т. 1: Отдел исторический. – К., 1876. – С. 747–834.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 246–247.

26. Фамільний архів Діяковських. Засновник – Іван Діяковський, сотник Кролівецький. Первісне місце зберігання, вміст та історична доля невідомі. Наприкінці XIX ст. зберігався у м. Керчі, в нащадка Діяковських за жіночою лінією Б. П. Антоновича.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 373.

27. Фамільний архів Довгих. Засновник – знатний військовий товариш Павло Довгий. Вміст на історична доля невідомі. Зберігався в с. Дмитрівка Чернігівської губ. У складі архіву перебували папери роду Греків.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – С. 264.

28. Фамільний архів Донців-Захаржевських. Засновник – Григорій Донець-Захаржевський, полковник Слобідського Харківського козачого полку (з 1669 р.). Місце зберігання та історична доля невідомі. Частина документів потрапила до *фамільного архіву Щербініних* і перебуває нині в ЦДІАК України. Вміст: укази Сумської полкової канцелярії, судові документи, ревізькі казки XVIII ст. (документи за 1700–1836 роки).

Згадувано: *Багалеї Д. И.* Фамильные бумаги Щербининых, князей Крапоткиных и Донцов-Захаржевских в имении П. П. Флоты – с. Бабаях // КС. – 1889. – Т. XXIII, № 11. – С. 23–27.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 247.

29. Фамільний архів Дорошенків. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, ним був гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (1665–1674). Основна частина документів зібрана П. Дорошенком (друга пол. XIX – поч. XX ст.) і зберігалася в с. Баничі Глухівського повіту Чер-

нігівської губ. Після 1918 р. сліди зібрання губляться. Певна частина паперів на початку 1920-х років потрапила до НБУВ. Вміст: фамільні папери Дорошенків, Забілів, Марковичів, Коропчевських, Куколів-Яснопольських, Соколиків, документи з монастирських архівів, колекція гетьманських універсалів XVII–XVIII ст., автографи діячів культури.

Згадувано: *Дорошенко П.* Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губ. // Древности. Труды Археологической комиссии Императорского Московского археологического общества. – Т. 1, вып. 1. – М.: печатня А. И. Снегиревой, 1898. – С. 111–114; *Плохинский А.* Архивы Черниговской губернии. – М., 1899. – С. 180; *Забаревський М.* [Дорошенко Д.] Пам'яті П. Я. Дорошенка. – Хліборобська Україна. – Вип. 1. – Відень, 1920. – С. 99–102; *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – С. 92.

Опис з частковою публікацією документів: Рукописи П. Я. Дорошенка. – Чернигов, 1908. – 46 с.

30. Фамільний архів Дуніних-Борковських. Конкретний засновник невідомий. Імовірно, ним міг бути Василь Дунін-Борковський, генеральний обозний (+1702). Місце зберігання, вміст та історична доля невідомі. За повідомленням О. Лазаревського, розпорошений ще в XIX ст.

Згадувано: *Лазаревський А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II.

31. Фамільний архів Єсімонтовських. Конкретний засновник невідомий. Ним міг бути Федір Єсімонтовський, козак Глинський (1669). Первісне місце зберігання невідоме. В останню чверть XVIII ст. потрапив до *фамільного архіву Скорупів*. Вміст: поземельні акти кінця XVII та початку XVIII ст.; “Книга подлинных земельных актов Есимонтовских, 1686–1768”.

Згадувано: *Лазаревський А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. XIV; *Його ж.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. XV; 73.

32. Фамільний архів Жученків. Конкретний засновник, місце зберігання, вміст та історична доля невідомі. Частина документів потрапила до *фамільного архіву Кочубеїв*.

33. Фамільний архів Забілів. Засновник – генеральний обозний Петро Забіла (1580–1689). Зберігався в кількох місцях, у тому числі – в с. Красний Колядін Конотопського повіту Чернігівської губ. Вміст: юридичні акти; гетьманські універсали, записові книги, службові та родинні листування. Впродовж кінця XVIII–XIX ст. зазнав значного розпорошення: документи потрапили до збірок П. Дорошенка, О. Лазаревського (папери Івана Забіли), В. Тарновського, П. Лебединцева.

Згадувано: *Лазаревський А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. I; *Його ж.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 323; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1228; *Нос С.* Место рождения Семена Паляя // КС. – 1882. – Т. 1, № 3. – С. 609–611.

Публікації документів: *Лазаревський А.* Иван Петрович Забела, знатный войсковый товарищ (1665–1703): Отрывки из семейного архива // КС. 1883. – Т. VI, № 7. – С. 506–538; *Його ж.* Письмо жены гадяцкого полковника Григория Грабянки Евдокии Ивановны к брату своему Ивану Забеле // КС. – 1894. – Т. XLV, № 6. – С. 158–159; Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1: Письма к И.И. Забеле и его вдове (1687–1713). – Чернигов, 1912. – 89 с.; *Литвинова Т. Ф.*

Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 108–111.

34. Фамільний архів Зарудних. Засновник – Самійло Богданович. Місце зберігання невідоме. Наприкінці XVIII ст. потрапив до фамільного архіву Скибинських через шлюб губернського секретаря Скибинського з Настасією Зарудною, останньою з роду Зарудних.

Описаний: *Ксензенко С. К.* Истории рода Зарудных: Из семейного архива Скибинских // Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии. – Вып. XV. – Полтава, 1917. – С. 72–85.

35. Фамільний архів Іскрів. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У XIX ст. частина документів потрапила до *фамільного архіву Кочубеїв*.

36. Фамільний архів Іскрицьких. Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Михайло Іскрицький (жив у середині XVII ст.). Первісне місце зберігання та вміст невідомі. На початку XIX ст. за успадкуванням потрапив до *фамільного архіву Борщових*.

Згадувано: *Гатцук С. А.* Архив Борщовых (Опыт использования фамильных бумаг). – Чернигов, 1917. – 28 с.

37. Фамільний архів Кандибів. Засновник – полковник Корсунський Андрій Кандиба (1708–1709). Місце зберігання та вміст невідомі. Останній власник А. А. Кандиба (†1879) передав архів до Київської археографічної комісії (нині у НБУВ).

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 185–190.

38. Фамільний архів Капністів. Конкретний засновник невідомий. Зберігався в с. Михайлівці Лебединського повіту Харківської губ. та в с. Пісок на Кременчуччині. У першій збірці перебувала значна кількість документів *фамільного архіву Полуботків*, успадкованих Капністами як нащадками Полуботків за жіночою лінією. Ця частина архіву в 1960-х роках опинилася в Сумському краєзнавчому музеї. Інша частина ще 1925 р. потрапила до АК ВУАН. Вміст: листи (1120 од. за 1746–1918), чернетки літературних творів, список Літопису Граб'янки тощо.

Згадувано: *Кіржаєв С. М.* З історії рукописних зібрань установа ВУАН // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 143; *Ткаченко М.* Архів Капністів // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 170–175; *Миллер Д. П.* Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – С. 28–45; Сведения об остатках семейного архива Полуботков // КС. – Т. LXXIII, № 4. – С. 12–13; *Сапухіна Л. П.* Полуботківські архіви і Сумщина // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 136–145.

Короткий опис: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Пугівник. – К., 2002. – С. 208–210.

39. Фамільний архів Киселів-Загорянських. Конкретний засновник, місце зберігання, вміст та історична доля невідомі.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 302–303.

40. Фамільний архів Кондратьєвих. Засновник – Герасим Кондратьєв, полковник слобідського Сумського козачого полку. Зберігався в с. Хотень на Сумщині. Вміст: родовідні, господарсько-майнові та судові документи, дарчі та жалувані грамоти. Нині частина документів перебуває в ІЦДІАК (документи за 1689–1836 роки). Ще одна частина у XIX ст. потрапила до збірки Толстих (в Одесі).

Згадувано: *Маркевич А.* Столбцы, принадлежащая графу М. М. Толстому (в Одессе) // КС. – 1889. – Т. XXIV, № 2. – С. 506–512; № 3. – С. 746–751.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 247–248.

41. Фамільний архів Константиновичів. Засновник – М. Константинович. Місце зберігання невідоме. У XIX ст. частина архіву потрапила до збірки В. Тарновського, інша – І. В. Лучицького. Вміст: поземельні акти кінця XVII–XVIII ст.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1334.

42. Фамільний архів Коропчевських. Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Григорій Коропчевський, значковий товариш полку Лубенського (1770). Зберігався в с. Баничах Глухівського повіту Чернігівської губ. та м. Ворожбі Сумського повіту Харківської губ. Вміст: особові та службові документи Павла Коропчевського, віце-губернатора Чернігівської губ. (1796), приватне листування кінця XVIII ст., господарські та судові матеріали. У XIX ст. потрапив до складу збірки П. Дорошенка; у 1920-х роках частина документів опинилася в НБУВ.

Згадувано: *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – С. 147.

Короткий опис: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 262–264.

43. Фамільний архів Корсаків. Конкретний засновник, місце зберігання та вміст невідомі. На початку XX ст. потрапив до Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

44. Фамільний архів Костенецьких. Засновник – Осип Костенецький, сотник Коропський (на прізвисько Воловатий). Місце зберігання, вміст та історична доля невідомі. Останній власник – А. М. Костенецький (†1872).

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 197–203.

45. Фамільний архів Кочубеїв: Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Андрій Кочубей, його син Леонтій та онук Василь (†1708). У зв'язку з наявністю кількох гілок роду фамільні архівалії зберігалися в м. Диканці Полтавської губернії, с. Дубовичах на Чернігівщині, с. Ярославець Глухівського повіту Чернігівської губ. На початку XIX ст. частина документів потрапила до збірки М. Маркевича. Крім паперів Кочубеїв, в архіві перебували документи споріднених родів Жученків, Іскрів, Герциків, Черняків; у свою чергу, документи Кочубеїв були у *фамільному*

архіві Скоропадських, звідки в 1935 р. вилучені для формування окремого фонду РДАДА. Документи Диканського архіву на початку 1920-х років потрапили до Полтавського історичного архіву, але під час Другої світової війни були остаточно втрачені.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1334; *Василенко Н.* [Рецензия] Древности. Труды археографической комиссии Императорского археологического общества, изданные под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Т. 1, вып. 1, 2 и 3. М., 1898–1899. С. 392+190+III // КС. 1900. – Т. LXVIII, № 2. – С. 82–95; Особові фонди, втрачені Державним архівом Полтавської області в роки Другої світової війни // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 4. – К., 1999. – С. 151.

Короткий опис: Опись Ярославецкого архива (Глуховского у.) дворян Кочубеев // Древности. Труды археографической комиссии Императорского археологического общества, изданные под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Т. 1, вып. 1. – С. 114–115; Путеводитель РГАДА. – Т. 4. – С. 287.

Публікації: *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1: 1747–1787. – СПб, 1879. – 650 с.; Т. 2: 1788–1799. СПб., 1881. – 742 с.

46. Фамільний архів Куколів-Яснопольських. Засновник – NN Куколь, сотник Ворожбинський. Первісне місце зберігання невідоме. Серед його паперів – межові книги сотні Ворожбинської та інші приватновласницькі акти до середини XIX ст. У XIX ст. архів потрапив до складу збірки П. Дорошенка.

Згадувано: *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – С. 147–148.

47. Фамільний архів Кулябок: Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Іван Кулябка, орендар Лубенський (1653). Первісне місце зберігання, історична доля та вміст невідомі.

48. Фамільний архів Лазаровичів/Лазаренків: Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Лазар Матвійович, обиватель Воронежський (1676). Первісне місце зберігання та вміст невідомі. У XIX ст. частина паперів потрапила до складу *фамільного архіву Міклашевських/Олсуф'євих*, інша – до збірки О. Лазаревського.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 327; *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – С. 156.

49. Фамільний архів Лашкевичів. Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Тихон Лашка, міщанин Стародубський (1677). Зберігався в м. Брахлів Чернігівської губ. У XIX ст. частина паперів потрапила до збірок В. Тарновського й О. Лазаревського. Вміст: фамільні папери Михайла Рубця (†1690), Івана Лашкевича (†1750), Ст. Лашкевича (†1780), Іллі Журмана, пасинка І. Лашкевича (†1780); “Повседневные записки” Ст. Лашкевича; папери Милорадовичів, Борозднів, Велинських, Немировичів-Данченків.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1228; *Ф. Н.* К характеристике шляхетско-козацкого быта XVIII в. (Два партикулярных письма) // КС. – 1885. – Т. IX, № 4. – С. 776–782; *Николайчик Ф.* Род Лашкевичей и дневник одного из них // КС. – 1887. – Т. XIX, № 12. – С. 696–716; Краткий указатель архивных фондов Отдела рукописей [Государ-

ственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В. И. Ленина] / Сост. Коншина Е. Н., Швабе Н. К., под ред. Зайончковского П. А. и Коншиной Е. Н. – М., 1948. – С. 111.

Публікації: КС. – 1885. – Т. XI. – С. 777–782; *Лашкевич А. С.* Речь малороссийскаго генерал-губернатора кн. Н. Г. Репнина к дворянству Черниговской и Полтавской губ. // 1887. – Т. XVII. – С. 172–177.

50. Фамільний архів Левенців. Конкретний засновник, первісне місце зберігання, історична доля та вміст невідомі.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II.

51. Фамільний архів Леонтовичів Конкретний засновник невідомий. Зберігався на Орехівщині (Лубенщина). Містив документи XVIII ст. з історії роду Барвінських. Останній власник – В. М. Леонтович.

Згадувано: *Милорадович В.* Средняя Лубенщина // КС. – 1903. – Т. LXXXII, № 9. – С. 272–273.

52. Фамільний архів Лизогубів. Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Кіндрат Лизогуб, козак м. Гельмязів (друга пол. XVII ст.), або Яків Лизогуб, полковник Чернігівський. Первісне місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У 1930-х роках потрапив до НБУВ.

Згадувано: *Клепацький П.* Літописець Якова Лизогуба (1508–1737). – Кам'янець-Подільський, 1920. – 8 с.

53. Фамільний архів Ломиковських. Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Іван Ломиковський, генеральний обозний (1707–1709), мазепинець. Первісне місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У другій половині XIX ст. частина архіву потрапила до збірки О. Лазаревського.

Публікації: Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 г. // Молодик на 1844 г. – X., 1843. – С. 83–86.

54. Фамільний архів Лукашевичів. Конкретний засновник, первісне місце зберігання та історична доля невідомі. Нині зберігається в ЦДІАК. Вміст: документи за 1723–1913 роки; гетьманські універсали, майнові, господарські та судові документи, купчі, ревізькі казки.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 248.

55. Фамільний архів Лукомських. Конкретний засновник, первісне місце зберігання та вміст невідомі. Архів значно поповнений Семеном Лукомським, сотником полковим Прилуцьким (1737–1744) та хроністом (автором “Собрания исторического”).

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – С. 135–137; *О. Л. [Левицкий О.]*. Автобиографическая “сказка” малороссийскаго летописателя Стефана Лукомскаго // КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 477–485.

56. Фамільний архів Мазепів. Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Степан-Адам Мазепа, гетьманський намісник у Білій Церкві (1658), або його син Іван, гетьман Війська Запорозького (1687–1709). Первісне місце зберігання та вміст невідомі. Після 1708 р. був розпорощений: частина документів захоплена росіянами в Батурині (увійшла до складу архіву “військово-похідної канцелярії О. Меншикова”), інша –

кримським ханом; привілеї та найважливіші політичні документи вивезено Іваном Мазепою на еміграцію й знищено ним напередодні смерті. Частина господарських документів, пов'язана з білгородськими маєтками гетьмана, потрапила до фамільного архіву князів Барятинських.

Згадувано: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Вид. 2, доп. – К., Львів, Париж, Торонто, 2001. – С. 155, 287, 319, 335; *Плохинский М.* Гетман Иван Мазепа в роли великорусского помещика. – Х., 1892. – 32 с.

57. Фамільний архів Максимовичів. Засновник – Максим Печерський (Васильковський), київський міщанин. Більшість історичних архівалій втрачено на початку XVIII ст., оскільки військовий писар І. Максимович, що належав до числа мазепинців, після обрання Пилипа Орлика гетьманом став генеральним писарем і повернувся в Україну лише 1715 р. Частина документів нині зберігається в ЦДІАК. Вміст: документи за 1569–1918 роки; виписки з книг Луцького гродського суду; майнові документи та акти щодо надання земель; купчі, господарські та юридичні документи.

Згадувано: *Собрание сочинений М. А. Максимовича.* – Т. 1: Отдел исторический. – К., 1876. – С. 802–805; *А. Л. [Лазаревский А.].* [Рецензия] “Сборник сведений о роде “Максимович” (чей). Сост. И. Максимович исключительно для членов своей семьи, родных, друзей и добрых знакомых, не предназначенная такового для продажи. Рига, 1897. – 143 с. // КС. – 1898. – Т. LX, № 2. – С. 64–66.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 248–249.

Публікації: *Максимович И.* Сборник сведений о роде “Максимович” (чей). – Рига, 1897. – 143 с.

58. Фамільний архів Марковичів. Засновник – Андрій Маркович, генеральний підскарбій (?–1742). За його нащадків архів було розподілено між маєтками в с. Турівці Прилуцького повіту Полтавської губ., с. Сваркові Глухівського повіту Чернігівської губ., с. Шабалинівці Сосницького повіту Чернігівської губ.

Перше (Турівське) зібрання на початку XIX ст. було істотно поповнено М. О. Маркевичем, який додав до родового архіву рукописи XVI–XIX ст. з *фамільних архівів Богдановичів, Горленків, Гудовичів, Кочубейв, Миславських, Розумовських, Рум'янцевих, Скоропадських.* Планував видання багатотомового “Архива Николая Маркевича”. У 1859 р. продав значну частину архіву колекціонеру І. Лукашевичу, від якого в 1870 р. архів перейшов до Московської Рум'янцевської бібліотеки (нині Державна публічна бібліотека Російської Федерації). Інша частина (листування М. Маркевича) потрапила в XX ст. до Інституту російської літератури РАН у Санкт-Петербурзі. Доля тих архівалій, що лишилися в Україні (передані до Колегії Павла Галагана), – невідома. Вміст: 6 тис. автографів історичних діячів України, Росії, Польщі, Молдови, Туреччини, Криму за XVII–XVIII ст., 6,5 тис. справ з історії України, Росії, Польщі; 5 тис. листів до М. Маркевича.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1219–1222; *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич: 1804–1860. – Л., 1987. – С. 22–23, 90–101; *Шууров Н.* Неосуществившееся издание малороссийского альбома // КС. – 1893. – Т. XL, № 2. – С. 367–375; Два письма [А. Лазаревского] к Н. Костомарову // КС. – 1903. – Т. LXXXI, № 5. – С. 85–88.

Описано: *Современник.* – 1851. – № 2. – С. 328–359; *Маркевич Н.* Маркевичевский архив // *Современник.* – 1859. – № 4. – С. 352–359; *Щапов Я. Н.* Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича: Описание. – М., 1959. – 144 с.

Публікації: *Астряб М. Г.* Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714, Лубенского полковника 1714–1727, Войскового подскарбия 1729–1744). – Полтава, 1909. – 68 с.; Акты, поясняющие историю Малороссии и открытые Н. А. Маркевичем // ЧОИДР. – Год IV. – 1848. – Кн. I. – С. 107–117; *Келлаш В.* Несколько слов о “Журнале” генерального хоружаго Якимя Горленка (1736) // КС. – 1888. – Т. XXIII, № 10. – С. 45–46; *Линниченко И. А.* Жалоба новомлинского сотника на новомлинского наместника // КС. – 1889. – Т. XXVI, № 7. – С. 274–275; *Його ж.* Два дела о волшебстве // КС. – 1889. – Т. XXVII, № 10. – С. 172–179.

Сварківське зібрання започатковане Яковом Марковичем, сином Андрія, який вийшов у відставку з чином генерального підскарбія. Багато зусиль до формування колекції доклав Олександр Маркович, його онук. Останній власник – Пармен Маркевич. Після його смерті архів був розпорошений; частина архівалій потрапила до відомих колекціонерів – П. Дорошенка, О. Лазаревського, В. Модзалевського, а частково втрачена. Вміст: гетьманські універсали, актовий матеріал, описово-статистичні джерела, листування, “Дневник” Я. Марковича.

Згадувано: *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии: 5. Марковичи // КС. – 1884. – Т. VIII, № 1. – С. 71–75; *Його ж.* [Передмова] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – Приложение. – С. I–III; *Його ж.* Александр Михайлович Маркович (1790–1865) // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28–29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської обл. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Інюре, 1999. – С. 191–227; *Дорошенко П.* Два письма историка Н. А. Маркевича о своем родоначальнике Марке Аврамовиче // КС. – 1885. – Т. XII, № 12. – С. 690–69; *Його ж.* Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губ. // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества. – Т. 1, вып. 1. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1898. – С. 111–114.

Публікації: Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) // Украинский журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 48–57; № 21. – С. 128–136; Дневныя записки генерального подскарбия Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – 520 с.; Ч. 2. – 414 с.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Т. 1: 1718–1725. – К., 1893. – 329 с.; Т. 2: 1726–1729. – К., 1895. – 342 с.; Т. 3: 1730–1734. – К., 1897. – 340 с.; Т. 4: 1735–1740. – К.–Львів, 1913. – 348 с.

Конкретний засновник та вміст Шабалинівського зібрання сосницької гілки роду Марковичів невідомі.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. I; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1221–1222.

59. Фамільний архів Мартосів. Конкретний засновник невідомий. Імовірно – Василь Мартос, який жив у другій половині XVII ст. Місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У XIX ст. частина документів потрапила до збірки О. Лазаревського.

Публікації: *Лазаревский А.* Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) // КС. – 1896. – Т. LIII, № 6. – С. 344–368.

60. Фамільний архів Міклашевських. Засновник – Михайло Міклашевський, полковник Стародубівський (1690–1706). Зберігався в с. Нижньому на Стародубщині. Вміст невідомий. Розпорошений ще в ХІХ ст.: документи потрапили до *фамільних архівів Скоропадських, Олсуф'євих*, збірок О. Кістяківського, Є. Ківлицького.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II; *Його ж.* Описание Старой Малороссии. – Т. I: Полк Стародубский. – С. XV, 180; *Дорошенко П.* Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губ. // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества. – Т. I, вып. I. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1898. – С. 111–114; *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – С. 149–174.

Короткий опис: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 223.

Публікації: Из бумаг сенатора М.П. Миклашевскаго // КС. – 1890. – Т. XXIX, № 4. – С. 148–153; КС. – 1891. – Т. XXXV, № 10. – С. 129–133.

61. Фамільний архів Милорадовичів. Засновник – Михайло Милорадович, полковник Гадяцький. Місце зберігання – м. Любеч Городнянського повіту Чернігівської губ. Частина потрапила до збірки В. Гарновського, в 1920-х роках основний масив документів переданий до Чернігівського історичного архіву. Загинув під час Другої світової війни. У складі архіву перебували документи Борозднів, Губчиців, Лашкевичів, Леонтовичів, Лисенків, Полуботків, Савичів, Силичів, Скоропадських, Стороженків, Туманських, Фрідрікевичів, Чернишів. Вміст: 7 тис. документів, у тому числі – поземельні акти родини та опис маєтків Полуботків, міські акти Любеча та найближчих сіл з ХVІ ст., листування кн. О. Безбородька з П. Милорадовичем, родовідна Милорадовичів, службові папери представників роду.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. I: Полк Нежинский. – С. 282; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1221–1224.

Опис: *Федоренко П.К.* Архів Милорадовичів // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 3. – 1998. – С. 158–164.

Публікації: Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 гг.: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов: Типография губ. правления, 1889. – 64 с.; Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. I. – К.: Университетская типография, 1898. – 256 с.; *Милорадович Г.* Неузнанная рукопись (по поводу статьи “В. Л. Кочубей в рассказе его современника 1708 г.” помещенной в декабрьской книжке “Русской старины” 1883 г.) // КС. – 1884. – Т. VIII, № 2. – С. 351–352; *Його ж.* О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1871 – 158 с.; *Його ж.* Сказание о роде дворян и графа Милорадович. – К., 1884. – 131 с.; Три письма графа П.В. Завадовскаго, 1775 и 1776 г. // КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 491–492; Стихотворения В. И. Туманскаго. – СПб, 1881; Письма В. И. Туманскаго и его неизданныя стихотворения – Чернигов, 1891; Наставления выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении проекта нового Уложения г. коллежскому советнику и члену этой коллегии Д. Наталину; Возражения депутата Григория Полетики на “Наставления Малороссийской коллегии господину ж депутату Д. Наталину” // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – С. 51–102; Дело гадяцкаго полковника Михаила Миклашевскаго с генеральным судьей Иваном Чернышом, 1716 г. // ЧОИДР. – 1870. – Кн. 3. – С. 24–50; Акты, до маестностей Полуботков относящиеся // ЧОИДР. – 1862. – Кн. 3. – С. 1–90; Книга пожиткам бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // ЧОИДР. – 1862. – Кн. 3. – С. 91–133; та ін.

62. Фамільний архів Мовчанів/Мазаракі. Засновник – полковий асаул Прилуцький Михайло Мовчан. Його справу продовжив онук Андрій Мазаракі. Місце зберігання та історична доля невідомі. Серед архівалій була записна книга з копіями майнових, судових та діловодних документів, літописних статей.

Згадувано: Антонович В. Б. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Антонович В. Б. Моя сповідь. – К., 1995. – С. 220–230.

63. Фамільний архів Мокрієвичів. Конкретний засновник, первісне місце зберігання та вміст невідомі. Серед архівалій були майнові документи Н. Каленика, тестя І. Скоропадського.

64. Фамільний архів Новицьких. Засновник – Ілля Новицький (прибл. 1630–1704), компанійський полковник. Первісне місце зберігання невідоме. Після його смерті архів був розподілений між синами. Листи та універсали дісталися другому сину, Івану, бунчуковому товаришу, від нього – онуку Петру, військовому канцеляристу, який у 1770-х роках упорядкував архів. Після того збірка потрапила до Петербурзької АК, звідти – до М. Стороженка. На початку ХХ ст. зберігалася в КАК, потім – у збірці Історико-археографічного інституту ВУАН; з 1935 р. – у НБУВ. Вміст: універсали, судові документи, епістолярій, документи канцелярії компанійського полку. Частина паперів Новицьких ще 1919 р. опинилася в Полтавському історичному архіві, де їх описав І. Павловський.

Згадувано: Стороженко Н. Охочеконмонный полковник Илья Федорович Новицкий // КС. – 1885. – Т. XII, № 7. – С. 431–457; Заруба В. Архів компанійського полковника Іллі Новицького // Київська Старовина. – 1992. – № 4. – С. 12–18; Його жс. Охочеконмонный полковник Илья Новицкий та його архів // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 21–38; Його жс. Забутий полковник та його архів // Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 57–72; Яненко З. Особові фонди, втрачені Державним архівом Полтавської області в роки Другої світової війни // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 4. – К., 1999. – С. 151.

Публікації: Архив Западной России. – Т. V. – СПб., 1853; КС. – 1885. – Т. XII; ЧОИДР. – 1863, кн. 1.

65. Фамільний архів Носів. Засновник – полковник Прилуцький Іван Нос. Місце знаходження, історична доля та вміст невідомі. Значно поповнений відомим етнологом та істориком С. Носом. У складі архіву були папери Харевичів, від яких до роду Носів перейшли маетки.

Згадувано: Коваленко Гр. Очерк жизни и деятельности украинскаго этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // КС. – 1901. – Т. LXXIV, № 9. – С. 363–400.

66. Фамільний архів Носенків. Засновник – сотник полковий Прилуцький Носенко. Місце знаходження, історична доля та вміст невідомі. Наприкінці ХІХ ст. книга копій службових паперів сотника (у 1728 р. – наказного полковника Прилуцького) потрапила до збірки О. Лазаревського.

Згадувано: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – С. 134.

67. Фамільний архів Олександровичів. Засновник – М. Олександрович. Місце зберігання, історична доля та вміст невідомі.

Згадувано: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – С. 1230.

Публікації: *Стороженки.* Фамильный архив. – Т. 6. – К., 1908. – С. 575–625.

68. Фамільний архів Олсуф'євих (російський дворянський рід, споріднений з Кочубеями, Міклашевськими, Скоропадськими). Конкретний засновник, історична доля та вміст невідомі. Зберігався в с. Волокитино Глухівського повіту Полтавської губ. Серед архівалій були документи Грузинських, Лазаревичів, Міклашевських.

Згадувано: *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – С. 149–174.

69. Фамільний архів Орликів. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі.

70. Фамільний архів Пасеків. Засновник – генеральний суддя Богдан Пасек. Місце зберігання, історична доля невідомі. Нині частина документів перебуває в ЦДАК. Вміст: документи за 1710–1858 роки, господарські, родовідні, творчі документи, листування з державними та культурними діячами.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 250–251.

71. Фамільний архів Пестових (російський дворянський рід): Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля невідомі. Нині частина документів перебуває в ЦДАК. Вміст: документи за 1759–1917 роки, господарські, родовідні, історичні документи, листування.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 251.

72. Фамільний архів Петровських. Засновник – Андрій Петровський, сотник Городиський, осавул полковий Лубенський (1678–1712). Первісне місце зберігання невідоме. Частина архіву в XIX ст. потрапила до П. В. Новицького, а наприкінці того ж століття – до збірки О. Лазаревського.

Публікації: *А. Л. [Лазаревский А].* Сотничий произвол (документ 1751 г.) // КС. – 1899. – Т. LXV, № 3. – С. 75; *Його ж.* Из семейных отношений начала XVIII в. // КС. – 1899. – Т. LXV, № 4. – С. 4–5; *Його ж.* Показания о службах лубенскаго полкового есаула Андрея Петровскаго (1678–1712) // КС. – 1899. – Т. LXV, № 4. – С. 7–12.

73. Фамільний архів Покорських-Жоравок. Конкретний засновник, вміст невідомі. Зберігався в с. Сосновці Конотопського повіту Полтавської губ. Останній власник – М. Ф. Покорський-Жоравка. Частина архівалій наприкінці XIX ст. опинилася в збірці О. Лазаревського (отримана від І. А. Скаржинського). Інша частина на початку XX ст. потрапила до Чернігівської вченої архівної комісії.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. XV; *Його ж.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 205.

74. Фамільний архів Полетиків. Конкретний засновник невідомий. Зберігався в с. Коровинці Роменського повіту Полтавської губ. 1855 р.

частина документів придбана М. Судієнком для своєї збірки. Інші архівалиї потрапили до збірок В. Тарновського та О. Лазаревського. Вміст: папери Андрія, Петра, Михайла та Григорія Полетиків; листування Григорія, його батька, синів і внуків.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1142, 1230; *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 97–116.

Публікації: *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – 1855. – 512 с.; *А. Л. [Лазаревский А.]*. Записка 1801 г. о нуждах малороссийскаго дворянства // КС. – 1890. – Т. XXX, № 8. – С. 310–316; Частная переписка Г. А. Полетики (1750–1784) // КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 493–527; Т. XLI, № 4. – С. 98–119; № 5. – С. 209–227; № 6. – С. 491–506; Т. XLIII, № 10. – С. 112–123; № 11. – С. 298–316; Т. XLV, № 4. – С. 128–145; № 6. – С. 496–513; Т. XLVII, № 10. – С. 111–135; Т. XLIX, № 5. – С. 239–262; № 6. – С. 350–368; *А. Л. [Лазаревский А.]*. Письмо петербургскаго архиепископа Сильвестра Кулябки к брату, лубенскому полковнику Ивану Петровичу Кулябке // КС. – 1893. – Т. XL, № 1. – С. 171–172; *Модзалевский В.* Что стоил Андрею Полетике процесс за с. Аксютинцы (Роменскаго уезда) // КС. – 1905. – Т. XC, № 7–8. – С. 33–38.

75. Фамільний архів Полуботків. Засновник – Леонтій Полуботок. Первісне місце зберігання невідоме. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. частина архівалій потрапила до складу *фамільного архіву Милорадовичів*. Вміст: купчі, гетьманські універсали та царські грамоти, актовий матеріал, у тому числі копії записів Чернігівської міської ратуші за 1667–1736 роки.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1226–1227.

Публікації: Акты фамилии Полуботков с 1669 – 1734 гг.: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов: Типография губ. правления, 1889. – 64 с.

Інша частина архівалій після арешту Павла Полуботка потрапила до с. Михайлівка Лебединського повіту Харківської губ. Вміст: царські жалувані грамоти, універсали, тестаменти, судові справи, творчі матеріали Павла Полуботка.

Згадувано: *Миллер Д. П.* Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительнаго комитета по устройству XII Археологическаго съезда. – Х., 1902. – С. 28–32; Сведения об остатках семейного архива Полуботков // КС. – 1901. – Т. LXXIII, № 4. – С. 12–13; *Сатухина Л. П.* Полуботківські архіви і Сумщина // Український іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 136–145.

76. Фамільний архів Попових (російський дворянський рід). Засновник – правитель канцелярії Г. А. Потьомкіна В. С. Попов. Місце зберігання – с. Решетилівка. Нині зберігається в ЦДІАК України. Вміст: документи за 1739–1919 роки про службову діяльність, нагородження, листування, в тому числі листи до Г. Потьомкіна, господарські документи.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1226–1227.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 251–252.

Публікації: *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – 486 с.; *Григорovich Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1: 1747–1787. – СПб., 1879. – 650 с.; Т. 2: 1788–1799. СПб., 1881. – 742 с.; Письмо архиепископа новгородскаго Феофана Прокоповича к архиепископу киевскому Рафаилу Заборовскому (о способах к улучшению материальнаго положения Киевской Академии) // КС. – 1884. – Т. VIII, № 3. – С. 465–470.

77. Фамільний архів Потоцьких (козацько-дворянський лівобережний рід): Засновник – сотник Кишенський полку Полтавського Григорій Потоцький (кінець XVII ст.). Збирач – П. П. Потоцький, після його смерті в 1938 р. архів розпорошений по київських музеях та архівах. Вміст: універсали, службові документи Потоцьких; господарські документи; архів М. Єрмолова.

Описаний: Музей України (Собрание П. П. Потоцкого). – Ч.1: Указатель архивных материалов и библиографии. – К., 1995. – 140 с; *Білокінь С.* “Музей України. Збірка Павла Потоцького”: Доба, середовище, загибель. – Вид. 2, повне. – К., 2002. – 250 с.

78. Фамільний архів Проскурів-Монтрезорів. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. Нині частина документів у НБУВ.

Згадувано: *Кіржаєв С.М.* З історії рукописних зібрань установ ВУАН // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 143.

79. Фамільний архів Прохоровичів. Засновник – сотник Бубнівський Н Прохорович. Перший документ датовано 1662 р. У середині XIX ст. власниками фамільних документи були: Григорій Іванович, Федір Михайлович та Леонід Петрович Прохоровичі. Вміст: судові та майнові документи.

Згадувано: Собрание сочинений М. А. Максимовича. – Т. 1: Отдел исторический. – К., 1876. – С. 771.

80. Фамільний архів Репніних. Засновник – кн. Микола Репнін (1734–1801). Зберігався в с. Яготин Пирятинського повіту Полтавської губ. Вміст: фамільні папери Розумовських; Репніних (М.В. Репніна, М. Г. Репніна-Волконського); господарські документи обох родів; матеріали до “Історії” Д. Н. Бантиша-Каменського, зібрані ним за сприяння М. Г. Репніна; частина документів із збірки А. Чепи. Архів значно постраждав під час Української революції 1917–1921 років; на початку 1920-х років потрапив до Полтавського історичного архіву; остаточно втрачений під час Другої світової війни.

Згадувано: *Іконников В.С.* Опыт русской историографии. – С. 1110–1112; *Стороженко Н. В.* Реформы в Малороссии при графе Румянцеве. – К., 1891. – 28 с.; *Яненко З.* Особові фонди, втрачені Державним архівом Полтавської області в роки Другої світової війни // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 4. – К., 1999. – С. 151.

Публікації: Сборник Русскаго историческаго общества. – Т. V, XVI, LXV; *Кистяковский А. Ф.* Доклад графа П. А. Румянцева императрице Екатерине II 1781 г. (о согласовании некоторых особенностей внутреннего строя Малороссии с порядками нового наместническаго правления) // КС. – 1884. – Т. X, №12. – С. 693–702; *Горленко В.* Из истории южно-русскаго общества начала XIX в. (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – Т. XL, № 1. – С. 41–76; *Стороженко Н. В.* Граф Кирилл Разумовский в роли челобитчика в Сенат // КС. – 1893. – Т. XL, № 2. – С. 361–367; *Н.С.* Материалы для истории дворянскаго землевладения в Полтавской губернии (Из Яготинскаго архива кн. Н. В. Репнина) // КС. – 1895. – Т. XLVIII, № 3 – С. 405–418; *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. – Т.1. – СПб., 1880. – 486 с.; *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 1. – С. 1–339; 1859. – Кн. 1. – С. 1–340; Бумаги, до управления Малороссиею графа П. А. Румянцева-Задунайскаго относящиеся // ЧОИДР. – 1861. – Кн. 1. – С. 137–165.

81. Фамільний архів Розумовських. Засновник – гетьман Кирило Розумовський (1750–1764). Первісне місце зберігання – Глухів. Після смерті засновника в 1802 р. розпорошений: частина, що залишилася в сина гетьмана, А. Розумовського, була вивезена до Німеччини, і лише в 1860-х роках повернулася в Росію, опинилася в Державному архіві МЗС та приватній збірці О. О. Васильчикова; ще частина потрапила до графині Гендрікової (с. Хитці Гадяцького повіту Полтавської губ.); інші архівалії опинилися в архіві С. М. Воронцова, **фамільному архіві Рєтніних**; збірці М. Маркевича.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1097–1098; *Бакай Н.* Уцелевшие остатки архива К. Г. Разумовского // КС. – 1886. – Т. XVI, № 12. – С. 743–746.

Публікації: *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – 486 с.

82. Фамільний архів Рославців. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У другій половині XIX ст. частина документів потрапила до Університету Св. Володимира.

Згадувано: *Луцицкий И.* [Рецензия] “Описание Старой Малороссии” А. Лазаревского // Киевские университетские известия. – 1882. – Т. 12. – С. 1–15.

83. Фамільний архів Рубців. Конкретний засновник невідомий, оскільки це – один з найдавніших архівів Лівобережжя. Зберігався в кількох фамільних маєтках, у тому числі на хут. Раздори Новозибківського повіту Чернігівської губ. Історична доля та вміст невідомі. Частина документів у другій половині XIX ст. потрапила до **фамільного архіву Лаишевичів**, звідти – до збірки О. Лазаревського. Ще одна частина загинула взимку 1869/1870 р. під час розгрому маєтку А. І. Рубця (хут. Раздори).

Згадувано: *Лазаревский А.* Сулимовский архив. – С. II; *Його ж.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. 394–396, 406–407, 410–411; *Його ж.* Один из фактов утраты памятников малороссийской старины // КС. – 1894. – Т. XLVI, № 7. – С. 101–102.

84. Фамільний архів Рум'янцевих. Засновник – голова другої Малоросійської колегії граф П. О. Рум'янцева-Задунайський. Зберігався в м. Ташани Чернігівської губ. У складі архіву – папери і власницькі акти Ломиковських. Після смерті графа “військово-похідний архів” передано до Генерального штабу (нині – РДВІА); частина потрапила до збірок М. Маркевича, М. Судієнка; інші архівалії, здебільшого власницькі акти, окремі томи Генерального опису Малоросії, “отдаточные” матеріали розпорошені між спадкоємцями.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. XIII–XIV; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1105–1106; *Його ж.* О разборе архива графа Румянцева-Задунайскаго (Записка М. Судиенко) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 138–142; Фонды Российского государственного военно-исторического архива: Краткий справочник. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 528; *А. Л.* [Лазаревский А.]. Материалы для биографии графа П. А. Румянцева-Задунайскаго // КС. – 1895. – Т. XLVIII, № 13. – С. 385–404.

Публікації: Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайскаго // ЧОИДР. – 1865. – Кн. 1. – С. 1–270; Кн. 2. – С. 1–330; 1866. – Кн. 1. – С. 1–274; 1875. – Кн. 4. – С. 1–112; 1876. – Кн. 1. – С. 113–240; 1876. – Кн. 2. – С. 241–294.

85. Фамільний архів Савичів. Засновник – генеральний військовий суддя Сава та його син генеральний військовий писар Семен Савич. Місця зберігання: с. Писарівка, Сумщина; м. Богодухів Золотоноського повіту Полтавської губ. Вміст: універсали, купчі, інші фамільні акти 1657–1711 років. У складі архіву перебували папери Н. Каленика (Калениченка). Частина документів щодо с. Слоути потрапила до архіву фон дер Бригена.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 325–326; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1228; *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – С. 149.

Публікації: Пять документов рода Савичей // КС. – 1887. – Т. XIX, № 9. – С. 153–158; Сон Пресвятой Богородицы по списку генерального войскового судьи Саввы // КС. – 1887. – Т. XIX, № 10. – С. 357–368.

86. Фамільний архів Сахно-Устимовичів. Засновник – Устин Сахненко, сотник Уласівський (початок XVIII ст.). Місце зберігання, історична доля та вміст невідомі.

Згадувано: КС. – 1892. – Т. XXXVIII, № 9. – С. 410–412.

87. Фамільний архів Свічок. Засновники – полковник Лубенський Леонтій Свічка та його брат Лук'ян. Первісне місце зберігання – с. Свічина Слобода. Історична доля невідома. Серед архівалій – власна актовка книга за 1699–1718 роки з території полку Лубенського. Наприкінці XVIII ст. приватноправові документи потрапили до *фамільного архіву Стороженків*.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II.

Публікації: Стороженки. Фамильный архив. – Т. 6. – К., 1908. – С. 1–514; *Стороженко Н.* К истории рода Свечек // КС. – 1887. – Т. XIX, № 11. – С. 580–584; *Стороженко Н. В.* Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения второй половины XVII в.) // КС. – 1890. – Т. XXXI, № 12. – С. 434–447.

88. Фамільний архів Сердюкових: Конкретний засновник, місце зберігання, вміст та історична доля невідомі. У складі архіву перебували документи роду Коробок.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 496.

Публікації: Автобиографические заметки И. И. Сердюкова (1803–1886) // КС. – 1896. – Т. LV, № 11. – С. 178–224.

89. Фамільний архів Симоновських. Конкретний засновник, місце зберігання, вміст та історична доля невідомі.

90. Фамільний архів Скаржинських. Конкретний засновник невідомий. У другій половині XIX ст. значно поповнений Катериною Скаржинською. Зберігався в с. Круглик (Лубенщина). На початку XX ст. переданий до Полтавського музею, нині зберігається в Держархіві Полтавської області. Вміст: документи з *фамільних архівів Аграновичів-Корнієвичів, Кир'якових, Ніженцевих, Райзерів* за XVII–XIX ст.

Короткий опис: Государственный архив Полтавской области: Путеводитель. – Изд. 2, перераб. и доп. – К., 1982. – С. 189–191.

91. Фамільний архів Скоропадських. Засновники: брати Іван, Василь та Павло Скоропадські. Первісне місце зберігання невідоме. Згодом перебував у с. Локні, Тростянці Прилуцького повіту Чернігівської губ., Петербурзі. Значно поповнений Іваном, Петром та особливо Павлом Скоропадськими в ХІХ ст. Значна частина втрачена в 1917–1918 роках під час погромів маєтків гетьмана. Архівалії, що перебували в Петрограді, в середині 1920-х років потрапили до російських державних архівів – історичного в Ленінграді та давніх актів у Москві. Упродовж 1960-х – початку 1970-х років були повернуті в Україну. Разом з переданими в 1995 р. зі Швейцарії документами нині вони складають фамільний фонд Скоропадських ЦДІАК. Вміст документів: гетьманські універсали, царські жалувані грамоти, купчі, судові справи, службові та особисті документи багатьох представників роду Скоропадських. Зі складу архіву виділені документи фондів Кочубеїв (РДАДА) та Міклашевських (ЦДІАК).

Згадувано: Н. В. [Василенко М.] [рец.] А. Дмитриевский. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // КС. – 1885. – Т. XII, №6. – С. 314–31; *Забіяка І.* Горленки і Скоропадські: Кілька штрихів до проблеми взаємостосунків між українськими дворянськими родами // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАН України: Збірник праць молодих вчених та аспірантів – Т. 2. – К., 1997. – С. 284–294; *Папакін Г.* Доля архівної спадщини Скоропадських у сховищах України // Останній гетьман: Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873 – 1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 198–209; *Його ж.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К.: Державний комітет архівів України, Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – К., 2003. – 282 с.; *Його ж.* Створення фамільного архіву Скоропадських: доробок Павла Скоропадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 6. – К., 2000. – С. 97–110; *Його ж.* Щоденники Павла та Олександри Скоропадських 1904–1917 рр.: історія ведення, зберігання; спроба реконструкції // Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 433–446; *Його ж.* Фамільні архіви української лівобережної шляхти у ХVІІ і ХVІІІ ст. та збірка Скоропадських // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 28–57; *Ульяновський В. І.* Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 137–143.

Публікації: Матеріали для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – Т. 2. – К., 1855. – 320 с.; *Папакін Г.* Листи з 1917 року: Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Росії // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 81–111.

92. Фамільний архів Скорупів. Засновники – Дем'ян Григорович Малярев (?), згодом Скорупа, Стародубівський міщанин на початку ХVІІІ ст., та його син Павло, бунчуковий товариш і військовий писар. Первісне місце зберігання – с. Кустичі (Волокитне). Вміст: приватноправові акти, матеріали судових справ, листування. У третій чверті ХVІІІ ст. до архіву за родинними зв'язками потрапили папери Єсімонтовських. У свою чергу, за родинними зв'язками цей архів перейшов до Сулимів. У другій половині ХІХ ст. частина документів потрапила до збірки О. Лазаревського.

Описаний: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. X–XIV.

Публікації: Сулимовский архив. – С. 220–285.

93. Фамільний архів Стаховичів. Засновник – сотник Городнянський Андрій Стахович. Зберігався в с. Ваганич Городнянського повіту Чернігівської губ. У другій половині XVIII ст. перейшов до нових власників с. Ваганич Євреїнових, наприкінці XIX ст. придбаний І. Луцицьким. Вміст: купчі документи і матеріали судових справ з 1711 р.

Згадувано: *Иконников В.С. Опыт русской историографии.* – С. 1333.

94. Фамільний архів Стороженків. Конкретний засновник невідомий. Зберігався в с. Велика Круча на Сокирнянщині. Частина документів архіву нині перебуває в ЦДІАК (247 справ за 1717–1919); інша частина – у НБУВ. Вміст: матеріали службової діяльності представників роду Стороженків, господарські документи, творчі матеріали; листування з Д. Багалієм, В. Модзалевським, В. Горленком, І. Каманіним. У складі архіву перебували також папери Свічок, Корсунів, оригінал “Реєстрів Війська Запорозького” 1649 р.

Згадувано: *Иконников В.С. Опыт русской историографии.* – С. 1229; *Стороженко Н. В. Стороженки (Фамильная летопись) // КС.* – 1884. – Т. VIII, № 2. – С. 205–22; *Грушевський О.* З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 57–63.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 254; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 520–521.

Публікації: Стороженки. Фамильный архив. – Тт. 1–4, 6–8. – К., 1902–1912; *Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки // КС.* – 1890. – Т. XXIX, № 4. – С. 167–173; Реєстра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 г. октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. – М.: Изд. Императорскаго общества истории и древностей российских при Московском университете, 1875. – 338 с.; *Стороженко Н. В.* Отрывки из фамильных преданий и архивов // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 2. – С. 320–334; 1892. – Т. XXXVI, № 2. – С. 347–348.

95. Фамільний архів Судієнків. Засновник – Іван Судієнко, родич та господар маєтків канцлера О. Безбородька. Значно поповнений і перетворений на колекційну збірку М. Судієнком, головою КАК у 1848–1856 роках. Зберігався в м. Новгород–Сіверському Чернігівської губ. Після смерті М. Судієнка переданий до Університету св. Володимира. Вміст: родові папери Судієнків, Полетиків, Шираїв; оригінали та копії документів Генеральної військової канцелярії, копії документів військово-похідного архіву П. Рум'янцева-Задунайського.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 423; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1228; *Баганей Д. И.* Несколько замечаний по поводу статьи г. Н.В. о децентрализации наших исторических архивов // КС. – 1893. – Т. XL, № 2. – С. 346–355.

Публікації: Материалы для отечественной истории. – Тт. 1–2. – К., 1853–1855; 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. В. Станіславський. – К. – 1996. – 194 с.

96. Фамільний архів Сулимів: Конкретний засновник невідомий. У сс. Сулимівці та Мотижині зберігалися папери молодшої гілки роду – нащадків молодшого сина генерального хорунжого Семена Сулими.

У складі цієї збірки перебували папери Скорупів, Войцеховичів, Єсімонтовських. Останній власник архіву – О. О. Войцехович, який фінансував видання архівалій. Частина архівалій у другій половині XIX ст. потрапила до Т.В. Кибальчича, звідти – до музею Київської духовної академії. У 1919 р. збірка надійшла до НБУВ. Вміст: універсали, родовідні документи, господарські матеріали, листування, заповіти, документи про службу діяльність, актовий матеріал полку Переяславського, матеріали судових справ.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1223–1224; *Дубровіна Л. А., Опущенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – С. 91.

Публікації: Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – 316 с.; Мотыженский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – 224 с.; КС. – 1882. – Т. IV. – С. 292–327; *А. Л. [Лазаревский А.]*. Летописные заметки (1651–1749) // КС. – 1883. – Т. V. № 3. – С. 680–682; *А. Л. [Лазаревский А.]*. “От чего дух героизма в Малороссии исчез?” // КС. – 1883. – Т. V. № 4. – С. 893–895; Малороссийские чины и должности и оклад их содержания // КС. – 1883. – Т. VI. – С. 381–385; Записки генерального судьи Акима Семеновича Сулимы // КС. – 1884. – Т. VIII, № 1. – С. 135–142; Рядная запись 1-й половины XVIII в. // КС. – 1884. – Т. VIII, № 3. – С. 471–476; *А. Л. [Лазаревский А.]*. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735) // КС. – 1899. – Т. LXV, № 3. – С. 133–135.

Архів старшої гілки Сулимів зберігався в м. Мглин. Засновник – Федір Сулима, знатний військовий товариш (†1690). Майже половина складу архівалій – папери Скорупів. Нині перебуває в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН (374 од. зб. за 1627–1788 роки).

Короткий опис: Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – М.-Л., 1958. – С. 232–233.

97. Фамільний архів Тарновських. Конкретний засновник невідомий. Зберігався в с. Качанівці Борзенського повіту Чернігівської губ. Поповнений і перетворений на колекційну збірку Василем Тарновським (1810–1866) та його старшим сином Василем (1837–1899). Останній заповів свої музейну та архівну збірки Чернігівському губернському земству, яке 1902 р. створило Музей історичних старожитностей (нині – Чернігівський історичний музей). Вміст: папери Тарновських, Забілів, Константиновичів, Лашкевичів, Милорадовичів, Полетиків; історичні документи доби Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського, монастирські архіви, міські актові книги, протоколи Полтавського полкового суду.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1332.

98. Фамільний архів Толстих. Засновник – полковник Переяславський Петро Толстой, зять гетьмана Івана Скоропадського (з 1718 р.). З 1727 р., після опали родини Толстих, перевезений до російських маєтків. Наприкінці XIX ст. потрапив до колекції академіка АН СРСР М. П. Лихачова (1862–1935) і разом з усією колекцією опинився в Архіві Санкт-Пе-

тербурзького відділення Інституту російської історії РАН (239 од. зб. за 1661–1753 роки). Вміст: листування гетьмана Івана Скоропадського та його вдови за 1720-ті роки.

Короткий опис: Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – М.–Л., 1958. – С. 329–330.

99. Фамільний архів Томарів. Конкретний засновник, місце зберігання, історія та вміст невідомі. Первісний склад, за інформацією О. Лазаревського, втрачений ще у XVIII ст. Збереглися відомості про наявність в архіві паперів Болдаківських та рукописів Г. Сковороди.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II; *Багалея Д.* К юбилею украинского философа Григория Саввовича Сковороды // КС. – 1894. – Т. XLI, № 8. – С. 268–276; *Його ж.* Заметка о рукописях Г. С. Сковороды // КС. – 1894. – Т. XLI, № 9. – С. 463.

100. Фамільний архів Троцинів. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля невідомі. Нині перебуває у ЦДІАК, документи за 1678–1814 роки. Вміст: дарчі, купчі, інші майнові документи; матеріали службової діяльності, листування.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 257.

101. Фамільний архів Туманських. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У XIX ст. опинився у складі *фамільного архіву Милорадовичів.*

Публікації: Стихотворения В. И. Туманского. – СПб, 1881; Письма В. И. Туманского и его неизданные стихотворения. – Чернигов, 1891.

102. Фамільний архів Туранських. Конкретний засновник невідомий. Знаходився у с. Туранівці Глухівського повіту Чернігівської губ. Вміст: заповіт генерального судді Олексія Туранського (†1716), службові папери І. Халановського, першого директора Новгород-Сіверської гімназії, зібрані матеріали та службові документи І. Тимковського (1773–1838).

Згадувано: *Дорошенко П.* Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губ. // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества. – Т. I, вып. I. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1898. – С. 111–114.

103. Фамільний архів Уманців. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. Є інформація про наявність у складі архіву тестаментів Пилипа Уманця та його сина Дем'яна.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. II: Полк Нежинский. – С. 8–10.

104. Фамільний архів Ханевських. Засновник – сотник Іван Ханевський (Роговик). Місце зберігання, історична доля та вміст невідомі.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. II: Полк Нежинский. – С. 168–170.

105. Фамільний архів Ханенків. Засновник – правобережний гетьман Михайло Ханенко (1669). Зберігався в с. Городищі Стародубського повіту Чернігівської губ. Після 1917 р. потрапив до Білорусі (Гомельський

обласний архів). Нині частина архівалій – у ЦДАК (112 справ за 1661–1822). Вміст: гетьманські універсали, майнові та судові документи, матеріали службової діяльності; особові документи, родинне та службове листування; щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка.

Згадувано: *Лазаревский А.* [Передмова] Сулимовский архив. – С. II; *Його ж.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 годы. – К.: Тип. Ун. Св. Владимира, 1897. – С. 3–4; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1221–1223; *Шевелів Б.* Листи О. М. Лазаревського до О. І. Ханенка // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1928. – С. 475–490; *Горбков А.* Коллекция архивных документов, относящихся к истории Украины // “Исторический архив”. – М., 1941. – № 5. – С. 148–150; *Оглоблин О. Ханенки* // *Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – Острог – Нью-Йорк, 2000. – С. 247–248; *Його ж.* До питання про автора “Історії Русов” / Упор. І. В. Верба, О. І. Путро. – К., 1998. – С. 107–109; *Путро О. І.* Славний рід Ханенків (до питання про джерела і авторство “Історії русів”) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали 2-х Всеукр. читань. – Черкаси, 1992. – С. 57.

Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 258.

Публікації: Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясневелможного его милости пана Иоанна Скоропадского, войск всепресветлейшего Его императорского величества, запорожских обох сторон Дніпра гетмана, окказий и церемоний, також и в канцелярии отправуемых дел, наченшейся 1722 году и оконченный в том же году, по преставлении и погребении пом'янутого ж гетмана ясневелможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко. – М., 1858. – 80 с.; Дневник Николая Ханенка (1727–1753) // КС. – 1884. – Т. VIII, № 3. – Приложение. – С. III–XV; № 4. – С. 17–32; *Титов А.* Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1757) // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 151–196.

106. Фамільний архів Холодовичів. Засновник – Іван Холодович, сотник Воронізький. Первісне місце зберігання – м. Вороніж. Історична доля та вміст невідомі. Наприкінці XIX ст. зберігався в М. О. Шрамченка, нащадка Холодовичів.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. II: Полк Нежинский. – С. 340–343.

107. Фамільний архів Чепів. Конкретний засновник невідомий. Значно поповнений і перетворений на історичну колекцію документів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Андрієм Чепою. Зберігався в с. Чепуровка Пирятинського повіту Полтавської губ. Ще за його життя розпорошений і в значній мірі втрачений. Частина потрапила до *фамільного архіву Рєнніних*.

Згадувано: *Лазаревский А.* Прежняя изыскатели малорусской старины: 1. Яков Михайлович Маркович (1776–1804) // КС. – 1894. – Т. XLVII, № 12. – С. 349–387; *Павловский И. Ф.* К истории Полтавского дворянства 1802–1902: Очерки по архивным данным. – Т. 2. – Полтава: Издание полтавского дворянства, 1907. – С. 288.

Публікації: *Горленко В.* Из истории южно-русского общества начала XIX в. (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – Т. XI, № 1. – С. 41–76; *А. Л.* [Лазаревский А.]. Два письма А.И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // КС. – 1890. – Т. XXIX, № 5. – С. 364–369; *Лазаревский А.* Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 174–176.

108. Фамільний архів Чернишів. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У XIX ст. потрапив до складу **фамільного архіву Милорадовичів.**

Згадувано: *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // КС. – 1904. – Т. LXXXIV, №3. – С. 340.

109. Фамільний архів Черняків. Конкретний засновник, місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. У XIX ст. потрапив до складу **фамільного архіву Кочубеїв.**

110. Фамільний архів Ширайв. Засновник – Спиридон Ширай, вїт м. Стародуб. Місце зберігання, історична доля та вміст невідомі. Частина архівалій у середині XIX ст. потрапила до складу збірки М. Судієнка; інша на початку XX ст. – до Чернігівської губернської архівної комісії.

Публікації: *Лучицкий И.* К истории козачества в начале XVIII в. // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 3. – С. 506–508; Два универсала Спиридону Шираю, 1688 (к характеристике Мазепы) // КС. – 1901. – Т. LXXXII, № 2. – С. 79–81.

111. Фамільний архів Щербинів: Засновник, місце зберігання, історія та вміст невідомі. Серед документів – папери Рудиковських (козацько-шляхетського та священницького роду).

Публікації: *Щербина В.* Из семейного архива: 1. Записки Андрея Петровича Рудиковского (1796–1874) // КС. – 1892. – Т. XXXVII, № 4. – С. 1–21; *Щербина В.* Из семейного архива: 1. Записки Андрея Петровича Рудиковского (1796–1874); 2. Стихотворения Евстафия Петровича Рудиковского (1784–1851). – К., 1892. – 117 с.

112. Фамільний архів Щербініних (російські дворяни Харківської губ.). Засновник – А. Г. Щербінін. Вміст: папери Донців-Захаржевських, князів Крапоткіних, майнові та господарські документи, родинне листування. Частина документів нині в ЦДІАК (162 справи за 1746–1848). Наприкінці XIX ст. останній власник архіву П. Флота планував опублікувати найцікавіші фамільні архівалії.

Згадувано: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – С. 1221–1231; *Багалея Д. И.* Фамильные бумаги Щербининых, князей Крапоткиных и Донцов-Захаржевских в имении П. П. Флоты – с. Бабаях // КС. – 1889. – Т. XXIII, № 11. – С. 23–27.

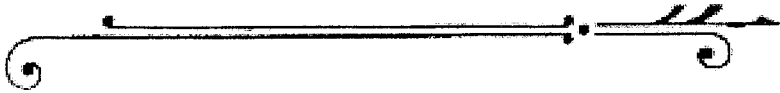
Короткий опис: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 258.

113. Фамільний архів Якубовичів. Засновник – сотник Журавський Дем'ян Якубович. Первісне місце зберігання – с. Липове. Є відомості про наявність в архіві паперів Носів, Лизогубів. Вміст: купчі, тестаменти матеріали судових справ, листування. Наприкінці XIX ст. частина документів потрапила до О. Лазаревського.

Згадувано: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – С. VII–VIII, 30, 380.

114. Фамільний архів Яновських. Засновник – осавул полку Лубенського Януш Михайлович. Зберігався на хут. Яновщина на Лубенщині. Вміст: родовідні документи, офіційні акти, примірник Литовського статуту, судові документи, духовниці, купчі.

Згадувано: *Милорадович В.* Средняя Лубенщина // КС. – 1903. – Т. LXXXII, № 9. – С. 288–290.

**Перелік архівних фондів
і видань, використаних у монографії**

Архівні фонди

Центральний державний історичний архів України, м. Київ:
Ф. 856. Модзалевський Вадим Львович, історик. Оп. 1, 2, 80 спр.
Ф. 1219. Скоропадські, поміщики Полтавської та Чернігівської губерній. – Оп. 1, 2, 3; 2571 спр.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів:
Ф. 359. Назарук Осип (1883–1939), адвокат, журналіст і публіцист, письменник, громадський і політичний діяч. Оп. 1, 478 спр.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України:

- Ф. 1064. Рада міністрів Української Держави. – Оп. 1–3, 372 спр.
Ф. 1074. Міністерство військових справ Української Держави. – Оп. 1, 2, 131 спр.
Ф. 1076. Генеральне секретарство справ військових УНР. – Оп. 1, 2, 66 спр.
Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави. – Оп. 1, 196 спр.
Ф. 1125. Верховна слідча комісія УНР з розслідування діяльності уряду Скоропадського. – Оп. 1, 5 спр.
Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. Оп. 1, 2, 506 спр.
Ф. 1876. Євтимович Варфоломій Пимонович. – Оп. 1, 51 спр.
Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави. – Оп. 1, 2, 1977 спр.
Ф. 2457. Головне управління мистецтв та національної культури. – Оп. 1, 84 спр.
Ф. 2469. Особиста канцелярія гетьмана. – Оп. 1, 10 спр.
Ф. 3293. Генеральна козацька рада. – Оп. 1, 7 спр.
Ф. 3904. Гомзин Борис Володимирович. – Оп. 1, 14 спр.

Ф. 4073. Управління корпусного інтенданта 1-го Українського корпусу. – Оп. 1, 1 спр.

Ф. 4104. Штаб 1-го Українського корпусу. – Оп. 1, 2, 13 спр.

Ф. 4195. Генеральна українська військова канцелярія. – Оп. 1, 1 спр.

Ф. 4547. Стеллецький Борис Михайлович, генерал, начальник Штабу Гетьмана всієї України та військ козацьких. – Оп. 1, 2 спр.

Центральний державний архів громадських об'єднань України:

Ф. 269. Колекція документів “Український музей в Празі”. – Оп. 1–3; 1644 спр.

Державний архів Чернігівської області:

Ф. 127. Чернігівське губернське правління. – Оп. 26а, спр. 220.

Ф. 133. Чернігівське губернське дворянське депутатське зібрання. – Оп. 1, 2, 3; 737 спр.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського:

Ф. II, № 1615, 1623, 4225, 17012, 17605, 26089, 27507;

Ф. III, № 9356, 34077;

Ф. VIII, № 533 (246), 535 (255), 570 (249), 1726–1742.

Рукописный отдел Государственной публичной библиотеки Российской Федерации:

Ф. 159. Коллекция документальных материалов Н. Маркевича.

Архив Санкт-Петербургского отделения Института российской истории РАН:

Ф. 231. Сулимы и Скорупы. – 374 д.

К. 238. Толстой П. П. – 239 д.

Российский государственный архив древних актов:

Ф. 1266. Гудовичи, графы. – 149 д.

Ф. 1385. Остен-Сакен Ф.Р., барон. – 2019 д.

Ф. 1445. Кочубеи, графы. – 789 д.

Видання

Авсеенко В. Малороссийское шляхетство в 1767 г.: Новые материалы для истории XVIII столетия // Русский вестник. – 1863, август. – С. 498–524.

Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // КС. – 1885. – Т. XI, № 2. – С. 318–332.

Акты, до маетностей Полуботков относящиеся // ЧОИДР. – 1862. – Кн. 3. – С. 1–90.

Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 гг.: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов: Типография губ. правления, 1889. – 64 с.

А. Л. [Лазаревский А.]. Гетманския дома в Глухове // КС. – 1898. – Т. LX, № 1. – С. 160–166.

А. Л. [Лазаревский А.]. Два письма А.И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // КС. – 1890. – Т. XXIX, № 5. – С. 364–369.

А. Л. [Лазаревский А.]. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 – май 1727) // КС. – 1895. – Т. L, № 7-8. – С. 100–155.

А. Л. [Лазаревский А.]. Летописныя заметки (1651–1749) // КС. – 1883. – Т. V, № 3. – С. 680–682.

А. Л. [Лазаревский А.]. Материалы для биографии графа П. А. Румянцева-Задунайского // КС. – 1895. – Т. XLVIII, № 3 – С. 385–404.

А. Л. [Лазаревский А.]. Описание имений Бороздн, 1638 г. // КС. – 1889. – Т. XXVII, № 12. – С. 622–628.

А. Л. [Лазаревский А.]. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) // КС. – Т. XLI, № 6. – С. 328–427.

А. Л. [Лазаревский А.]. Полковничьи чиншевики // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 161–163.

А. Л. [Лазаревский А.]. Поминки предков // КС. 1902. – Т. LXXVI, № 3. – С. 158–162.

А. Л. [Лазаревский А.]. Сведения об участии малороссийских козаков в усмирении пугачевского бунта // КС. – 1892. – Т. XXXIX, № 10. – С. 120–121.

А. Л. [Лазаревский А.]. [Рецензия] Родословная книга Черниговского дворянства. Изд. гр. Г. А. Милорадовича. – 2 т., СПб., 1901. – 8^о // КС. – 1902. – Т. LXXVII, № 4. – С. 46–54.

А. Л. [Лазаревский А.]. [Рецензия] Сборник сведений о роде “Максимович” (чей). Сост. И Максимович исключительно для членов своей семьи, родных, друзей и добрых знакомых, не предназначая такового для продажи. Рига, 1897. – 143 с. // КС. – 1898. – Т. LX, № 2. – С. 64–66.

А. М. [Маркевич А.]. [Рецензия] Мотыженский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. Изд. Андрея и Александра Савицких. – К., 1890 // КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 519–521.

Александрович М. Н. Остерский уезд. – Вып. I: Историческое описание. – Ч. I: До окончания смут в Восточной Украине (1669). – К., 1881. – 112 с.

Андрусяк М. Иван Мазепа та Иван Скоропадський // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 1. – С.17–20.

Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1999. – 814 с.

Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // КС. – 1885. – Т. XI, №1. – С. 60–68.

Антонович В. Б. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России, изд. Временной комиссией для разбора древних актов... – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1867. – С. 1–62.

Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журнал. – 1997. – № 2. – С. 92–97.

Архив Юго-Западной России. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1867. – 400 с.

Архівістика. Термінологічний словник. – К., 1998. – 106 с.

Астряб М. Г. Процессы Андрея Марковича (глуховскаго сотника 1709–1714, Лубенскаго полковника 1714–1727, Войскавога подскарбия 1729–1744). – Полтава, 1909. – 68 с.

Багалеї Д. И. Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П. А. Румянцева-Задунайскаго // КС. – 1883. – Т. VII, № 11. – С. 402–432.

Багалеї Д. Заметка о рукописях Г. С. Сковороды // КС. – 1894. – Т. XLI, № 9. – С. 463.

Багалеї Д. И. Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А. М. Лазаревскаго “Описание Старой Малороссии”. – СПб., 1891. – 148 с.

Багалеї Д. И. Коллекция рукописей покойнаго проф. А. Ф. Кистяковскаго // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 2. – С. 494–503.

Багалеї Д. К юбилею украинскаго философа Григория Саввовича Сковороды // КС. – 1894. – Т. XLI, № 8. – С. 268–276.

Багалеї Д. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної // Архіви України. – 1993. – № 4–6. – С. 26–28.

Багалеї Д. Рецензия на “Описание Старой Малороссии ... Т. 1 (вып. 1), К., 1888” // Журнал министерства народнаго просвещения. – 1889. – № 6. – С. 356–368.

Багалеї Д. И. Фамильные бумаги Щербининых, князей Крапоткиных и Донцов-Закаржевских в имении П. П. Флоты – с. Бабаях // КС. – 1889. – Т. XXIII, № 11. – С. 23–27.

Бакаї Н. Уцелевшия остатки архива К. Г. Разумовскаго // КС. – 1886. – Т. XVI, № 12. – С. 743–746.

Бантъши-Каменский Н. Источники малороссийской истории // ЧОИДР. – 1858. – Кн.1. – С. 1–339; 1859. – Кн.1. – С. 1–340.

Бобринский А. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. – Ч. II: От начала XVII ст. до 1885 г. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1890. – 798 с.

Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насущна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського...// Київська старовина. – 1994. – № 3. – С.17–48.

Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии: Время управления Н. И. Бобрікова. – СПб., 1905. – 364 с.

Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – 348 с.

Бочковський І. Фінляндія та фінляндське питання. – 2-е вид. – Відень: Накладом СВУ, 1916. – 104 с.

Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII в. // КС. – 1887. – Т. XIX, № 10. – С. 336–356.

Варлыго А. [Предисловие] Скоропадский П.П. “Украина будет..!” // Минувшее: Ист. Альманах – Вып. 17. – М. – СПб: Atheneum – Феникс, 1994. – С. 7–15.

Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – 486 с. [Васильчиков А. А. Некролог] // КС. – 1890. – Т. XXX, № 7. – С. 134–135.

Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т. 1. – К., 1926. – С. 50–164.

Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // КС. – 1903. – Т. LXXX, № 1. – С. 1–50; № 2. – С. 295–322; № 3. – С. 462–491; Т. LXXXI, № 5. – С. 315–346; Т. LXXXIII, № 11. – С. 389–430; № 12. – С. 699–735.

Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.” в “Русском богатстве”, 1894, № 2, 3, 4) // КС. – 1894. – Т. XLVII, № 11. – С. 242–270.

Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): Матеріали до його біографії // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 18–82.

В. А. [Антонович В. Б.] [Рецензия] Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей, К., 1884. Изд. А. Лазаревский // КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 332–336.

В. Г. [Горленко В.] Князь А. В. Дабижа (некролог) // КС. – 1899. – Т. LXV, № 8. – С. 61–63.

Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, Вид. “Світ”, 1996. – 448 с.

Верстюк В. Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 р. // Гетьман Павла Скоропадський та Українська Держава 1918 р. – С. 142–147.

Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі Сіверської. – К.: Техніка, 1999. – 232 с.

Воейков В. Н. С царем и без царя: воспоминания последнего дворцового коменданта. – Минск: Харвест, 2002. – 384 с.

Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика (“Історія Русов” у літературі і науці) // Українська могилянська-мазепинська академія наук: Праці відділу українознавства. – Т. III. – Львів-К., 1939. – 160 с.

Войцехівська І. Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. – К., 1999. – 360 с.

Войцехівська І. Н., Ляхоцький В. П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 52 с.

Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920. – Т. I. – Минск: Харвест, 2002. – 480 с.

Гатцук С. А. Архив Борщовых (Опыт использования фамильных бумаг) – Чернигов: Епархиальная тип., 1917. – 28 с.

Герашенко Т. С. Українська народна громада // Український консервативний і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – К., 2000. – С. 196–213.

Гетман Разумовский в нужде // КС. – 1886. – Т. XVI, № 9. – С. 182–183.

Гісцова Л. З. Родовий фонд Галаганів ІЦЦАК України // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 39–44.

Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в. – К., 1872. – 38 с.

Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX в. (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – Т. XL, № 1. – С. 41–76.

Горелов В. Військова діяльність П. Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній Раді (березень–грудень 1917 р.) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К., 1997. – С. 322–352.

Горелов В. Військова діяльність “Ясновельможного пана Гетьмана усієї України та військ козацьких” Павла Скоропадського (1886–1917 рр.): Спроба хронікально-документальної реконструкції подій // Наукові

записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 1. – К., 1996. – С. 239–308.

Горбань М. Глухівські сутички 1750 року // Україна. – 1928. – Кн. № 1 (28). – С. 40–43.

Горобець В. Приимерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – 324 с.

Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 102–110.

Государственное древлехранилище хартий и рукописей: Опись документальных материалов фонда № 135 / Под ред. Л. В. Черепнина. – М.: Главархив СССР, ЦГАДА, 1971. – 204 с.

Государственный архив Полтавской области: Путеводитель. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К., 1982. – 270 с.

Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1: 1747–1787. – СПб, 1879. – 650 с.; Т.2: 1788–1799. СПб., 1881. – 742 с.

Грушевский А. С. К характеристике взглядов “Истории Руссов” // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т. XIII, кн. 2. – СПб., 1908. – С. 1–32.

Грушевский А. С. К судьбе “Истории Руссов” // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. XIX, вып. 2, отд. 2. – К., 1906. – С. 1–20.

Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 57–63.

Грушевський О. Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. 1 і 2. – С. 84–89.

Грушевський М. В 25-і роковини смерті Олександра Матвійовича Лазаревського // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 3–17.

Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 207 с.

Дабижя А. Горленки (Очерки Прилуцкой старины) // КС. – 1887. – Т. XVII, № 2. – С. 237–268.

Дело гадяцкаго полковника Михаила Миклашевскаго с генеральным судьей Иваном Чернышом, 1716 г. // ЧОИДР. – 1870. – Кн. 3. – С. 24–50.

Деникин А. И., Лампе, фон А. А. Трагедия Белой Армии. – М.: Студия “ТРИТЭ” – “Российский Архив”, 1991. – 32 с.

Державний архів Чернігівської області: Путівник. – Вид. 2-е. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2001. – 600 с.

Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістологія) як наука історичного циклу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики / Збірка наукових праць і спогадів. – Ч. 2. – К., 1998.

Дневник генерального поскарбья Якова Марковича. – Т. 1 (1718–1725). – К., 1893. – 329 с.

“До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича. 1860–1865 / Упор. С. О. Половнікова. – Чернігів, 2002. – 104 с.

Доленга С. Скоропадщина. – Варшава: Накладом М. Куницького, 1934. – 174 с.

Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К.: Вид. “Темпора”, 2002. – 208 с.

Дорошенко Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1925. – С. 284–288.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє–минуле. – Ч. 2. – Львів, 1923. – 96 с.

Дорошенко П. Я. Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губернии // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского московского археологического общества. – Т. 1, вып. 1. – М., 1898. – С. 112–113.

Древности. Труды археографической комиссии Императорского археологического общества, изданные под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Т. 1, вып. 1, 2 и 3. – М., 1898–1899. – 392 с.

Думін О. Гетьман Павло Скоропадський як комендант І Українського корпусу й Наказний Отаман Вільного козацтва // За велич нації: У 20-ті роковини відновлення гетьманської держави. – Львів, 1938. – С. 32–38.

Е. К. Посылка малороссиян в ледяной дом // КС. – 1894. – Т. XLVII, № 10. – С. 136–141.

Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. – Т. 1. – СПб., 1905. – 240 с.

Ефименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // КС. – 1882. – Т. I, № 1. – С. 193–198.

Ефименко П. Один из протестовавших // КС. – 1882. – Т. I, № 3. – С. 602–608.

Єфремов С. Щоденник. 1923–1929. – К. 1997. – 834 с.

Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 188 с.

Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.

Журба О. І. Журнальний період становлення української археографії // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 67–68.

Забаревський М. [Дорошенко Д.] Пам'яті П.Я. Дорошенка. – Хліборобська Україна. – Вип. 1. – Відень, 1920. – С. 99–102.

Забіяка І. Горленки і Скоропадські: Кілька штрихів до проблеми взаємостосунків між українськими дворянськими родами // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1997. – С. 284–295.

За велич нації: У 20-ті роковини відновлення гетьманської держави. – Львів, 1938; Перевидання: Нью-Йорк, 1955. – 186 с.;

За всенациональну єдність: У 110-у річницю народження Гетьмана Павла. – Торонто, 1983. – 160 с.

Заруба В. М. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна і книжкова спадщина України. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 21–38.

Заруба В. М. Забутий полковник та його архів // Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 57–72.

Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2, ч. 1 (1701–1764). – Львів, 1984. – 152 с.

Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2, ч. 2 (1765–1780). – Львів, 1984. – 128 с.

За Україну: Подорож вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади. Осінь 1937 – весна 1938 / Уложив І. Ісаїв. – Едмонтон: Накладом Союзу гетьманців-державників Америки й Канади. – 1938. – 318 с

З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. В. Станіславський. – К. – 1996. – 194 с.

Игнатъев А. А. Пятьдесят лет в строю. – М.: Гос. изд. худ. литературы, 1959. – Т. 1. – 600 с.

Иконников В. С. Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – К., 1892. – 1420 с.

Исторія Русов или Малой Россіи: Сочинение Георгия Конискаго, архиепископа Белоруссаго // ЧОИДР. – Год I. – 1846. – Кн. 1. – С. I – IV, 1–24; Кн. 2. – С. 25 – 80; Кн. 3. – С. 81 – 144; Кн.4. – С. 145 – 162, 1 – IV; год II. – 1846. – Кн. 3. – С. 1–45.

Исторія Русов или Малой Россіи: Сочинение Георгия Конискаго, архиепископа Белоруссаго. – М.: В университетской тип, 1846. – 280 с.

Ифіка ієрополітика или філософія нравоучительная сімволами и приуподобленіями изясненна к наставленію и ползе юным составшеся благословением все ученого господина отца Афанасія Миславскаго Архімандрита Печерскаго тшаніем и трудами братіи накладом же монастирским, первое в Чудотворной Лавре Печерской тіпом издадена року 1712. – 172 с.

Історичне джерелознавство: Підручник / Авт. Калакура Я.С., Войцехівська І. Н., Корольов І. Б. та ін. – К.: “Либідь”, 2002. – 488 с.

Карнов Г. Критический разбор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8 генваря 1654 г. – 30 мая 1672 г. – М., 1870. – 184 с.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. / Переклад з польської І. Сварника. – Перемишль-Львів, 1996. – 328 с.

Келлаш В. Несколько слов о “Журнале” генерального хоружаго Якима Горленка (1736) // КС. – 1888. – Т. XXIII, № 10. – С. 45–46.

Кистьяковский А. Ф. Прошение малороссийскаго шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1784 г. // КС. – 1883. – Т. VI, № 6. – С. 317–345.

Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). – Т. 1 (1874–1879). – К.: Наукова думка, 1994. – 648 с.

Клепацький П. Літописець Якова Лизогуба (1508–1737). – Кам’янець-Подільський, 1920. – 8 с.

Книга пожиткам бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // ЧОИДР. – 1862. – Кн. 3. – С. 91–133.

Коваленко О. Павло Скоропадський і Вадим Модзалевський // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993. – С.257–260.

Коваленко О. Праця П. К. Федоренка “Архів Милорадовичів” // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 15–18.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М.: РГГУ, 1999. – 416 с.

Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. – М., 1956. – 88 с.

Конотопец [Лазаревский А.]. Генеалогический самообман // КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 532–534.

Корнієнко М. П., Кривошея В. В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678). – К., 2000. – 96 с.

Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич: 1804–1860. – Л., 1987. – 288 с.

Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому: Из истории русско-украинских научных и культурных контактов // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История: Сб. статей к IX Международному съезду славистов. – Л., 1983. – С. 210–241.

Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський. – Львів, 1932. – 32 с.

Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість. – К.: “Дух і літера”, 2001. – 300 с.

Краткая летопись Малая Россия с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошняго правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений, издана Васильем Григорьевичем Рубаном... в Санкт-Петербурге 1777 года. – 242 с.

Краткий указатель архивных фондов Отдела рукописей [Государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В. И. Ленина] / Сост. Коншина Е. Н., Швабе Н. К., под ред. Зайончковского П. А. и Коншиной Е. Н. – М., 1948. – 256 с.

Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини: 1648–1782 рр.). – Ч. II. – К., 1998. – 346 с.

Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: “Стилос”, 2002. – 396 с.

Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст. (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – 140 с.

Кульчицький С. Уряд Української Держави // Уряди України в XX ст. – К., 2002. – С. ?.

Лазаревский А. Александр Михайлович Маркович (1790–1865) // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28 – 29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської обл. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Інюре, 1999. – С. 191–227.

Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – Т. VII, № 11. – С. 432–471.

Лазаревский А. Гетманския клейноды (1758) // КС. – 1882. – Т. II, № 5. – С. 340–344.

Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца “Гетман Мазепа”) // КС. – 1898. – Т. IX, № 12. – С. 485.

Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковый товарищ (1665–1703): отрывки из семейного архива // КС. – 1883. – Т. VI, № 7. – С. 506–538.

Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 1–18.

Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674–1756) // Исторический вестник. – 1880. – №8. – С. 710–725.

Лазаревский А. Прежняя изыскатели малорусской старины: 1. Яков Михайлович Маркович (1776–1804) // КС. – 1894. – Т. XLVII, № 12. – С. 349–387.

Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Губ. тип., 1866. – 858 с.

Лазаревский А. Один из фактов утраты памятников малороссийской старины // КС. – 1894. – Т. XLVI, № 7. – С. 101–102.

Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – 470 с.

Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 521.

Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К., 1902. – 426 с.

Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 годы. – К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1897. – 58 с.

Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 97–116.

Лазаревский А. Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 174–176.

Лазаревский А. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) // КС. – 1896. – Т. LIII, № 6. – С. 344–368.

Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // КС. – 1890. – Т. XXIX, № 4. – Приложение. – С. 70–80.

Лазаревский А. [Рецензия] О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1871, 158 с.; Сказание о роде дворян и графа Милорадович. – К., 1884, 131 с. // КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 331–322.

Лазаревский А. [Рецензия] Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея: 1790–1873. СПб., 1890, 314 с. // КС. – 1894. – Т. XLIV, № 1. – С. 145–153.

[*Лазаревский А.*] Очерки старейших дворянских родов Черниговской губ. – Вып. 1. – Чернигов, 1868. – 105 с.

[Лазаревский А.] Указатель источников для изучения Малороссийского края. – Вып. 1. – СПб., 1858. – 124 с.

Левицький В. Українська державна путь. – Львів, 1933. – 300 с.

Левицький О. Опыт исследования о Летописи Самовидца. – К., 1878. – 76 с.

Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об “Украине” 1917–1918. – Берлин, 1921. – 52 с.

Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Липинський В. Твори. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – 346 с.

Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. – Т. 2. – Філадельфія, 1980. – 638 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1 / Переклад з англ. М. Базік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – К.: Основи, 1994. – 554 с.

Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Х.: Вид. Харківського університету, 1970. – 204 с.

Литвинова Т. Ф. Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Скарбниця української культури / Зб. наук. праць. – Вып. 3. – Чернігів, 2002. – С. 108–111.

Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – СПб.: Издание черниговскаго дворянства; Тип. “Сириус”, 1914. – 214 с.

Лучицкий И. К истории козачества в начале XVIII в. // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 3. – С. 506–508.

Лучицкий И. Рецензия на “Описание Старой Малороссии ... Т. 1 (вып. 1 и 2), К., 1888–1889” // Киевския университетския известия. – 1889. – № 12. – С. 1–15.

Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права // КС. – 1895. – Т. XLVIII, № 1. – С. 64–87.

Луценко А. Метаморфози української еліти (1569–1649). – К., Вид. “Заповіт”, 2000. – 144 с.

Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К.: Университетская типография, 1898. – 256 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Вид. “Світ”, 1999. – 352 с.

Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Ч. 1: Выборы и составление наказов. – Нежин, 1917. – 338 с.

Максимович М. А. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 г. Киевской временной комиссии // Москвитянин. – 1855. – № 8. – С. 145–158.

Максимович М. А. Известие о южнорусских летописях // Русская беседа. – 1857. – Кн. 3. – С. 45–59.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – 80 с.

Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) // Украинский журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 48–57; № 21. – С. 128–136.

Маляревский А. Скоропадский – Гетман всея Украины. – К.: Державна друкарня, 1918. – 24 с.

Маляревский А. (Сумской А.) На переэкзаменовке: П. П. Скоропадский и его время // Архив гражданской войны. – Берлин, 1923. – Вып. 2. – С. 103–142.

Маркевич А. Дела о Марковичах в Тайной канцелярии // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 5. – С. 298–303.

Маркевич А. Столбцы, принадлежащая графу М. М. Толстому (в Одессе) // КС. – 1889. – Т. XXIV, № 2. – С. 506–512; № 3. – С. 746–751.

[Маркевич Н.]. Маркевичевский архив // Современник. – 1859. – № 4. – С. 352–356.

Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1: Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713) / Под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1912. – 60 с.

Мельник Л. Г. Маєтності та скарби Полуботків // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 5. – С. 57–68.

Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии // КС. – 1892. – Т. XXXVIII, № 9. – С. 293–312.

Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. – К.: Тип. императорского университета Св. Владимира, 1897. – 134 с.

Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. 1, ч. 1 и 2. – СПб., 1901. – 646 с.

Милорадович Г. Неузнанная рукопись (по поводу статьи “В. Л. Кочубей в рассказе его современника 1708 г.”, помещенной в декабрьской книжке “Русской старины” 1883 г.) // КС. – 1884. – Т. VIII, № 2. – С. 351–352.

[Милорадович Г. М.] О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1871. – 158 с.

Милорадович В. Средняя Лубенщина // КС. – 1903. – Т. LXXXII, № 9. – С. 245–296.

Мишуков О. В. “Історія Русів” у контексті доби – першої половини XIX ст. – К., 1997. – 212 с.

Мишуков О. “Історія Русів” у контактено-генетичних зв’язках і типологічних сходженнях. – К., 1998. – 240 с.

Мишуков О. Європейський контекст “Історії Русів”. – К. – Херсон, 1999. – 342 с.

Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии / Сост. Ульяновский В. И. – К., 1989. – 148 с.

Модзалевский В. Малороссийский Родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 661–665.

Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // КС. – 1904. – Т. LXXXIV, №3. – С. 315 – 347; № 4. – С. 1–35.

Модзалевский В. Лукьян Свечка в роли похитителя церковных денег в Пирятинской церкви (начало XVIII в.) // КС. – 1905. – Т. LXXXVIII, № 3. – С. 469–479.

Мотыженский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1890. – 224 с.

Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII в.: Уч. пособие. – Днепропетровск, 1978. – 88 с.

Наказы Малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения // КС. – 1888. – Т. XX, № 1–3. – С. 33–34.

Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.

Наставления выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении нового уложения г. коллежскому советнику и члену коллегии Натальину, 1767 р. // Отечественные записки. – М., 1830. – № 42. – С. 324–356.

Наставления выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении проекта нового Уложения г. коллежскому советнику и члену этой коллегии Д. Наталину; Возражения депутата Григория Полетики на “Наставления Малороссийской коллегии господину ж депутату Д. Наталину” // ЧОИДР. – 1858. – Кн.3. – С. 51–102.

Н. В. [Василенко Н. П.]. [Рецензия] Опыт русской историографии В. С. Иконникова // КС. – 1893. – Т. XLI, № 4. – С. 169–184.

Н. В. [Василенко Н. П.]. [Рецензия] А. Дмитриевский. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // КС. – 1885. – Т. XII, № 6. – С. 314–318.

Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // КС. – 1887. – Т. XIX, № 12. – С. 696–716.

Нос С. Место рождения Семена Паляя // КС. – 1882. – Т. I, № 3. – С. 609–611.

Оглоблін О. До питання про автора “Історії Русов” / Упор. Верба І. В., Путро О. І. – К., 1998. – 149 с.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доп. вид. – Нью-Йорк–К.–Львів–Париж–Торонто, 2001. – 462 с.

Оглоблин О. Люди Старої України та ін. праці. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – 454 с.

О. Л. [Левицький О.]. Автобіографіческая “сказка” малоросійського летописателя Стефана Лукомського // КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 477–485.

Окиншиевич Л. З командировки до Московського “Древлехранилища” // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 221–222.

Окиншиевич Л. Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Ч. 2: Рада старшини. – К., 1930. – 350 с.

О месте погребения малоросійського гетмана Івана Скоропадського, составлено потомком самого гетмана Василием Ивановичем Скоропадским. – ЧОИДР, 1847. – Год III. – № 9. – С.20.

Описание атласа XVIII ст., подаренного Черниговской гимназии князем Н. И. Голицыным // КС. – 1890. – Т. XXIX, № 4. – С. 131–147.

Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський: 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року. – Кн. 1. – Луцк: Волинська обл. друк., 2003. – 592 с.

Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К., 2002. – 768 с.

Останній гетьман: Ювілейний зб. пам’яті Павла Скоропадського: 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993. – 400 с.

Осташко Т. П. Скоропадський на чолі українського монархічного руху // Гетьманський альманах. – Ч. II. – К.: ВЦ КНІЛУ, 2003. – С. 101–116.

Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських / Переклад з нім. Г. Сварник. – Львів: Літопис, 2004. – 472 с.

Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945) // Скоропадський П. Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 35–41.

Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. – Вып. 1. – Чернигов: Губернская типография, 1868. – 116 с.

Павловский И. Ф. К истории Полтавского дворянства 1802–1902: Очерки по архивным данным. – Вып. 1. – Полтава: Издание полтавского дворянства, 1906. – 278 с.

Павловский И. Ф. К истории Полтавского дворянства 1802–1902: Очерки по архивным данным. – Т. 2. – Полтава: Издание полтавского дворянства, 1907. – 304 с.

Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – 62 с.

Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – К.: Інститут історії України (Історичні зошити), 1997. – 74 с.

Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга пол. XVII–XVIII ст.). – К., 1995. – 212 с.

Папакін Г. Гетьман Павло Скоропадський: штрихи до портрета // Гетьман Павла Скоропадський. Спомини. – К.: “Україна”, 1992. – С. 3–9.

Папакін Г. Листи з 1917 року (Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Росії) // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 81–112.

Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворень, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – 282 с.

Пасько І. Невідомий Скоропадський (листи П.П. Скоропадського до П. П. Дурново) // Останній гетьман. – С. 247–256.

Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського: Міфи та дійсність // Останній гетьман. – С. 5–12.

Пеленський Я. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917–грудень 1918) // Скоропадський П. Спогади. – С. 11–34..

Пиріг Р., Проданюк Ф. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету // Український іст. журнал. – 1992. – №9. – С. 91–105.

Письма графа Головкина к гетману Скоропадскому // ЧОИДР. – Год III. – 1847. – Кн.1. – С. 8–10.

Письма государя Петра I к гетману Скоропадскому // ЧОИДР. – Год III. – 1848. – Кн. 8. – С. 42–44.

Письма к гетману Скоропадскому от царевен Екатерины и Елизаветы Петровен, и царицы Екатерины Алексеевны // ЧОИДР. – Год IV. – 1848. – Кн. 1. – С. 105–108.

Письма малороссийскаго гетмана Скоропадскаго к полтавскому полковнику Ивану Черняку о прислании царскаго величества жалованья // ЧОИДР. – 1871. – Кн.3. – С. 10.

Письма Н. И. Костомарова к В. М. и Н. М. Белозерским // КС. – 1897. – Т. LIX, № 10. – С. 132–142.

Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843–1861) // КС. – 1899. – Т. LXIV, № 2. – С. 185–208; № 3. – С. 303–324.

Плохинский М. Архивы Черниговской губернии. – М., 1899. – 190 с.

Плохинский М. Гетман Иван Мазепа в роли великорусскаго помещика. – Х., 1892. – 32 с.

Потульницький В. Шляхта і консервативна державна ідея в Україні XIX–XX ст.: проблеми історіографії та історіософії // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1999. – С. 33–38.

Примітка від редакції до Липинський В. Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 23–27.

Прицак О. Рід Скоропадських // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 64–90.

Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.

Промова Михайла Скоропадського (Зразок патріотизму) // У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави. – Торонто, 1978. – С. 88.

Про поміщицькі архіви. Обіжник ЦАУ УСРР до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР від 15.03.1926 // Архівна справа. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 99–101.

Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. – М.-Л., 1958. – 604 с.

Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора с королем польским Яном Казимиром, составленныя 1649 г., октября 16 дня и изданныя по подлиннику О.М. Бодянским. – М.: Изд. Императорскаго общества истории и древностей российских при Московском университете, 1875. – 372 с.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К., 1995. – 592 с.

Реєнт О. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 304 с.

Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. – М.-Л., 1930. – 438 с.

Романович–Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостнаго права: Свод материала и приготовительныя этюды для историческаго изследования. – СПб., 1870. – 562 с.

Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковскаго архива кн. А.В. Дабижа 1885 г. // КС. – 1886. – Т. XV. – № 6. – Приложение, с. I – XII.

Российский государственный архив древних актов: Путеводитель. – Т. 4. – М.: “Археографический центр”, 1999. – 781 с.

Рукописи П. Я. Дорошенка. – Чернигов, 1908. – 46 с.

Сапухіна Л. П. Полуботківські архіви і Сумщина // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 136–145.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – 322 с.

Сведения об остатках семейнаго архива Полуботков // КС. – 1891. – Т. XXXIII, № 4. – С. 12–13.

- Свербигуз В.* Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 248 с.
- Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – 248 с.
- Сергеев А.* Россия и Украина: из дневников Н. М. Могилянського и писем к нему П. П. Скоропадського (1919–1926) // Минувшее: Исторический альманах. – Т. 14. – М., СПб.: Atheneum – Феникс, 1993. – С. 253–273.
- Сидорчук Т.* До характеристики світогляду гетьмана П. Скоропадського у міжвоєнну добу: з неопублікованого листування П. Скоропадського з О. Назаруком // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія Історія. Економіка. Філософія. – Вип. 4. Український консервативний і гетьманський рух: Історія. Ідеологія. Політика. – К., 2000. – С. 331–350.
- Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 132 с.
- Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головн. ред. Пеленський Я. – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.
- Скоропадський П.* Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 4. – С. 243–247.
- Скоропадський П. П.* “Украина будет!...” // Минувшее: Исторический альманах. – Вып. 17. – М. – СПб.: Atheneum – Феникс, 1994. – С. 7–115.
- Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 1. – К.: ДВУ, 1925. – 312 с.
- Собрание сочинений М. А. Максимовича. – Т. 1: Отдел исторический. – К., 1878. – 848 с.
- Соколов Е. И.* Библиотека Императорскаго общества истории и древностей российских. – Вып. 2: Описание рукописей и бумаг, поступавших с 1846 по 1902 г. включительно. – М.: Изд. ИОИДР, 1905. – 936 с.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – К.: “Книга Пам’яті України”, “Просвіта”, 1999. – 508 с.
- Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. IX. – Тт. 17–18. – М., 1963. – 701 с.
- Сон Пресвятой Богородицы по списку генерального войскового судьи Саввы // КС. – 1887. – Т. XIX, № 10. – С. 357–368.
- Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. – Полтава: Типолитография Полтавскаго губ. правления, 1898. – 794 с.
- Списки лицам, высочайше пожалованным дипломами с гербами на дворянское достоинство Всероссийской империи и Царства Польскаго / Сост. В. Лукомский и С. Тройницкий. – СПб., 1911. – 80 с.
- Списки Черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов: Типография губ. правления, 1890. – 186 с.

Срезневский В. И. Е. Бецкой – издатель Молодика // Журнал министерства народного просвещения. – 1900. – № 12. – С. 273–304.

Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: Дис. на здобуття наук. ст. к.і.н. – К., 2004. – 322 с.

Стороженки. Фамільний архів. – Т. 1. – К., 1902. – 512 с.

Стороженки. Фамільний архів. – Т. 2. – К., 1906. – 716 с.

Стороженки. Фамільний архів. – Т. 3. – К., 1907. – 610 с.

Стороженки. Фамільний архів. – Т. 4. – К., 1910. – 608 с.

Стороженки. Фамільний архів. – Т. 6. – К., 1908. – 800 с.

Стороженко А. К истории г. Киева и его окрестностей в XV–XVI вв. (маленькое прибавление к трудам В. Б. Антоновича “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.” и М. Ф. Владимирского-Буданова “Население Юго-Западной России”) // КС. – 1892. – Т. XXXVI, № 2. – С. 339–347.

Стороженко А. В. Старые владельцы Переяславского побережья // Стороженко А. В. Очерки Переяславской старины. Исследования, документы и заметки. – К., 1900. – С. 72–73.

Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровския козаки: Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – 328 с.

Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве. – К., 1891. – 28 с.

Стороженко Н. В. Семен Вакуленко, сотник Пирятинский (1696–1720) // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 119–153.

Стороженко Н. В. Стороженки (Фамільная летопись) // КС. – 1884. – Т. VIII, № 2. – С. 205–222.

Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 1. – К.: Университетская типография, 1853. – 320 с.

Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – К.: Университетская типография, 1855. – 516 с.

Сулимовский архив. Фамільныя бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей: XVII–XVIII в. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1884. – 316 с.

Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 г.). – Х., 1901. – 33 с.

Твердохлебов А. Инструкция войсковому канцеляристу Г. Губчицу, отправленному в Санкт-Петербург за делами Малороссийскими // КС. – 1889. – Т. XXIII, № 11. – С. 82–84.

Теличенко И. В. Сословныя нужды и пожелания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // КС. – 1890. – Т. XXX, № 8. – С. 161–191; № 9. – С. 390–419; Т. XXXI, № 10. – С. 94–122.

Титов А. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1757) // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 151–196.

Титов А. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877) // КС. – 1897. – Т. LVIII, № 9. – С. 394–408; Т. LIX, № 10. – С. 27–45; № 12. – С. 449–472.

Ткаченко М. Архів Капністів // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 170–173.

Тихий Н. Василий Назарович Каразин (Его жизнь и общественная деятельность) // КС. – 1905. – Т. XC, № 7–8. – С. 1–58.

Тодійчук О. В. Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – 160 с.

Туманскаго предуведомление о следующих до истории малороссийской известиях и что ко всеобщей российской истории нужно // Российский магазин. – СПб, 1793. – Ч. 2. – С. I – III.

Указатели к высочайше утвержденным Общему Гербовнику дворянских родов Всероссийской империи и Гербовнику дворянских родов Царства Польскаго / Сост. В. Лукомский и С. Тройницкий. – СПб.: Тип. “Сириус”, 1910. – 154 с.

Ульяновський В. І. Архівні зацікавлення Павла та Олександрі Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 137–143.

Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1998. – 384 с.

Універсали Івана Мазепи: 1687–1709. – К. – Львів: НТШ, 2002. – 758 с.

Український музей у Празі: Опис фонду / Упор. Р. Махаткова. – Київ, Прага, 1996. – 296 с.

Уривок зі “Споминів” гетьмана Павла Скоропадського: 1-й Український корпус // Хліборобська Україна. – Відень, 1922/1923. – Кн. 4, зб. 7/8. – С. 3–40.

Уривок зі “Споминів” гетьмана Павла Скоропадського: від початку 1918 р. до проголошення гетьманства // Хліборобська Україна. – Відень, 1924/1925. – Кн. 5. – С. 31–92. Уряди України у ХХ ст. – К.: Наукова думка, 2001. – 608 с.

У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави. – Торонто, 1978. – 176 с.

Фамильные архивы // КС. – 1904. – Т. LXXXV, № 6. – С. 124–125.

Федюк В. П. Украина в 1918 г.: Гетман П. П. Скоропадский. – Ярославль, 1993. – 80 с.

Ф. Н. [Николайчик Ф.] Записки новооскольскаго дворянина И. О. Острожскаго-Лохвицкаго (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича): 1771–1846 // КС. – 1886. – Т. XIV, № 2. – С. 352 – 370; № 3. – С. 561–570; № 4. – С. 729 – 762; Т. XV. – № 5. – С. 130–145.

Фонды Российского государственного военно-исторического архива: Краткий справочник. – М.: РОССПЭН, 2001. – 640 с.

Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. – М., 1999. – 419 с.

Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – 348 с.

Центральный государственный военно-исторический архив СССР: Путеводитель. – М., 1979. – Ч.1. – 278 с.

Частная переписка Г. А. Полетики (1750–1784) // КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 493–527; КС. – 1893. – Т. XLI, № 4. – С. 98 – 119; № 5. – С. 209–227; № 6. – С. 491–506; Т. XLIII, № 10. – С. 112–123; № 11. – С. 298–316; Т. XLV, № 4. – С. 128 – 145; № 6. – С. 496–513; Т. XLVII, № 10. – С. 111–135; Т. XLIX, № 5. – С. 239–262; № 6. – С. 350–368.

Частная переписка Г. П. Галагана // Т. LXV, № 5. – С. 181–198; КС. – 1899. – Т. LXVI, № 7. – С. 24–32.

Черкаська Н. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 77–119.

Черкаська Н. Інформаційний потенціал магнатських родових архівів Правобережної України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідом. наук. зб. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 190–203.

Швидько А. К. Особенности состава фамильных архивных фондов и методика их анализа (на материалах Левобережной Украины) // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции. 30 мая – 1 июня 1990 г. – К., 1990. – С. 184–185.

Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 7. – К.-Нью-Йорк, 2002. – С. 13–23.

Шевелів Б. Листи О. М. Лазаревського до О. І. Ханенка // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1928. – С. 475–490.

Широкова Е. Обиженный гетман: Как Михаил Булгаков рассорил Павла Скоропадского и Алексея фон Лампе // Родина. – М., 1997. – № 9. – С. 65–69.

Шурляков С. Археографічна діяльність В. Л. Модзалевського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р. – К., 1997. – С. 354–365.

Щапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича: Описание. – М., 1959. – 144 с.

Щербак В. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2000. – 300 с.

Щербина В. Грамота Богдана Хмельницького относительно частного землевладения // КС. – 1894. – Т. XLVII, № 10. – С. 149–151.

Щербина В. Судьба одной знатной козацкой фамилии // КС. – 1891. – Т. XXXV, № 10. – С. 122–126.

Экстракт в Генеральной войсковой канцелярии, по справке с имеющимися от великих государей, царей и великих князей, императоров и самодержцев всероссийских грамотами, також, с привилегиями королей польских и великих князей литовских на волности, права и преимущества Малой России гетмана и прочих чинов выписанный // Северный архив. – СПб., 1828. – № 8. – С. 163–186.

Южнорусския летописи, открытыя и изданныя Н. Белозерским. – Т. 1. – К.: Университетская тип., 1856. – 166 с.

Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 448 с.

Яненко З. П. Джерела з історії дворянського роду Тарновських у Державному архіві Полтавської області // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С. 14–16.

Hiscowa L., Suchich L. Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 1998. – Т. IX. – S. 127–150.

Sysyn Fr. E. Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge, MA. – 1985. – 406 p.

Velychenko St. National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – University of Alberta. – 1992. – 284 p.

Z. [Рецензия] Письма Василя Ивановича Туманскаго и его неизданные стихотворения. Чернигов, 1891 // КС. – 1892. – Т. XXXVI, № 1. – С. 164–166.

Z. Фабрика фарфора Миклашевскаго // КС. – 1894. – Т. XLVII, № 11. – С. 309–310.

Іменний покажчик

- Аббей (Абба) І. – 275, 285
Авдеєві – 99
Авсеєнко В. – 49
Агафонов О. – 276
Адел-Гірей, тарковський шамхал – 194
Адлерберг В. – 284
Алексеев Є. І. – 242, 301
Алексеев, генерал – 301
Альбрехт О. – 284
Альбрехт Р. – 275, 276, 285
Анна, імператриця – 95
Андрєєва – 27
Андрій, грецький принц – 249, 284
Антипиha – 178
Антонович В. Б. – 18, 70, 93, 114, 115, 121, 123
Апостол Д. – 28, 64, 93, 115, 118, 122, 174, 181, 184, 185, 192, 193, 207, 211
Апостол Марія Данилівна – 193
Апостол П. – 33, 70, 195, 196
Апостоли, рід – 14, 33, 43, 126, 180, 209, 218, 330
Апраксін Ф. – 75, 117
Арапов П. – 284
Арсєнєві, рід – 99
Астряб М. Г. – 31, 69, 130, 133
Афєндик Микола – 172
Афєндик Семен – 172
Афєндик Степан – 172
Афєндики, рід – 44
- Багалій Д. – 31, 46–48, 64, 130, 136
Багге аф Боо К. – 252
Базилєвські, рід – 44
- Бакай М. – 31, 38, 68, 130
Бакуринські, рід – 15, 16, 22, 24, 25, 32, 99
Балуєв П. С. – 260, 261
Бантиш-Каменський Д. М. – 35, 79, 98, 112, 116, 128, 148, 181
Барановичі, рід – 14
Барановські, рід – 17, 32, 63,
Барсуков О. – 321, 322
Бартеєв П. – 53, 128, 136
Бартош Ф. – 74
Барятинські, рід – 58
Безаки, кавалєргарди – 284
Бєзбородьки, рід – 34, 78, 322
Бєзбородько А. – 196, 199, 200
Бєзбородько Олександр – 35, 52, 53, 100–102, 119, 137, 322
Бєзобразов В. – 284
Бєніксєн, кавалєргард – 255
Бєнкендорф, кавалєргард – 255
Бєнуа О. – 287
Бєремицькі, рід – 17
Бєрєницький П. – 285
Бєрли, рід – 32, 43, 126
Бєрлінський М. – 34
Бєтлєн І. – 307
Бєцькой І. – 106
Бєхтерєв В. – 285
Биковський О.-В. – 16
Бібіков Д. І. – 109
Бібікові, рід – 266
Білики, рід – 17
Білозерський В. – 71
Білозерський М. Д. – 114

- Білозерські, рід – 71, 110
Білоцькі, рід – 18
Біскупський В. В. – 253, 284
Благодір О. – 265
Бобринський О. – 149, 160
Бобріков, кавалергард – 255
Бобріков М. І. – 250
Богданов, полковник – 189
Богдановичі, рід – 32
Богущ О. – 285
Бодяньський О. М. – 39, 77, 95, 96, 100, 107–113, 115, 120, 128, 133, 282
Болдаковський В. – 17
Болдаковські, рід – 15, 17
Болсуновські, рід – 14
Борзаковський П. – 72, 174
Борковський М. – 193
Борковські, рід – 15
Бороздна І. – 200
Бороздни, рід – 15–17, 22, 24, 25, 32, 77
Бороховичі, рід – 14, 33, 44
Борщов М. Г. – 50, 135
Борщові, рід – 50, 135
Бровченко, інженер – 271–273
Брюховецький Іван – 20, 26
Брюховецькі, рід – 209, 218
Булгаков М. – 294, 309
Булгарин Фадей – 133
Булиги, рід – 20
Бурляї, рід – 78
Бурляй Г. – 78
Бутич І. – 175
Бутовичі, рід – 15, 16
Бутурлін, генерал – 250
Бутурлін І. – 75, 117
- Вакулени** (Вакулевичі, Вакуловичі), рід – 32, 132
фон Валь, барон – 252, 255
Валькевич П. – 173, 174, 196, 199
Ванновський, генерал – 248
Василенко М. П. – 42, 46, 107, 108, 123, 130, 135, 222, 316, 317, 329
Васильчиков О. – 33, 35, 136, 199, 202, 321, 322
Васильчикова М. – 289
Васьковські, рід – 14
Вахутко, управитель – 223
Введенський, священник – 288
Веденяпінська В. – 284
Веденяпінський С. – 284
Вейсбах І. – 75
Велецькі, рід – 32
Велинські, рід – 31
Величенко С. – 77
Величко С. – 71, 79, 107
Верігін – 212
Вернадський В. І. – 297
Ветченко Андрій – 22
Вехтер – 271
Виговський Іван – 19, 26, 109
Виговські, рід – 209
Винниченко В. – 296
Вишневецькі, рід – 32
Владислав IV, король – 14, 159
“Владислав VI” – 28
“Владислав VII” – 159
Владиславлев, граф – 133
Воейков В. – 152, 253, 254
Войнаровський А. – 37
Войцехівська І. – 282
Войцехович Іван – 121
Войцехович Л. – 176
Войцехович О. О. – 120, 135, 152
Войцехович (Скоропадська) Олена – 199
Войцеховичі, рід – 20, 31, 43, 120, 121, 151, 180, 330
Волков – 277
Волконські, рід – 284
Воронцов Олександр – 137
Воронцов С. М. – 33
Воронцов С. Р. – 137
Воронцові, рід – 52, 137
Врадій В. – 287
Врангель П. – 152, 252, 255, 293
Всеволозьська К. – 284
- Гагарін А. – 284
Гагарін Б. – 75
Гай-Нижник П. – 155
Гайколов Ф. – 288

- Галаган Григорій Гнатович – 70
Галаган Гнат Іванович – 27, 170, 178
Галаган Григорій Петрович – 104, 109, 282
Галаган П. – 237
Галагани, рід – 31, 43, 55, 56, 61, 68, 79, 97, 128, 136, 157, 170, 178
Гамалії, рід – 14, 32, 43
Гамалія – 200
Гамалія Я. О. – 73
Гандзюк Я. – 309
Гарбузи, рід – 17
Гарденін М. – 287
Гарднер, фабрикант – 212
Гартман Б. – 255
Гартман П. – 287
Гатцук С. – 31, 50, 135
Гендрік Є. – 38
Герасим, ієромонах – 288
Герашенко Т. – 263
Герцики, рід – 34, 43
Гершехман, офіцер – 255
Гіббонс, фабрикант – 271
Гієрогліфов О. – 285
Гіленшмідт Я. – 256
Гісцова Л. – 56
Глінка Г. – 285
Глінка Ф. – 114, 132
Гоголі, рід – 20
Гоголі-Яновські, рід – 34, 43
Голенишев-Кутузов І. – 74
Голіцин Д. М. – 75, 117, 119, 171–173, 178, 317
Голіцин М. П. – 35, 186
Голіцин П. – 75
Голіцина Н. – 186
Голіцини, рід – 69
Головкін Г. І. – 75, 110, 113, 117–119, 147, 167, 171–173, 177, 186, 220
Головні, рід – 32, 34, 68
Голуб К. І. – 162, 182
Голуби, рід – 43, 180
Гомзин Б. – 267, 291
Горелов В. – 153, 245, 260
Горленки, рід – 15, 32, 43, 330
Горленко А. – 110
Горленко В. – 31, 36, 64, 77, 94, 95, 98, 130, 154, 287, 318, 319, 329, 331
Горленко Д. – 77, 320
Горленко І. – 161
Горленко Л. – 21
Горленко П. І. – 76
Горленко Я. – 196
Горобець В. – 72
Горобець В. Й. – 72
Гошовські, рід – 14
Граббе Д. – 284
Грабе П. – 212
Граб'янка Г. – 71, 78, 79, 110, 114
Граб'янки, рід – 43, 114
Грибович Павло – 191
Григорович Д. – 15
Григорович М. – 36, 52, 137
Грінвальд А. О. – 239
Грузинські, рід – 220
Грушевський М. С. – 296
Грушевський О. С. – 53
Грушинські, рід – 35, 224
Грязні, рід – 21
Гуржій О. – 148, 155, 160, 175, 182
Губчиці, рід – 31, 77
Гудович Н. Н. – 76
Гудович П. – 175
Гудовичі, рід – 32, 38
Гурко В. – 152, 260
Гутор О. – 261
Гюне Ф. – 239
Данченко, лісничий – 277
Дарагани, рід – 56, 97
Дашков Д. – 284
Дворецькі, рід – 32
Денікін А. – 309
Деркачі, рід – 32
Деюлін В. О. – 253
Димитрій, ієромонах – 288
Діонісій, ігумен – 288
Діяковські, рід – 31
Дмитрашки-Райчі, рід – 43
Дмитрієнко М. – 282
Дмитро Павлович, вел. князь – 255, 284

- Довгі, рід – 31
 Довнар-Запольський М. В. – 37
 Долгорука М. П. – 69
 Долгорукий, історик – 149
 Долгоруков, князь – 255
 Долгоруков В. – 75
 Долгоруков Я. – 75
 Долгорукові, брати – 284
 Доленга С. – 152
 Донці-Захаржевські, рід – 32, 46, 48, 63, 68, 136
 Донцов Д. – 263, 290, 291, 297
 Дорошенки – 32, 34, 79, 130, 209, 218
 Дорошенко Д. І. – 148, 160, 289, 315
 Дорошенко П. – 167
 Дорошенко П. Я. – 36, 39, 73, 77, 93, 103, 130, 154, 162, 185, 249, 287, 314–317, 319–323, 326, 327, 329, 331
 Дублянський О. – 200
 Думін О. – 292
 Дунін-Борковський – 74
 Дунін-Борковський В. – 129
 Дунін-Борковський П. – 212
 Дуніни-Борковські, рід – 32
 Дурново, рід – 156, 247, 266, 277, 287, 329
 Дурново П. П. – 277
 Дучинський А. – 39
- Ерістов О. М.** – 258, 284
- Євгеній**, митрополит – 109
 Євтимович В. – 267, 291, 292
 Єлизавета Петрівна, імператриця – 95, 195, 200, 204, 317
 Єлісєєв, вахмістр – 284
 Єсімонтовські, рід – 31, 43, 121, 123
 Єфименко О. – 69, 162
 Єфименко П. – 30, 31, 49, 64, 149
 Єфімов О. – 288
 Єфремов С. – 155, 296
- Жолковський** – 22
 Желтухін К. – 284
 Жиров С. – 285
 Жуковський В. – 309
- Жураховський В. – 181
 Журба О. – 91, 101–103
 Жученки, рід – 34
 Жученки-Жуковські, рід – 43
- Забіла Данило – 117, 191
 Забіла І. П. – 74, 129, 282
 Забіла І. І. – 93, 130, 179
 Забіла П. – 22, 23, 129
 Забіла Т. – 63
 Забіли, рід – 31, 32, 37, 43, 49, 67, 74, 128–130, 180
 Забілівна – 199
 Забіяка І. – 154
 Закревський Й. – 208
 Закревські, рід – 206, 330
 Заруба В. – 55, 62, 93
 Зарудні, рід – 32
 Засекін В. – 307, 313
 Звонов Андрій – 198
 Згорлякевич О. – 295
 Зенченко С. – 285
- Іваненко Петро (Петрик)** – 175
 Іваненки, рід – 44
 Іванов М. І. – 243
 Ігнатович (Многогрішний) Дем'ян – 130, 224
 Ігнат'єв О. – 239, 240, 244
 Ієрофій, митрополит – 119
 Ізмайлов, полковник – 189
 Іконников В. – 32, 43, 44, 50, 54, 60, 64, 76, 98, 151, 317, 323
 Іларіон (Огієнко І.), митрополит – 289, 310
 Ільїн А. І. – 219, 220
 Іоанн Костянтинович, великий князь – 255, 284
 Іоасаф (Кроковський), єпископ – 110, 130
 Іскра – 118
 Іскри, рід – 33, 44
 Іскрицький Ф. І. – 135
 Іскрицькі, рід – 50, 135, 330
 Ісполатовський, ротмістр – 250

- Жазнаков М. – 256, 258
Калайдович К. – 99
Каленик (Каленикович) Н. – 27, 175, 182, 190
Каленик П. – 27, 182
Каленик У. – 182
Каленики (Калениченки), рід – 149, 180
Каменеві, рід – 99
Камперіо П. – 284
Кандиба А. – 124, 178
Кандиби, рід – 31, 157, 161, 178, 179
Кантакузен, князь – 255
Кантакузени-Сперанські, рід – 284
Капніст В. – 74
Капністи, рід – 33, 40, 44
Капусти, рід – 78
Каразін В. – 106
Карл XII, король – 178
Карпенко – 115
Карпов Г. – 65, 66
Катерина I, імператриця – 183, 186
Катерина II, імператриця – 36, 53, 63, 95, 201, 202
Квітка Г. – 106
Кейт Дж. – 195
Келлер Ф. Є. – 242, 243, 285, 300
Кибальнич Т. В. – 36, 76, 114
Кисіль А. – 15, 23
Кисіль О. – 15
Кіндрат Петрович, мірошник – 177
Кірпічніков А. І. – 36
Кістяківський О. – 31, 36, 44, 48, 63, 130, 296
Кістяківський Ф. – 39
Клейнміхель, баронеса – 284
Клепацький П. – 70
Климова К. – 54
Князев В. – 252
Коваленко О. – 98, 154, 323
Когут З. – 148, 203, 204
Козельські, рід – 77
Кондоїді М. – 74
Кондратьєв Г. – 40
Кондратьєв М. – 192
Кондратьєва Г. – 192, 193
Кондратьєві, рід – 40, 99
Кониський Г. – 73, 109, 119
Коновалець Є. – 291, 292
Константиновичі, рід – 32
Контрим Ф. – 285
Корде (Корбі) Михайло – 212
Корнієнко М. – 24
Корнілович З. – 129
Корсак Ярема – 189
Корсаки, рід – 32
Корф Т. – 200
Косачевська Є. – 95
Костенецькі, рід – 31
Костомаров М. – 50, 65, 106, 111, 114, 135
Коструба Теофіль – 147, 148, 160
Косяков В. – 284
Коцюбинська М. – 282
Кочубеї, рід – 32, 34, 36, 39, 43, 44, 76, 79, 118, 137, 156, 161, 180, 218, 266, 325, 328 – 330
Кочубей Аполлон – 137
Кочубей В. А. – 269
Кочубей Василь – 208, 329
Кочубей Василь Васильович – 161, 329
Кочубей Василь Леонтійович – 26, 74, 120, 131
Кочубей Віктор Павлович – 137
Кочубей М. – 289
Кочубей П. В. – 137
Кочубей С. В. – 32, 139, 197, 199, 200
Кочубей Семен Михайлович – 32
Краєвський А. – 105
Краснов П. – 152
Крафорд – 271, 272, 284
Кривошея В. – 14, 24, 150, 163
Крижанівські, рід – 44, 136
Кримов О. – 250, 251, 284
Кропоткіни, рід – 47, 48, 136
Кропотов Г. – 194, 195
Ксенофонт, ігумен – 288
Кузнецов М. М. – 271, 273
Кузьменко В. – 282
Куліш П. – 77, 109–111, 114, 119, 282
Кулябки-Корецькі, рід – 32, 38, 44
Курбатов П. – 75, 186
Куропаткін О. М. – 243, 244, 246, 285, 301

- Кушелєв-Безбородько Г. – 137
 Кушелєва-Безбородько Л. О. – 35
- Лазаревський О. – 13–17, 23, 25–32, 34–39, 43–48, 50, 51, 54, 59, 60, 62–66, 69–74, 73, 78, 79, 91, 94, 97, 100, 103, 104, 119–124, 126–130, 133, 137, 150, 151, 157, 160, 162, 169, 172–175, 178, 182, 185, 199, 200, 204, 210, 222, 282, 315, 316, 318, 330
- Лазарєв, офіцер – 255
 Лазарєвичі, рід – 35, 224
 Лазаровичі, рід – 31
 Ламздорф-Галаган К. – 275
 фон Лампе О. – 293, 294
 Лашкевич І. Я. – 43, 111
 Лашкевич І. С. – 126
 Лашкевич О. – 36, 69, 130
 Лашкевич С. – 70
 Лашкевичі, рід – 32, 34, 74
 Лебедищєв Г. – 130
 Лебєдинцев Ф. – 115
 Левенець П. – 175
 Левенці, рід – 14, 33, 44
 Левицький О. – 77, 130, 161
 Лєйхтенберзький Г. – 152, 284
 Леонтович В. – 27
 Леонтович Т. – 27
 Леонтовичі, рід – 77
 Лєщинський С. – 178
 Лизогуб – 297
 Лизогуб І. – 71
 Лизогуб К. – 71
 Лизогуб С. – 165, 180, 182, 183, 186, 188,
 Лизогуб Ю. – 71
 Лизогуб Я. – 70, 71, 110, 115
 Лизогуби, рід – 32, 44, 70, 71, 115, 157,
 178, 180, 186, 325
 Линниченко І. – 130
 Липинський В. – 14, 19, 20, 23, 24, 289,
 291, 306, 307, 311, 312, 314
 Лисенки, рід – 77, 330
 Лисенко Ф. – 196
 Лисиці, рід – 161
 Лисяк-Рудницький І. – 153
 Литвиненко М. – 57
- Литвинова Т. Ф. – 127
 Литовченки, рід – 15
 Лихачов М. П. – 33, 186
 Ліневич М. П. – 244, 286, 301, 302
 Ліневич О., сотник – 245, 284
 Лобанов-Ростовський А. Б. – 132, 149
 Лобисєвич О. – 159, 207
 Лозки, рід – 41
 Ломиковський В. Я. – 34, 74
 Ломиковський Іван – 74, 106, 129, 175
 Ломиковські, рід – 32, 44, 74
 Лопухіни, кавалєргарди – 284
 Лосятинський Микола – 17
 Лукашевич І. – 33, 36, 64, 94, 105
 Лукашевич П. – 114
 Лукашевичі, рід – 32, 68
 Лукомський Іван – 162
 Лукомський О. – 152
 Лукомський С. – 161
 Лук'янович О. – 200
 Луценко А. – 14, 24
 Луценко І. – 262, 309
 Лучицький І. – 44, 46
 Любарський М. – 114
- Мазаракі А. – 93
 Мазаракі, рід – 20, 32
 Мазєпа І. – 24, 26, 27, 37, 74, 93, 97, 103,
 107, 109, 120, 129, 169, 172–176, 178,
 88, 190, 191, 207, 215, 220
 Маковський – 23
 Максим Печерський – 15
 “Максим Плиска” – 110
 Максимович Г. – 149
 Максимович Д. – 37
 Максимович І. – 165
 Максимович М. – 35, 79, 114, 162
 Максимовичі, рід – 15, 32, 78
 Макухо М. – 284
 Малярєвський О. – 152, 239, 259, 287,
 310, 312
 Манвелов, князь – 252
 Маннергейм К. Г. – 153, 239, 249, 259,
 284, 289
 Марія Федорівна, імператриця – 242

- Маркевич М. – 31, 33, 36, 39, 42, 45, 51, 52, 64, 65, 76, 77, 95, 96, 100, 101, 103, 105–107, 110, 111, 158, 169, 178, 185, 318
- Маркевич М. А. – 215
- Маркевич О. – 35, 49, 51, 79, 99, 126
- Маркевичі, рід – 287
- Марко Аврамович (Оврамович) – 15, 151, 162
- Маркович А. – 27, 33, 64, 69, 103, 151, 180, 181, 185, 195, 202, 317
- Маркович (Кочубей) Є. – 223
- Маркович І. – 223
- Маркович М. – 202
- Маркович (Скоропадська) Н. – 182, 195
- Маркович О. – 31, 35, 47, 100, 103, 104, 111, 120, 124, 151, 223
- Маркович П. – 211, 223
- Маркович Я. – 33, 34, 47, 69–71, 79, 102–104, 129, 135, 180, 196, 198, 202, 297, 317
- Марковичі, рід – 15, 31, 34, 42–44, 47, 64, 68, 70, 76, 78, 79, 103, 105, 106, 151, 180, 223, 330
- Мартос І. І. – 74
- Мартос І. Р. – 74
- Мартос Р. – 282
- Мартоси, рід – 32, 42, 74, 128
- Мартсон, генерал – 253
- Марченко М. – 254
- Матяш І. – 54
- Мевес, артилерист – 255
- Меленевський Д. – 18
- Меленевський Г. – 18
- Меленевські, рід – 18
- Менгден Г. – 247–249, 251, 284
- Меншиков О. Д. – 26, 37, 75, 117, 119, 171, 172, 179
- Метакса М. – 284
- Микола І, імператор – 266
- Микола Миколайович, вел. князь – 256
- Милорадович А. – 74
- Милорадович Г. – 27, 38, 44, 70, 77, 97, 100, 111–113, 118–120, 126, 127, 136, 137, 149, 160, 182, 185, 269, 316
- Милорадович Гаврило – 119
- Милорадович Л. Г. – 223
- Милорадович М. – 34, 119
- Милорадович О. – 119
- Милорадович П. С. – 74, 119, 126
- Милорадовичі, рід – 25, 31, 34, 39, 42–44, 67, 68, 75–77, 97, 98, 113, 118, 120, 126, 127, 132, 182, 223, 287, 319, 325, 330
- Миньківські, рід – 21
- Миславський Афанасій – 165
- Михайло, козак – 178
- Михайло Миколайович, вел. князь – 217
- Мицик Ю. – 71
- Міклашевська Марина – 192
- Міклашевський Андрій – 192, 193, 214, 224, 270
- Міклашевський І. – 74
- Міклашевський М. – 175
- Міклашевські, рід – 34, 36, 38, 39, 69, 156, 223, 287, 329, 330
- Міллер Д. – 162
- Мінаков, підполковник – 250
- Міницький, управитель – 223
- Міхновський М. – 263
- Многogrішні, рід – 218
- Мовчан Михайло – 93
- Мовчани, рід – 32, 67
- Могилянський М. – 294
- Молзалевський В. – 14, 29–31, 49, 74, 93, 94, 113, 129, 130, 133, 135, 150, 154, 155, 160, 178, 189–191, 209, 224, 282, 288, 319–321, 323–331
- Мокрієвич І. – 180
- Мокрієвич М. – 180
- Мокрієвичі, рід – 27, 32
- Монтрезор А. – 289
- Морозенко Ф. – 193
- Мосолов О. – 284
- Мошковичі, рід – 14
- Мусін-Пушкін О. І. – 34, 35, 137
- Мусіни-Пушкіни, рід – 35
- Надаржинська Н. – 106
- Назарук О. – 150, 155, 157, 267, 289, 290, 292, 330

Наришкіна Н. – 196
 Науменко В. – 130
 Неплюев М. М. – 269
 Нефедов О. – 285
 Ніколаєв О. М. – 240
 Ніколайчик Ф. – 130
 Новицький І. – 55, 63, 284
 Новицький О. – 320
 Новицький П. – 93
 Новицькі, рід – 32, 55, 61
 Новиков М. – 42, 102, 105
 Нос С. – 31, 37, 50, 63, 130
 Носачовичі, рід – 21
 Носенко Я. – 189
 Носи, рід – 32

Обідний М. – 265
 Оболонський, суддя – 199
 Оглоблин О. П. – 26, 37, 54, 71, 205
 Огронович М. – 122
 Окиншевич Л. – 14, 150, 173, 179, 187, 194
 Окольський – 210
 Олександр (Олелько) Володимирович, князь – 41
 Олександр II, імператор – 217
 Олександр III, імператор – 217, 238
 Олександровичі, рід – 32, 133, 320
 Олексій Михайлович, цар – 172, 221
 Олсуф'єв А. – 224
 Олсуф'єв О. А. – 237, 269 – 271
 Олсуф'єва (Міклашевська) О. – 224, 237, 341, 246
 Олсуф'єві, рід – 35, 39, 287
 Ольгердовичі – 41
 Орановський В. А. – 259, 285, 301
 Орел В. – 14, 163
 Ореховські, рід – 34
 Орлик П. – 37, 110, 191
 Осауленко Л. – 309, 315
 Осипов Ф. – 106
 Остен-Сакен Ф. Р. – 304
 Острожський-Лохвицький І. Й. – 70
 Остряньський П. – 31

Павло I, імператор – 36, 53
 Павловський І. – 36
 Палій С. – 63
 Палій Ф. – 63
 Пальчики, рід – 17
 Панашенко В. – 14, 21, 24, 28, 60, 150
 Панчулідзев С. – 240, 241, 284, 297
 Пасеки, рід – 32
 Паскевичі-Ериванські, рід – 218
 Пашков О. – 255
 Пекулицький І. – 21
 Пеленський Я. – 154, 307, 310, 311, 314
 Петер Ульріх, герцог голштинський – 204
 Петлюра С. – 293
 Петренко Ю. А. – 311
 Петро I, імператор – 102, 110, 118, 147, 157, 170, 177, 178, 183, 191
 Петро II, імператор – 184
 Петро III, імператор – 205
 Петров М. – 132
 Пещнер І. В. – 275, 285
 Пешехонов С. В. – 257, 274, 279, 285, 288, 327, 328
 Пестові, рід – 35
 Пиріг Р. – 155
 Писарев М. Е. – 109
 Пільденгаген-Виговський М. – 263, 264
 Піотух М. – 267
 Плещеев О. – 75
 Плоскіна П. – 176
 Плохинський М. – 37, 53, 73, 224
 Покас Г. – 103
 Покорські-Жоравки, рід – 31, 69, 318
 Полетика – 109
 Полетика Василь – 18, 34, 38, 67, 94, 102
 Полетика Г. І. – 29
 Полетика Георгій – 109
 Полетика Григорій Андрійович – 29, 38, 47, 67, 73, 74, 75, 107, 114, 127, 128, 200, 208, 282
 Полетики, рід – 32, 38, 42, 43, 47, 55, 64, 67, 74, 75, 78, 109, 110, 116, 171
 Половцов А. – 284
 Полозов І. – 327
 Полтавець-Остряниця І. – 263, 309

- Полуботки, рід – 32 – 34, 38, 44, 55, 74,
78, 97, 98, 118, 127, 128, 161, 209, 325,
330
Полуботок – 15, 109
Полуботок (Скоропадська) Агафія – 199
Полуботок В. – 68
Полуботок Л. – 161
Полуботок Н. П. – 126
Полуботок Павло – 37, 71, 93, 108, 110,
122, 129, 180, 181, 188
“Полуботок Пелагея Никифоровна” – 149
Полуботок Семен – 68, 120
де Поль В. – 284
Понятовський – 23
Попов, секретар – 44
Попов, фабрикант – 214
Попові, рід – 35, 137
Порш М. – 308, 309
Постельнікова О. А. – 269
Потоцький Й. А. – 253
Потоцький П. – 36
Потоцькі, рід – 32
Потульніцький В. – 57
Потьомкін Г. – 137
Прахов О. – 286
Прицак О. – 149, 153, 160, 166, 212, 267,
330
Проданок Ф. – 155
Проскури-Суцанські, рід – 41
Простоквашин, генерал – 110
Протасьєв Ф. – 75
Пясочинський О. – 41
Пясти, династія – 135

Рагузинський С. – 75, 186
Радзівілл А.-С. – 122
Радзівілл Х. – 122
Распутін Г. – 284
Раттель М. – 284
Ренненкамф П. – 244, 254, 255
Рєпнін М. В. – 33, 35, 44, 112
Рєпнін О. – 75
Рєпнін-Волконський М. Г. – 35
Рєпніни, рід – 39, 79, 98, 136, 327
Рігельман М. – 114
Рігельман О. – 77, 107

Родзянки, брати – 284
Розум Г. – 198, 201
Розумовська Г. К. – 136
Розумовський А. – 33
Розумовський Кирила – 35, 37, 44, 55, 65,
6, 68, 76, 110, 132, 136, 137, 173, 174,
184, 196–203, 205, 207, 320
Розумовський О. – 136, 195, 202
Розумовські, рід – 33, 35, 38, 68, 98, 202,
218
Ролоф А. – 275, 276, 285
Романов І. Ф. – 318
Росковшенк І. – 107
Рославці, рід – 31
Рубан В. – 77, 101, 103
Рубани, рід – 224
Рубець І. – 26
Рубець Й. – 17
Рубець М. – 26
Рубці, рід – 14 – 17, 21, 24, 25, 31, 32
Рубцов М. – 278, 285
Рудиковські, рід – 130
Рум'янцев О. – 37, 195
Рум'янцев-Задунайський М. – 34, 99, 132
Рум'янцев-Задунайський П. – 34, 35, 44,
69, 202, 203, 205
Румянцов, граф – 195
Рьон К. – 75

Сава, козак – 15
Савицький С. – 26
Савицький О. В. – 124, 126
Савич І. – 27, 180
Савич С. – 26, 170, 181
Савичі, рід – 15, 32, 40, 43, 76
Салтиков, ад'ютант – 246
Сальковський О. – 114
Самійло, священник – 15
Самовидець – 79
Самойлович І. – 15, 26, 66, 93, 123, 161,
166, 175, 190, 192, 207, 224
Самойлович (Гетьманич) Г. – 175
Самойлович Д. – 119
Самсонов О. – 254
Самчевський І. – 114
Сапіга Л. – 131

- Свербигуз В. – 14, 204
 Свічка Леонтій – 134
 Свічка Лук'ян – 68
 Свічки, рід – 14, 33, 44, 68, 76, 134
 Святополк-Четвертенський Юрій – 192
 Святополк-Четвертенські, рід – 178, 180, 192, 207
 Селецькі, рід – 193
 Семецький – 296
 Семен Олелькович, князь – 14
 Сергеев О. (Варлиго О.) – 311
 Сергій Олександрович, вел. князь – 241
 Сергійчук В. – 162
 Сигізмунд I – 14
 Сигізмунд III – 14, 17, 209
 Сидорчук Т. – 155
 Сисин Ф. – 15
 Скаржинська К. – 36, 44, 77, 133
 Скаржинські, рід – 32
 Скворода Г. С. – 48, 77, 119
 Скоропадська Віра Михайлівна – 212
 Скоропадська Ганна Костянтинівна – 190
 Скоропадська Євдокія – 162
 Скоропадська (Милорадович) Єлизавета Іванівна – 148, 223, 280
 Скоропадська Єлизавета Павлівна – 266, 267, 310, 312, 329
 Скоропадська Єлизавета Петрівна – 155, 213, 237, 270, 278, 287, 289, 298
 Скоропадська Єлизавета Яківна – 208, 212
 Скоропадська (Закревська) Єфросинія Йосипівна – 68, 159, 160, 206–208, 211, 212
 Скоропадська Єфросинія Яківна – 208, 212
 Скоропадська (Лизогуб) Ірина Іванівна – 163, 180 – 183, 186
 Скоропадська (Толста) Іуліана Іванівна – 33, 163, 182, 186
 Скоропадська Катерина Тимофіївна – 189
 Скоропадська Катерина Яківна – 208, 212
 Скоропадська (Міклашевська) Марія Андріївна – 156, 216, 224, 237, 238, 270, 273, 274, 278, 280, 287, 289, 297
 Скоропадська (Кужім) Марія Павлівна – 265, 310
 Скоропадська (Марковичева, Голубівна) Настасія – 162, 163, 180–182, 184, 185, 199, 280, 288, 289, 330
 Скоропадська (Дурново) Олександра Петрівна – 156, 241, 266, 269, 277–279, 285, 288, 289, 298, 303–306, 310, 313, 327–330
 Скоропадська (Отт) Олена Павлівна – 155, 156, 262, 266–268, 277, 306, 310, 312, 313, 330
 Скоропадська (Апостол) Параскева Данилівна – 192, 193, 199
 Скоропадська (Забіла) Параскева Василівна – 179
 Скоропадська (Калиниченко) Пелагія Никифорівна – 149, 163, 182
 Скоропадська Софія Іванівна – 208
 Скоропадська Софія Яківна – 208, 212
 Скоропадська (Четвертенська) Уляна Юріївна – 192
 Скоропадська (Кочубей) Уляна Василівна – 200, 208
 Скоропадський Василь Ілліч – 151, 159, 161, 166, 168, 180, 183, 187, 190–192, 199, 202, 206–208, 211, 212, 221
 Скоропадський Василь Іванович – 68, 160, 205, 208, 210
 Скоропадський Данило Павлович – 241, 266, 267, 298
 Скоропадський І. М. – 73, 156, 157, 210
 Скоропадський Іван Васильович – 67, 68, 183, 199, 288, 318
 Скоропадський Іван Іванович – 199
 Скоропадський Іван Ілліч – 26, 27, 33, 37, 64, 66, 75, 103, 109, 110, 112, 113, 115–119, 122, 126, 130, 147–151, 156–163, 165–188, 190–192, 195, 201, 202, 209, 211, 217, 219, 222, 224, 280, 283, 285, 287–289, 316–318, 324
 Скоропадський Іван Михайлович – 149, 190
 Скоропадський Ілля – 149, 150, 159–163, 167, 206–210, 212
 Скоропадський Костянтин – 157, 161, 188–190, 210

- Скоропадський Микола Михайлович – 212
- Скоропадський Михайло Васильович – 148, 150, 153, 156, 157, 174, 186, 192–200, 206–208, 212, 291, 299, 318
- Скоропадський Михайло Петрович – 156, 237, 270, 272–276, 278, 279, 287, 289, 297, 298
- Скоропадський Михайло Якович – 208, 211, 212, 223
- Скоропадський Павло Ілліч – 44, 152, 157, 159, 160, 161, 165, 166, 168, 180, 187–189, 210
- Скоропадський Павло Петрович – 136, 147, 152–158, 160, 185, 210, 214, 220, 221, 237–295, 297–316, 319–323, 325–328, 330
- Скоропадський Петро Васильович – 67
- Скоропадський Петро Іванович – 136, 156–158, 193, 210, 211, 215–223, 237, 268–270, 280, 289
- Скоропадський Петро Михайлович – 149, 204–207, 224
- Скоропадський Петро Якович – 208, 212, 318
- Скоропадський Тимофій – 151, 157, 160, 188–190
- Скоропадський Федір – 150, 159–163, 206–210, 212
- Скоропадський Яків Васильович – 67
- Скоропадський Яків Михайлович – 149, 204 – 208, 210, 211, 212
- Скоропадські, рід – 15, 33, 35–38, 44, 55, 68, 77, 149–161, 163–169, 171, 175, 177, 180, 185, 189, 193, 197, 204–212, 214, 216, 218, 219, 223–225, 252, 257, 258, 261, 265, 267–272, 274–276, 278–281, 283–285, 288, 294, 302, 307, 315, 316, 318–321, 323–331
- Скоропис-Йолтуховський О. – 267, 289, 291
- Скорупа Павло – 69, 121
- Скорупа (Єсимонтовська) Марина – 69, 121
- Скорупи, рід – 15, 25, 31, 43, 69, 74, 120, 121, 123, 151
- Скрицькі, рід – 20
- Сластіон О. – 286
- Сливинський М. – 309
- Смяровський Я. – 18
- Сокирко О. – 54
- Соколов Є. – 108
- Соловйов С. М. – 191
- Сомко Я. – 21
- Сохновичі, рід – 41
- Старовойтенко І. – 282
- Стаховичі, рід – 32
- Стаховський А. – 130
- Стеллецький Б. М. – 309
- Стіффель А. – 285
- Столипін П. А. – 248
- Стороженки, рід – 31, 68, 76, 131, 132, 133, 134
- Стороженко А. – 31, 41, 51, 53, 108, 110, 112, 114, 130, 131, 132, 134
- Стороженко А. Я. – 107, 111, 131, 132, 133
- Стороженко А. В. – 319
- Стороженко В. – 112, 132
- Стороженко В. А. – 133
- Стороженко В. Я. – 133
- Стороженко Г. – 133
- Стороженко І. – 131
- Стороженко М. – 31, 35, 114, 130, 132, 284, 319
- Стороженко Меланія – 131
- Стороженко Петро – 131
- Стороженко С. – 133
- Стравінський – 272
- Стрешнев Т. – 75, 117
- Стрийковський М. – 72, 94
- Строганові, рід – 35
- Стрось П. – 99
- фон Струве, поручник – 252
- Судієнко М. – 31, 33, 36, 38, 42, 44, 64, 75, 79, 100, 110, 111, 114–118, 148, 151, 169, 171–173, 217, 283, 317
- Судієнки, рід – 32, 42, 65, 77, 110
- Сулима Г. – 63
- Сулима Ганна – 188
- Сулима І. – 179, 209
- Сулима Іван – 22, 121–123, 209,
- Сулима М. П. – 200

- Сулима Матвій – 123
Сулима Павло – 121
Сулима Самійло – 123
Сулима Семен – 114, 121–123, 125, 188
Сулима Федір – 22, 122, 151, 188, 190
Сулима Яким – 28, 70, 121, 124, 203, 204, 210
Сулими, рід – 15, 20, 22, 25, 31, 43, 51, 62, 67, 74, 77, 120–122, 124–126, 128, 151, 157, 173, 179, 180, 209, 330
Сухарев І. – 183
Сухотін, штаб-ротмістр – 251
Сушко М. – 292
- Табуї Ж. – 262
Танські, рід – 193
Тарасовичі, рід – 28
Тарнавський М. – 291
Тарновський В. В. – 31, 38, 44, 74, 77, 93, 129, 185
Тарновський В. П. – 215
Тарновський П. – 213
Тарновські, рід – 32, 330
Татішев М. – 284
Татішев Ю. – 16, 42, 51, 78, 99
Теліченко І. – 29, 149
Теплов Г. – 198
Терещенко М. А. – 269
Терлецький С. – 184
Тетеря П. – 19, 20
Титов А. – 112, 128, 130
Толста Соломоніда – 186
Толсті, рід – 33, 99, 158, 180, 284
Толстой Іван – 186
Толстой М. М. – 99
Толстой О. – 184
Толстой П. – 33, 75, 172, 180, 182, 186
Толстой Ф. А. – 99
Томара Л. П. – 77
Томари, рід – 14, 17, 32, 48
Торнау М. – 252
Трост Ф. – 285
Троцини, рід – 32
Троцький Л. Д. – 293
Трощинський Д. – 74, 101
Трубецької І. – 75
- Туманська С. – 120
Туманський В. – 114, 119, 120, 200
Туманський Ф. – 100–102
Туманські, рід – 32, 34, 76, 98, 330
Турковський М. – 130
- Уваров О. С. – 33
Ульяновський В. І. – 56, 153–155, 320, 324, 325, 327
Уманці, рід – 31
Ушаковські, рід – 14
- Федоренко П. – 98
Федьковичі, рід – 20
Федюк В. – 245
Фельдт, професор – 285
Фененко – 318
Філарет (Гумилевський), архієпископ – 128
Флекінг, професор – 287
Флота П. П. – 44, 136
Фредерікс В. Б. – 253
Фрідрікевичі, рід – 76, 97, 98, 126
- Хан Гусейн Нахичеванський – 220, 252, 254, 255, 259, 260
Ханевські, рід – 31
Ханенки, рід – 20, 31, 42, 43, 54, 78, 96, 111, 112, 114, 120, 161, 209, 325
Ханенко Микола – 38, 54, 70–72, 98, 105, 110, 114, 120, 128, 171, 196, 199, 297
Ханенко Михайло – 77, 100, 104, 105, 109, 111,
Ханенко О. – 36, 98, 105, 109, 111, 120, 128
Ханенко Ф. – 161
Харитоненки, рід – 275
Харитоненко – 276
Харченко М. – 22
Хвостов О. – 212
Хвостов Олександр О. – 212
Хвостова Д. – 212
Хвостова С. – 212
Хижняков В. – 38
Хілков, міністр – 299
Хлопов К. – 26

Хмельницький Богдан – 17–19, 21–26, 72,
110, 130, 132, 159, 162, 164, 221

Хмельницький Юрій – 17, 103

Холодовичі, рід – 31

Хоруженко О. – 164

Цеханович І. – 285

Цеханович Й. І. – 271, 272

Чайковський, штабс-капітан – 258

Чарторизька, княжна – 159

Чарторизькі, рід – 162

Чепа А. – 18, 19, 34, 35, 42, 72, 94–96,
102

Черкаська Н. – 56

Черниш І. – 66, 113, 129, 163, 182

Черниш Іван – 66

Черниш Євдокія – 66, 126, 182

Черниш Сімеон 163

Черниші, рід – 34, 76, 97, 98, 126, 127,
180, 182

Черняк І. – 113

Черняки, рід – 32, 34

Четвертенський І. – 192

Четвертенський С. – 192

Чикаленко Є. – 297

Чуриков – 117

Чижов Ф. В. – 104

Чоповські, рід – 14, 18

Шак А. – 275, 285

Шафіров П. П. – 75, 117, 171

Шафонський О. – 107, 114

Швех К. – 284

Швещ Т. – 63

Швидько Г. – 39, 54, 61, 64, 91, 100, 103,
118, 123, 125, 127

Шеборон – 284

Шевич, полк. – 252

Шевченко Т. Г. – 50, 135, 155

Шелухін С. – 265

Шемет С. – 267, 289

Шептицький А. – 289, 312

Шереметьєв Б. П. – 75, 117

Шереметьєв С. – 321

Шереметьєві, рід – 284

Шираї, рід – 32, 180

Ширай С. – 15

Ширай Ф. – 15, 196

Шурляков С. – 154

Шапов Я. – 95, 96

Щербина В. – 78, 130

Щербініни, рід – 47, 48, 136

Юсупов Ф. Ф. – 248

Юст Ф. – 26

Яків, козак – 15

Яковенко Н. – 23, 163, 164

Яковлева Т. – 14, 20, 21, 24

Якубович, осавул – 199

Якубовичі, рід – 15, 32, 45

Ян Казимір, король – 20, 110, 159

Яненко-Хмельницький П. – 21

Янушкевич І. – 71

Ярмултовські, рід – 22

Ясинський В. – 130

Яснопольський Г. – 184, 185

Ященко, управитель – 320